

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 38

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)**

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 6 від 27.06.2022 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Демченко І.І., Лазарева А.О., Кальниш Ю.Г.**ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....9**СЕКЦІЯ 2****ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Зінченко О.В.**

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ ЧУТОК В УМОВАХ ВІЙНИ.....15

Матохнюк Л.О., Гальчевська Н.А.РЕФЛЕКСІЯ ЯК СИСТЕМОУТВОРЮВАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ
БЕЗПЕРЕРВНОГО ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ПЕДАГОГА20**Нестеренко П.О.**МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ М. ГРОТА (1852-1899).....25**СЕКЦІЯ 3****ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Паркулаб О.Г., Герич Я.М.**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСОБИ РОЗШИРЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ДОСВІДУ
ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА.....32**Проскурка Н.М., Демченко Н.І.**

ОПТИМІЗМ ТА АДАПТИВНІ ЗДІБНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ38

Шайда Н.П., Шайда О.Г., Мухіна В.В.ДІАГНОСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ.....43**СЕКЦІЯ 4****ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ****Володарська Н.Д.**РОЛЬ ЦІННОСТЕЙ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСТІВ
У СПРИЯННІ ПОЗИТИВНОМУ ПСИХІЧНОМУ ЗДОРОВ'Ю ОСОБИСТОСТІ.....49**Головська І.Г., Почепцова Д.О.**ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КОРЕКЦІЯ ВПЛИВУ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВ
НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ОСОБИСТОСТІ.....54**Кириченко А.В.**МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ
ДЕСАНТНО-ШТУРМОВИХ ВІЙСЬК ДО ДІЯЛЬНОСТІ В БОЙОВИХ УМОВАХ.....59

Кондратюк Ж.В. ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ФАХІВЦІВ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ	64
Кононова М.М. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАДАПТАЦІЯ ДОРΟΣЛИХ ПОСТНАРКОЗАЛЕЖНИХ ЯК СКЛАДОВА ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ.....	72
Корнієнко І.О. ПСИХОГІГІЄНА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я УЧНІВ.....	77
Кузьо О.Б., Христук О.Л., Супрун О.О. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТРАХУ ВАКЦИНАЦІЇ COVID-19.....	83
Кухар І.Ю., Проскурня А.С. ПАТОПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСІБ, ЯКІ ПЕРЕНЕСЛИ КОРОНАВІРУСНУ ІНФЕКЦІЮ COVID-19.....	89
Мельник (Волошина) К.В. ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІР СПРИЙНЯТТЯ ЗВУКІВ: ПСИХОАКУСТИЧНИЙ КОНТЕКСТ.....	97
Міляєва В.Р., Свищ Н.М. ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПЕРШОГО РОКУ НАВЧАННЯ ДО УМОВ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ІЗМАЇЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ).....	102
Міщенко-Дрючило В.М. ПОКЛИКАННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН: СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ	108
Рибальченко О.М. ПОРУШЕННЯ МОТИВАЦІЇ – ПСИХОЛОГІЧНА ЗАГРОЗА БЕЗПЕЦІ ОСОБИСТОСТІ.....	116
Рудоманенко Ю.В. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОКАЗНИКІВ НАСЛІДКІВ ТА ПРОЯВІВ ПРОКРАСТИНАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ.....	122
Хміляр О.Ф., Апальков В.В. ПСИХОЛОГІЯ ЖИТТЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ПІСЛЯ ПОЛОНУ.....	128

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Алексєєва А.В. ФЕНОМЕН ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР.....	136
Корєєва Ю.П., Чугуєва І.Є., Ляшко А.В. ПРЕКАРНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА І ЯВИЩЕ У ПРОФЕСІЙНІЙ СФЕРІ СУСПІЛЬСТВА.....	141

Куций О.А.

СУТЬ ТА ФАКТОРИ ГУМАНІТАРНОЇ ЧАСТИНИ ОРГАНІЗАЦІЇ
ЯК СЕРЕДНЬОЇ СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ГРУПИ
(РАЦІОНАЛЬНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)146

СЕКЦІЯ 6

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Миколіук С.М.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА
ДІТЯМ ІЗ ПРИЙОМНИХ СІМЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ.....152

Скловський І.З., Грекова О.К., Ільницька Л.А.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ.....156

Уманець А.О.

ПАНІКА ЯК НЕГАТИВНИЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН
В УМОВАХ ВІЙНИ.....161

Хомин С.А., Широка А.О., Завада Т.Ю., Пелех І.В.

ІРРАЦІОНАЛЬНІ ПЕРЕКОНАННЯ, ВІРА У ТЕОРІЇ ЗМОВИ
ТА СТРАХ ВАКЦИНАЦІЇ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСІБ,
ЯКІ ВІДМОВЛЯЮТЬСЯ ВАКЦИНУВАТИСЯ ПРОТИ COVID-19.....166

Яковенко С.І., Пономарьова В.К., Трофімова Д.О.

ПРОЯВИ ФЕНОМЕНУ ВИВЧЕНОЇ БЕЗПОРАДНОСТІ У УЧАСНИКІВ ТРЕНІНГІВ
З НЕЙРО-ЛІНГВІСТИЧНОГО ПРОГРАМУВАННЯ.....174

СЕКЦІЯ 7

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Мілютіна К.Л., Мамай Ю.В.

НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНІ ЗМІНИ В ОСІБ, ЯКІ ПЕРЕХВОРИЛИ НА COVID-19.....179

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....186

CONTENTS

SECTION 1**SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS****Demchenko I.I., Lazareva A.O., Kalnysh Yu.H.**PECULIARITIES OF PROVISION OF ADMINISTRATIVE AND SOCIAL SERVICES
IN CONDITIONS OF WAR TIME.....9**SECTION 2****GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY****Zinchenko O.V.**PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SPREADING RUMORS
IN THE CONDITIONS OF WAR15**Matokhniuk L.O., Halchevska N.A.**REFLECTION AS A SYSTEM-FORMING MECHANISM
OF CONTINUOUS PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHER.....20**Nesterenko P.O.**METHODOLOGY OF HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL RESEARCH
OF PSYCHOLOGICAL IDEAS OF M. GROT (1852-1899).....25**SECTION 3****DEVELOPMENTAL AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY****Parkulab O.H., Herych Ya.M.**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL MEANS OF EXPANDING
THE EMOTIONAL EXPERIENCE OF ADOLESCENTS
IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT.....32**Proskurka N.M., Demchenko N.I.**

OPTIMISM AND ADAPTIVE ABILITIES OF FIRST-YEAR STUDENTS.....38

Shaïda N.P., Shaïda O.H., Mukhina V.V.DIAGNOSIS OF FEATURES OF EMOTIONAL MENTALITY
OF HIGHER EDUCATION SEEKERS OF FUTURE TEACHERS.....43**SECTION 4****PERSONALITY PSYCHOLOGY****Volodarska N.D.**ROLE OF THE VALUES OF PSYCHOLOGICAL PROTECTION
IN PROMOTION POSITIVE MENTAL HEALTH OF PERSONALITY.....49**Holovska I.H., Pocheptsova D.O.**RESEARCH AND CORRECTION OF THE IMPACT OF EXTREME CONDITIONS
ON THE EMOTIONAL SPHERE OF THE INDIVIDUAL.....54

Kyrychenko A.V. MODEL OF PSYCHOLOGICAL PREPAREDNESS OF AIRCRAFT ASSISTANCE FOR ACTIVITIES IN COMBAT CONDITIONS.....	59
Kondratiuk Zh.V. THE PROBLEM OF GENESIS OF PROFESSIONAL IDENTITY OF SPECIALISTS OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROFILE.....	64
Kononova M.M. SOCIO-PSYCHOLOGICAL READAPTATION OF ADULT POST-DRUG ADDICTS AS A COMPONENT OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION.....	72
Korniienko I.O. PSYCHOHYGIENE AS AN IMPORTANT FACTOR OF MAINTAINING MENTAL HEALTH OF STUDENTS.....	77
Kuzo O.B., Khrystuk O.L., Suprun O.O. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF COVID-19 VACCINE HESITANCY.....	83
Kukhar I.Yu., Proskurnia A.S. PATHOPSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONS WHO HAVE RECOVERED FROM CORONAVIRUS INFECTION COVID-19.....	89
Melnyk (Voloshyna) K.V. PERSONAL DIMENSION OF SOUND PERCEPTION: PSYCHOACOUSTIC CONTEXT.....	97
Miliaieva V.R., Svysch N.M. TO THE ISSUE OF PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF HIGHER EDUCATION STUDENTS TO THE CONDITIONS OF DISTANCE LEARNING (ON THE EXAMPLE OF IZMAIL STATE UNIVERSITY OF HUMANITIES).....	102
Mischenko-Driuchylo V.M. CALLING AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON: STRUCTURAL CHARACTERISTICS CALLING.....	108
Rybalchenko O.M. VIOLATION OF MOTIVATION IS A PSYCHOLOGICAL THREAT TO THE SECURITY OF THE INDIVIDUAL.....	116
Rudomanenko Yu.V. RELATIONSHIP BETWEEN INDICATORS OF CONSEQUENCES AN MANIFESTATIONS OF PROCRASTINATION OF PERSONALITY.....	122
Khmilari O.F., Apalkov V.V. PSYCHOLOGY OF A MILITARY SERVICEMAN'S LIFE AFTER CAPTIVITY.....	128

SECTION 5

PSYCHOLOGY OF WORK

Alieksieieva A.V. THE PHENOMENON OF PROFESSIONAL SUCCESES OF AN INDIVIDUAL: PSYCHOLOGICAL DIMENSION.....	136
---	-----

Koreniewa Yu.P., Chuhuieva I.Ye., Liashko A.V. PRECARIZATION AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM AND A PHENOMENON IN THE PROFESSIONAL SPHERE OF SOCIETY.....	141
--	-----

Kutsyi O.A. ESSENCE AND FACTORS OF THE HUMANITARIAN PART OF THE ORGANIZATION AS A MIDDLE SOCIAL AND PROFESSIONAL GROUP (RATIONAL-EXPERIMENTAL RESEARCH).....	146
--	-----

SECTION 6

SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Mykoliuk S.M. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE FOR CHILDREN FROM FOSTER FAMILIES IN WAR CONDITIONS.....	152
---	-----

Sklovskiy I.Z., Hrekova O.K., Ilnytska L.A. SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THINKING OF STUDENTS.....	156
---	-----

Umanets A.O. PANIC AS A NEGATIVE SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON IN WAR CONDITIONS.....	161
---	-----

Khomyn S.A., Shyroka A.O., Zavada T.Yu., Pelekh I.V. IRRATIONAL BELIEFS, CONSPIRACY THEORIES AND FEAR OF VACCINATION: A PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF THE INDIVIDUALS REFUSING A COVID-19 VACCINATION.....	166
--	-----

Yakovenko S.I., Ponomarova V.K., Trofimova D.O. MANIFESTATIONS OF LEARNED HELELESS PHENOMENON IN NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING TRAINING PARTICIPANTS.....	174
---	-----

SECTION 7

PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY

Miliutina K.L., Mamai Yu.V. NEUROPSYCHOLOGICAL CHANGES IN PERSONS WHO HAVE RECOVERED COVID-19.....	179
---	-----

A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....	186
---	-----

СЕКЦІЯ 1 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

PECULIARITIES OF PROVISION OF ADMINISTRATIVE AND SOCIAL SERVICES IN CONDITIONS OF WAR TIME

У статті обґрунтовано важливість соціального забезпечення, ефективної організації процесу надання послуг та допомоги соціального характеру під час воєнного стану. Виокремлено важливість надання додаткових видів послуг для жителів нашої країни, що постраждали внаслідок воєнної агресії. Надано короткий огляд нормативних документів, що регламентують надання адміністративних та соціальних послуг під час воєнних дій. Виокремлено особливості екстреного надання соціальних послуг, окреслено ряд соціальних процедур, які не проводяться при даному виді обслуговування. Надано перелік напрямків дій суб'єктів з соціальної роботи в процесі обслуговування громадян під час воєнного стану. Окреслено напрямки роботи державних структур щодо посилення соціального захисту громадян, які були змушені залишити свої домівки та стати внутрішньо переміщеними особами. Надано оцінку особливостей роботи ЦНАП на територіях, де ведуться бойові дії. Окреслено рішення Міністерства цифрової трансформації України щодо особливостей надання адміністративних послуг на територіях ведення бойових дій. Відмічено особливості роботи реєстрів, враховуючи необхідність захисту інформації, що міститься в реєстрах, від незаконного чи несанкціонованого втручання. Відзначено діяльність міжнародних структур та вітчизняних громадських організацій щодо надання соціальних послуг в Україні, зокрема, щодо видання ряду довідкових брошур та електронних довідників, що містять дані з нормативного забезпечення та практичні поради з надання соціальних послуг. Наведено аналіз проведеного авторами опитування користувачів адміністративних та соціальних послуг з 24-х областей України, в процесі якого було з'ясовано позицію респондентів щодо якості окремих аспектів соціального та адміністративного обслуговування в окремих регіонах нашої держави. Головну увагу при здійсненні дослідження було приділено визначенню швидкості, зручності територіального розташування органів соціального обслуговування, гнучкості діяльності посадових осіб у вирішенні проблемних питань, їх ввічливості при наданні послуг, рівню комфорту отримувачів послуги при обслуговуванні та рівню загального задоволення рівнем обслуговування в державних органах.

Ключові слова: адміністративні послуги, соціальні послуги, надання державної допо-

моги, екстрена допомога, соціальний захист під час воєнного стану.

The article substantiates the importance of social security, effective organization of the process of providing services and assistance of a social nature during martial law. The importance of providing additional types of services for the people of our country affected by military aggression was highlighted. A brief overview of normative documents regulating the provision of administrative and social services during hostilities is given. The peculiarities of emergency provision of social services are highlighted, a number of social procedures that are not carried out with this type of service are outlined. The list of directions of actions of subjects on social work in the course of service of citizens during martial law is given. The directions of work of state structures on strengthening the social protection of citizens who were forced to leave their homes and become internally displaced persons are outlined. An assessment of the peculiarities of the CNAP's work in the territories where hostilities are taking place is given. The decision of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine on the peculiarities of providing administrative services in the territories of hostilities is outlined. The activity of international structures and domestic public organizations on the provision of social services in Ukraine was noted, in particular, on the publication of a number of reference brochures and electronic directories containing data on regulatory support and practical advice on the provision of social services. An analysis of the authors' survey of users of administrative and social services from 24 regions of Ukraine, which clarified the position of respondents on the quality of certain aspects of social and administrative services in some regions of our country. The main attention was paid to determining the speed, convenience of the territorial location of social services, flexibility of officials in solving problems, their courtesy in providing services, the level of comfort of service recipients and the level of overall satisfaction with the level of service in government.

Key words: administrative services, social services, state aid, emergency assistance, social protection during martial law.

УДК 35.07:316

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.1>

Демченко І.І.

д.пед.н., професор,
професор кафедри соціальної роботи
та реабілітації
Національний університет біоресурсів
і природокористування України

Лазарева А.О.

к.філос.н.,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Національний університет
«Одеська політехніка»

Кальниш Ю.Г.

д.н. з держ. упр., професор,
професор кафедри соціології
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російських військ на територію нашої країни 24 лютого 2022 року порушило роботу всіх сфер народного господарства України та органів держави, які змушені швидко адаптуватися до організації роботи в екстремальних умовах.

Тема даної роботи є надзвичайно актуальною, оскільки надання соціальних виплат та послуг, разом із іншими видами допомоги, є одним із ключових напрямів соціального захисту. Спектр такого роду послуг дуже широкий – від допомоги з догляду на дому, різноманітної фінансової допомоги у вирішенні складних життєвих ситуацій, до медико-соціальних послуг, які включають організацію та забезпечення проживання у спеціалізованих закладах.

Необхідність забезпечити надання адміністративних та соціальних послуг під час воєнного стану – серйозний виклик для державних органів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику надання адміністративних та соціальних послуг населенню досліджує незначна кількість вчених, зокрема К. В. Дубич, Т. П. Єгорова-Луценко, А. В. Міськевич, О. М. Музичук, О. Г. Рогова, Л. М. Сергеева, О. Г. Стрельченко та інші.

Однак, як засвідчує огляд праць вищезазначених науковців, взагалі не розкритими є питання надання адміністративних та соціальних послуг в умовах воєнного стану.

Метою статті є розкриття особливостей надання адміністративних та соціальних послуг в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Крім видів послуг, які раніше надавалися державою, виникає потреба в додаткових видах послуг та допомоги для жителів нашої країни, що постраждали внаслідок агресії держави-окупанта. Втрати, у тому числі фізичні, матеріальні та психологічні, завдані бойовими діями та окупацією, є одним із факторів, які мають негативний вплив на життя окремих людей, сімей, у тому числі сімей з дітьми, тому сьогодні більшість мешканців відчувають потребу у додатковій підтримці з боку соціальних працівників [15].

З метою надання методичної підтримки для органів місцевої влади у наданні послуг громадянам Міністерством соціальної політики України розроблено Методичні рекомендації, що регламентують організацію соціальних послуг в умовах воєнного стану, а також Порядок організації надання соціальних послуг [11]. Даний порядок рекомендований органам місцевої влади, але не є обов'язковим для виконання ними, оскільки, відповідно до законів та Конституції України, органам місцевого самоврядування надано право організовувати

та надавати соціальні послуги з врахуванням потреб на місцях.

Стаття 18 Закону України «Про соціальні послуги», враховуючи те, що в Україні йдуть бойові дії, для того, щоб забезпечити ефективний процес надання необхідної допомоги, врегульовує екстрені (кризові) процедури обслуговування громадян у надзвичайних обставинах [6].

При екстреному наданні соціальної послуги не проводять ряд процедур, наприклад, не повідомляють про осіб, які опинились в ситуаціях, де є загроза здоров'ю або життю, не здійснюється процедура моніторингу надання соціальної послуги, не оцінюється їх якість тощо.

Рішення з приводу того, надати або відмовити у невідкладному наданні соціальних послуг за екстрених умов приймається невідкладно, не пізніше одного дня після того, як надійшла відповідна заява, скарга або повідомлення. Невідкладні (кризові) послуги надають на безкоштовній основі. У разі, якщо ситуація стабілізується і ніщо не загрожує життю та здоров'ю отримувача послуги, використовуюється стандартна технологія ведення справи.

Зокрема, рекомендовано органам місцевої влади надати мешканцям право звернутися в рамках термінових (кризових) процедур до постачальників таких послуг, за умови надання додаткової інформації до органів місцевої влади щодо такого звернення [6].

Сьогодні суб'єкти з соціальної роботи виявляють сім'ї, які опиняються у складних життєвих обставинах, забезпечують надання соціального супроводу таким сім'ям, а також в разі потреби організовують переміщення сімей у безпечні регіони, в тому числі за участі волонтерів, яких залучають до обліку сімей, які евакуйовані або ще будуть евакуйовані.

У зв'язку з нинішньою ситуацією постачальники соціальних послуг, особливо соціальні працівники, часто не можуть надати послуги з догляду на дому всім людям, які уклали відповідний договір і потребують такого догляду постійно. Тому органи місцевого самоврядування та надавачі соціальних послуг сьогодні просять організувати спільне проживання таких громадян за їх згодою, щоб забезпечити їм необхідну якість догляду вдома, що дозволить сконцентрувати зусилля соціальних працівників та створити умови проживання для отримувачів соціальних послуг [13].

Призупинення надання послуг адміністративного характеру на окремих територіях, а також поступовість у відновленні обслуговування можна вважати, враховуючи існуючу ситуацію, виправданими. Ефективними рішеннями за даних обставин є автоматичне продовження терміну дії особистих документів, розширення спектру соціальних виплат тощо.

14 квітня 2022 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення в Україні або окремих місцях надзвичайного чи воєнного стану» [5].

Новий закон передбачає посилення соціального захисту громадян, які були змушені залишити свої домівки та стати внутрішньо переміщеними особами через військову агресію держави-окупанта проти України.

Зокрема, ухвалений закон розширив повноваження військових адміністрацій щодо визначення деталей організації соціального обслуговування на відповідній у конкретній області в разі введення в Україні надзвичайного чи воєнного стану.

Важливо зазначити, що цей Закон також уповноважує обласні та Київську міську держадміністрацію, органи виконавчої влади місцевих рад визначати деталі процесу соціального обслуговування у відповідних районах під час введення в Україні надзвичайного чи воєнного стану.

Законом передбачено право місцевих органів соціального забезпечення самостійно вирішувати питання про екстрене обслуговування у разі виникнення загрози життю чи здоров'ю під час надзвичайного/воєнного стану. Сюди входять психологічна підтримка, притулок, послуги з догляду на дому, допомога в проживанні, надання тимчасового житла, пільг, транспортних послуг тощо.

Також передбачено, що під час воєнних дій в Україні для внутрішньо переміщених осіб соціальне обслуговування надається за їх фактичним місцем проживання. Надання послуг особам, які опинилися у скрутному становищі внаслідок воєнних дій, підлягає фінансуванню відповідно до порядку, встановленому КМУ [1].

Разом з тим, найважливішими положеннями Закону України «Про соціальні послуги» [2; 6], є:

- врегулювання електронної взаємодії установ, що здійснюють соціальний захист та органів державної податкової служби при нарахуванні доходів фізичних осіб;

- право визначити особливі умови надання соціальної послуги з боку органів місцевого самоврядування в період воєнного стану.

Крім того, КМУ 28 лютого 2022 р. прийнято Постанову № 165 «Про зупинення строків надання адміністративних послуг та видачі документів дозвільного характеру», відповідно до якої призупинено умову, відповідно до якої встановлювалися строки надання дозвільних документів, за винятком адміністративного обслуговування, що стосується державної реєстрації юридичних та фізичних осіб, реєстрації прав на нерухоме майно тощо.

Також, відповідно до Постанови КМУ від 06.03.2022 № 209, встановлюється особливості реєстраційних дій [12].

На своєму офіційному сайті Верховна Рада надала роз'яснення щодо діяльності ЦНАП у воєнний час [17]. Відповідно до даних роз'яснень, в районах, де не ведуться бойові дії, ЦНАП працюють у повному обсязі та надають усі необхідні послуги.

24.03.2022 року Верховна Рада внесла зміни до законодавства для регулювання діяльності ЦНАП під час ведення бойових дій. Закон передбачає, що центральна влада може визначати деталі надання адміністративних та інших державних послуг на території таких громад. Зокрема, відповідно до даного нормального акту, адміністратори ЦНАП, посадові особи місцевого самоврядування, які переїхали з місцевості, де ведуться бойові дії, мають право першочергово бути призначеними без конкурсних іспитів на вакантні посади в органах місцевого самоврядування за умови наявності у цих осіб громадянства України, освіти та відповідного досвіду роботи.

Крім того, через ЦНАП у громадах, на території яких ведуться бойові дії, надаються всі адміністративні послуги, що надаються на цій території іншими суб'єктами надання адміністративних послуг.

Важливими з огляду на порушене питання є роз'яснення Міністерства цифрової трансформації України [14] щодо особливостей надання адміністративних послуг під час та на територіях ведення бойових дій [9].

В умовах воєнного стану продовжують оформлятися, видаватися та оплачуватись електронні лікарні листи. Фінансування Фондом соціального страхування України лікарняних та страхових послуг не припинялося з початку війни.

З травня українці можуть отримувати допомогу по тимчасовій непрацездатності або по вагітності та пологах не лише на підставі оригінального електронного стаціонару, а й за його випискою [10].

Його можна використати, наприклад, якщо роботодавець не може подати заяву до ФССУ у зв'язку з бойовими діями – тоді працівник може звернутися до будь-якого відповідного відділення Фонду соціального страхування України для отримання виплат безпосередньо на підставі електронного лікарняного листа [4].

Під час введення воєнного стану пріоритетом держави у сфері державної реєстрації залишається захист інформації, що міститься в реєстрах, від незаконного чи несанкціонованого втручання. З цією метою постановою КМУ від 06.03.2022 р. № 209 [12] встановлено особливості Державної реєстрації актів громадянського стану. Зокрема, державна реєстра-

ція здійснюється виключно державними реєстраторами, працівниками Управління юстиції, його перерахованих підрозділів державних реєстраторів, а також уповноваженими Міністерством юстиції посадовими особами, яким надано доступ до державних реєстрів відповідно до воєнного стану.

Також встановлено порядок реєстрації громадських об'єднань та благодійних фондів, які спрямовують свою діяльність на сприяння Збройним Силам України, іншим військовим об'єднанням, правоохоронним органам, органам цивільного захисту, добровільним формуванням територіальних громад та іншим особам національної безпеки та оборони. При державній реєстрації таких організацій адміністративний збір не стягується, також розроблено спеціальну процедуру щодо дотримання термінів реєстрації та перевірки документів.

Водночас Міністерство юстиції України продовжує роботу щодо розширення спектру державної реєстрації та видів адміністративних послуг, що надаються на територіях України, де немає бойових дій.

Враховуючи особливості поточної ситуації, уряд врегульовує роботу державних реєстрів, намагаючись забезпечити баланс між безпе-

кою та доступністю реєстрів та інформації, яку вони містять.

У будь-якому куточку країни законодавство також дозволяє скористатися послугами нотаріуса [16].

З метою інформування щодо надання соціальних послуг в Україні, міжнародними структурами та вітчизняними громадськими організаціями видано ряд довідкових брошур та електронних довідників, що містять дані з нормативного забезпечення та практичні поради з надання соціальних послуг. Такими виданнями є Інформаційно-навчальний посібник для фахівців соціальної сфери [7] та Брошура «На допомогу захисникам Батьківщини» [8].

З метою виокремлення основних проблемних питань надання адміністративних та соціальних послуг на території України в умовах воєнного стану нами було проведено анкетне опитування отримувачів адміністративних та соціальних послуг з метою дослідження оцінки якості роботи органів з надання соціальних послуг у квітні-травні 2022 року. Для опитування використано сервіс HOSTIQ.

В опитуванні взяли участь 519 осіб з 24 областей України. Опитування не проводилось в Автономній Республіці Крим та на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської

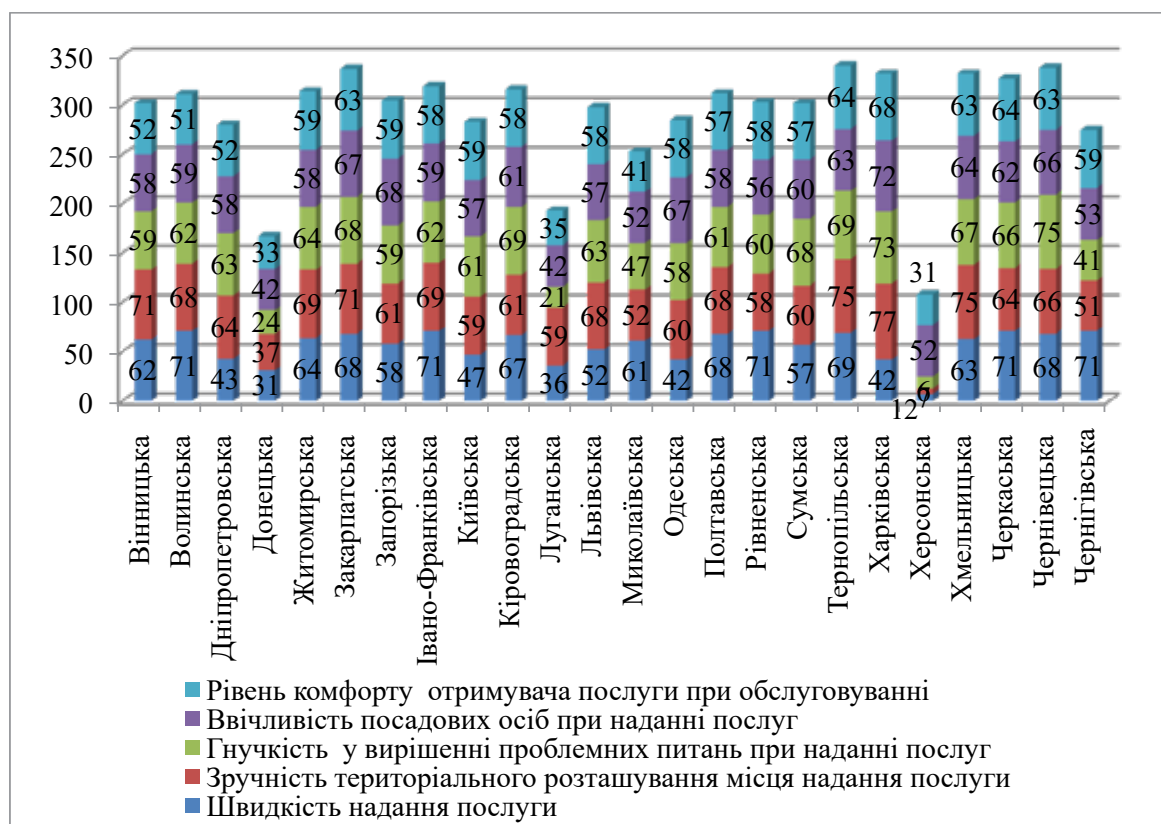

Рис. 1. Рівень задоволення окремими характеристиками процесу надання соціальних та адміністративних послуг на території областей України під час воєнного стану у квітні-травні 2022 року, %

Джерело: складено авторами

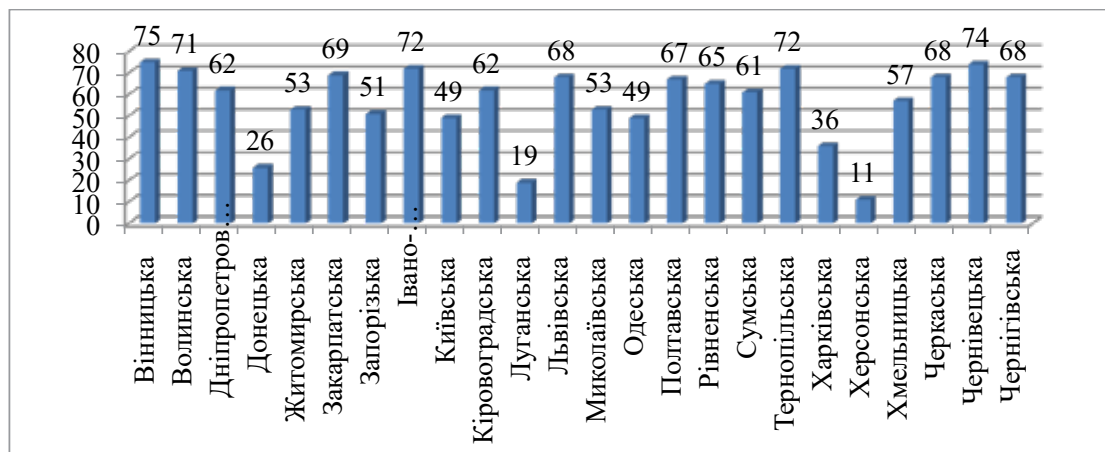

Рис. 2. Загальний рівень задоволення якістю наданих соціальних та адміністративних послуг на території окремих областей України під час воєнного стану у квітні-травні 2022 року, %

Джерело: складено авторами

областей. Респондентам було запропоновано оцінити у відсотковому відношенні загальний рівень задоволеності наданням соціальних послуг, а також рівень якості окремих аспектів соціального обслуговування у їх області, визначивши швидкість, зручність територіального розташування, гнучкість у вирішенні проблемних питань, ввічливість посадових осіб при наданні послуг, рівень комфорту отримувача послуги при обслуговуванні (рис. 1).

Як видно з рисунку 1, швидкість надання адміністративних послуг у всіх регіонах, за виключенням Київської, Луганської, Донецької та Херсонської області, оцінено респондентами вище середнього рівня. Зручність розташування місць надання послуг найбільшою є у західних областях України, а також в Житомирській та Черкаській областях. Найнижчим показником зручності розташування установ, що надають соціальні та адміністративні послуги, окрім регіонів, де у травні тривали активні воєнні дії, є Чернігівська та Київська області. Гнучкість у прийнятті рішень при соціальному обслуговуванні громадян було високо оцінено респондентами усіх регіонів, окрім Луганської, Донецької та Херсонської областей, також даний показник є незначно нижчим у Вінницькій області. Високий рівень ввічливості посадових осіб при обслуговуванні громадян засвідчили респонденти у майже всіх областях. Рівень комфорту в процесі обслуговування респондентами усіх регіонів, крім Луганської, Донецької та Херсонської областей було оцінено як високий.

Загальний рівень задоволення респондентами якістю наданих послуг відображено на рис. 2.

Як видно з рис. 2, загальний рівень задоволення рівнем надання послуг соціального та

адміністративного характеру, крім найнижчого у Донецькій, Луганській та Херсонській областях, дещо нижчим є у Житомирській, Київській, Одеській та Харківській областях.

Водночас, оцінка роботи адміністративних структур під час воєнного стану показала, що ряд державних служб сьогодні потребують більш ґрунтовної підготовки до роботи в екстремальних ситуаціях [3].

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, проведене дослідження дозволило констатувати, що державна система адміністративного та соціального обслуговування громадян гнучко відреагувала на виклики, пов'язані з роботою в умовах воєнного стану, застосувавши ряд особливих процедур для якомога більш повного і якісного обслуговування категорій осіб, що потребують допомоги держави у наданні послуг соціального та адміністративного характеру.

Проведене опитування користувачів адміністративного та соціального обслуговування підтвердило авторську гіпотезу щодо більш високого рівня якості надання послуг на території західних областей та низькою їх якістю в регіонах, де воєнні дії проходять або проходили більш інтенсивно.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верховна Рада вдосконалила механізм надання соціальних послуг під час надзвичайного або воєнного стану. Голос України. URL: <http://www.golos.com.ua/article/358735>
2. Визначено особливості надання соціальних послуг в умовах воєнного стану. Асоціація міст України. URL: <https://auc.org.ua/novyna/vyznacheno-osoblyvosti-nadannya-socialnyh-poslug-v-umovah-voennogo-stanu>
3. Вплив війни на сферу адмінпослуг. Право в умовах війни. URL: <https://law-in-war.org/>

wp-content/uploads/2022/04/adminservices_war_ukr_web_08042022-1.pdf

4. Допомогу за е-лікарняним тепер можна отримати на підставі витягу. Фонд соціального страхування України. URL: <http://www.fse.gov.ua/fse/control/chc/uk/publish/article/95740;jsessionid=3D98B30C2897B5A3AD9167646A5AEAD6>

5. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях»: станом на 19 черв. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2193-20#Text>

6. Закону України «Про соціальні послуги»: станом на 19 черв. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

7. Інформаційно-навчальний посібник для фахівців соціальної сфери. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/3/386408.pdf>

8. На допомогу захисникам Батьківщини. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/ATO_UA.pdf

9. Надання адміністративних послуг у період воєнного стану – роз'яснення для громад. Проєкт USAID «Децентралізація». URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15084>

10. Пенсійний фонд України: Допомогу за е-лікарняним тепер можна отримати на підставі витягу. Пенсійний фонд України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pensijnij-fond-ukrayini-dopomogu-za-e-likarnyanim-teper-mozhna-otrimati-na-pidstavi-vityagu>

11. Порядок організації надання соціальних послуг, затверджений постановою Кабінету Міні-

стрів України від 01.06.2020 р. № 587: станом на 19 черв. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1367-2021-%D0%BF#Text>

12. Постанова КМУ від 06.03.2022 № 209 «Деякі питання державної реєстрації та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану»: станом на 19 черв. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2022-%D0%BF#Text>

13. Рекомендації громадам щодо організації надання соціальних послуг в умовах воєнного стану. Асоціація міст України. URL: <https://auc.org.ua/novyna/rekomendaciyi-gromadam-shchodo-organizaciyi-nadannya-socialnyh-poslug-v-umovah-voennogo>

14. Роз'яснення щодо функціонування деяких особливостей надання адміністративних послуг на період дії воєнного стану та протягом одного місяця після його припинення чи скасування. Миколаївська міська рада. URL: <https://mkrada.gov.ua/news/16162.html>

15. Соціальні послуги, які надаються під час воєнного стану та останні зміни у цій сфері. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/21778.html>

16. Що змінилось у сфері державних послуг під час війни. Юридична газета online. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/shcho-zminilos-u-sferi-derzhavnih-poslug-pid-chas-viyni.html>

17. Як працюють центри надання адміністративних послуг у воєнний час? Верховна Рада України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/221128.html>

СЕКЦІЯ 2

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ ЧУТОК В УМОВАХ ВІЙНИ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SPREADING RUMORS

IN THE CONDITIONS OF WAR

У статті з'ясовано особливості утворення і поширення чуток в умовах війни. Основними методами дослідження були теоретичний аналіз проблеми і моніторинг соціальних мереж. Встановлено, що феномен чуток – це процес виникнення й передавання інформації в соціумі неофіційними каналами, пов'язаний з її дефіцитом і невизначеністю соціальної ситуації. Виявлено, що механізми формування чуток (акцентуація, згладжування, асиміляція) визначають високу ймовірність деформації інформації в процесі її соціального передавання. З'ясовано основні напрями акцентуації інформаційного повідомлення чуток в умовах воєнних дій: завищення кількості жертв та поранених під час бойових дій, завищення масштабу руйнувань матеріальних об'єктів, наголошення на труднощах військових на фронті, фіксація на успіхах української армії. Висловлено припущення, що згладжування інформації в процесі чуток пояснюється особливостями емоційної пам'яті й соціальної перцепції особистості. Визначено, що адаптація воєнних чуток відбувається через пристосування переданої інформації до умов конкретної населеного пункту, географічної специфіки, соціокультурних умов. Виокремлено основні мотиви поширення чуток під час війни: пізнавальні, соціальної належності, психологічного захисту, самоствердження, досягнення особистої вигоди, участь в інформаційній війні. Описано основні критерії щодо сприймання чуток в умовах війни: орієнтація на офіційні джерела; виваженість і обережність при передаванні інформації через неофіційні канали; підвищення самоконтролю й стресостійкості; критичне осмислення інформації. На основі дослідження сформульовано низку висновків, що узагальнюють отримані результати. Визначено основні перспективи подальшого дослідження означеної проблематики, що полягають у плануванні й проведенні експериментальних досліджень психологічних особливостей чуток в умовах війни.

Ключові слова: чулки, акцентуація, згладжування, адаптація, формула Олпорта – Постмена, мотиви поширення чуток.

Features of creation and spreading of rumors in the conditions of war are finding out in the article. Main methods of research were theoretical analysis of the problem and monitoring of social networks. It has been determined that phenomenon of rumors is the process of emergence and transmission of information in society through the unofficial channels what is connected with lack of information and uncertainty of social situation. It has been found that mechanisms of rumors formation (accentuation, smoothing, assimilation) determine high probability of information deformation in the process of its social transmission. It has been figured out main directions of accentuation of informational reporting of rumor in the condition of combat operation: increase the number of victims and injured during the combat operation, overstatement the scale of destruction of material objects, emphasis on the difficulties of military at the front, fixation on success of Ukrainian army. It has been suggested that smoothing of information in the process of rumor is explained with features of emotional memory and social perception of personality. It was defined that adaptation of military rumors occurs due to adaptation of transmitted information to the condition of specific settlement, geographic specificity, and sociocultural conditions. It has been highlighted main motives of spreading rumors during the war: cognitive, social identity, psychological protection, self-affirmation, achievement of personal gain, participation in information war. It has been described main benchmarks regarding perception of rumors in the conditions of war: focus on official sources; prudence and carefulness during the transmission the information through unofficial channels; increment of self-control and stress resistance; critical understanding of information. It has been formulated a number of conclusions which generalize the obtained results on the basis of research. It has been determined main prospects of further research of the outlined issue which consist in planning and carrying out of experimental studies of psychological features of rumors in the conditions of war.

Key words: rumours, accentuation, smoothing, adaptation, Allport and Postman formula, motives of rumor spreading.

УДК. 316.774

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.2>

Зінченко О.В.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
і туризму
Київський національний лінгвістичний
університет

Повномасштабна війна, що розпочалася 24 лютого 2022 року, кардинально змінила функціонування всіх сфер української держави. Людські жертви, великі руйнування матеріальної інфраструктури, стрімке зростання кількості внутрішньо переміщених осіб та біженців, поглиблення кризових явищ в усіх секторах економіки – це реальність, з якою сьогодні

зустрівся кожен громадянин України. Очевидно, що сприймання навколишньої дійсності та поведінка особистості в умовах війни тісно пов'язані з психологічними особливостями людини, а також інформаційною структурою соціуму. У цьому контексті варто звернути увагу на механізми та феномени, що впливають на формування та поширення інформації.

Особливо це стосується чуток – явища, що зумовлює циркулювання й деформацію інформації, таким чином визначаючи загальний емоційний фон соціуму та поведінкові реакції учасників соціальної взаємодії. Дослідження чуток проводяться доволі інтенсивно: вивчаються механізми їх формування, особливості поширення в різних соціальних сферах, способи протидії їх негативному впливу. Водночас більш детального вивчення потребує проблема поширення чуток в умовах воєнних дій. Також наголошується на відсутності систематичних емпіричних досліджень явища чуток. Реалізація цього завдання дозволить доповнити психологічну теорію інформаційної структури суспільства у кризових умовах, а також створити ефективні методи й засоби протидії шкідливому інформаційному впливу в умовах війни.

Мета статті – з'ясувати особливості утворення і поширення чуток в умовах війни.

У теоретичних джерелах немає єдиного підходу до пояснення явища чуток. Запропонуємо деякі його визначення:

1) інформаційне повідомлення, що поширюється між людьми, зазвичай, в усній формі без надання доказів його достовірності, задовольняючи актуальні потреби суспільства (Г. Олпорт, Л. Постмен) [8];

2) процес виникнення і циркуляції соціальної інформації, що не підтверджується офіційними джерелами (Дж. -Н. Капферер (J.-N. Kapferer) [10];

3) неформальна комунікація, що доповнює зміст «офіційних повідомлень» і передбачає певний контроль над змінами реальності (Т. Шибутані) [6];

4) прояв неорганізованої поведінки натовпу, що надає сенсу незрозумілій для особистості ситуації (Н. Смелзер) [5];

5) чинник, що обумовлює поділ соціуму на «своїх» і «чужих» за рівнем доступу до певних блоків інформації (Б. Дубін, А. Толстих) [3];

6) спосіб пояснення інформації, пов'язаний з її дефіцитом, невизначеністю соціальної ситуації, переваженням у суспільстві емоційних реакцій тривоги та страху [1].

Бачимо, що деякі з представлених визначень не враховують специфіку сучасного суспільства. Зокрема, дискусійною є думка про те, що чулки передається виключно в усній формі з огляду на інтенсивне поширення й викривлення інформації в інтернеті. Також викликає сумнів позиція щодо тривоги як найбільш сприятливого емоційного фону для поширення чуток, оскільки радість, інтерес, гнів також є потужними емоційними стимулами циркулювання інформації.

Г. Олпорт і Л. Постмен, одні з перших дослідників феномену, запропонували три основні механізми зміни трансформації інформації

в процесі поширення чуток: 1) загострення – підсилення, гіперболізація, драматизація деяких аспектів інформації, що транслюється у процесі передавання чуток; 2) згладжування – процес нівелювання несуттєвих з точки зору передавача інформації аспектів проблеми; 3) адаптація, або асиміляція, – це пристосування сюжету чулки до соціокультурних умов та особливостей світогляду, що переважають у конкретному сегменті соціуму [8].

На думку Г. Олпорта й Л. Постмена, базовим чинником поширення чулки є наявність двох умов: інтересу соціуму та дефіциту інформації [8]. Ці міркування відображаються в авторській формулі: $C = I \cdot D$, де C – інтенсивність поширення чулки, I – інтерес до центральної проблеми повідомлення, D – показник невизначеності й недостатності інформації. Дефіцит значущої інформації є добутком кількості офіційної інформації та рівня довіри до офіційного джерела.

О. Бойко на основі аналізу теоретичних джерел виокремлює низку характерних ознак чуток:

1) деформація й викривлення інформації в передаванні її між членами суспільства;

2) узагальненість інформації, що виявляється в згладжуванні важливих деталей повідомлення;

3) зміст чуток є актуальним, тобто зачіпає важливі для суспільства події та явища;

4) простота й доступність формулювань, що сприяють засвоєнню й швидкості передавання інформації;

5) емоційність чуток;

6) домінування неофіційних каналів при передаванні інформації [1].

Дослідники П. Бордія і Н. Ді Фонзо (P. Bordia, N. Di Fonzo) вважають, що чулки виникають як реакція на вирішення соціальної проблеми й проходять низку етапів: 1) поява центрального повідомлення чулки; 2) спонтанне продукування думок та їх соціальне обговорення; 3) вирішення суспільної проблеми, що визначає трансформацію змісту чуток; 4) втрата інтересу до суспільної поведінки, що визначає згасання інтенсивності циркулювання чуток [9].

Н. Берегова та Л. Джигун вважають, що чулкам властиві деформованість, узагальненість, актуальність змісту; простота, доступність, емоційність, неофіційність форми подання; циркуляція в процесі поширення в усній формі через канали міжособистісної комунікації. Чулки допомагають людям об'єднатися в суперечливих соціальних ситуаціях на основі утворення інтелектуального групового потенціалу для пояснення явищ навколишньої дійсності. Науковці вважають, що існує два основні підходи до розуміння феномену поширення чуток: з позиції вивчення кількості поширеної інфор-

мації і з позиції дослідження кількості учасників соціальної взаємодії [11].

З початком повномасштабної війни в Україні проблема інформаційної безпеки значно актуалізувалася. У цьому контексті чутки стали чинником додаткової дестабілізації суспільства. Регулярний моніторинг соціальних мереж та повсякденне спілкування з людьми, що перебувають у ситуації війни, дають можливість висловити деякі міркування й гіпотези.

Основною тематикою чуток у період війни є можливість обстрілів і майбутніх бойових зіткнень, кількість жертв, масштаб руйнувань, особливості поведінки солдат ворожої армії з мирним населенням, ситуація на фронті, ймовірність поразки або перемоги певних бойових угруповань. Такі висновки можна зроби-ти на основі спостереження за змістом сторінок користувачів соціальних мереж.

Швидкість поширення чуток в умовах війни є надзвичайно високою. Якщо звертатися до класичної формули поширення чуток Олпорта – Постмена, то можна сказати, що рівень інтересу до проблеми є надзвичайно високим. Така ситуація пов'язана з кардинальним порушенням базових потреб особистості (фізіологічних, безпекових, соціальних) у процесі воєнних дій. З іншого боку, невизначеність інформаційного поля теж є дуже високою, що зумовлено такими чинниками:

1) доступністю і поширеністю соціальних мереж, що сприяє генерації великої кількості різноманітних повідомлень про подію;

2) високою недовірою громадян України до офіційних повідомлень влади;

3) високим рівнем загальної соціальної напруженості та рівня стресу окремих осіб, що поглиблює процеси викривлення інформації при її передаванні в соціумі.

Проаналізуємо механізми формування інформації в процесі циркуляції чуток про війну. Доцільно також описати типові словесні конструкції, що характеризують прояв певного механізму і підсилюють їх емоційний вплив на суспільство. Інформація зібрана на основі спостереження за активністю користувачів соціальних мереж.

Основні напрями акцентуації інформаційного повідомлення чуток в умовах воєнних дій:

1. *Завищення кількості жертв та пораних під час бойових дій.* Типові словесні конструкції: «дуже багато смертей», «лікарні забиті під зав'язку», «влада мовчить про справжню кількість жертв». Особливо інтенсивним цей процес є у перші години після початку воєнних дій. Виявлено закономірність: у разі чуток про глобальну воєнну операцію (наприклад, військові дії біля Києва, бої в Маріуполі та Северодонецьку) зростання кількості жертв подається узагальнено (домінують словосполучення «величезна кількість», «дуже багато»

тощо). У випадку локальних чуток про воєнні дії (у межах конкретного населеного пункту) увага фіксується на конкретній кількості жертв.

2. *Завищення масштабу руйнування матеріальної інфраструктури.* Особливості реалізації цього механізму схожі на тенденції, описані в попередньому пункті. Проте інформація про руйнування частіше обґрунтовується або викривляється фото- та відеоматеріалами. Типові словесні конструкції: «місто зникло з землі», «величезні руйнування», «дуже багато пожеж» тощо.

3. *Наголошення на труднощах військових на фронті.* Типові словесні конструкції: «військові сидять голі, босі й голодні», «з автоматами кидають на танки й артилерію», «нікому наші хлопці не потрібні». Такі повідомлення мають суттєвий дестабілізуючий вплив на соціум. Навіть за умови достовірності таких повідомлень відповідне словесне оформлення є додатковим чинником стимулювання негативного емоційного фону суспільства.

4. *Завищення успіхів української армії.* Цей механізм характеризує прояв так званих чуток-бажань. Типові словесні конструкції: «наші скоро повернуть окуповані території», «ворог деморалізований і несе великі втрати». Часто цей механізм активізується через офіційні повідомлення влади, де зазначаються оптимістичні відомості. Такі повідомлення сприятливо впливають на загальний емоційний фон соціуму. Водночас їх небезпека полягає в тому, що за відсутності підтвердження позитивної інформації швидше виникають розчарування, депресія, фрустрація.

Механізми *згладжування* виникають як протилежні до тенденцій акцентуації. Тобто, якщо наголошується на проблемах однієї зі сторін конфлікту, то ігноруються або нівелюються проблеми протилежної. Механізм згладжування пояснюється, зокрема, особливостями емоційної пам'яті й соціальної перцепції особистості. Подія, що викликає сильне переживання, блокує інформацію з іншим емоційним знаком. Таким чином, мова йде про зниження самоконтролю й стресостійкості особистості.

Адаптація воєнних чуток відбувається через пристосування переданої інформації до умов конкретного населеного пункту, місцевості, соціокультурної складової. Типовим прикладом адаптації чуток може бути поширення інформації про можливе повторне вторгнення на звільнені території. При цьому офіційна інформація ігнорується або сприймається скептично. Типові словесні конструкції: «скоро знову будуть тут», «у них техніки зараз більше, ніж у лютому».

Науковці виділяють такі чинники, що стимулюють процес поширення чуток у соціумі:

1) напружені життєві обставини, що порушують проблеми безпеки членів соціуму;

2) прагнення підготуватися до можливих загроз і неприємних подій, навіть якщо ця підготовка обмежується лише формуванням певної ментальної моделі світу;

3) реалізація соціально-психологічних механізмів (зараження, наслідування, навіювання, груповий тиск, конформізм тощо);

4) упевненість у достовірності неофіційних повідомлень і недовіра до офіційних джерел;

5) домінування негативних емоційних і фізіологічних проявів соціуму (втоми, депресії, фрустрації, очікування тощо) [4].

Бачимо, що всі перераховані позиції значно актуалізуються в процесі воєнних дій. Крім того, варто проаналізувати конкретні мотиви членів соціуму, що стимулюють до поширення чуток про війну:

1. *Пізнавальні мотиви* – чутки допомагають створити чітку, осмислену пояснювальну конструкцію щодо подій, яка не суперечитиме домінантній думці соціуму. У цьому контексті важливішою за істинність і раціональність пізнавальних висновків є їх відповідність суспільним уявленням про подію. Варто пам'ятати, що пізнавальний мотив передавання чуток може стимулювати різноманітні когнітивні викривлення при передаванні інформації. Зокрема, в умовах війни зростає значущість феноменів магічного й конспірологічного мислення як інструментів, що дозволяють пояснити дійсність. Ці тенденції виявляються у величезній кількості думок екстрасенсів та астрологів про війну, а також у зростанні масштабу так званої інсайдерської інформації, що висвітлює різноманітні теорії змови.

2. *Мотив належності* – поширення певних видів чуток є індикатором й інструментом залучення особистості до референтних соціальних груп. Особливо актуальним цей мотив є в умовах війни, коли суспільство чітко поляризується за дихотомією «свій – чужий».

3. *Мотив захисту* – поширення чуток певного змісту є проявом актуалізації певних механізмів психологічного захисту. Зокрема, в умовах війни можуть виявлятися витіснення й заперечення у формі інформаційного згладжування; раціоналізація через поширення чуток, що ґрунтуються на поясненнях різноманітних «експертів»; проєкція через надання чуток необхідного емоційного забарвлення.

4. *Мотив самоствердження* – передавання чуток підвищує самоповагу поширювача, оскільки ідентифікує його як носія інформації, доступної лише «обраним». Досить часто цей мотив виявляється серед відомих осіб (журналістів, політиків, діячів культури). Водночас означена спонукка сприяє поширенню чуток і «звичайними людьми». Таким чином, члени соціуму намагаються підвищити свій авторитет і престиж. При цьому підтвердження інформа-

ції необов'язково може впливати на авторитет поширювача й довіру до джерела.

5. *Мотив особистої вигоди* – характерний для осіб, що генерують дезінформацію, створюють певний соціально-психологічний клімат, що дозволяє досягти особистих економічних і фінансових цілей.

6. *Мотив участі в інформаційній війні* – поширення чуток є потужним інструментом формування суспільної думки та певного емоційного фону соціуму.

Проблема поширення чуток в умовах війни, у підсумку, зводиться до необхідності формування оптимальної стратегії й тактики сприймання інформації. У цьому контексті можна дати такі рекомендації.

1. Орієнтуватися лише на офіційні джерела. Популярна й навіть банальна порада, що ігнорується великою кількістю громадян. Звичайно, офіційні особи та інститути можуть приховувати й викривляти певну інформацію, але ймовірність інформаційних деформацій при передаванні повідомлень неофіційними каналами значно зростає.

2. Не поспішати передавати інформацію (усно чи через соціальні мережі), особливо в першу годину після події. Поширення чуток за динамікою схоже на поширення інфекційної хвороби, тому в силах конкретних осіб перервати ланцюжок деформації інформації. Потрібно пам'ятати, що навіть правдиві відомості при передаванні від індивіда до індивіда будуть спотворюватися внаслідок індивідуальних особливостей учасників комунікації.

3. Для збереження емоційної стійкості доцільно орієнтуватися на індикатори, що вказують на недостовірність інформації:

1) фіксація точного часу події («сьогодні о 12.00 відбудеться обстріл території»);

2) відсутність чіткої орієнтації на джерело інформації («всі так кажуть», «так прикордонники сказали»);

3) комунікатор безпосередньо не має відношення до первинного джерела інформації («знайома сказала, у якої брат служить у ЗСУ, а йому сказав командир»);

4) наголошування на беззаперечній довірі до джерела інформації («довіряти можна сто відсотково»);

5) наголошування на величезній кількості жертв і руйнувань у перші години після події;

6) занадто емоційний тон повідомлення.

Отже, для стійкості в умовах поширення дестабілізуювальних чуток в умовах війни необхідно критично осмислювати інформацію, що поширюється в соціумі. Для цього важливо зберігати емоційний самоконтроль.

Висновки з проведеного дослідження. Дослідження психологічних особливостей поширення чуток в умовах війни має теоретичну і практичну значущість, оскільки дозво-

ляє заповнити «білі плями» соціальної психології, а також обґрунтовує стратегії підтримки й захисту інформаційної безпеки суспільства.

У процесі проведеного теоретичного дослідження, а також моніторингу соціального середовища можна зробити низку узагальнень щодо досліджуваної проблематики. Проблема визначення чуток є доволі дискусійною, проте можна сказати, що чутки – це процес виникнення й передавання інформації в соціумі неофіційними каналами, пов'язаний з її дефіцитом і невизначеністю соціальної ситуації. Механізми формування чуток (акцентуація, згладжування, асиміляція) визначають високу ймовірність деформації інформації в процесі її соціального передавання. Інтенсивність поширення чутки залежить від рівня суспільного інтересу до події та дефіциту інформації, що зумовлює високу швидкість циркуляції інформації в умовах війни. Основні напрями акцентуації інформаційного повідомлення чутки в умовах воєнних дій: завищення кількості жертв та поранених під час бойових дій, завищення масштабу руйнувань матеріальних об'єктів, наголошення на труднощах військових на фронті, фіксація на успіхах української армії. Згладжування інформації в процесі чутки пояснюється особливостями емоційної пам'яті й соціальної перцепції особистості. Асиміляція воєнних чуток відбувається через пристосування переданої інформації до умов конкретного населеного пункту, географічної специфіки, соціокультурних умов. Можна виокремити основні функції чуток у процесі війни: створення осмисленої картини світу, що дозволяє пояснити події; залучення особистості до референтних соціальних груп на основі доступу до певної інформації; актуалізація механізмів психологічного захисту – витіснення, заперечення, раціоналізація, проєкція; стимулювання самоствердження через усвідомлення володіння «особливою інформацією». Також чутки є потужним інструментом інформаційної війни, оскільки суттєво впливають на формування суспільної думки й домінантний емоційний фон. Основні критерії щодо сприймання чуток в умовах війни: орієнтація на

офіційні джерела; виваженість і обережність при передаванні інформації через неофіційні канали; підвищення самоконтролю й стресостійкості; критичне осмислення інформації.

Перспективи подальшого дослідження означеної проблематики вбачаємо у планування і проведенні експериментальних досліджень психологічних особливостей чуток в умовах війни. Зокрема, становить інтерес вивчення залежності схильності до поширення чуток від конкретних пізнавальних, емоційно-вольових, комунікативних властивостей особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берегова Н., Джигун Л. Психологічні особливості розповсюдження чуток та механізми їх протидії. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія: електрон. наук. фах. вид. Хмельницький*. 2017. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_1_3.
2. Бойко О. Чутка як інструмент політичного маніпулювання. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2011. Вип. 22. С. 238–248.
3. Дубин П. И., Толстых А. В. Слухи как социально-психологический феномен. *Вопросы психологии*. 1993. № 3. С. 77.
4. Латынов В. В. Слухи: социальные функции и условия появления. *Социологические исследования*. 1995. № 1. С. 12–17.
5. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. Москва: Феникс, 1998. 688 с.
6. Шибутани Т. Социальная психология. Пер. с англ. В. Б. Ольшанского. Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1999. 544 с.
7. Юркова О. А. Чутки як соціокомунікаційний феномен. *Обрії друкарства*. 2021. Вип. 1–2. С. 121–131.
8. Allport G. W., Postman L. The psychology of rumor. New York: Henry Holt, 1947. Pp. 247.
9. Bordia P., N. Di Fonzo. Problem solving in social interactions on the Internet: rumor as social cognition. *Soc. Psychol. Quart.* 2004. 67 (1). Pp. 33–49.
10. Kapferer J.-N. Rumours. Le plus vieux media du monde. Paris, 1987. P. 305.
11. Turenne N. The rumor spectrum. *PLoS One*. 2018. 13 (1). Published 2018 Jan 19. URL: <http://doi:10.1371/journal.pone.0189080>

РЕФЛЕКСІЯ ЯК СИСТЕМОУТВОРЮВАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ БЕЗПЕРЕРВНОГО ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ПЕДАГОГА

REFLECTION AS A SYSTEM-FORMING MECHANISM OF CONTINUOUS PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHER

Стаття присвячена дослідженню психологічного поняття рефлексії як системоутворювального механізму безперервного професійного розвитку педагога. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні філософського (системності, діалектичної суперечності, єдності якості та кількості, діалектичного заперечення, розвитку, причинності та ін.) та загально-психологічного (психологічна теорія вчинку, єдності психіки і діяльності, розвитку; системності; концепція суб'єкта психічної активності та ін.) принципів з використанням методів системності, науковості та верифікації. Наукова новизна полягає в тому, що на основі опрацювання наукових досліджень, здійснено аналіз дефініції понять "рефлексія" та "професійна рефлексивна компетентність педагога". Під поняттям рефлексія розуміємо продуктивну мислительну діяльність індивіда, спрямовану на власну свідомість, поведінку, думку, позицію, набуті знання, вчинені чи задумані дії тощо з метою осмислення, самопізнання, самоаналізу внутрішніх психічних актів, станів, якостей, процесів. Професійна рефлексивна компетентність педагога визначена як здатність до переосмислення, критичного аналізу усталених стереотипів власної професійної свідомості, мислення, поведінки, спілкування, освітніх й індивідуальних потреб, ціннісних та мотиваційних установок, засобів та способів діяльності, що дозволяє усвідомлене керівництво власним професійним розвитком.

Ключові слова: рефлексія, розвиток, компетентність, професійна діяльність, мислення, якість особистості.

The purpose of the article is to study the psychological concept of reflection as a system-forming mechanism of continuous professional development of a teacher. The research methodology is based on a combination of philosophical (systemic, dialectical contradiction, unity of quality and quantity, dialectical negation, development, causality, etc.) and general psychological (psychological theory of action, unity of psyche and activity, development, systemic; concept of the subject mental activity, etc.) principles with methods of systematization, scientificity and verification. The scientific novelty is that using the method of analysis of scientific literature the analysis of the definition of the concepts of reflection and professional reflexive competence of the teacher is carried out. Under the concept of reflection we understand the productive mental activity of the individual, aimed at their own consciousness, behavior, opinion, position, acquired knowledge, committed or planned actions, etc. in order to comprehend, self-knowledge, self-analysis of internal mental acts, states, qualities, processes. Professional reflective competence of a teacher is defined as the ability to rethink, critically analyze established stereotypes of their own professional consciousness, thinking, behavior, communication, educational and individual needs, values and motivations, means and methods of activity that allows conscious leadership of their own professional development.

Key words: reflection, development, competence, professional activity, thinking, personality quality.

УДК 159.955.4:378.046

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.3>

Матохнюк Л.О.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри психології
КЗВО "Вінницька академія безперервної
освіти"

Гальчевська Н.А.

методист відділу початкової освіти
КЗВО "Вінницька академія безперервної
освіти"

Актуальність дослідження. Глобалізація процесів, пов'язаних з розвитком людства, актуалізує роль освіти як важливого чинника зростання якості людського капіталу. Забезпечення всеосяжної справедливої якісної освіти та можливості навчатись впродовж життя визначено однією із стратегічних цілей для сталого розвитку людства Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, прийнятою у 2015 році «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» [5]. Серед завдань, поставлених для досягнення цієї цілі, окреслено значне збільшення кількості кваліфікованих вчителів. У контексті інноваційно реформаційних процесів щодо якості освіти в Україні важлива роль відводиться «творчому та відповідальному вчителю, який постійно працює над собою» [14]. У межах безперервного професійного розвитку, визначеного однією з обов'язкових трудових функцій учителя згідно з професійним стандартом, освітянин має володіти здатністю до навчання впродовж життя, інновацій-

ною та рефлексивною компетентностями [15].

Психологічний аспект професійної зрілості вчителя зумовлений складністю усвідомлення з одного боку психологічних факторів, які стосуються власної викладацької (навчальної) діяльності як системи дидактичних впливів, з іншого – особливостей емоційних станів, інтересів, пізнавальної активності, пам'яті, сприйняття тощо, пов'язаних із пізнавальною діяльністю учнів (власне, учінням), а ще з іншого – психологічної природи навчальної взаємодії: «вчитель-учень», «учень-учень», «учень-вчитель» як процесу обміну зворотнім зв'язком, активної комунікації. І власне здатність розуміти, критично аналізувати ці процеси, явища, стани – усі компоненти психологічної природи освітнього процесу, усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки між ними та, щонайголовніше, на основі цього формувати ціннісні установки щодо власної професійної діяльності сприяє безперервному розвитку вчителя в своїй професії. Зазначена здатність є результатом інтеграції численних

рефлексивних процесів, пов'язаних з різними аспектами професійної діяльності вчителя.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Дослідження феномену рефлексії здійснювалося вченими різних наук. Філософське трактування рефлексивних процесів вирізняється у поглядах Сократа, Платона, Демокріта, Гегеля Локка, Лейбніца, Канта, Фіхте, Шардена та ін. Поняття рефлексії розглядається у наукових публікаціях як вітчизняних, так й зарубіжних психологів і трактується як: різновид мислення в контексті вікової періодизації особистості (П. Блонський, Ж. Піаже та ін.); окремий принцип організації розвитку психіки, самосвідомості людини (Б. Ананьев, Л. Виготський, С. Рубінштейн, І. Сеченов та ін.); механізм, що забезпечує динаміку особистісних новоутворень на смислового і операційного рівні, як необхідна умова усвідомлення власної позиції, позицій і думок співрозмовників у спілкуванні (В.А. Лефевр ін.); процес осмислення особистісних змістів (образів особистості, з яким отожднює себе "Я"), який призводить до їх поступових змін і породжує новоутворення особистості (Н. Гуткіна, І. Бех, В. Зарецький, О. Новікова, С. Степанов та ін.); усвідомлення (Л. Виготський, Л. Леонтьев, О. Смирнова, С. Степанов та ін.); мислення (П. Алексеев, О. Брушлинський, В. Давидов, С. Рубінштейн та ін.); творчість (Я. Пономарьов, С. Степанов, І. Семенов та ін.); спілкування (Г. Андреева, А. Бодальов, С. Кондратьева та ін.).

Мета статті полягає в уточненні психологічного поняття рефлексії та дослідженні феномену рефлексивної діяльності як системоутворювального механізму безперервного професійного розвитку вчителя.

Виклад основного матеріалу. Психологічне визначення рефлексії як перенесення емоційного сприйняття, переживань із зовнішнього світу на внутрішній світ людини було сформульоване в 20-30-ті роки ХХ століття американським вченим Адольфом Буземаном, який запропонував виокремити психологію рефлексії як самостійну галузь дослідження. Загальним для психологічних досліджень рефлексії, на думку С. Л. Рубінштейна, є осмислення означеного феномена як фундаментальної здатності людини усвідомлено ставитись до власного свідомості, мислення та життєдіяльності. "Вона ніби зупиняє неперервний процес життя і виводить людину за його межі. Людина наче займає позицію над життям. Це вирішальний поворотний момент. Тут починається або шлях до душевної спустошеності, нігілізму, морального скептицизму, цинізму (або в менш гострих формах до моральної нестійкості), або інший шлях – до побудови морального людського життя на новій, свідомій основі. З появою рефлексії пов'язане філософське осмислення життя" [17, с. 348].

Розглянемо ключові поняття нашого дослідження: "рефлексія", "рефлексивна компетентність педагога". Етимологія слова "рефлексія" (від лат. "reflexio") – "обернення назад", тобто розумовий процес, спрямований на самопізнання, самосвідомість, співставлення елементів мислення і дійсності, аналіз своїх емоцій та почуттів, станів, здібностей, поведінки [3, с. 547].

У таблиці 1 наведено розуміння сутності поняття рефлексії у дослідженнях сучасних науковців.

Отже, рефлексія – не тільки усвідомлення своїх дій і їх мотивів, але й необхідна умова цілепокладання і самоконтролю в процесі виконання дії (В.Я. Буторін, А.В. Карпов, А.В. Петровський та ін.), уміння суб'єкта виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії (П. Г. Давидов) [6].

Вивчення сутності рефлексії в професійній діяльності, зокрема, в педагогіці відкриває нові можливості, а саме: дозволяє визначити науково-психологічні основи управління освітнім процесом за допомогою рефлексивних дій (сумніву, висування гіпотез, постановки запитань самому собі, пошуку причин, прогнозування та ін.), а також формування у педагога рис характеру, необхідних для саморегуляції, саморозвитку, що сприяє творчому підходу в професійній діяльності, досягненню її максимальної ефективності та результативності.

Аналіз та узагальнення існуючого теоретичного доробку дозволив нам запропонувати тлумачення *рефлексії як продуктивної мислительної діяльності індивіда, спрямованої на власну свідомість, поведінку, думки, позицію, набуті знання, вчинені чи задумані дії тощо з метою осмислення, самопізнання, самоаналізу внутрішніх психічних актів, станів, якостей, процесів.*

Поняття рефлексивної компетентності уведено до наукового обігу досить недавно. Сутність даного поняття визначається як професійна якість особистості, що полягає у наявності готовності й здатності до професійної рефлексії. А.О. Реан, С.В. Кондратьева, О.Н. Ткач наголошують, що педагогічна рефлексія є компонентом соціально-перцептивних здібностей вчителя, що забезпечує процес адекватного сприйняття вчителем своїх учнів та через них і самого себе [11, с. 281]. Професійна рефлексія, відповідно, осмислення та переосмислення різних аспектів, пов'язаних із професійною діяльністю: власних дій, потреб, мотивів, поведінки, комунікування, мислення, способів і засобів діяльності, тощо, і є, з одного боку, – необхідною умовою самоконтролю власного професійного розвитку, з іншого – механізмом професійного зростання.

Тлумачення поняття «рефлексія» сучасними науковцями

означення / рефлексія визначається як:	автор
фундаментальна здатність особистості усвідомлено ставитися до власної свідомості, мислення, умов і способів здійснення життєдіяльності	Пеньковська Н., 2000 [13]
основа розвитку самосвідомості; об'єднує самопізнання, переживання свого ставлення до себе та саморегуляцію своєї поведінки	Бех І.Д., 2003 [1]
усвідомлення того, як його сприймають й оцінюють інші індивіди або спільноти, вид пізнання, у процесі якого суб'єкт стає об'єктом свого спостереження; роздуми, аналіз власного психічного стану	Орбан-Лембрик Л.Е., 2006. [12]
набуття навичок оцінки та самооцінки професійної діяльності з метою фіксації її результатів і подальшою їх переоцінкою; уміння свідомо контролювати й аналізувати результати своєї діяльності, продукт і процес діяльності учнів та рівень розвитку особистісно професійних якостей для подальшого самоствердження, самовдосконалення й самореалізації	Іванова С.В. [7]
основним засобом саморозвитку, умовою і способом не тільки особистісного зростання, але і розвитку всього навчального закладу. Рефлексія лежить в основі стосунків особистості (спілкування, комунікації, кооперації тощо), є загальною формою розвитку, початком, що організовує та управляє всією життєдіяльністю людини і її систем.	А.В. Кочубей, С.С. Якубовська [8]
процес осмислення, переосмислення і перетворення суб'єктом змісту свідомості, діяльності, спілкування і форм освоєння досвіду; як регулятор життєвого становлення особистості	Бугерко Я.М., 2009 [2]
когнітивний механізм, який забезпечує саморегуляцію професійної діяльності вчителя	Галузяк В.М., 2008 [4]
вихід практики за межі самої себе, це спосіб зняття протиріч в практичному житті	Сасіна Л.О., 2015 [16]

Беручи до уваги дефініцію поняття **компетентність** як "інтегрована якість особистості, цілісна, динамічна система особистісних здатностей, які дозволяють свідомо і творчо визначати та здійснювати свою професійну діяльність" (за Матохнюк Л. О.), протрактуємо професійну рефлексивну компетентність педагога [10]. На нашу думку, її можна розглядати як здатність до переосмислення, критичного аналізу усталених стереотипів власної професійної свідомості, мислення, поведінки, спілкування, освітніх й індивідуальних потреб, ціннісних та мотиваційних установок, засобів та способів діяльності, що дозволяє усвідомлено керувати власним професійним розвитком [10].

Психологія як наука допомагає розкрити кореляцію між рефлексивною діяльністю педагога та його професійним зростанням, якісними змінами в професійній діяльності, іншими словами, безперервним професійним розвитком.

Традиційно вважається, що професійний розвиток педагогічних працівників – це безперервний процес набуття нових та вдосконалення раніше набутих професійних та загальних компетентностей, необхідних для професійної діяльності, що передбачає постійну самоосвіту та інші види й форми професійного зростання і може реалізуватися шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти, стажування, здійснення професійної діяльності тощо. На думку В. Луговського, "парадокс розвитку" проявляється

найбільш виразно тоді, коли виникає необхідність поєднання двох принципових позицій:

- безперервність процесу розвитку, тобто формування нових структур на основі старих;
- якісні особливості двох структур – старої і нової.

Таким чином, маємо враховувати необхідність безперервного професійного розвитку, який неможливий без рефлексивного підходу педагога до якісних особливостей власної професійної діяльності.

Професійний розвиток, що базується на рефлексивному підході, безпосередньо пов'язаний з усіма компонентами рефлексії: мотиваційно-ціннісним (умотивована зорієнтованість особистості щодо здійснення педагогічної рефлексії), когнітивним (рефлексивні знання) та операційно-діяльнісним (рефлексивні вміння).

Розглянемо рефлексивні вміння як компоненти педагогічної рефлексії, завдяки яким відбувається реалізація рефлексивних знань учителя на практиці. Ми поділяємо позицію А. Лозенко щодо трактування рефлексивних умінь як наскрізних метавмінь, які інтегруються з усіма педагогічними вміннями вчителя, й вважаємо, що рефлексивні вміння є усвідомленою послідовністю дій, спрямованих на реалізацію особистісних, міжособистісних, когнітивних, діяльнісних аспектів рефлексії, що відбивають її типи [9]. До таких умінь належать: 1) уміння оцінювати свої індивідуальні інтелектуальні якості; вміння відрізнити межі свого знання (незнання), відоме від невідомого (інтелектуальна рефлексія); 2) уміння аналізувати сильні

й слабкі сторони своєї особистості; вміння адекватно оцінювати свої якості, досягнення в зіставленні теперішнього й минулого та прогнозувати перспективи розвитку (особистісна рефлексія); 3) уміння критично, проте не категорично оцінювати думки й дії інших; уміння оцінювати власні дії й поведінку з позиції тих, хто оточує (комунікативна рефлексія); 4) уміння аналізувати процесуальні та результативні складники спільної діяльності; уміння порівнювати свої досягнення з досягненнями інших людей (кооперативна рефлексія); 5) вміння співвідносити свої дії з предметною ситуацією; вміння відрізнати власні ускладнення від проблем та ускладнень учнів; уміння реалізувати в професійній діяльності механізм рефлексії; уміння подивитися на себе очима учня, усвідомити його ставлення до себе; уміння прогнозувати й передбачати результати міжособистісної взаємодії з учнем й учнів між собою; уміння координувати свої професійні дії з діями учнів, їхніх батьків та діями колег (контекстна рефлексія).

Рефлексивні вміння набувають особливої значущості, коли людина зіштовхується з викликами у своїй професії. Професія вчителя – одна з найбільш внутрішньо суперечливих. Її діалектика базується на контрпозиції консерватизму й новаторства, тенденції збереження традицій і постійному оновленні. Рефлексивний підхід до викладання є важливими передумовою та чинником інноваційної діяльності педагога – характерної ознаки якісної освітньої діяльності та складовою якісної освіти, ключовою функцією якої є розвиток готовності людини до динамічних соціальних змін, здатності сприймати і реалізовувати інновації, конструктивно взаємодіяти в соціумі. Відстежується співкореляція між рефлексивною та інноваційною компетентностями педагога. У наукових дослідженнях описано п'ять категорій педагогів щодо ставлення до нововведень (за К. Роджерсом):

- новатори, які завжди першими сприймають все нове, сміливо його впроваджують і поширюють;
- педагоги, які першими здійснюють практичну (експериментальну) перевірку цінностей інновацій;
- помірковані, які дотримуються правила „золотої середини” і не сприймають нового до того часу, поки його не впровадять більшість колег;
- педагоги, які більше сумніваються, ніж вірять в нове, вони більше орієнтовані на старі технології, ніж на нові, сприймають нове лише при загальній позитивній громадській думці;
- педагоги, в яких дуже сильний зв'язок з традиційним, старим підходом до навчання і виховання, вони консервативні і відкидають все нове.

Матеріали здійсненого дослідження дозволяють, таким чином, конкретизувати роль рефлексивних умінь педагога щодо готовності до його інноваційності, яка розкривається через розвиток його «чутливості» до проблем професійної реальності, збагачення практичного мислення індивідуальними стратегіями (гнучкість, творчість, оригінальність когнітивних рішень), що дає змогу ухвалювати найбільш ефективні рішення у професійній діяльності.

Висновок. Таким чином, аналіз наукової літератури дозволив вивчити феномен рефлексії як системоутворювального механізму безперервного професійного розвитку педагога та здійснити аналіз дефініції понять рефлексія та професійна рефлексивна компетентність педагога. Під поняттям *рефлексія* розуміємо *продуктивну мислительну діяльність індивіда, спрямовану на власну свідомість, поведінку, думку, позицію, набуті знання, вчинені чи задумані дії тощо з метою осмислення, самопізнання, самоаналізу внутрішніх психічних актів, станів, якостей, процесів. Професійна рефлексивна компетентність педагога визначена як здатність до переосмислення, критичного аналізу усталених стереотипів власної професійної свідомості, мислення, поведінки, спілкування, освітніх й індивідуальних потреб, ціннісних та мотиваційних установок, засобів та способів діяльності, що дозволяє усвідомлене керівництво власним професійним розвитком.*

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів зазначеної проблеми. Інтересом для подальших наукових досліджень може бути емпіричне вивчення впливу рефлексивної діяльності педагога на професійний розвиток.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І. Д. Виховання особистості: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ, 2003. 280 с.
2. Бугерко Я. М. Психологічна динаміка розгортання рефлексивних процесів у модульно-розвивальному освітньому циклі: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2009. 20 с.
3. Філософський енциклопедичний словник / ред. рада: В.І. Шинкарук (гол.) та ін.; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ: Абрис, 2002. С. 547.
4. Галузяк В. М. Рефлексія у структурі особистісно-професійної зрілості вчителя. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2008. № 4. С. 17-25.
5. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року. Резолюція A/70/L.1 прийнята Генеральною Асамблеєю від 25 вересня 2015. С. 44.
6. Давидов П. Г. Філософська рефлексія права в антропоцентричній концепції П. Д. Юркевича. *Економіка та управління на транспорті*. 2016. Вип. 2. С. 151–159.

7. Іванова С. В. Критерії та показники розвитку професійної компетентності вчителів біології в закладах післядипломної педагогічної освіти. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка: наукове періодичне видання. Серія: Педагогічні науки*. 2010. Вип. 52. С. 152–157.

8. Кочубей А.В., Якубовська С.С. Професійна рефлексія в умовах супервізії як механізм самовдосконалення майбутнього фахівця. *Всеукраїнський науково-практичний журнал "Директор школи, ліцею, гімназії". Спеціальний тематичний випуск "Вища освіти України у контексті інтеграції до європейського простору"*. 2019. Вип. 4. Кн.1. С. 191-199.

9. Лозенко А.П. Формування рефлексивних умінь у майбутніх учителів початкової школи в процесі дидактичної підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09. Київ, 2010. 23 с.

10. Матохнюк Л.О. Психологія інформаційної компетентності особистості (генеза онтологічного розвитку): дис. ... докт. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2019. 527 с.

11. Мирошник О. Г. Емпіричне дослідження рефлексії та професійно значущих властивостей особистості педагога. *Психологія і особистість*. 2017. Вип 2 (12). С. 280–291.

12. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 2004. 574 с.

13. Пеньковська Н. Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу. *Психологія і суспільство*. 2000. Вип. 2. С. 66-73.

14. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти "Нова українська школа" на період до 2029 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249613934> (дата звернення від 14.12.2016).

15. Професійний стандарт за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» (затверджено наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України 23.12.2020, № 2736). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/zatverdzheno-profstandart-vchitelya-pochatkovihklasiv-vchitelya-zakladu-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i-vchitelya-zpochatkovoyi-osviti> (дата звернення: 23.12.2020).

16. Сасіна Л.О. Розвиток педагогічної рефлексії: теоретичний аспект. *Теорія і методика професійної освіти: електронне наукове фахове видання*. 2015. № 8. URL: <http://tmpe.profua.info/images/16sasina>

17. Сухоставська Н. С. Концептуальна модель формування готовності майбутніх фахівців філологічного напрямку до педагогічної діяльності. *Теоретичні питання сучасного освітнього менеджменту*. 2013. Вип. 11. С. 85-89. URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp11/1/Suhostovska.pdf

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ М. ГРОТА (1852-1899)

METHODOLOGY OF HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF PSYCHOLOGICAL IDEAS OF M. GROT (1852-1899)

У статті проаналізовано та розглянуто методологію історико-психологічного дослідження на прикладі теоретичної кандидатської дисертації аспіранта П. Нестеренка «Психологічні ідеї творчості у науковій спадщині М. Я. Грота (1852-1899 рр.)».

У ході дослідження автором розглянута та проаналізована система наукових принципів та теоретичних методів, а саме:

- принцип науковості, який потребує застосування ідей та концепцій історіографії при вивченні психологічних ідей М. Грота;
- принцип детермінізму, який дозволяє розглядати наукову творчість М. Грота як причинно зумовлений феномен, результат його інтелектуальної діяльності, який виник у результаті зовнішнього впливу (причинно-наслідковий зв'язок);
- принцип розвитку, що дозволяє досліджувати як життєвий шлях науковця, так і еволюцію психологічних ідей М. Грота;
- принцип системності, який дозволяє розглядати наукову творчість М. Грота як систему – сукупність психологічних ідей;
- принцип об'єктивності, який полягає у розкритті взаємозв'язку історичних фактів, у використанні максимально можливої повноти історичних джерел для вивчення наукової спадщини М. Грота;
- принцип історизму, який передбачає вивчення життя і діяльності М. Грота у зв'язку з історичними явищами його епохи, з урахуванням конкретно-історичних обставин його життєвого шляху.

Писати теоретичну дисертацію з психології – це йти проти течії та стереотипу в науковій спільноті психологів, який почав складатися з часів Незалежності України, що мовляв психологія – це «математика» і в дисертації з психології «обов'язково повинні бути цифри та математичні формули». Автор вважає це помилкою. Психологія – це не математика. А цифри в психологічних дослідженнях – часто лише «красивий» симулякр психологічної науки. Бо душа людини, її психіка не вписуються в цифри. Наукові кандидатські дослідження в психології повинні бути також теоретичного та проблематичного характеру. І саме теоретичні дослідження та глибока аналітика виведуть психологію з наукової кризи, тому що психологія без теорії – слабка та фактично «мертва» наука, яка перетворюється на сучасне книжництво і фарисейство.

Стаття буде корисною для науковців-психологів, які пишуть теоретичні дослідження з психологічної науки, а саме в першу чергу з історії психології.

Ключові слова: методологія психології, історико-психологічне дослідження, теоретична дисертація, М. Грот.

The article analyzes and considers the methodology of historical and psychological research on the example of the theoretical candidate's dissertation of postgraduate student P. Nesterenko "Psychological ideas of creativity in the scientific heritage of M. Grot (1852-1899)."

In the course of the research the author considered and analyzed the system of scientific principles and theoretical methods, namely:

- the principle of scientificity, which requires the application of ideas and concepts of historiography in the study of psychological ideas of M. Grot;
- the principle of determinism, which allows us to consider the scientific work of M. Grot as a causal phenomenon, the result of his intellectual activity, which arose as a result of external influence (causation);
- the principle of development, which allows us to explore both the life of the scientist and the evolution of psychological ideas of M. Grot;
- the principle of systematicity, which allows us to consider the scientific work of M. Grot as a system – a set of psychological ideas;
- the principle of objectivity, which consists in revealing the relationship of historical facts, in the use of the maximum possible completeness of historical sources to study the scientific heritage of M. Grot;
- the principle of historicism, which involves the study of the life and work of M. Grot in connection with the historical phenomena of his era, taking into account the specific historical circumstances of his life.

To write a theoretical dissertation in psychology is to contradict the stereotype that has existed in the scientific community of psychologists since the Independence of Ukraine, that psychology is "mathematics", and in a dissertation in psychology there must be numbers and mathematical formulas. The author considers this a mistake. Psychology is not mathematics. And numbers in psychological research are often just a "beautiful" simulacrum of psychological science. Because the human soul, his psyche does not fit into numbers. Doctoral studies in psychology must also be theoretical and problematic. It is theoretical research and deep analysis that will bring psychology out of the scientific crisis, because psychology without theory is a weak and practically "dead" science that is becoming modern literature and Pharisaism.

The article will be useful for psychologists who write theoretical research in psychological science, especially in the history of psychology.

Key words: methodology of psychology, historical-psychological research, theoretical dissertation, M. Grot.

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.4>

Нестеренко П.О.

аспірант кафедри загальної та практичної психології
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Постановка проблеми. З часів незалежності України і до наших днів більшість кандидатських та докторських дисертацій з психології носять емпіричний характер з математичною обробкою отриманих даних

тестів тощо. Але суто теоретичних дисертацій з психології в Україні дуже мало.

29 червня 2021 р. рішенням № 3 бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології тема

нашого теоретичного, кандидатського дисертаційного дослідження з історії психології була узгоджена в такому формулюванні: «Психологічні ідеї творчості у науковій спадщині М. Я. Грота (1852-1899 рр.)».

У нас виникло важливе питання, а як писати взагалі теоретичну дисертацію з психології? Де є така інструкція чи можливо вже є зразок успішно захищених теоретичних робіт? У зв'язку з цим, ми почали шукати зразки теоретичних дисертацій з психології в Україні, але жодної в інтернеті і не знайшли. Натомість, наприклад, на офіційному сайті Інституту психології імені Г. С. Костюка можна завантажити як зразок більше ста захищених дисертацій з психології з математичним апаратом [5], але жодної теоретичної дисертації ми так і не змогли там побачити.

Отже, ми зіткнулися з головною проблемою – методологія історико-психологічного дослідження з психології, при написанні теоретичної кандидатської дисертації в Україні, майже відсутня як в українській науковій літературі, так і на прикладі вже захищених дисертацій з психологічної науки [5], тобто теоретичних дисертаційних досліджень з історії психології в Україні майже немає. Вирішенню цієї актуальної проблеми і присвячена дана стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За В. Медяником, «останнім часом в історичній науці спостерігається помітне розширення проблемно-теоретичного діапазону, внаслідок якого на історичній арені з'являються призабуті історичні постаті. Новітня історіографія поповнюється цілою низкою цікавих, малодосліджених сюжетів, які багато в чому перекликаються з нагальними проблемами сучасності» [12, с. 10]. Дійсно, можна погодитися з автором, у психологічній науці в останній час предметом дослідження стає ряд успішно захищених теоретичних дисертаційних досліджень з історії психології зарубіжних авторів, котрі присвячені вивченню призабутих історичних постатей науковців психологів різних епох. Всі ці дисертації в першу чергу зарубіжних психологів і успішно захищені в інших країнах. Серед таких теоретичних дисертаційних досліджень з психології можна виділити: А. Костригін «Актуальність філософсько-психологічної спадщини В.А. Снегірьова для сучасної психології» (2019) [9], А. Хулапова «Історико-психологічні особливості теорії критичного індивідуалізму Є.А. Боброва» (2011) [22], А. Юлова «Психологічні погляди К.Д. Кавеліна» (2003) [24], Є. Мурзіна «Психологічні погляди в творчій спадщині І.А. Сікорського» (2011) [13], Ю. Сердюкова «Психологічні погляди в творчій спадщині М.І. Каринського» (2009) [19], Н. Неміровская «Реконструкція життєвого

шляху і творчої діяльності В.М. Дружиніна» (2017) [14] та ін.

На нашу точку зору це серйозна проблема, бо теоретичні дисертації з психології повинні бути і в Україні також представлені великим числом науковців-психологів, які успішно захистили історико-психологічні дисертаційні дослідження.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати та апробувати методологію теоретичного дослідження з історії психології на прикладі кандидатської дисертації аспіранта П. Нестеренка «Психологічні ідеї творчості у науковій спадщині М. Я. Грота (1852-1899 рр.)».

Виклад основного матеріалу дослідження. Із самої назви нашого дисертаційного дослідження «Психологічні ідеї творчості у науковій спадщині М. Я. Грота (1852-1899)», важливо виділити два терміни та пояснити як ми їх розуміємо. Це «психологічні ідеї» та «творчість».

За українськими дослідниками О. Патлайчуком та О. Гончаровою, наукова ідея – це форма осягнення явищ світу, що «містить не тільки відображення певних об'єктів, а й усвідомлення мети їх подальшого пізнання і практичного перетворення, а також проєкції можливих шляхів цих процесів. Ідеї – це і принципи синтезу знань у деякій цілісній системі, і евристичні принципи збагачення знання та його використання для пояснення раніше невідомих явищ, і база для пошуку нових шляхів вирішення наукових проблем, і варіанти поповнення арсеналу суто методичного інструментарію. Ідеї (які виникають на основі узагальнення та осмислення багатьох фактів, а також перевірки відповідних гіпотез) стають вирішальними кроками у створення нових наукових концепцій» [16, с. 62]. Тобто психологічні ідеї М. Грота виступають у нашому дослідженні методологічною основою для створення нових концепцій та психологічних теорій у сучасній українській психології.

У Вікіпедії під ідеєю розуміється «форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків та відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення».

За своєю логічною будовою ідея є формою мислення, різновид поняття, зміст якого своєрідно поєднує в собі як об'єктивне знання про наявну дійсність, так і суб'єктивну мету, спрямований на її перетворення» [25].

Під психологічними ідеями ми маємо на увазі головні психологічні думки творчого спадку М. Грота, які є актуальними для сучасної психології чи, на нашу точку зору, можуть мати важливе значення для майбутнього розвитку психологічної науки.

У нашому дослідженні під творчістю розуміється сукупність філософських та науково-психологічних праць М. Грота (його наукова спад-

щина), які містять психологічні ідеї щодо науки психології та психічної діяльності людини.

Будь-яке наукове дослідження вимагає від науковця обрання наукової методології, яка буде відрізнятися в залежності від галузі та сфери знання тієї чи іншої науки. Істори́ко-психологічне дослідження відрізняється від загально-психологічного, емпіричного дослідження тим, що в ньому застосовується принцип історизму, а також система як істори́ко-психологічних, так і загальнонаукових методів.

За Т. Корніловою та С. Смирновим, методоло́гія – це «особлива форма рефлексії, самосвідомості науки (особливий рід знання про наукове знання), яка включає аналіз передумов і основ наукового пізнання (передусім філософсько-світоглядних), методів, способів організації пізнавальної діяльності; виявлення зовнішніх і внутрішніх детермінант процесу пізнання, його структури; критичну оцінку одержуваних наукою знань, визначення історично конкретних меж наукового пізнання при даному способі його організації [Юдин, 1978]» [8, с. 12]. Можна погодитися з авторами, методоло́гія – це не просто сукупність методів, методоло́гією можуть виступити наукові теорії-парадигми та система принципів наукового пізнання тощо.

За Т. Сватенковою та О. Тимошенком, методоло́гія – це «вчення про загальні точки зору, з яких повинен виходити дослідник психічної природи «Я» людини, про правила, якими він має користуватись. Методоло́гія базується на своєрідності предмета науки. Методологічні принципи психології є водночас певним баченням її предмета і шляхів його дослідження» [18, с. 8].

Методоло́гією нашого дослідження є сукупність наукових принципів та теоретичних методів (засобів, інструментів) за допомогою яких можна краще зрозуміти та досягнути складність, глибину та багатогранність психологічних ідей М. Грота. Методологічною основою дисертації є принцип науковості, детермінізму, розвитку, системності, об'єктивності та історизму.

Принцип науковості, згідно з українським дослідником В. Медяником, передбачає «правдиву інтерпретацію історичних явищ, знайомство з різними поглядами вчених та сучасними науковими розробками» [12, с. 42]. Цей принцип потребує використання концепцій, напрацювань, ідей та здобутків як дореволюційної, так і сучасної історіографії при вивченні наукової діяльності М. Грота.

Принцип детермінізму, тобто вчення про існування причинно-наслідкового зв'язку між досліджуваними явищами. За О. Рудоміно-Десятською, принцип детермінізму «розкриває дію зовнішньої реальності на психіку через закономірності самої психіки з її властивостями

вибірковості, об'єктивності, суб'єктивності. Ці властивості нерозривно пов'язані з різноманітністю активності людини, починаючи від психофізіологічної і закінчуючи цілеспрямованою діяльністю. У системі цієї активності діяльність займає провідне місце, визначаючи розгортання всіх інших видів активності» [17, с. 268]. Отже, принцип детермінізму дозволяє розглядати творчий спадок М. Грота як причинно зумовлений феномен, результат його інтелектуальної діяльності, який виник у результаті зовнішнього впливу (причинно-наслідковий зв'язок).

Принцип розвитку. За Т. Сватенковою та О. Тимошенком, «принцип розвитку в діалектико-матеріалістичному тлумаченні є таким: кожному рівню детермінації відповідає свій тип розвитку (як організм суб'єкта розвивається у процесі визрівання своїх психофізіологічних підструктур, як індивід – у процесі діяльнісного привласнення, як особистість – у процесі перетворюючої діяльності) (Л. В. Рябова). Разом з тим мається на увазі, що організм, індивід й особистість також пов'язує між собою певна лінія розвитку – як три послідовні якісні стадії. Цей розвиток не нагадує саморозгортання психічної сутності, він є похідним від розвитку біологічної та соціальної систем» [18, с. 113]. Принцип розвитку дозволяє досліджувати як життєвий шлях науковця, так і еволюцію психологічних ідей М. Грота.

Принцип системності. За Т. Корніловою та С. Смирновим, цей принцип наукового дослідження означає «розгляд будь-якого предмета наукового аналізу з конкретних позицій: виділення складових елементів системи та структурно-функціональних зв'язків (причому не зведених до каузальних), обґрунтування її рівнів та системоутворюючих факторів, єдності та функцій, стабільності та управління» [8, с. 268]. Тобто науковий спадок М. Грота розглядається нами як система, як сукупність елементів (психологічних ідей), вивчення яких передбачає застосування теоретичних методів дослідження.

За С. Важинським та Т. Щербак, «методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, процес (процедуру) об'єднання основних понять в єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісної системи» [3, с. 55].

Принцип об'єктивності полягає у розкритті взаємозв'язку історичних фактів, у використанні максимально можливої повноти історичних джерел для вивчення наукової творчості М. Грота. За О. Івакіним, «головне в принципі об'єктивності – це спрямованість

на те, щоб зрозуміти світ і будь-яку складову його частину такими, які вони були, є чи можуть бути» [7, с. 99].

Одним з основоположних правил пізнавальної діяльності є **принцип історизму**. За В. Медяником, принцип історизму «передбачає цілісне і всебічне дослідження історичних джерел та історіографічних фактів у діалектичному розвитку, з урахуванням історичної обстановки, історичного досвіду, уроків історії і у взаємозв'язку одне з одним» [12, с. 41–42]. У нашому дослідженні принцип історизму вимагає вивчення життя і діяльності М. Грота у зв'язку з історичними явищами його епохи, з урахуванням конкретно-історичних обставин його життєвого шляху. Саме цей принцип дозволяє розглянути психолого-наукову діяльність за життя М. Грота в їх розвитку, динаміці та змінах.

Для реалізації поставлених у роботі завдань розроблено програму дослідження, що передбачала використання таких методів:

1) **Історико-генетичний метод**, який передбачає дослідження наукової спадщини М. Грота з урахуванням соціально-історичних умов середини XIX ст.

За Л. Мазур, історико-генетичний метод – це «один з основних методів історичного дослідження, який націлений на вивчення генезису (походження, етапів розвитку) конкретних історичних явищ і аналізу причинності змін».

За своїм змістом історико-генетичний метод найбільшою мірою відповідає принципу історизму. В основі історико-генетичного методу лежать переважно описові технології, однак результат історико-генетичного дослідження тільки зовні має форму опису. Основна мета історико-описового методу полягає в поясненні фактів, виявленні причини їх появи, особливостей розвитку та наслідків, тобто аналізі причинності» [10, с. 153].

2) **Бібліографічний метод**, який дозволяє побачити особливості становлення особистості вченого, формування його наукових поглядів та філософського світогляду, його взаємостосунків з сучасниками та народження його теорій.

За О. Масловою та В. Нурковою, бібліографічний метод – це «один з методів гуманітарних наук, в якому джерелами емпіричних даних служать особисті документи (щоденники, листи, автобіографії, мемуари), а також спеціальні біографічні (наративні інтерв'ю). У кожній науці Б. м. має свою специфіку».

У психології, педагогіці, медицині Б. м. направлений на вивчення і опис одного людського життя, включаючи світ уявлень і переживань конкретної особистості (в цьому варіанті Б. м. іноді називають автобіографічним)» [11].

Отже, за допомогою бібліографічного методу ми досліджуємо та аналізуємо особисті документи М. Грота, а саме його листи, щоденники тощо.

3) **Порівняльно-історичний метод**. У Філософському енциклопедичному словнику під ред. В. Шинкарука, дається наступне визначення порівняльно-історичного методу. Це «сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють установити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, виявити їх генетичну спорідненість (зв'язок за походженням); різновид історичного методу» [23, с. 499]. Цей метод дає змогу здійснити порівняльний аналіз подій та фактів з життя та творчого шляху М. Грота.

4) **Архівний метод**. За Дж. Гудвіним, «іноді для перевірки гіпотез дослідники використовують раніше отриману інформацію. Такий підхід називається архівним дослідженням, а термін «архів» означає як самі записи, так і приміщення їх зберігання. Архівні дані включають весь спектр інформації від загальнодоступної, такої як дані перепису населення, судові протоколи, генеалогічні відомості, ... до більш персональної, як, наприклад, кредитні звіти, історії хвороб, ... особиста кореспонденція та щоденники» [4, с. 443–444]. Для нашого дослідження важливі будь-які історичні записи з інформацією про М. Грота та його особисті статті, книги, тощо, у яких міститься психологічні ідеї автора, тобто ми використовуємо також архівний метод у нашому дослідженні, з метою перевірки гіпотез та виконання дисертаційних завдань.

5) **Метод герменевтики**. Методологічно цінним для аналізу психологічних ідей М. Грота є метод герменевтики. Згідно з М. Дружиніним, герменевтичний метод полягає «в прийомах тлумачення текстів, основою яких є включення текстової інформації в більш широкий контекст знань з інтерпретацією, тобто «перекладом», з додаванням додаткових значень, зафіксованих у тексті (пошуки «другого», прихованого смислу). Сам текст представляється як проблема, де є дещо відоме і дещо невідоме, яке вимагає свого витлумачення» [6, с. 272]. Тобто за допомогою герменевтичного методу ми можемо шукати в тексті смислові зв'язки та тлумачити психологічні ідеї, які містяться у творчій спадщині М. Грота.

6) **Узагальнення і систематизація психологічних поглядів М. Грота**. Ці методи передбачають виділення та структурування у формі таблиці психологічних ідей М. Грота.

Також у нашому дисертаційному дослідженні застосовані такі загально-наукові методи теоретичного дослідження:

7) **Аналіз**. В Українській Радянській Енциклопедії, аналіз (від грец. – розчленування,

розклад) – це «метод дослідження, що полягає в мисленому або практичному розчленуванні цілого на складові частини; протилежний синтезові. Аналітичні методи дослідження широко застосовуються в природничих та суспільних науках» [26]. У нашому дослідженні ми аналізуємо творчу спадщину М. Грота на предмет наявності та вичленення психологічних ідей.

8) **Синтез.** У Словнику української мови. Академічний тлумачний словник (1970-1980), синтез – це «метод наукового дослідження предметів, явищ дійсності в цілісності, єдності та взаємозв'язку їх частин; протилежне аналіз. Синтез – це такий логічний прийом, за допомогою якого ми мислено сполучаємо в одне ціле розчленовані в аналізі окремі частини предмета, явища» [27]. Метод синтезу дозволяє робити узагальнення та висновки у нашому дослідженні на основі аналізу наукової спадщини М. Грота.

9) **Індукція.** Цей метод передбачає у нашому психологічному дослідженні праця М. Грота хід думки від окремого, часткового до загального.

10) **Дедукція.** У Філософському словнику за ред. В. Шинкарука, дедукція – «у традиційній логіці перехід від загального до окремого; одна з форм умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом з одних положень, як істинних, з необхідністю виводиться нове істинне положення» [23, с. 143]. Тобто у нашому дослідженні за допомогою метода дедукції, психологічні ідеї М. Грота виступають як аксіома, як та психологічна методологія, спираючись на яку, ми можемо вивести нові теоретичні положення щодо предмету, закономірностей та особливостей розвитку сучасної психологічної науки.

Значущим для нашого дослідження є дві праці української дослідниці М. Бойправ «М.Я. Грот: психологічні погляди та освітня діяльність» [1] та «Наукова спадщина М.Я. Грота і сучасна психологія (2009)» [2]. М. Бойправ досліджує життя, творчу діяльність та психологічні погляди М. Грота. Дослідниця важливо звернення до історичних джерел та знанні логіки розвитку психологічної науки.

«Ознайомлення з методами дослідження закономірностей розвитку наукових понять сприяє розумінню та поглибленню таких важливих шляхів вивчення психічних явищ, як архівний метод, вивчення праць учених в оригіналі, культурологічний підхід, дослідження біографій, автобіографій, спогадів, листів, щоденників, листувань, критики, наукових дискусій та ін.

Разом з тим знання загальних закономірностей розвитку науки цілеспрямовано формує професіоналізм психолога, активізує пізнавальні мотиви, розвиває науковий підхід до вивчення психічних явищ, сприяє викорис-

тання різних стратегій дослідження, а також має значуще освітньо-моральне значення.

І тому творче звернення до історичних джерел – абсолютно закономірний процес» [1, с. 5]. – говорить М. Бойправ.

Писати теоретичну дисертацію з психології – це йти проти течії та стереотипу в науковій спільноті психологів, який почав складатися з часів Незалежності України, що мовляв психологія – це «математика» і в дисертації з психології «обов'язково повинні бути цифри та математичні формули». Ми вважаємо це помилкою. Психологія – це не математика. А цифри в психологічних дослідженнях – часто лише «красивий» симулякр психологічної науки. Бо душа людини, її психіка не вписуються в цифри. Наукові кандидатські дослідження в психології повинні бути також теоретичного та проблематичного характеру. І саме теоретичні дослідження та глибока аналітика виведуть психологію з наукової кризи, тому що психологія без теорії – слабка та фактично «мертва» наука, яка перетворюється на сучасне книжництво і фарисейство.

Методологічно значущою для нашого дослідження є праця українського дослідника М. Папучі «Проблеми психології особистісного розвитку» [15]. М. Папуча говорить, «не слід вважати, що науковість тотожна кількості математичних операцій при обробці емпіричних даних. Тут зовсім інші вимоги і критерії. Досліджувати особистість науково зовсім не означає «виміряти» її шматки тестами-опитувальниками, а потім «обрахувати» це різними хитрими способами з обов'язковим залученням вищої математики. Хоча і це треба, але зовсім не для науки, а для практики (наприклад, для профвідбору). Треба шукати дійсну науковість в інших місцях – там, де є різні експериментальні моделі, глибока аналітика, увага до безпосереднього досвіду. Там, де є діалог в межах науки з приводу об'єкту дослідження. Мабуть, це все попереду. І є надія...» [15, с. 381]. Дійсно, у науковій психології складається стереотип та є небезпечна тенденція – майже всі українські дисертації з психології мають математичний апарат. Але де ж тоді, якщо математика «єдиновірний шлях», нобелівські премії за наукову новизну та відкриття в психологічній науці (скільки вже захищено кандидатських дисертацій з психології з математичним апаратом з часів Незалежності України – а нобелівських премій немає, бо це «прикриття математикою» в дисертаціях з психології не хоче визнаватися міжнародною науковою спільнотою серйозно)? Згідно з дослідником В. Слабінським, серед видатних психологів, що здобули Нобелівські премії за психологічні дослідження, можна виділити наступні імена: «Павлов (1904), Гольджи і Кахаль (1906), Гульєстранд (1911), Шеррінг-

тон і Едріан (1932), Дейл і Леві (1936), Гесс (1949), Моніш (1949), Камю (1957), Еклс, Ходжкін і Хакслі (1963), Сартр (1964), Граніт, Хартлайн і Уолд (1967), Лоренц, Фріш і Тинберген (1973), Сперрі (1981), Хьюбел і Візел (1981), Карлссон, Грінгард і Кандел (2000), Канеман (2002)» [20].

Чи не є цифри при вивченні психічної реальності, що часто наводяться у психологічних дослідженнях, лише симулякр науки? Адже психічна реальність так же не вписується в математичні формули, як говорив З. Фрейд про головний мозок людини та психічні феномени: «... продовгуватий мозок – дуже серйозний і красивий об'єкт. Пригадую точно, скільки часу і праці багато років тому назад я присвятив його вивченню. Але тепер я повинен сказати, що мені невідомо нічого, що було б більш байдужим для психологічного розуміння страху, ніж визначення нервового шляху, яким проходить його збудження» [21, с. 145].

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, методологією нашого дисертаційного дослідження з історії психології стали система наукових принципів та теоретичних методів, а саме:

- *принцип науковості*, який потребує застосування ідей та концепцій історіографії при вивченні психологічних ідей М. Грота;

- *принцип детермінізму*, який дозволяє розглядати наукову творчість М. Грота як причинно зумовлений феномен, результат його інтелектуальної діяльності, який виник у результаті зовнішнього впливу (причинно-наслідковий зв'язок);

- *принцип розвитку*, що дозволяє досліджувати як життєвий шлях науковця, так і еволюцію психологічних ідей М. Грота;

- *принцип системності*, який дозволяє розглядати наукову творчість М. Грота як систему – сукупність психологічних ідей;

- *принцип об'єктивності*, який полягає у розкритті взаємозв'язку історичних фактів, у використанні максимально можливої повноти історичних джерел для вивчення наукової спадщини М. Грота;

- *принцип історизму*, який передбачає вивчення життя і діяльності М. Грота у зв'язку з історичними явищами його епохи, з урахуванням конкретно-історичних обставин його життєвого шляху.

Хід нашого дисертаційного дослідження передбачає застосування десяти ключових теоретичних методів: історико-генетичний метод, бібліографічний м., порівняльно-історичний м., архівний м., м. герменевтики, узагальнення і систематизація психологічних поглядів М. Грота, аналіз, синтез, індукція та дедукція.

Методологічно значущими для нашого дослідження стали праці українських дослід-

ників М. Бойправ [1] [2] та М. Папучі [15], які дозволяють нам осмислювати наукову спадщину М. Грота як психологічну проблему та знаходити теоретичні шляхи для дослідження психологічних ідей науковця.

Ми переконані, вслід за М. Папучею, що в українській психології потрібні дисертаційні дослідження теоретичного та проблематичного характеру. Бо суцільна математика в психології не вирішує ключових психологічних проблем науки – «криза в психології», відсутність єдиного предмета та розуміння термінів в різних парадигмальних напрямках психологічної науки (тобто майже будь-який термін в психології розуміється по-різному і не має єдино-прийнятного тлумачення), тощо. Науковець-психолог повинен мати свободу обирати методологічний шлях наукового дослідження. І якщо дисертант обирає шлях написання дисертації з психології без математичного апарату – це норма, бо психологічна наука потребує не тільки математики, але й глибокої аналітики та теоретичного аналізу психологічних феноменів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойправ М. Д. М.Я. Грот: психологічні погляди та освітня діяльність: Монографія / М. Д. Бойправ, Ніжин: НДПУ, 2002. 165 с.
2. Бойправ М. Д. Наукова спадщина М.Я. Грота і сучасна психологія (з історії вітчизняної психології): Монографія / М. Д. Бойправ, Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. 182 с.
3. Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень: Навч. посіб. – Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка [Електронний ресурс]. URL: http://www.knuba.edu.ua/ukr/wp-content/uploads/2021/01/Мет_орг_наук_досл.pdf (дата звернення: 30.10.2021).
4. Гудвин Дж. Исследование в психологии: методы и планирование. 3-е изд. / Дж. Гудвин, Санкт-Петербург: Питер, 2004. 558 с.
5. Дисертації Інститут психології імені Г.С.Костюка Національної Академії педагогічних наук України [Електронний ресурс]. URL: <http://psychology-naes-ua.institute/info/262/?page=1> (дата звернення: 22.06.2022).
6. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология: Учебник для вузов. 2-е изд. / В. Н. Дружинин, СПб.: Питер, 2006. 320 с.
7. Івакін О. А. Об'єктивність як неодмінний принцип пізнання. / Актуальні проблеми держави і права [Електронний ресурс]. URL: <http://www.apdp.in.ua/v29/20.pdf> (дата звернення: 19.11.2021).
8. Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов, СПб.: Питер, 2008. 320 с.
9. Костригин А. А. Актуальность философско-психологического наследия В.А.Снегирева для современной психологии: диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук: 19.00.01. Ярославль, 2019. 210 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.ipras.ru/engine/documents/>

document13766.pdf (дата звернення 13.03.2021).

10. Мазур Л. Н. Историко-генетический метод / Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А.О. Чубарьян – М.: Аквилон [Электронный ресурс]. URL: https://stavroskrest.ru/sites/default/files/files/books/teoria_i_metodologia_istoricheskoy_nauki.pdf (дата звернення: 23.09.2021).

11. Маслова О. М., Нуркова В. В. Библиографический метод / Большая российская энциклопедия [Электронный ресурс]. URL: <https://bigenc.ru/sociology/text/1866743> (дата звернення: 27.09.2021).

12. Медяник В. Ю. Підприємництва, наукова та громадсько-політична діяльність М.Ф. Фон Дітмара (кінець XIX – початок XX ст.): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук : 07.00.01. Дніпро, 2016. 254 с. [Электронный ресурс]. URL: http://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/dissertations/D08.051.14/dissertation_5847b591863af.pdf (дата звернення: 26.07.2021).

13. Мурзина Е. Б. Психологические воззрения в творческом наследии И.А. Сикорского. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук) / Е. Б. Мурзина, Москва: Кафедра общей психологии и психологии труда Российского государственного социального университета, 2011.

14. Немировская Н. Г. Реконструкция жизненного пути и творческой деятельности В.Н. Дружинина. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук) / Н. Г. Немировская, Москва: Лаборатория истории психологии и исторической психологии Федерального государственного бюджетного учреждения науки Института психологии Российской академии наук, 2017.

15. Папуча М. В. Проблеми психології особистісного розвитку / М. В. Папуча, Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. 384 с.

16. Патлайчук О. В., Гончарова О. О. The course of lectures on the philosophy of science for graduate students : навчальний посібник з філософії науки для підготовки аспірантів та здобувачів наукового ступеню PhD (доктор філософії) / О. В. Патлайчук, О. О. Гончарова, Миколаїв : НУК, 2021. 200 с.

17. Рудоміно-Дусятська О. В. Принцип детермінізму як методологічна основа розробки проблем екологічної психології / Збірка наукових праць. Психологічні науки. Том 2. Випуск 10 (91) [Электронный

ресурс]. URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/files/54.pdf> (дата звернення: 30.10.2021).

18. Сватенкова Т. І., Тимошенко О. А. Методологічні та теоретичні проблеми психології: навч. посіб. / Т. І. Сватенкова, О. А. Тимошенко, Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 143 с.

19. Сердюкова Ю. А. Психологические взгляды в творческом наследии М.И. Каринского. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук) / Ю. А. Сердюкова, Москва: Кафедра психологии Волго-Вятской академии государственной службы (г. Нижний Новгород), 2009.

20. Слабинский В. Ю. Психологи – Нобелевские лауреаты [Электронный ресурс]. URL: <https://dr-slabinsky.livejournal.com/288757.html> (дата звернення: 01.11.2021).

21. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ: Т. 2 / З. Фрейд, М.; СПб., 1922 с.

22. Хулапова А. А. Историко-психологические особенности теории критического индивидуализма Е.А. Боброва. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук) / А. А. Хулапова, Ростов-на-Дону: Кафедра общей психологии и психологии развития факультета психологии Южного федерального университета, 2011.

23. Шинкарук В. І. [и др.]. Філософський енциклопедичний словник [Электронный ресурс]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf (Дата звернення: 05.04.2021).

24. Юлова А. В. Психологические воззрения К.Д. Кавелина. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук) / А. В. Юлова, Нижний Новгород: Кафедра возрастной и педагогической психологии Нижегородского государственного педагогического университета, 2003.

25. Ідея. Матеріал з Вікіпедії [Электронный ресурс]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ідея> (дата звернення: 03.12.2021).

26. Аналіз. Українська Радянська Енциклопедія [Электронный ресурс]. URL: <https://leksika.com.ua/13240405/ure/analiz> (дата звернення: 04.12.2021).

27. Синтез. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) [Электронный ресурс]. URL: <http://sum.in.ua/s/Syntezy> (дата звернення: 04.12.2021).

СЕКЦІЯ 3 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСОБИ РОЗШИРЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО ДОСВІДУ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL MEANS OF EXPANDING THE EMOTIONAL EXPERIENCE OF ADOLESCENTS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

У статті розглянуто феномен емоційного досвіду в контексті функціонування емоційного інтелекту людини й обґрунтовано психолого-педагогічні засоби розширення цього конструкту в підлітків в умовах закладу загальної середньої освіти. Здійснено наукові студії поняття досвіду й виявлено його різні інтерпретації в історії філософії та психології особистості. Акцентовано увагу на важливості досвіду для синтезу чуттєвої та розумової пізнавальної діяльності індивіда, а також для змістового наповнення його внутрішнього світу. Показано, що феномен емоційного досвіду належить до сфери емоційного інтелекту (EI), а розвиток останнього є важливим чинником адаптації індивіда до соціального середовища. З'ясовано, що соціально-адаптаційний потенціал емоційного інтелекту проявляється через здатність особи до унормування поведінки та когнітивного вирішення життєвих проблем, і розглядається крізь призму розширення емоційного досвіду з урахуванням феноменології емоційних явищ і процесів. Емоційний досвід дітей підліткового віку тлумачиться як система індивідуальних емоційних ресурсів, що зумовлює особливості емоційного ставлення учнів до світу і визначає характер емоційного відображення дійсності на рівні індивідуальної свідомості. Авторами особливо підкреслюється важливість розуміння емоційного досвіду учнів, що залежить від мовної експресії як інформації про їх емоційний стан і тих емоційних зв'язків, що виникають між тим, про що йдеться, і наявним досвідом. З цією метою розроблено рекомендації для дорослих (батьків і вчителів) та комплекс завдань з соціально-емоційного розвитку учнів. Обґрунтовується, що наукові розробки зі створення освітніх технологій мають передбачати соціальне та емоційне навчання, спрямоване на опанування учнями навичок самокерування, самоусвідомлення, соціальної обізнаності та управління стосунками.

Ключові слова: емоційний досвід, емоційний інтелект, емоційні ресурси, підліток, освітні технології.

The article considers the phenomenon of emotional experience in the context of emotional intelligence functioning and substantiates the psychological and pedagogical means of expanding this construct in adolescents in general secondary education. Scientific studies of the concept of experience have been carried out and its various interpretations in the history of philosophy and psychology of personality have been revealed. Emphasis is placed on the importance of experience for the synthesis of sensory and mental cognitive activity of an individual, as well as for the content of his/her inner world. It is shown that the phenomenon of emotional experience belongs to the sphere of emotional intelligence (EI), and the development of the latter is an important factor in the adaptation of an individual to the social environment. It was found that the social-adaptive potential of emotional intelligence is manifested through the ability of a person to normalize behavior and cognitively solve life problems. This potential is viewed through the prism of expanding emotional experience, taking into account the phenomenology of emotional phenomena and processes. The emotional experience of adolescents is interpreted as a system of individual emotional resources, which determines the characteristics of students' emotional attitude to the world and determines the nature of the emotional reflection of reality at the level of individual consciousness. The authors emphasize the importance of understanding students' emotional experiences, which depend on language expression as information about their emotional state and the emotional connections, that arise between what is being said and already existing experiences. To this end, recommendations for adults (parents and teachers) and a set of tasks for social and emotional development of students have been developed. It is argued that research on educational technologies should include social and emotional learning aimed at mastering students' skills of self-management, self-awareness, social awareness and relationship management.

Key words: emotional experience, emotional intelligence, emotional resources, teenager, educational technologies.

УДК 159.923:37.015.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.5>

Паркулаб О.Г.

к.психол.н., доцент,
завідувач кафедри психології розвитку
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Герич Я.М.

бакалавр психології
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Постановка проблеми. Концептуальні засади Нової української школи (НУШ) розкривають сутність процесу опанування учнями низкою непередметних навичок, ставлень і цінностей, що визначають відповідний рівень їх громадянських та соціальних компетентностей. Останні передбачають формування

у дітей та молоді таких форм поведінки, які можуть забезпечити ефективне та конструктивне залучення підростаючого покоління до участі у суспільному житті, й розвивають їхню здатність співпрацювати з іншими, досягати результатів, запобігати гострих конфліктних ситуацій, врегульовувати протиріччя в колек-

тиві й знаходити компромісні рішення. Таким чином, нині випускникові закладу загальної середньої освіти (ЗЗСО) для подальшої успішної та продуктивної діяльності вже замало мати високий рівень знань з багатьох предметів, натомість необхідно вміти їх застосовувати в різних соціальних ситуаціях, при плануванні кар'єрних цілей, підготовці до професійної самореалізації тощо. З огляду на це, увага психологів прикута до соціально-адаптаційного потенціалу емоційного інтелекту (EI), який найкраще помітний у контексті унормування людської поведінки та когнітивного вирішення життєвих проблем.

Більшість наукових розвідок вітчизняних і зарубіжних учених сфокусовано на вивченні емоційного інтелекту юнаків і дорослих. Своєю чергою, вважаємо, що важливо досліджувати EI крізь призму розширення емоційного досвіду в дітей підліткового віку. Наразі відсутні дані про вікові норми розвитку емоційного інтелекту цієї вікової групи, а також недостатньо розробленою залишається проблема визначення параметрів вимірювання даного конструкту та добору матеріалів для тестування.

З огляду на це, мета статті – здійснити дослідження феномену емоційного досвіду у контексті функціонування емоційного інтелекту людини й обґрунтувати психолого-педагогічні засоби розширення цього конструкту в підлітків в умовах ЗЗСО.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наукові студії поняття досвіду дають нам розуміння, що воно активно розвивалося в рамках філософського протистояння між емпіризмом і раціоналізмом. Проаналізувавши дослідження вчених, ми виявили, що досвід в історії філософії отримав різні інтерпретації: основа синтезу чуттєвої та розумової пізнавальної діяльності (І. Кант), підсумок саморуху і самопізнання свідомості (Г. Гегель), змістове наповнення внутрішнього світу суб'єкта (екзистенціалізм) [3] тощо. Акцентуючи увагу на останньому виді досвіду, науковці розглядають людину не як об'єкт, а як свідомість, яка бере участь у побудові реальності. Будь-які (навіть найпростіші) сигнали про навколишній світ є водночас емоційними, чуттєвими.

Первинні образи й наш ранній досвід ґрунтуються насамперед на емоційних переживаннях, проте без пізнання неможливо отримати бодай якісь враження. Це означає, що й когнітивна сфера є частиною цього досвіду. Згідно зі структурно-інтегративною концепцією інтелекту, ментальний досвід вважається носієм властивостей інтелекту і представлений у формі ментальних структур, ментального простору і ментальної репрезентації (М. Холодна), а емоційний досвід розглядається як система індивідуальних емоційних ресурсів, що зумовлює

особливості емоційного ставлення суб'єкта до світу і визначає характер емоційного відображення дійсності на рівні індивідуальної свідомості (М. Журавльова). У дослідженнях інших авторів цей феномен тлумачиться як система емоцій та почуттів, пережитих в минулому, що може по-різному впливати на теперішнє і майбутнє життя індивіда (Л. Лисенко).

У авторському доробку особливу увагу звертаємо на свідоме переживання емоцій і розуміння емоційного досвіду людини, що залежить від мовної експресії як інформації про її емоційний стан і тих емоційних зв'язків, що виникають між тим, про що йдеться, і наявним досвідом. Вважаємо, що однією з важливих проблем психології сприймання є виникнення підтексту під час взаємодії, в основі якого лежить здатність індивіда до відтворення дійсності за допомогою прихованого плану повідомлення. При створенні останнього особа може вдаватися до суджень, які не передають інтенсивності та глибини тих людських емоцій, що мали тривалу еволюційну історію, мотивуючи до адаптивної поведінки. Хибно вважати, що ментальна репрезентація знання про емоційний стан свідомості від пережитих подій з плином часу не змінюється. За дослідженнями С. Чейні, багато емоцій є етноспецифічними, що пов'язані з географічним розташуванням та історичним періодом, тому відчуття їх сьогодні неможливо (шаленство, меланхолія тощо).

Р. Берріос у своїх дослідженнях розглядав базові емоції як певним чином виражені переживання, що супроводжуються оцінними судженнями щодо особливостей перебігу і сприймання поточних подій. Проте донині існують розбіжності у поглядах науковців щодо питання – чи судження як такі загалом переживаються. За словами С. Рубінштейна, усяку емоцію слід розглядати як єдність переживання й пізнання. Якщо люди здатні переживати конкретні життєві ситуації за допомогою своїх суджень, то це дає нам підстави вважати, що наші емоції формуються або структуруються судженнями. Таким чином вагомою частиною переживання гніву є досвід кривди або зриву своїх планів, а переживання кохання – досвід сприйняття іншої людини як привабливої й бажаної, прихильності до неї, усвідомлення її особистої значущості тощо. Переживання горя є важким і болісним для індивіда через те, що він зазнає жакливого втрати, позаяк був (і залишається) емоційно прив'язаний до іншої людини. На перший погляд видається, ніби ми зараз пропонуємо докладний опис предметів чи явищ, які наповнюють наше життя. Та насправді все набагато складніше, бо особа, яка змушує нас злитися, любити чи сумувати, – постає перед нами не просто як індивід у світі, а як людина, що

викликає особливі емоції у того, хто має досвід переживання певної події.

Відтак, цілком правомірно вважати, що феномен емоційного досвіду належить до сфери емоційного інтелекту. Розвиток останнього розглядається як важливий чинник адаптації індивіда до соціального середовища. З цього приводу Д. Гоулман [1] зазначав, що здатність особистості піклуватися не тільки про себе й свої наміри означає, що людина приносить користь суспільству, розвиває вміння прислухатися до свого внутрішнього стану, почуттів, і з особливою уважністю ставитися до найближчого оточення, зважаючи на їхні переконання. Можна без перебільшення стверджувати, що погляд на ситуацію, в якій перебувають інші люди, їхніми очима, дозволяє успішно подолати глибоко укорінені стереотипи, позбутися необ'єктивних оцінок подій минулого й теперішнього, і таким чином привчити індивідів шукати збалансований, толерантний життєвий шлях. Це дає їм усвідомлення можливості співіснування на засадах взаємоповаги та потреби налагодження продуктивного суспільного діалогу.

На сьогодні виокремлюють два підходи до тлумачення емоційного інтелекту. Один із них – популярний EI – визначається по-різному, але швидко набувається й слугує найкращим предиктором життєвого успіху, тоді як інший – розглядається як науковий феномен. У вивченні останнього використовують різні моделі емоційного інтелекту: модель здібностей (Дж. Мейер, Д. Карузо, П. Саловей); змішані моделі (Р. Бар-Он, Д. Гоулман, Д. Люсин); диспозиційна модель (К. Петрідес та Е. Фернхем); інформаційно-перетворювальна модель (Е. Носенко); потокова модель (Т. Бредбері та Дж. Грівз). Згадані моделі ґрунтуються на експериментальних дослідженнях вивчення особливостей перебігу емоційних процесів, станів і стійких властивостей особистості та їх формуванні впродовж усього її життя. Серед українських учених слід відзначити доробок Є. Карпенка [2], вагомим результатом якого стала розробка триангуляційної моделі функціонування емоційного інтелекту в контексті життєздійснення особистості, що передбачає наявність трьох пов'язаних між собою модусів: інтернального, екстернального та інтегративного. У межах терапевтичної школи транзакційного аналізу виникла ідея концептуалізації власне себе та інших, що мотивується внутрішніми станами, думками та почуттями. Ця здатність визначається як менталізація і/або емоційний інтелект, що передбачає співчуття та соціальну кмітливість, і вважається важливим аспектом психологічної стійкості та можливості долати дію стресорів.

До сучасних цифрових технологій зі застосування емоційного інтелекту з метою надати

індивіду відчуття емоційної безпеки, запобігти появі симптомів посттравматичного стресового розладу та інших негативних наслідків тривалого перебування в напружених ситуаціях (у тому числі й війни), належить розробка компанії «Логос продакшин» – Додаток для смартфонів «Емоційний інтелект. EQ». Систематичне використання цього застосунку допомагає людині підвищити психологічну резистентність до значущих джерел стресу, навчитися протистояти зовнішнім загрозам і долати труднощі в процесі адаптації до нових умов життя.

Робота з додатком передбачає обов'язкове тестування на EQ, за результатами якого програма індивідуально підбирає необхідний курс з уроками, що складаються з теорії та двох технік (затрачений час на щоденне виконання – 15 хв). Психологічні вправи та техніки містять інструменти подолання різних видів страхів, панічних атак і стресу, що сприятиме збереженню й зміцненню психічного здоров'я людини. Ми рекомендуємо цей додаток всім українцям (у тому числі й дітям підліткового віку), які переживають жахиття війни, позаяк за допомогою інформаційних матеріалів, інтерактивних шкал, трекерів і вправ його програми можна досягти зниження рівня тривоги та стресу, навчитися розпізнавати свої емоції та почуття, змінювати психічні стани, а також покращити емоційне самопочуття.

Проаналізувавши найбільш показові сучасні наукові розвідки у царині психології емоційного інтелекту, виявлено, що існують розбіжності у поглядах учених щодо самої можливості розвитку EI. Так, одна група психологів наполягає на тому, що підвищити його рівень практично неможливо, бо це відносно стійка комплексна здібність, що містить сприйняття й ідентифікацію емоцій, розуміння емоцій, управління своїми емоціями, а також використання емоційної інформації для мислення й ухвалення рішень. На їхню думку, під час навчання індивід спроможний лише набувати емоційні знання, якими оперує емоційний інтелект. При цьому деяким людям притаманна емоційна обдарованість, що представляє собою інтеграцію інтелектуальних, емоційних і комунікативних здібностей, які вважаються психологічною основою успішності їхніх взаємодій з оточуючими.

Інші дослідники переконані, що EI треба розвивати, а саме – здатність до самоконтролю, заповзятості, наполегливості, самомотивації тощо. Вони пропонують розглядати цей процес у двох аспектах: а) вивчати онтогенетичні зміни в здібностях до розуміння й управління емоціями; б) здійснювати цілеспрямований вплив на розвиток окремих сторін емоційного інтелекту. До найбільш перспективних галузей знань, пов'язаних з розвитком різних типів здібностей EI, належать освіта, організаційна

психологія, геронтопсихологія, сучасні інформаційні системи, клінічна психологія та психотерапія.

Однією з складних і надзвичайно важливих проблем у психологічній практиці є питання про оптимальний період розвитку емоційного інтелекту. Сформувалися різні наукові підходи до її трактування. Існує думка, що сензитивним періодом для розвитку цього конструкту є дитинство (І. Горват-Янушевська, Т. Попова та ін.). Ми належимо до когорти учених, котрі розглядали підлітковий вік – складний етап переходу від дитинства до дорослості – як найбільш сприятливий період для цілеспрямованого формування власного емоційного досвіду.

Як зазначала Т. Строгаль [4], емоційний інтелект підлітка складається з двох взаємопов'язаних компонентів: інтелектуального і емоційного. У розвитку інтелектуальної сфери основним засобом активізації мислення є дискусії, доповіді та виступи перед класною аудиторією, а відтак, формування умінь та навичок досягається через організацію процесу навчання, індивідуальну та групову форми роботи, підготовку проєктів тощо. Генезис емоційної сфери підлітка правильно розглядати як якісне перетворення емоцій, їх збагачення, що в умовах шкільної освіти може відбуватися за рахунок особистісного змісту вивчених понять, позитивного емоційного фону занять, здивування, переживання, вчування в статичні форми та динамічні процеси навчальної діяльності.

Дослідження внутрішніх ознак рівнів сформованості емоційного інтелекту підлітків показали, що вищий рівень розвитку EI відповідає нижчому рівню прояву агресії та ворожості та пов'язується з позитивним ставленням до оточуючих; а також відповідає нижчій сенситивності до емоціогенних подразників, яка виражена в ситуативній та особистісній тривожності. Простежується зв'язок між емоційним інтелектом і локусом контролю (кількість осіб з інтернальним локусом контролю збільшується у групах з середнім та високим рівнями розвитку EI). За результатами вивчення переживання стресу в дівчат та хлопців підліткового віку, виявлено, що воно виступає посередником між емоційним інтелектом та задоволенням від життям у ранньому та середньому пубертаті. З'ясовано, що посилення емоційного інтелекту пов'язане з ослабленням академічної прокрастинації, підвищенням успішності учнів, кращими навичками спілкування, конструктивними взаєминами, вищим рівнем самосвідомості, поліпшенням психічного здоров'я та іншими факторами.

Здобутки сучасної науки, потреби інформаційного суспільства вимагають від батьків і педагогів докорінно поліпшити емоційне

навчання дітей, починаючи з раннього віку, а також підлітків та юнаків. За даними багатьох досліджень, існує зв'язок між батьківськими стилями виховання (авторитарний, авторитетний, ліберальний та директивний) і показниками емоційного та соціального інтелекту дітей. Встановлено, що спонукальна мотивація, індуктивна дисципліна та батьківська доступність сприяють розвитку даного конструкту в дітей, натомість вияв надмірної опіки впливає негативно.

У період пубертату велике значення надається безпосередньому спілкуванню дорослих з підлітком, що потребує адекватного реагування, підтримки та заспокоєння з їхнього боку. Розширення емоційного досвіду дитини відбувається з урахуванням визначення специфіки емоцій, їхніх зв'язків, використання емоційної інформації в процесі мислення, вправлення в умінні правильно розпізнавати й управляти власними емоціями та емоційними станами інших людей. З цією метою можна запропонувати батькам та вчителям наступні рекомендації:

- відкритий прояв емоцій (техніка створення діаграми емоцій навчить підлітків сприймати різні емоційні реакції та інтерпретувати їх правильно);
- виявлення емоційного стану (допомагає дитині зосередитися на своїх емоціях і дозволяє відчувати та переживати їх);
- тренування вміння правильно розпізнавати свої емоційні стани (спрямоване на покращення емоційної гранулярності);
- саморозкриття дорослих щодо власних почуттів (відкрите обговорення власних емоцій зі своїми дітьми допомагає останнім почувалися комфортніше);
- розмови про негативні емоції (уникнення цього може призвести до афективних спалахів, появи страху перед негативно емоцією, що вважається гіршим, ніж фактичний досвід переживання емоції);
- нормалізація негативних емоцій (завдяки усвідомленню, що все це нормальні почуття, відбувається природне сприйняття емоцій – такими, якими вони є насправді);
- переживання стресу (підвищує опірність організму до стресових факторів; дорослий не може постійно знаходитися між підлітком і життям – школою, навчанням, вчителями – натомість важливо дозволити дитині самостійно справлятися з можливими емоційними реакціями під впливом стрес-факторів, усвідомлювати свій емоційний стан та нести відповідальність за нього).

У зв'язку з цим пріоритетності в роботі педагога набувають методи та прийоми, за допомогою яких можна досягти розширення емоційного досвіду учнів. З цією метою розроблено спеціальні програми з соціально-е-

моційного розвитку для дітей дошкільного, молодшого шкільного та підліткового віку. Emozi – американська програма соціального та емоційного навчання (СЕН) для учнів середнього шкільного віку (6-8 класи), автором якої є Анна-Ліза Маккі. Основний результат проходження цієї програми вимірюється рівнем вироблення альтернативних стратегій мислення в дітей. Пакети реалізації програми Emozi для 6, 7 та 8 класів містять яскраві кольорові робочі зошити для учнів зі смайликами на обкладинці та посібники для педагогів з набором інструментів професійного розвитку.

6 клас: завдання – допомогти шкільним учителям у вивченні індивідуальних відмінностей між учнями з метою впровадження диференційованого підходу до вибору методів і прийомів цілеспрямованого впливу на особистість дитини. Завдання програми спрямовані на формування в підлітків впевненості в собі, розвитку рефлексивності як здатності розмірковувати про власне розуміння речей і їх цінності, порівняно зі знаннями, які вони здобули, оволодіння прийомами самоконтролю й критичного ставлення до себе як уміння оцінити свої сили та можливості, досягнення найбільшого ступеня емпатії з іншими, розвиток когнітивних здібностей і різних форм мислення, інтелекту, вміння ухвалювати рішення.

7 клас: завдання – допомогти учням познайомитися з альтернативними поглядами інших людей і опанувати різні способи висловлення власних думок. Очікувані результати – розвиток сильних сторін особистості, впевненості, постановка розумних цілей, уміння ухвалювати рішення, здатність ефективно протистояти стресу, врегульовувати конфлікт, самосприйняття, гнучкість мислення, командна робота та співпраця, здоровий спосіб життя.

8 клас: завдання – допомогти вчителям разом із дітьми створити позитивний мікроклімат в шкільному колективі. Очікувані результати – розвиток адаптивності учнів під час переходу у старшу школу, виховання уважності, підвищення культурної компетентності, набуття комунікативної майстерності, уникнення ризикованих форм поведінки або агресії, пліток, знання соціальних норм, вміння вибачати, здатність до компромісів, уміння налагоджувати і підтримувати стосунки, вияв доброти та співчуття.

Програмою також передбачено інтегрований онлайн-тренінг для педагогів – 3-годинний, самостійний та інтерактивний навчальний модуль, який надає інформацію та підтримку, необхідну кожному викладачеві, щоб легко та ефективно впроваджувати програму Emozi у своєму класі.

Відомі й інші закордонні програми («SEE Learning», «Roots of Empathy», «The Olweus Bullying Prevention Program»), що також нале-

жать до науково-методичних проєктів з розвитку соціальної компетентності та емоційної грамотності підлітків. Їхні автори пропонують валідні й надійні методи дослідження та доказові методики й техніки психолого-педагогічної інноваційної діяльності. На жаль, до останнього часу наша система освіти мала переважно академічний характер і була побудована таким чином, що навчальні заклади не надавали належну увагу проблемі формування життєвих навичок учнів. Сьогодні ситуація справді змінилася в кращий для шкільної освіти бік, а проте й надалі бракує вітчизняних наукових розробок зі створення новітніх технологій, що містять соціальне та емоційне навчання, які в умовах глобалізації ринку надання освітніх послуг можуть бути конкурентоспроможними й ефективними.

Аналіз вітчизняних програм з розвитку емоційного інтелекту показав, що в їх основі закладено принципи когнітивного підходу до розробки навчальних курсів і психологічного супроводу підлітків, спрямованих на сприйняття емоцій, підвищення ефективності мислення за допомогою емоцій, розуміння емоцій і керування емоціями. За результатами участі учнів у цих заходах, помічено функціональний вплив емоцій на їхнє соціальне життя – покращення самоусвідомлення та самоконтролю, набуття навичок розуміння емоцій і почуттів, здатності до спілкування в різних соціокультурних спільнотах для досягнення поставлених цілей тощо. Дорослі (батьки і вчителі) мають брати участь в обговоренні емоційних переживань підлітків, що містять суб'єктивний досвід розуміння природи їхніх емоцій і почуттів оточуючих, збереження чутливості до прояву справжніх емоцій, вміння їх розпізнавати, набуття навичок ефективного керування своїми емоціями, збереження гармонії з внутрішнім «Я» тощо.

У процесі вивчення психологічних засобів розширення емоційного інтелекту в підлітків ми застосували такі психокорекційні методи, як арттерапія, музико- та бібліотерапія; ігротерапія; поведінкова терапія й дискусійні методи; психогімнастика. Вважаємо, що емоційний інтелект в підлітковому віці можна значно покращити, якщо застосувати спеціально розроблені тренінги як сукупність різних способів, прийомів і засобів, що спрямовані на розвиток соціальних навичок та вмінь. Науковці також пропонують інтегрувати сугестію у розвиток умінь розпізнання й управління емоціями, їх вербалізації, за допомогою сучасного уроку-тренінгу.

Висновки з проведеного дослідження.

Одним із пріоритетних завдань сучасної освіти визначено підвищення емоційного та соціального інтелекту підлітків, оскільки саме в цій віковій групі виявлено багато невикористаних

можливостей розвитку особистості, які повинні бути активізовані упродовж навчання. Заохочуючи учнів розвивати весь спектр їхнього потенціалу, школа дає змогу здобути необхідні навички різного рівня складності, які згодом допоможуть їм досягти успіху в різних сферах життя. З цією метою пропонується застосовувати інноваційний підхід до розробки освітніх технологій, спрямованих на опанування чотирьох ключових навичок – самокерування, самоусвідомлення, соціальної обізнаності та управління стосунками. Водночас помічено складність у вербалізації підлітками власних переживань, що містять суб'єктивний досвід розуміння природи своїх емоцій і почуттів оточуючих, збереження чутливості до прояву справжніх емоцій, вміння їх розпізнавати тощо. Відтак, вважаємо, що частину об'єктивної дійсності, пов'язану зі свідомістю, неможна вивчати застосовуючи методи природничих наук. У цьому контексті варто розвинути ідею

екзистенціалістів про відродження феноменологічного методу в психології, за допомогою якого дослідник може розкрити суттєві властивості феномену й отримати дані про зміст відповідних переживань і досвіду людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Харків : Віват, 2019. 512 с.
2. Карпенко Є. Емоційний інтелект у дискурсі життєздійснення особистості : монографія. Дрогобич : Посвіт, 2020. 436 с.
3. Паркулаб О. Г. Відчуття Dasein як універсальний екзистенційний чинник розуміння процесу людського життя. Збірник наукових праць : психологія. Івано-Франківськ, 2019. Вип. 25. С. 135-142.
4. Строгаль Я. Розвиток емоційного інтелекту старших підлітків в умовах навчання в закладах загальної середньої освіти. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 14. Теорія і методика мистецької освіти*. 2018. Вип. 25. С. 3-8.

ОПТИМІЗМ ТА АДАПТИВНІ ЗДІБНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ

OPTIMISM AND ADAPTIVE ABILITIES OF FIRST-YEAR STUDENTS

У статті висвітлено особливості дослідження зв'язку оптимізму та адаптивних здібностей студентів першокурсників. Представлено аналіз основних теоретичних положень дослідження оптимізму та песимізму з позицій двох основних підходів: теорії атрибутивного стилю М. Селігмана та концепції диспозиційного оптимізму Ч. Карвера, М. Шейера. Було визначено, що оптимістичні та песимістичні очікування впливають на процес адаптації студентської молоді до навчання у ЗВО та активність у подоланні труднощів.

До психологічного дослідження оптимізму та адаптивних здібностей студентів-першокурсників, було залучено студентів-психологів, що навчаються в Національному авіаційному університеті.

З метою вивчення адаптивних здібностей та діагностики оптимізму студентів першокурсників були використані психодіагностичні методики: «Тест диспозиційного оптимізму» в адаптації Т.О. Гордєєвої, О.А. Сичова, Є.М. Осіна та Багаторієвевий особистісний опитувальник "Адаптивність" А.Г. Маклакова, С.В. Чермяніна. З метою діагностики домінуючих копінг-стратегій у осіб з різним рівнем оптимізму та песимізму додатково було застосовано Копінг-тест Р. Лазаруса.

Запропоновані методики надають можливість визначити рівні оптимізму та песимізму; а також дають можливість діагностувати компоненти особистісного адаптаційного потенціалу студентів першокурсників та визначити які копінг-стратегії притаманні студентам песимістам та оптимістам. Отримані результати дослідження вказують на те, що більшість студентів мають середній рівень оптимізму та песимізму. Серед компонентів адаптаційного потенціалу найменше розвинений комунікативний потенціал, що вказує на невідповідність будувати відносини з іншими, встановлювати контакт та взаєморозуміння.

За результатами кореляційного аналізу було встановлено прямі зв'язки оптимізму з особистісним адаптаційним потенціалом та його складовою – комунікативним потенціалом. Встановлено, що оптимісти та песимісти обирають різні копінг-стратегії: для оптимістів характерним є планування вирішення проблем, пошук підтримки та позитивна переоцінка, також вони не обирають стратегію конфронтації. В свою чергу для песимістів притаманна стратегія дистанціювання, що вказує на бажання відсторонитися від проблеми.

Ключові слова: оптимізм, песимізм, адаптивні здібності, копінг-стратегії, студенти-першокурсники.

The article highlights the peculiarities of research on the connection between optimism and adaptive abilities of first-year students. An analysis of the main theoretical provisions of the study of optimism and pessimism is presented from the two main approaches standpoint: M. Seligman's attributive style theory and the concept of dispositional optimism by C. Carver and M. Scheyer. It was determined that optimistic and pessimistic expectations affect the process of student's youth adaptation to study in higher education institutions and activity in overcoming difficulties. Psychological students studying at the National Aviation University were involved in the psychological study of optimism and first-year students adaptive abilities.

Psychodiagnostic methods were used to study adaptive abilities and diagnose optimism of first-year students: "Dispositional Optimism Test" adapted from T.O. Gordeeva, O.A. Sychova, E.M. Osina and the Multilevel Personality Questionnaire "Adaptivnist" A.H. Maklakova, S.V. Chernyanina. In order to diagnose dominant coping strategies in individuals with different levels of optimism and pessimism, the Coping Test of R. Lazarus was additionally applied.

The proposed methods provide an opportunity to determine the levels of optimism and pessimism; and also provide an opportunity to diagnose the components of the personal adaptation potential of first-year students and to determine which coping strategies are characteristic of pessimistic and optimistic students. The obtained research results indicate that most students have an average level of optimism and pessimism. Among the components of adaptation potential, the least developed is communicative potential, which indicates the inability to build relationships with others, establish contact and mutual understanding.

According to the results of the correlation analysis, direct connections of optimism with personal adaptation potential and its component – communicative potential were established. It has been established that optimists and pessimists choose different coping strategies: optimists are characterized by problem solving planning, support seeking and positive reappraisal, and they do not choose a confrontation strategy. In turn, pessimists have a strategy of distancing, which indicates a desire to distance themselves from the problem.

Key words: optimism, pessimism, adaptive abilities, coping strategies, freshmen.

УДК 159.92 (045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.6>

Проскурка Н.М.

к. психол. н.,
доцент кафедри педагогіки та психології
професійної освіти
Національний авіаційний університет

Демченко Н.І.

к. пед. н.,
доцент кафедри педагогіки та психології
професійної освіти
Національний авіаційний університет

Постановка проблеми. Останні десятиріччя посилюється інтерес до позитивних психологічних аспектів життя людини: щастя, оптимізму, життєстійкості, психологічного благополуччя, особистісного зростання, що пов'язано з розвитком позитивної психології. Центральним поняттям цього наукового напрямку є оптимізм. Оптимізм є складовою позитивного мислення та впливає на сприймання

реальності, психоемоційний стан та психологічне здоров'я людини. Дослідження показують, що оптимізм та песимізм тісно пов'язані з мотивацією досягнення, копінг-стратегіями, цілеспрямованістю, впливають на депресивні стани та переживання людиною безнадійності.

Проблема адаптації студентської молоді до навчання є сьогодні дуже актуальною, особливо в останні роки в зв'язку з переходом

багатьох ЗВО на дистанційну форму навчання через пандемію коронавірусу. Вимушене спілкування он-лайн заважає ефективній адаптації першокурсників через відсутність безпосереднього контакту з одногрупниками та викладачами, великий обсяг матеріалу для самостійного опрацювання, проблеми з Інтернетом у багатьох регіонах країни та незабезпеченість частини студентів сучасними гаджетами. Тому в закладах освіти актуалізується проблема надання психологічної допомоги студентам-першокурсникам в процесі формування адаптивних механізмів поведінки, що сприяють соціалізації, саморозвитку та успішній самореалізації особистості.

На наш погляд, важливим є більш детальне вивчення зв'язку адаптаційних здібностей студентів першого курсу з їх оптимістичною спрямованістю та виокремлення за допомогою цього передумов підвищення їх адаптивності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз наукової літератури стосовно проблематики дослідження показав, що оптимізм розглядається в межах двох основних підходів: теорії атрибутивного стилю М. Селігмана [4; 5; 6] та концепції диспозиційного оптимізму Ч. Карвера, М. Шейєра [10]. М. Селігман [6] описав оптимістичний та песимістичний атрибутивний стилі та виокремив їх 3 основні параметри: постійність, широта та персоналізація. Оптимісти сприймають невдачі як тимчасові, скороминучі та такі, що впливають лише на окремих аспектах життя, а успіхи – як стабільні, постійні та такі, що залежать від самого індивіда.

Ч. Карвер та М. Шейєр [10] розглядають оптимізм / песимізм як впевненість або сумнів стосовно позитивних або негативних очікувань, спрямованих в майбутнє. На думку авторів теорії диспозиційного оптимізму, відмінності у ставленні індивіда до перешкод і зумовлюють ті способи подолання (копінги), які вони обирають, вирішуючи проблеми чи справляючись і стресом.

Серед досліджень зв'язків оптимізму з різними аспектами життя особистості багато уваги приділено його впливу на навчання та професійну діяльність. К. Peterson [9] довів, що позитивне мислення сприяє ефективності учбової діяльності, а досягнення в навчанні у студентів-оптимістів значно вищі, ніж у песимістів. М. Селігман [6] встановив зв'язок оптимістичного атрибутивного стилю з успішністю навчальної діяльності студентів, що пояснюється більшою мотивацією, наполегливістю та орієнтацією на успіх оптимістично налаштованих студентів та їх кращою стійкістю до невдач.

Оптимізм дуже важливий у студентському віці, який є вирішальним для становлення життєвих очікувань особистості. Як позитивні, так і негативні очікування впливають на процес

адаптації студентської молоді до навчання у ЗВО та активності у подоланні труднощів. Переважання песимістичних установок може сприяти зниженню ефективності навчальної діяльності студентів, що супроводжується порушеннями відносин з іншими людьми, погіршенням фізичного й психічного здоров'я. Абакарова С.М. та Далгатов М.М. [1] встановили, що песимістичний атрибутивний стиль сприяє гіршій адаптації, нижчому рівню поведінкової регуляції та нервово-психічним зривам.

Постановка завдання. Метою даної роботи було дослідити рівень оптимізму у студентів-першокурсників та встановити його зв'язок з адаптивними здібностями.

Емпіричне дослідження проводилось на базі Національного авіаційного університету. У дослідженні взяли участь 45 студентів першого курсу спеціальності «Психологія», віком – 17-18 років, із них 30 дівчат та 15 хлопців.

Для виконання поставлених завдань нами було підбрано блок психодіагностичних методик. З метою дослідження вираженості оптимізму та песимізму у студентів першого курсу було використано методику «Тест диспозиційного оптимізму» (ТДО) в адаптації Т.О. Гордєєвої, О.А. Сичова, Є.М. Осіна [3]. Для діагностики адаптивних здібностей ми обрали Багаторівневий особистісний опитувальник "Адаптивність" А.Г. Маклакова, С.В. Чермяніна. Додатково було застосовано Копінг-тест Р. Лазаруса з метою діагностики домінуючих копінг-стратегій у осіб з різним рівнем оптимізму та песимізму [8].

Виклад основного матеріалу дослідження.

На першому етапі нашого дослідження було визначено рівні вираженості оптимізму та песимізму у студентів-першокурсників за методикою «Тест диспозиційного оптимізму» в адаптації Т.О. Гордєєвої, О.А. Сичова, Є.М. Осіна.

Отримані результати показали, що майже половина студентів-першокурсників має середній рівень оптимізму та песимізму (відповідно 47% та 45%). Високий рівень оптимізму діагностовано у 20% респондентів, а високий рівень песимізму – у 30%, що вказує на більш песимістичну спрямованість студентської молоді.

З огляду на модель М. Шейєра, Ч. Карвера, початковий варіант тесту LOT-R розроблявся як одновимірний психологічний тест, спрямований на діагностику єдиного конструкту, що має два протилежні полюси: оптимізм та песимізм. Однак, дослідження факторної структури тесту, що проводилися за допомогою факторного аналізу, показали двофакторну структуру тесту, в рамках якої оптимізм і песимізм виступають як два незалежних фактори, що мають

Таблиця 1

**Рівні вираженості оптимізму та песимізму студентів-першокурсників
за методикою ТДО в адаптації Т.О. Гордєєвої, О.А. Сичова, Є.М. Осіна**

Шкали	Рівні прояву, у %		
	Високий	Середній	Низький
Оптимізм (субшкала позитивних очікувань)	20,0	47,5	32,5
Песимізм (субшкала негативних очікувань)	30,0	45,0	25,0

Таблиця 2

**Розподіл студентів за результатами Багаторівневого особистісного опитувальника
«Адаптивність» А.Г. Маклакова, С.В. Чермяніна**

Шкали	Рівні вираженості показників, у %		
	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Поведінкова регуляція	22,5	42,5	35,0
Комунікативний потенціал	27,5	47,5	25,0
Моральна нормативність	15,0	52,5	32,5
Особистісний адаптаційний потенціал	22,5	47,5	30,0
Шкали 2-го рівня			
Астенічні реакції і стани	30,0	45,0	25,0
Психотичні реакції і стани	70,0	30,0	0,0
Деадаптаційні порушення	50,0	37,5	12,5

помірний зворотний зв'язок [7, с. 13]. Розподіл отриманих нами результатів показує, що встановлено приблизно однакову кількість респондентів з високим оптимізмом та низьким песимізмом та навпаки, що може підтвердити єдність вимірюваного конструкту: чим вищий рівень оптимізму у людини, тим менше виражений песимізм.

Для діагностики адаптаційних здібностей було застосовано Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність», розроблений А. Г. Маклаковим та С. В. Чермяніним (табл. 2).

Аналіз результатів за тестом «Адаптивність» показав, що особистісний адаптаційний потенціал у 47,5% студентів знаходиться на середньому рівні, у 30% – на високому рівні і лише у 22,5% він низький, тобто ці першокурсники мають низькі адаптивні здібності. Згідно з концепцією А.Г. Маклакова, особистісний адаптаційний потенціал залежить від розвитку 3-х компонентів: поведінкова регуляція, комунікативний потенціал та моральна нормативність. Як показують результати студентів-першокурсників, з цих компонентів саме комунікативний потенціал найменше розвинений: у 27,5% він має низький рівень вираженості, що вказує на невміння будувати відносини з іншими, встановлювати контакт та взаєморозуміння. Студенти з низьким комунікативним потенціалом мають менший досвід спілкування, меншу потребу в комунікації та схильні до конфліктів.

Також у 22,5 % першокурсників діагностовано низький рівень поведінкової регуляції, яку автори тесту інтерпретують як здат-

ність індивіда до регуляції власної взаємодії з середовищем. Низький рівень поведінкової саморегуляції може бути обумовлений нервово-психічною нестійкістю індивіда, що виражається в імпульсивності, підвищеній збудливості, образливості чи агресивності. Зрозуміло, що цей компонент особистісного потенціалу значимо впливає на адаптацію до умов навчання та до колективу.

У 15,0 % студентів встановлено низький рівень моральної нормативності, яка показує ступінь прийняття людиною норм соціуму, особливо морально-етичних норм поведінки та її ставлення до вимог безпосереднього соціального оточення. Низький рівень моральної нормативності свідчить про серйозні розбіжності індивідуальних та соціальних моральних норм, небажання студентів їм відповідати та притримуватися, що сприяє конфліктності та може призвести до соціальної ізоляції.

Важливою для нашого дослідження була діагностика та інтерпретація шкал 2-го рівня, що вказують на дезадаптацію респондентів. Загальний показник «дезадаптаційні порушення» включає 2 шкали: астенічні та психотичні реакції та стани. Як показано в табл. 2, у 50,0 % студентів дезадаптаційні порушення відсутні, у 37,5% мають середній рівень, і лише у 12,5% наявна дезадаптація. Якщо проаналізувати вклад астенічних та психотичних порушень у загальний показник дезадаптації, можемо побачити, що високий рівень психотичних порушень відсутній, а астенічні реакції та стани діагностовано у 25,0% студентів. Отже, дезадаптація в нашій вибірці детерміно-

вана саме астеничними реакціями: у 70% відсотків першокурсників вони наявні в різному ступені вираженості. Астеничні реакції включають порушення сну та апетиту, тривожність, можлива іпохондрична фіксація та низька толерантність до труднощів.

За результатами тесту «Адаптивність» можемо зробити висновок, що у досить значного відсотку студентів-першокурсників є труднощі з адаптацією та присутні астеничні стани.

Для кращого розуміння способів, якими першокурсники справляються з труднощами та стресом, було використано Копінг-тест Р. Лазаруса, який діагностує копінг-стратегії особистості. Результати тестування представлено в табл. 3.

Як можна побачити з табл. 3, найчастіше студенти-першокурсники використовують копінг-стратегії самоконтроль та планування рішення проблем. Ці стратегії діагностовано на високому рівні відповідно у 32,5% та 30% респондентів. З одного боку, стратегія самоконтроль дозволяє тримати себе в руках та не давати волі емоціям, що сприяє об'єктивному сприйманню складної ситуації та створює можливість для вибору раціонального способу її вирішення. Проте висока напруженість копіngu може свідчити про виражену дезадаптацію, страх саморозкриття, придушення емоцій та вимогливість до себе, що вказує на надконтроль поведінки.

Планування рішення проблем дозволяє справлятися зі складними життєвими ситуаціями завдяки аналізу альтернативних рішень та раціонального вибору найкращого з них. З іншого боку, надмірна раціоналізація може призвести до придушення емоційного компоненту, інтуїції та спонтанності.

Досить значний відсоток респондентів отримали високий рівень копінг-стратегій дистанціювання та уникнення (відповідно 27,5% та 25,0%).

Студенти, що надають перевагу стратегії уникнення, намагаються не помічати проблему, відволікатися на щось інше, ухилятися від дій щодо її вирішення. Це знижує психічну

напругу на деякий час, але проблема нікуди не дівається. Тому ця стратегія є неадаптивною. Дистанціювання дозволяє знизити значимість проблеми за рахунок гумористичного ставлення до неї, раціоналізації (а не дуже й хотілося), переключення уваги на інші заняття, знецінення та ін. Як і попередня стратегія, дистанціювання не дозволяє вирішити проблему, лише відкласти її на певний час.

Пошук соціальної підтримки, який виражений у 25,0% студентів, вважається адаптивною, соціально спрямованою стратегією, яка дозволяє отримати емоційну підтримку, більше інформації про проблему, залучити до її вирішення інших людей та більше ресурсів. Але при високому рівні вираженості копінг-стратегії на перший план може виходити пошук уваги та співчуття, ймовірне формування залежної позиції та перекладання відповідальності на інших.

Найменше виражені стратегії конфронтація, прийняття відповідальності та позитивна переоцінка (відповідно у 17,5 та 20,0% студентів). Конфронтація є досить непродуктивною стратегією, яка може призводити до розвитку конфлікту та напруження стосунків. Студенти з вираженою стратегією конфронтації можуть поводити себе імпульсивно, мати труднощі у плануванні своїх дій, виплескувати негативні емоції на оточуючих.

А інші дві копінг-стратегії притаманні людям з більшою особистісною зрілістю, яка можливо, у студентів першого курсу ще не сформувалася. Прийняття відповідальності передбачає чітке розуміння зв'язку між власними діями та їх наслідками та готовність визнати свою роль у виникненні проблеми. Надмірна вираженість цієї стратегії, яку ми спостерігаємо у 17,5% студентів, може формувати самокритичність, почуття провини та незадоволення сабою. Позитивна переоцінка вважається адаптивною копінг-стратегією, що дозволяє знизити напругу за допомогою знаходження позитивних аспектів проблеми, її переосмислення. Інколи може заважати здійсненню активних спроб вирішення складної ситуації.

Таблиця 3

Розподіл студентів-першокурсників за рівнями прояву копінг-стратегій

Шкали	Рівні прояву, у %		
	Високий	Середній	Низький
Конфронтація	17,5	45,0	37,5
Дистанціювання	27,5	40,0	32,5
Самоконтроль	32,5	45,0	22,5
Пошук соціальної підтримки	25,0	47,5	27,5
Прийняття відповідальності	17,5	50	32,5
Уникнення/втеча	25,0	42,5	32,5
Планування рішення проблеми	30,0	42,5	27,5
Позитивна переоцінка	20,0	45,0	35,0

Наступним кроком емпіричного дослідження було встановлення кореляційних зв'язків, за критерієм Пірсона, між показниками оптимізму та песимізму студентів-першокурсників та їх адаптаційними здібностями. В результаті проведеного кореляційного аналізу встановлено прямі зв'язки оптимізму з особистісним адаптаційним потенціалом ($p \leq 0,01$) та його складовою – комунікативним потенціалом ($p \leq 0,05$). Песимізм обернено прокорелював з адаптивними здібностями ($p \leq 0,05$) та моральною нормативністю ($p \leq 0,05$), що вказує на гірший адаптаційний потенціал студентів з вираженими негативними очікуваннями.

Також встановлено обернений статистично значимий зв'язок між оптимізмом ($p \leq 0,05$), дезадаптацією ($p \leq 0,05$) та астеничними реакціями ($p \leq 0,01$), що вказує на переважання негативних очікувань у дезадаптованих студентів, які мають виражені астеничні реакції. Астеничні реакції прямо пов'язані з песимізмом ($p \leq 0,05$), що може пояснюватись негативним впливом фізичного виснаження, поганого самопочуття та слабкості на емоційний стан студентів та формувати песимістичне сприйняття дійсності та майбутнього.

Так, для оптимістів характерним є планування ($p \leq 0,01$) вирішення проблем, пошук підтримки ($p \leq 0,01$) та позитивна переоцінка ($p \leq 0,01$), що підтверджують прямі статистично значимі зв'язки зазначених стратегій з оптимізмом. Також оптимістично налаштовані респонденти не обирають стратегію конфронтації, на що вказує обернений кореляційний зв'язок, значимий на рівні $p \leq 0,05$.

В свою чергу для песимістів є притаманною стратегія дистанціювання ($p \leq 0,05$), що вказує на бажання відсторонитися від проблеми. Обернені зв'язки встановлено між песимізмом ($p \leq 0,05$), стратегіями пошуку підтримки ($p \leq 0,05$), та позитивної переоцінки ($p \leq 0,05$).

Якщо порівняти типові способи реагування на стрес у оптимістів та песимістів, можемо спостерігати стійку тенденцію вибору більш адаптивних копінг-стратегій оптимістами (позитивна переоцінка, пошук соціальної підтримки та вирішення проблем) та їх заперечення песимістами. Натомість песимістам властиво обирати неадаптивну копінг-стратегію дистанціювання. На наш погляд, вибір переважно неадаптивних копінг-стратегій песимістами та уникання адаптивних моделей поведінки і зумовлює їх нижчий адаптаційний потенціал.

Висновки з проведеного дослідження. Від оптимістичних чи песимістичних очікувань студентів першого курсу залежить їх адаптаційний потенціал, рівень дезадаптації та вибір

копінг-стратегій. Оптимістам властиві більше розвинені адаптивні здібності, в них вищий комунікативний потенціал та моральна нормативність. Завдяки оптимістичним очікуванням вони краще пристосовуються до нових умов навчальної діяльності та демонструють менш виражені астеничні реакції. Застосування адаптивних та соціально орієнтованих копінг-стратегій полегшує подолання стресу та сприяє їх адаптації. Песимістичні очікування знижують адаптаційні можливості студентів, а недостатньо розвинений показник моральної нормативності ускладнює адаптацію в колективі. Також у песимістів частіше зустрічаються астеничні реакції, що посилює їх дезадаптацію. Вибір стратегії дистанціювання ускладнює вирішення проблем песимістами та може посилювати напруження та стрес. Властиве песимістам уникнення таких адаптивних копінг-стратегій як позитивна переоцінка та пошук соціальної підтримки знижує їх адаптаційні можливості та заважає отримати допомогу від оточуючих.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абакарова С.М., Далгатова М.М. Взаимосвязь адаптивных способностей и атрибутивного стиля личности у подростков // *Психологические науки*. № 3. Дагестан, 2011. С. 1-9.
2. Гордеева Т.О. Оптимистическое мышление личности как составляющая личностного потенциала // *Психологическая диагностика*. 2007. № 1. С. 32-65.
3. Гордеева Т.О., Сычев О.А., Осин Е.Н. Разработка русскоязычной версии теста диспозиционного оптимизма (LOT) // *Психологическая диагностика*. 2010. № 2. С. 36-64.
4. Селигман М. В поисках счастья. Как получать удовольствие от жизни каждый день. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2011. 320 с.
5. Селигман М. Как научиться оптимизму: Измените взгляд на мир и свою жизнь. Москва: Альпина Паблишер, 2015. 338 с.
6. Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни. Москва: София, 2006. 368 с.
7. Сычев О.А. Психология оптимизма: учебно-методическое пособие к спецкурсу / *Бийский пед. гос. ун-т им. В. М. Шукшина*, 2008. 69 с.
8. Lazarus R., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. NY.: Springer, 1984. 456 p.
9. Peterson, K.C. Explanatory style and academic performance among university freshmen // *Journal of Personality and Social Psychology*. 2001. Vol. 53. P. 603-607.
10. Sheier, M.F., Weintraub J.K., Carver C.S. Coping with stress: Divergent strategies of optimists and pessimists // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1986. Vol. 51. P. 1257-1264.

ДІАГНОСТИКА ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

DIAGNOSIS OF FEATURES OF EMOTIONAL MENTALITY OF HIGHER EDUCATION SEEKERS OF FUTURE TEACHERS

УДК 159.922.8
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.7>

Шайда Н.П.

к. психол. н., доцент,
завідувач кафедри загальної психології,
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Шайда О.Г.

к. психол. н.,
доцент кафедри медико-біологічних
основ
охорони життя та цивільного захисту
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Мухіна В.В.

к. пед. н.,
старший викладач кафедри загальної
психології,
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

У статті представлено результати теоретичного і емпіричного дослідження особливостей емоційного інтелекту здобувачів вищої освіти, майбутніх педагогів, першого року навчання. В період ранньої дорослості людина є максимально здатною до продуктивної праці, навчання, творчості, формування евристичного мислення, але залежить від власних емоційних станів. Однією з умов, що визначають психологічне благополуччя, особисте щастя та професійну успішність є розвинутий емоційний інтелект (EQ).

У результаті теоретичного аналізу було виявлено, що високо розвинутий емоційний інтелект є професійно важливою характеристикою майбутнього педагога. (EQ) – це здатність розуміти, аналізувати і контролювати власні почуття та емоції, а також – вміння відчувати та розуміти настрої оточення. Особистість, яка не вміє керувати своїми емоціями, є емоційно незрілою. У міру своєї зрілості, кожен повинен навчитися емоційної інтелігентності. Завдяки цьому спілкування стає більш ефективним, а стосунки як в професійній діяльності так і в особистому житті – гармонійними.

Узагальнені результати емпіричного дослідження показали, що у досліджуваних здобувачів вищої освіти майбутніх педагогів недостатньо розвинуті структурні компоненти цієї якості. Більшість респондентів мають низький загальний рівень емоційного інтелекту, лише третина досліджуваних – достатній рівень.

Перспективами подальшого дослідження є поглиблене вивчення гендерних відмінностей розвитку емоційного інтелекту здобувачів вищої освіти майбутніх вчителів, вивчення впливу емоційного інтелекту на соціально-психологічну адаптацію майбутніх педагогів, розробка шляхів та засобів розвитку емоційного інтелекту та формування комунікативної компетентності в процесі ранньої професіоналізації.

Ключові слова: емоції, емоційний інтелект, емоційна зрілість, здобувач вищої освіти, управління емоціями.

The article presents the results of theoretical and empirical research of the peculiarities of emotional intelligence of students, future teachers, the first year of study. In early adulthood, a person is most capable of productive work, learning, creativity, the formation of heuristic thinking, but depends on their own emotional states. Developed emotional intelligence (EQ) is one of the conditions that determine psychological well-being, personal happiness and professional success.

As a result of theoretical analysis, it was found that highly developed emotional intelligence is a professionally important characteristic of the future teacher. (EQ) is the ability to understand, analyze and control one's feelings and emotions, as well as the ability to feel and understand the mood of others. A person who does not know how to control his emotions is emotionally immature. As you grow older, everyone should develop emotional intelligence. As a result, communication becomes more effective, and relationships both in professional activities and in personal life – harmonious.

The generalized results of empirical research have shown that the studied structural components of this quality in students of future teachers are underdeveloped. Most respondents have a low overall level of emotional intelligence, only a third of respondents – a sufficient level.

Prospects for further research are in-depth study of gender differences in the development of emotional intelligence of future teachers, studying the impact of emotional intelligence on socio-psychological adaptation of future teachers, developing ways and means of developing emotional intelligence and communicative competence.

Key words: emotions, emotional mentality, emotional maturity, higher education seekers, emotion management.

Постановка проблеми. Одним із головних завдань вдосконалення освітнього процесу у сучасних університетах є сприяння особистісному розвитку здобувачів вищої освіти, формування їх готовності до майбутньої професії. Вивчення основних емоційних властивостей є необхідним у становленні майбутнього вчителя, адже засвоєння найсуттєвіших експресивних якостей людини надає сприятливих умов спілкуванню і взаємодії з усіма суб'єктами освітнього процесу. Сучасний вчитель повинен мати відповідні професійно важливі якості, в тому числі володіти високим рівнем емоційної компетентності: вміти визначати і розуміти емоційні стани, регулювати власні емоції, володіти методами емоційного впливу для створення сприятливого клімату

в педагогічному колективі та шкільному класі. Адже реалізувати навчальні цілі у школі без безпечного емоційного середовища неможливо. З огляду на це актуальним є вивчення особливостей емоційного інтелекту у здобувачів вищої освіти майбутніх педагогів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на яку спирається автор.

Проблемі вивчення емоційного інтелекту присвячено низку наукових праць закордонних вчених, зокрема Р. Бар-Она, Д. Гоулмана [4], Д. Майера, П. Салоуея [15], Д. Карузо, У. Пейна [16], К. Петридіса, Л. Фельдман Барретт [14] та ін., які визначили сутність означеного феномену та вивчали фактори, що сприяють його розвитку.

В Україні вивчення емоційного інтелекту набуло значного поштовху у зв'язку з дослідженнями О. М. Амплеевої [1], І. М. Андреевої, І. Ф. Аршави, О. С. Верітової [3], С. П. Дерев'янка [5], М. Й. Казанжи [6], В. Ф. Калошина [7], Н. В. Ковриги, Е. Л. Носенко [10], О. В. Милославської [9], О. П. Саннікової, О. Я. Чебикіна та ін. Вчені досліджують структуру емоційного інтелекту, умови і фактори його розвитку, особливості діагностики і вимірювання тощо. Їхні дослідження переконливо доводять, що успіх людини як особистості і професіонала значною мірою залежить від розумного володіння емоціями або емоційним інтелектом.

Виклад основного матеріалу. Метою дослідження стало вивчення психологічних особливостей емоційного інтелекту здобувачів вищої освіти майбутніх педагогів 1 року навчання.

Експериментальна частина дослідження проводилась у листопаді-грудні 2021 року на базі ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Вибірку склали студенти 1 курсу педагогічного, філологічного та факультету підготовки вчителів початкових класів у кількості 58 осіб. Середній вік досліджуваних 17-19 років. Слід зазначити, що здобувачі вищої освіти адекватно поставились до пропозиції взяти участь у експерименті, виявили живу зацікавленість не лише до процедури дослідження, а й до його результатів. Усі бажаючі респонденти після закінчення діагностичної роботи могли отримати консультацію у практичних психологів кафедри загальної психології ДДПУ.

Для досягнення поставленої мети і вирішення завдань дослідження в експериментальній частині роботи було використано наступні методи і методики: спостереження, бесіди, тестування, методи математико-статистичної обробки даних.

Аналіз результатів психологічного дослідження за допомогою методики «Тест емоційного інтелекту» (Н. Холл) [11] показав наступне:

51% респондентів (28 осіб) мають низький рівень емоційної поінформованості. Це вказує на недостатній рівень знань про емоційну сферу людини і відсутність зацікавленості в пізнанні як своїх власних емоцій, так і емоцій інших людей. Це досить тривожний факт, адже відомо, що усвідомлення своїх емоцій допомагає людині краще адаптуватися до викликів у житті, використовувати дієві стратегії протистояння стресу й іншим психологічним функціональним розладам.

42% (23 осіб) мають середній рівень емоційної обізнаності і лише 7% респондентів – високий. Ці студенти мають відповідні знання і уявлення про емоційну сферу людини, обізнані про свій внутрішній стан, а це дає додатковий ресурс для пошуку дієвих стратегій самомотивації і управління своїми емоційними станами (див. рис. 1).

Результати дослідження за шкалою «Управління емоціями» показали, що 87% опитаних (48 осіб) є емоційно ригідними і негнучкими. Для них є характерним «в'язкість» емоцій, надмірна фіксація на значущих подіях, об'єктах, психотравмуючих обставинах, невдачах і образах, хвилюючих темах тощо. У більшості випадків у ситуації сильної емоційної напруги такі респонденти не здатні конструктивно приймати рішення, застосовувати операції мислення (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення тощо), керуватись логікою розмірковувань. Почасти вони спираються на свої власні емоції та почуття, не вміють доволіно регулювати власну емоційну сферу. Їм складно міняти інтенсивність прояву своїх переживань, що затрудняє соціальну взаємодію з оточуючими людьми і може бути однією із причин конфліктної поведінки.

Рис. 1. Співвідношення показників емоційної обізнаності у досліджуваних першокурсників, n=58

За результатами тестування 11% (6 осіб), мають середній рівень управління емоціями і тільки 2% (одна людина) – високий (див. рис. 2). Для них характерно бути відкритим до своїх емоцій і станів інших людей, готовність прийняти їх. Респонденти цієї групи вміють впливати на себе та інших, задіюючи емоційний потенціал.

Результати дослідження за шкалою «Самомотивація» показали, що 64% (35 осіб) опитаних мають низький рівень самомотивації. Респонденти цієї групи пасивні, безініціативні, не впевнені в собі, часто переживають безпорадність, апатію, пригніченість, коли зустрічаються з незручними, неприємними, складними ситуаціями. Ці студенти почасти не можуть впливати на свій настрій, не вміють мотивувати себе на досягнення мети. Вважаємо, що цей факт багато в чому зумовлений і труд-

нощами адаптації до навчання у виші, адже дослідження проводилося на початку навчального року. Однак саме самомотивація створює умови для руху вперед і є важливою складовою успішного життя і професійного розвитку особистості.

32% (18 осіб) першокурсників мають середній рівень мотивації і 4% (2 особи) – високий. Ці дані свідчать про те, що лише 36% опитаних вірять у себе та свої можливості, намагаються налаштувати, мотивувати себе на досягнення успіху, прагнуть довільно керувати своїми емоціями. Самомотивація дає можливість досягати не лише тих цілей, які ставить перед індивідом зовнішнє середовище, але й тих, які ставить для власного розвитку, зміни власного життя сама людина (див. рис. 3).

Показники емпатії респондентів вивчалися за допомогою діагностики емпатійного потен-

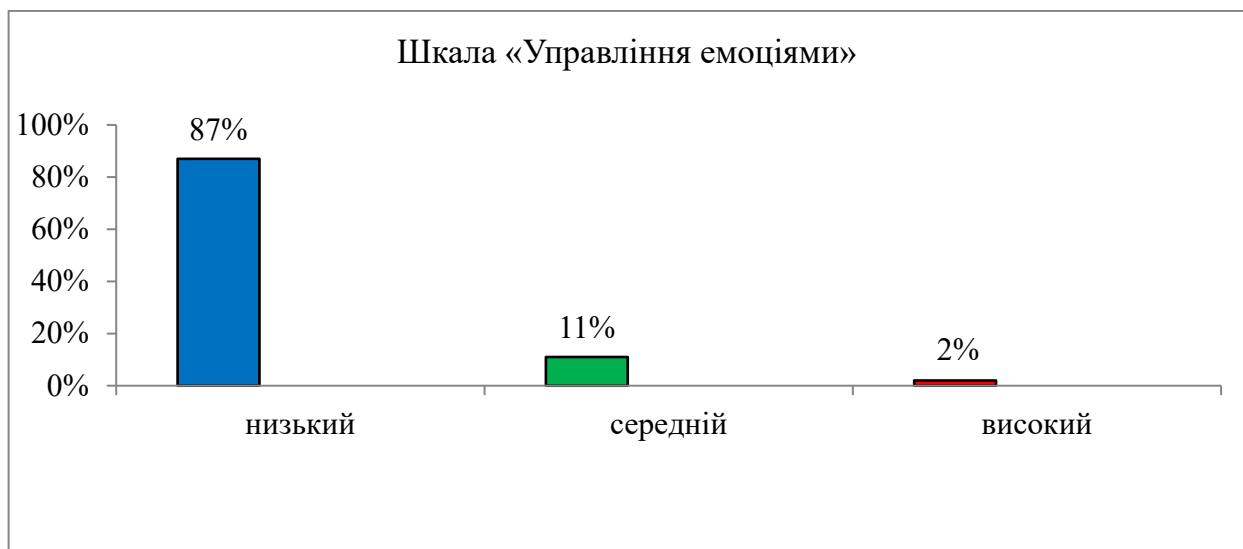

Рис. 2. Співвідношення показників за шкалою «Управління емоціями» у досліджуваних першокурсників, n=58

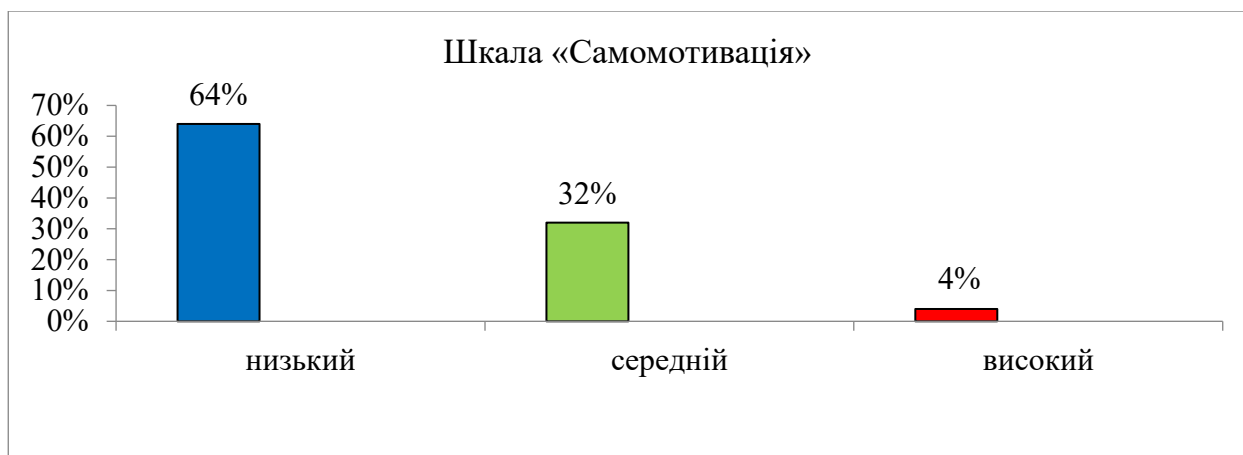

Рис. 3. Співвідношення показників за шкалою «Самомотивація» у досліджуваних першокурсників, n=58

ціалу особистості (методика І. І. Юсупова [12]) та тесту EG Н. Холла [11]

Емпатія (англ. empathy від (грец. patho) – співпереживання) – розуміння стосунків, почуттів, психічних станів іншої особи в формі співпереживання. [11]. Це здатність поставити себе на місце іншої людини і проявити чуйність до неї. Емпатія – це широке поняття, яке стосується не лише емоційних, а й когнітивних реакцій людини на переживання іншого. Емпатія збільшує ймовірність допомагати іншим і виявляти співчуття. Емпатія є складовою людської моралі.

Узагальнені результати фактичних даних за означеними діагностичними методиками показав, що 23 особи (42%) мають низький рівень емпатії; 26 осіб (47%) – середній і 6 осіб (11%) – високий. Це вказує на те, що більшість першокурсників – (58%) здатні зосереджуватися на емоційному стані іншої людини, можуть зрозуміти емоції інших, в змозі поставити себе на місце партнера по спілкуванню, розділити його переживання та проявити чуйність і увагу, надати допомогу (див. рис. 4).

Діагностика вмінь розпізнавати емоції інших людей показала, що 60% опитаних (33 особи) мають низький показник за цією шкалою, тобто не вміють розпізнавати емоції, розуміти наміри, мотивацію та бажання як інших людей, так і свої власні. Також вони не вміють керувати своїми емоціями та емоціями інших людей з метою вирішення практичних завдань.

36% респондентів мають середній і лише 4% (2 особи) – високий рівень розвитку вмінь розпізнавати емоції інших (див. рис. 5).

Загальні результати визначення рівня емоційного інтелекту досліджуваних першокурсників представлені на рис. 6.

Аналіз фактичних даних показав, що 73% респондентів (43 особи) мають низький загальний рівень емоційного інтелекту, 27% (15 осіб) – середній. Респондентів загаль-

ного високого рівня емоційного інтелекту не виявлено.

Таким чином було визначено, що більшість опитаних нами першокурсників (73% від загальної вибірки) не здатні чітко розуміти, які саме емоції вони переживають, ідентифікувати їх, усвідомлювати, що з ними відбувається у той чи інший момент. Почасти вони не можуть висловити словами сутність своїх переживань, тобто майже не диференціюють зміни свого емоційного стану і, як наслідок, не вміють ефективно управляти своєю поведінкою. Вони не помічають і не розрізняють емоції оточуючих людей, не вміють визначати зміни у їх емоційному стані, а тому й не здатні до співчуття, є «емоційно закритими».

Однак 27% респондентів, які мають середній рівень розвитку емоційного інтелекту, прагнуть до розуміння себе і людей, які їх оточують, хочуть бути емоційно обізнаними, здатні до емпатії, можуть і хочуть бути успішними як в особистому житті так і у соціальній взаємодії, в досягненні поставлених цілей.

Висновки. Емоційний інтелект (EQ) – є інтегративною якістю особистості. Розвинений емоційний інтелект – запорука відчуття щастя та успішної самореалізації, ефективної комунікації та партнерства. Особистість, яка не вміє керувати своїми емоціями, є емоційно незрілою. У міру своєї зрілості, кожен повинен навчитися емоційної інтелігентності, тобто здатності ідентифікувати власні емоції та розрізняти емоції інших, виражати свої почуття, контролювати поведінку і власні емоційні реакції. Завдяки цьому спілкування стає більш ефективним, а стосунки як в професійній діяльності так і в особистому житті – гармонійними. Особливо це важливо для майбутнього вчителя.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів вивчення проблеми й засвідчує необхідність її подальшої розробки за такими най-

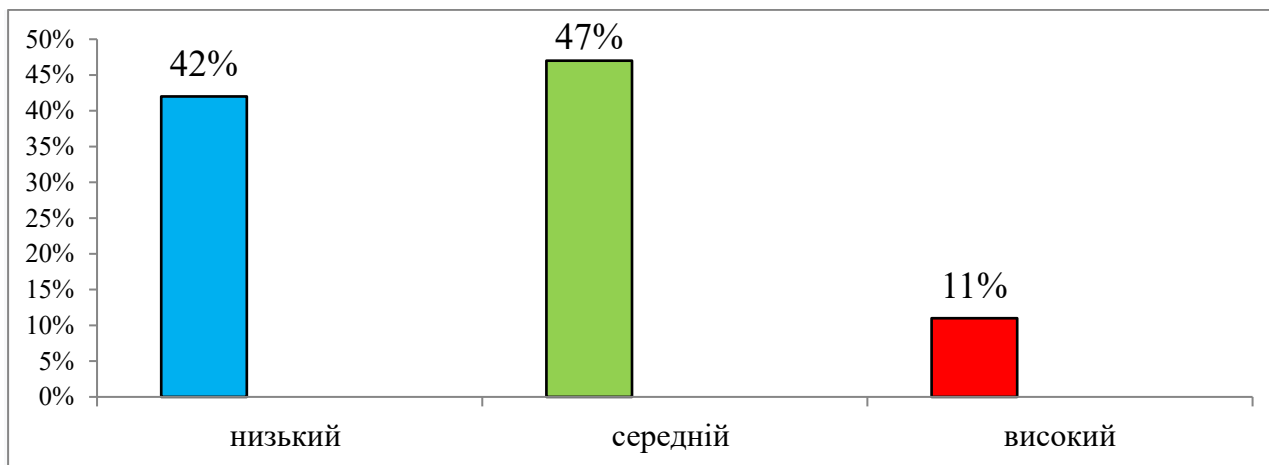

Рис. 4. Співвідношення узагальнених показників емпатії у досліджуваних першокурсників, n=58

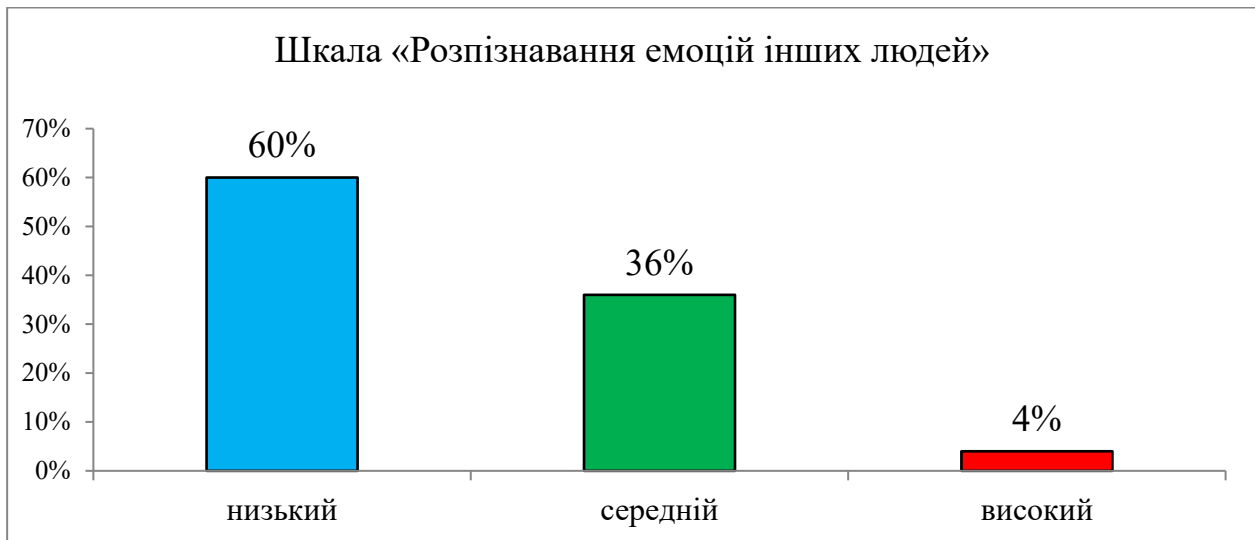

Рис. 5. Співвідношення узагальнених показників за шкалою «Розпізнавання емоцій інших людей» у досліджуваних першокурсників, n=58

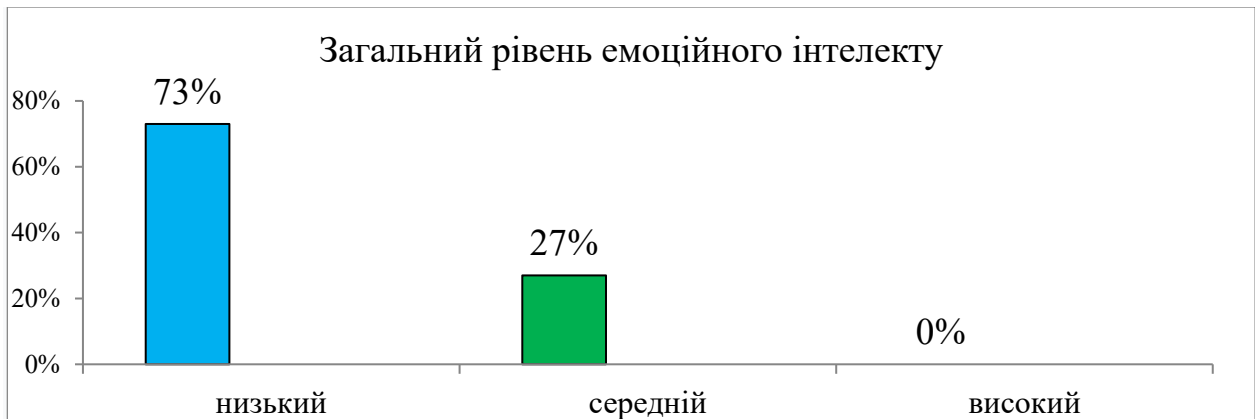

Рис. 6. Результати визначення загального рівня емоційного інтелекту у досліджуваних першокурсників, n=58

більш перспективними напрямками: дослідження гендерних особливостей розвитку емоційного інтелекту здобувачів вищої освіти майбутніх вчителів, вивчення впливу емоційного інтелекту на соціально-психологічну адаптацію майбутніх педагогів, розробка шляхів та засобів розвитку емоційного інтелекту та формування комунікативної компетентності в процесі ранньої професіоналізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амплєєва О. М. Взаємозв'язок емоційного інтелекту з різними напрямками практичної психології. *Молодий вчений*. 2019. № 2 (66). С. 145–149.
2. Бреус Ю. В. Емоційний компонент у структурі освіти вищого навчального закладу. Гуманітарні аспекти формування особистості: збірник статей VI Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 27 квітня 2012 р.). Львів, 2012. С. 277–287.
3. Верітова О. С. Концепція розвитку емоцій-

ного інтелекту майбутнього педагога вищої школи. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. / редкол.: А. В. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя, 2019. Т. 2. Вип. 63. С. 49–54.

4. Гоулман Д. Емоційний інтелект / пер. з англ. Л. Гумецької. Х.: Віват, 2020. 512 с. (Серія «Саморозвиток»).

5. Дерев'янка С. П. Емоційний інтелект як чинник соціально-психологічної адаптації особистості до студентського середовища : автореф. дис. ...канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2009. 20 с.

6. Казанжи М. Й. Психологічні особливості осіб з різним типом фасиліативності : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.01. Одеса, 2007. 190 с.

7. Калошин В.Ф. Емоційний інтелект – головний показник ефективності використання людських ресурсів. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 4. С. 54–63.

8. Кулик Н.А., Гільова Л.Л. Емоційний інтелект: аналіз сучасних західних досліджень. *Проблеми*

сучасної психології. 2018. Вип. 39. С. 79-90.

9. Милославська О. В. Емоційний інтелект як складова комунікативної компетентності студентів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Харків, 2011. 19 с.

10. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції. Монографія. Київ : Вища школа, 2003. 159 с.

11. Психологические тесты онлайн. Тест эмоционального интеллекта (Н. Холл). Режим доступа – <https://psytests.org/emotional/hall-run.html>

12. Психологические тесты онлайн. Эмоциональный потенциал личности (И. Юсупов). Режим

доступа – <https://psytests.org/emotional/hall-run.html>

13. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.

14. Feldman Barrett L. How Emotions Are Made: The Secret Life of the Brain / Lisa Feldman Barrett. Boston: Houghton Mifflin Harcourt. 2017. 448 p.

15. Mayer J.D., Salovey P. The intelligence of emotional intelligence // Intelligence. – N.Y., 1993. – P. 433-442.

16. Payne W.L. A study of emotion: developing emotional intelligence. PH.D. The union for experimenting colleges and universities, United States – Yellow Springs, Ohio, 1985. Режим доступа – <http://eqi.org/payne.htm>

СЕКЦІЯ 4 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

РОЛЬ ЦІННОСТЕЙ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСТІВ У СПРИЯННІ ПОЗИТИВНОМУ ПСИХІЧНОМУ ЗДОРОВ'Ю ОСОБИСТОСТІ ROLE OF THE VALUES OF PSYCHOLOGICAL PROTECTION IN PROMOTION POSITIVE MENTAL HEALTH OF PERSONALITY

У статті розглянуто питання цінностей психологічних захистів особистості у відновленні її психічного здоров'я. Уточнено поняття психологічного захисту та впровадження його в процес відновлення психічного здоров'я особистості, яка опинилась в кризових життєвих ситуаціях. Придільено увагу важливості психодіагностики з метою уникнення помилок, що пов'язані з психологічними захистами особистості. На меті дослідження – визначення ролі цінностей в психологічних захистах людини, яка опинилась в кризових ситуаціях. Завдання дослідження – підбір методів, які спрямовані на емоційно-афективні прояви особистості у відновленні психічного здоров'я. Емоційні переживання в різних психологічних захистах особистості, створюють певний баланс, який формує суб'єктивне переживання психологічного благополуччя. Розглянуті приклади роботи з психологічними захистами особистості, які корегують баланс позитивного і негативного ставлення до власного життя. Це сприяє психологічному комфорту особистості і відновлює психічне здоров'я. Відібрані критерії виокремлення типів захисних психологічних механізмів клієнтом. Особлива увага приділена роботі з переживанням горювання особистості після втрат. Виділені і описані специфічні технології активізації спогадів позитивних переживань особистості за допомогою тактильних рецепторів. Процес відновлення психічного здоров'я особистості розкривається через сприяння інтраперсональних характеристик: прийняття себе, власних бажань, потреб, відкритість внутрішньому досвіду переживань. Психічне здоров'я розглянуто як таке, що реалізується через емоційну складову психологічного благополуччя. Підібрані методи виявлення психологічних захисних механізмів, які спрямовують переживання особистості на відновлення балансу позитивних і негативних емоцій, що відновлює психічне здоров'я. Запропоновано відновлення психічного здоров'я особистості через відбудову почуття психологічного комфорту, благополуччя.

Ключові слова: психічне здоров'я, психотерапія, кризові ситуації, захисні психологічні механізми, нарратив.

The article considers the value of psychological protection of individual in restoring his/her mental health. The concept of psychological protection and its implementation in the process of restoring the mental health of a person in crisis situations has been clarified. Emphasis is placed on importance of psychodiagnostics in order to avoid errors related to psychological defenses of the individual. The aim of study is to determine the role of values in psychological defenses of a person who finds itself in crisis situations. The task of study is to select methods that are aimed at emotional and affective manifestations of personality in restoration of mental health. Emotional experiences in various psychological defenses of individual, create a certain balance, which forms subjective experience of psychological well-being. Examples are considered of work with psychological defenses of individual, which adjust the balance of positive and negative attitudes to one's own life. It contributes to the psychological comfort of individual and restores mental health. Criteria was selected for identifying types of protective psychological mechanisms by the client. Particular attention is paid to work with experience of grief of an individual after losses. Specific technologies have been identified and described for activating memories of positive personal experiences with help of tactile receptors. The process of restoring mental health of individual is revealed through promotion of intrapersonal characteristics: acceptance of themselves, their own desires, needs, openness to the inner practice of experiences. Mental health is seen as one that is methods realized through emotional component of the psychological well-being. The are selected of identifying psychological defense mechanisms that direct the experience of individual to restore the balance of positive and negative emotions, which restores mental health. Restoration is offered of mental health of person through reconstruction of feeling of psychological comfort, well-being.

Key words: mental health, psychotherapy, crisis situations, protective psychological mechanisms, narrative.

УДК 316.061.213(477.72)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.8>

Володарська Н.Д.
к.психол.н.,
провідний науковий співробітник
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Вступ. Запити суспільної практики активізують розвиток технологій сприяння позитивному психічному здоров'ю людини. Технології психологічного консультування і психотерапії стикаються з труднощами у специфіці даного типу діяльності та соціокультурними особливостями життя людини. Розгляд методів

сприяння позитивному психічному здоров'ю особистості має певні обмеження у застосуванні в наших соціокультурних умовах. Постає питання визначення ролі цінностей психологічних захистів особистості в процесі відновлення психічного здоров'я, в нових реаліях війни. Аналіз останніх напрямків в психоте-

рапії та консультуванні показує, що найбільш популярними стають відомі течії гуманістичного напрямку – позитивна психотерапія, гештальт-терапія, роджеріанство, деякі школи когнітивно-поведінкової парадигми (раціонально-емотивна терапія, трансакційний аналіз), психоаналіз, психодрама, нейро-лінгвістичне програмування, системна сімейна психотерапія. Практикування в цих напрямках у вітчизняній психології стикається з певними труднощами культурального пристосування, певних модифікацій, версій. Це пов'язано з уподобаннями самих практикуючих психологів і з вимогами клієнтів, їх етнопсихологічних цінностей взаємодії, спілкування, уявлень про позитив і негатив в житті, певних усталених настанов, ставлень до можливостей змін у власній картині світу. Особлива увага акцентується на ролі психологічних захистів особистості у детермінації її позитивних самозмін як творчого процесу, у якому виступають суб'єктні можливості індивіда. Саме тому нас зацікавив цей напрямок, що презентує методи сприяння розвитку позитивного психічного здоров'я людини.

Метою дослідження є визначення ролі цінностей в психологічних захистах людини у сприянні позитивного психічного здоров'я особистості.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи теоретико-методологічні основи сприяння позитивному психічному здоров'ю особистості, ми спираємось на феноменологію Е. Гусерля і системомиследяльнісного підходу Г.П. Щедровицького. Саме феноменологія забезпечує усвідомлення змін в свідомості особистості, а системомиследяльнісний підхід – рефлексію прийняття особистістю цих змін. Багатьма психологами досліджуються саме категорія інтенції, свідомість розглядається в інтенціональному акті як усвідомлення чогось [1]. В основі цього методологічного підходу передбачається, що поняття миследяльності виконує роль конститутивного принципу, а система – регуляторного. Поняття психічного здоров'я розглядається як цілісне явище, а не окремі показники мислення людини, її емоційної сфери і діяльності. Ця цілісність включає бачення особистістю «що позитивне», а що «негативне». В позитивному психічному здоров'ї відбувається інтеграція власних уявлень особистості в норми певного соціуму. Це забезпечує автономність і самозбереження цілісності особистості. Цінності врівноважують саме ці детермінанти, що віддзеркалює результативний аспект самотворення, запуск психологічних захисних механізмів, внутрішніх структурно-функціональних самозмін. Це сприяє відновленню позитивного психічного здоров'я.

В програмах консультування та терапії заді-

яні концептуалізація та ієрархізація системи цінностей, пошук й творення нових смислів, завдяки яким відновлюється психічне здоров'я людини. Суттєвим моментом у процесі відновлення психічного здоров'я є присутність у самоставленнях людини протилежних, але не взаємовиключних позитивно-негативних тенденцій. Єдність позитивно-негативних ставлень до проблеми травматичної ситуації і самоставлень людини є важливою умовою, яка забезпечує здатність до рефлексії, що є іманентною характеристикою процесу самотворення. Внаслідок цього відбувається трансформація суб'єктом власної особистісної сутності.

Теорія сімейної системної терапії розглядає сім'ю як певну систему, яка є одним цілим [2]. Особливо важливим є «Шкала диференціації власного я» Мюррея Боуена, яка використовується для визначення того, наскільки «я» може бути вільним від впливу взаємин в цій системі. Відбувається постійний обмін впливів і реакцій особистості на ці впливи. Це може підтримувати психічне здоров'я особистості, а може спричиняти перепони. Усталені стереотипи цих взаємин, взаємовпливів на особистість на різних етапах її розвитку можуть підтримувати психічне здоров'я. Це відбувається у випадку балансу позитивних і негативних переживань особистості, який підтримує почуття психологічного благополуччя. Терапія спрямовується на розширення контексту випробування нових способів реагування, нового бачення ситуації. Саме створення нового контексту дає можливість дослідження нових емоційних і поведінкових реакцій.

В гештальт-терапії такий контекст називається «полем». В новому «полі» клієнтсько-терапевтичних взаємодій відбувається розширення власної картини світу [3]. Використовується поняття фігура і фон, усвідомлення почуттів, сфокусованість на тому, що відбувається в даний момент. Фон живить фігуру, а фігура впливає на фон. Це називається про-активна позиція – свідомо, звичайно не кожен на це здатний, але намагання створюють нові можливості. Все, що відбувається з клієнтом розглядається як неначе «тут і в даний момент» і ті цінності, які особистість визначає для себе найважливішими. Основна мета такого підходу – активізація прихованих можливостей людини, заохочення до зміни стереотипів поведінки на реалізацію її власних мотивів, потреб. Розуміння особливостей власних захисних механізмів, можливість їх корегувати забезпечує позитивне психічне здоров'я. Раціональна, пояснювальна терапія передбачає визначення і роз'яснення клієнту взаємозалежності стану його психічного здоров'я і психологічних проблем.

Ще один напрямок в психотерапії, який

нас цікавить, представлений трансактним структурним аналізом, який визначає особистість як комплекс міжособистісних стосунків. Засновник методу Ерік Берн виокремив три складові особистості: «Я – батьківське» (загрози, обмеження, норми, правила, критика), «Я – дорослий» (об'єктивна оцінка дійсності і самого себе), «Я – дитина» (емоційні реакції і потяги) [4]. Від співвідношення цих складових залежить певна структура трансакцій (одиниць спілкування). Особливою формою прояву типу поведінки виокремлюється «гра». Життєві ігри, ролі змінюють певне бачення реальності. Ціннісні орієнтації особистості збагачуються за рахунок нових соціальних ролей, що допомагають розумінню інших, «Не Я».

В практиці консультування людей, що опинились в ситуації війни, ми застосовували методи цих виділених напрямків терапії. Завдяки прояву ціннісних орієнтацій особистості з'ясовувались ресурси, на які вона може орієнтуватись у відновленні позитивних почуттів, переживань. Важливо враховувати віросповідання, культуральні особливості місцевості її проживання. Саме деталі з життя (пригадування позитивних моментів, пережитих в минулому) налагоджують на позитивні емоції, певний фон для розмови. Якщо ці спогади збільшують тривогу, хвилювання, краще розгортати обговорення певних змін в житті, перспектив. Це може стосуватись зміни професії, місця проживання, сімейного стану, навчання дітей. В роботі з клієнтами, які проходять психотерапію враховується превалювання тих чи інших психологічних захистів. Стан ступору передбачає активізацію емоційного реагування для запобігання депресивного стану, посттравматичних розладів. Для цього підбирається робота зі спогадами на позитивне емоційне реагування або перспективи з позитивним наповненням. Активізація позитивних емоцій, переживань, задоволення від діалогу, взаємодії знижує рівень тривоги. Діалог будується на питаннях актуального стану, вислуховування оповіді клієнтом того про що він може на даний момент говорити. Якщо він в змозі розповісти про найболючіше, про те що з ним відбувалося, то це дає можливість знизити емоційну напругу від травматичних спогадів. Розглянемо випадок терапії жінки, яка втратила чоловіка визначались психологічні захисні механізми. Клієнтка розповідала про загибель її чоловіка, не перестаючи плакати, захлинаючись, важко дихала (прискорюючи вдих і затримка видиху). Проводячи дихальні вправи з клієнткою, вона спромоглась вгамувати сльози, спокійніше розмовляти, сповільнювалось тремтіння рук. Допомогали вправи на тактильні спогади (кінчиками пальців перебирати наповнення в декількох мисочках).

Спочатку пропонувалось розповісти свої відчуття від торкання кожного наповнювача мисочки (піску, борошна, різних круп, крохмалю і таке інше). Потім поділитись своїми фантазіями, спогадами, асоціаціями тих переживань, що відбуваються під час цієї вправи. Якщо було можливим намалювати ці спогади, фантазії, то аналізувались кольори малюнку (чому саме такий вибір кольору). Під час обговорювання розгортається певний наратив, який можна корегувати. Ставлячи питання, що може статись найдраматичніше в подальшому (декастрофізація подій). Ці роздуми запобігають посилення переживань клієнтів за майбутнє, за погіршення ситуації, в якій вона опинилась. Клієнтка починала перебирати можливі варіанти позитивних змін. Під час обговорювання всіх за і проти, змінювались її емоції, настрої (від сліз до посмішок). Вона дивувалась від того, що спромоглась відійти від постійного пригніченого настрою, зневіри у позитивне бачення життєвих змін, повторювання спогадів про жахи війни («зараз моє життя – це лише горе»). Переживання обмежень в звичному житті, вона порівнювала з вузьким коридором (в якому переховувалась під час сигналу тривоги). Ці гнітючі переживання виснажували її нервову систему, унеможливляли звичне засипання, формувалось безсоння. Клієнтка починала нервувати до сигналу тривоги і після нього, відмовлялася спускатись у підвал бомбосховища. Після малюнку своїх страхів (руйнування квартири, в якій проживала), погодились на пропозицію подруги виїхати в більш безпечне місце.

В роботі з іншою клієнткою (яка втратила чоловіка після руйнування власного будинку), фокус уваги був зміщений на пошук ресурсів підтримки серед близьких людей. Обговорювались стосунки з сином, невісткою, сватами, було запропоновано розглянути варіанти спільного проживання з родичами. Під час обговорювання відкрились проблеми спілкування з ними. Це змінило поле переживань (від горювання до злості на труднощі у налагодженні стосунків). Зміна фокусу уваги на питання проблем взаємодії з родичами змінила емоційний фон діалогу з клієнткою (з горювання, розпачу на злість, активність у поясненні причин розбрату серед родичів). Клієнтка здивувалась як дивно вийшло, що в неї знизилась тривога, зменшилась душевна біль. На подальших зустрічах активізувався пошук нових джерел доходів, роботи, проговорювались можливі варіанти (ризик роботи за кордоном, можливості зміни професії). Взаємодія з родичами у клієнтки почала налагоджуватись у спільній роботі на городі (разом посадили картоплю, посіяли різну городину). В такій спільній роботі сварки не припинялись, але клієнтка змогла проговорювати своє ставлення

до нових життєвих труднощів, прийняти втрату чоловіка. Їй допомагало планування на кожний день (робота на городі, приготування обіду, закупівля матеріалів для ремонту будинку і таке інше). Навіть споглядання цвітіння квітів клієнтка описувала як підтримка її стану («мені приємно їх бачити, вдихати їхній аромат, весняну свіжість конвалії»), можливість поплакати наодинці, посумувати і порадіти. Клієнтка почала співати (спочатку соромлячись родичів, сусідів). Так вона спромоглася перебороти страхи бути «не такою, як вони хотіли», а стати собою. Незвичні для неї нові навички, робота, змінювала власне ставлення до зручності для себе, позитиву у власних переживаннях життєвих змін. Приємні спогади про спільне життя з чоловіком, зустрічі з однокласниками, першу її закоханість («гріли душу»).

Можливості арт-терапії, квіткових терапій створюють певне поле довіри в діалозі з клієнтом, відновлюється бачення змін в житті. Застосовувалась вправа («наліво підеш....», а «направо підеш....») на вибір шляху подолання страхів, сумнівів, тривоги у випадку проблем відповідальності особистості. Така вправа активізує оцінювання ризиків вибору, що допомагає брати відповідальність за власну поведінку. Саме відповідальність за свою поведінку стає основою цінностей особистості. Соціальна нікчемність входження у нові життєві реалії (життєві кризи, військовий стан, втрати і т. інше) стає буфером у позитивному психічному здоров'ї. Коли людина вступає в новій ролі (біженця, переселенця, гостя в нових соціальних умовах проживання), вона стикається з ломкою власних поведінкових стереотипів, цінностей. Приймаючи нові умови, цінності, людина перестає почувати себе гостем, але й відчуття дома не наступає. В момент нових реалій у особистості починається зародження нового персонального буття, пошук внутрішніх мотиваційних підпорок для розуміння ризиків змін стереотипів поведінки, цінностей. Порівняння з позиції «краще гірше», або «відмінне від мого» бачення світу, цінностей. Ці порівняння надають нові життєві смисли, ціннісні орієнтації. Поверхневі судження про себе як «чужого серед «чужих» і «чужого» для «донедавна своїх». Клієнтка ділилась думками про те, що відчуває своє прийняття та бачення в минулому оточенні спілкування не актуальним «серце сповнене страхами та журбою, самотністю і смутком». Саме цінності особистості стають ресурсами для переосмислення «поля» діалогу між клієнтом і терапевтом. Важливим в цьому процесі стає усвідомлення власних переживань, почуттів, які виникають в супротив тих, що пропонуються ззовні новим соціальним оточенням. Саме феноменологічним методом ставлення до реальності можливий пошук нових цінностей в конкретному

моменті спілкування, взаємодії з клієнтом. Смерть рідної людини розглядається як катастрофа поза реальних обставин, які в жахливому стані невизначеності, незрозумілості або безвиході від пережитого відрізають можливість переживання горя. Саме, переживаючи ці стани, у людини нарастає розуміння того, що для життєвих змін необхідна зміна в цінностях, смислах.

Одні і ті ж самі техніки в різних ситуаціях мають різну ефективність. Наприклад, клієнтка мала проблеми в спілкуванні з родичами загиблого чоловіка і використовувала стратегію ухилення-заперечення проблеми (звинувачення інших, ситуації). Це значно полегшувало її емоційний стан (нівелюється почуття стида за певні вчинки, своєї провини за недоліки у взаєморозумінні, тощо). Разом з тим ефективність техніки визначається ситуацією. Така техніка емоційної саморегуляції як заперечення, більш ефективна, якщо передбачується можливістю позитивного закінчення ситуації. Почуття стида у клієнтки корегується запереченням проблеми під тиском значимих, близьких сусідів, родичів та інших статусних людей. Приклад детермінації технік емоційної саморегуляції, коли клієнтка використовує механізм заперечення реальності, щоб не втрачати прихильності близьких. Її опановуюча поведінка була спрямована на активний вплив на ситуацію, і механізм опанування виконував функцію редукції емоційної напруги. В даному випадку ми розрізняли механізми захисту і опанування. За критеріями – гнучкість, спрямованість на майбутнє, реалізм, усвідомлення дій вирізняється механізм оволодіння. Захисні механізми ми визначили за альтернативними показниками – ілюзорність і пасивність, ригідність, неадекватність ситуації, підпорядкованість принципу задоволення, викривлення реальності, генералізованість, ригідність, ситуаційна неадекватність, неусвідомлюваність її поведінки. Аналізувались характеристики дій клієнтки по опануванню емоцій – закривання очей руками, очі відводяться у погляді, намагання заснути, зосередження на будь-яких незагрозливих сторонах ситуації, прийняття фатальних установок і т. інше є варіантами стратегії відволікання – уникнення, ухилення, спотворення інформації про загрозливі ситуації.

Людина є добре адаптованою, якщо в неї є продуктивність, здатність насолоджуватись життям, внутрішня душевна рівновага. У випадку розладів відбуваються зміни цих механізмів захисту і оволодіння (опанування). Наприклад, агресія може бути пов'язана з гнівом, але може бути також пов'язана з іншими емоціями, а може і не мати емоційних проявів; гнів зовсім не обов'язково проявляється у поведінці у вигляді агресії. Наприклад, така поведінкова форма, як регресія. Це може

бути регресія, яка переслідує мету маніпулятивного впливу на значущого іншого є одною і яка є технікою інтеграції: клієнтка демонструє безпорадність, власну неспроможність, але не тільки для того, щоб досягти допомоги і прихильності значущої людини. Це відбувається за рахунок актуалізації. Разом з тим регресія може бути і формою захисного процесу – ухилення від відповідальності. Регресуючи в ставленні до складної ситуації, відбувається перехід в дитячу позицію («не розумію в чому проблема», «я не можу вирішувати такі складні ситуації», «це мене не стосується» і т. інше). Такий психологічний захист знижує емоційну напругу. Усі п'ять захисних механізмів (захисти, опанування, маніпуляції, компенсації, розслаблення) мають загальну функцію редукцію емоційної напруги.

Механізм захисту може бути ідентифікований на основі діяльнісного і ситуаційного критеріїв. Інакше кажучи, механізм захисту характеризується відходом від діяльності або ж відмовою від контролю ситуації. Техніки ж опанування функціонально підпорядковані цілі діяльності, або необхідності пройти, пережити ситуацію, не ухиляючись від неї. В якості окремих типів захисту спостерігались крадіжка, брехня і т. інше. У жінок найчастіше був прояв заперечення як психологічного захисту. Інформація просто не сприймається, тривога заперечується. Цей тип захисту можна розглядати також як психологічний бар'єр. Різних типів психологічних захистів стільки, скільки існує різних проявів поведінки. Механізм захисту функціонує у внутрішньоособистісній площині і спрямований на себе – демонстрація своєї слабкості, безпорадності, апеляція до норм допомоги. Катарсичний ефект має також спостереження сварок, бійок і т. іншого. Механізм компенсації характеризується засобом ставлення до проблеми. Цим механізмом забезпечується зниження тривоги, яке досягається свідомим зусиллям по ліквідації проблеми або компенсації за рахунок чогось іншого. Це допомагає в створенні балансу негативних і позитивних емоцій.

Механізм приховування призводить до значного зростання емоційної напруги, яка досягнувши порогового рівня, проявляється у формі плачу, крику, голосіння, сміху і т. інше. Механізм маніпуляції досягається за рахунок змін в поведінці інших людей в залежності від бажань маніпулятора, первинний контекст взаємодій з якими сприймався маніпулятором

негативно. Наприклад, жінки, бажаючи модифікувати поведінку партнера, застосовують сексуальну регламентацію, коли відмова чоловікові в сексуальній близькості на певний час слугує потужним засобом, що примушує його вести себе так, як того хоче партнерша. Іноді механізм маніпуляції проявляється у формі демонстрації одного з подружжя безпомічності, слабкості, благаючої допомоги іншого. З метою маніпуляції в сім'ї можуть застосовувати різні форми поведінки: загроза розлученням, розголошенням сімейних таємниць, завершенням сімейних стосунків, формування одним з пари думки про подружню невірність, знецінення людських і сексуальних якостей партнера і т. інше.

Висновки. Належний рівень розвитку у людини самопізнання свого внутрішнього світу і готовність у разі необхідності вносити в нього адекватні зміни є для людини особливою цінністю, оскільки допомагає їй підтримувати на дієвому рівні свій психічний потенціал, своє психічне здоров'я загалом. Відновлення психічного здоров'я особистості відбувається завдяки балансу позитивних і негативних емоцій. Методи сприяння психологічному здоров'ю спрямовуються на визначення існуючих захисних механізмів, тригерів запуску певних почуттів та відновлення контролю над їх проявом. Необхідним є відновлення розірваності смислового поля виникнення цих тригерів. Завдяки цих цінностей відбувається знаходження нових смислів, перспектив, відновлення соціальних зв'язків, що активізує нове наративне поле.

Перспективою дослідження передбачається розробка вправ пошуку ціннісних орієнтацій клієнта в рамках феноменологічного методу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Володарська Н.Д. Дотримання принципу презумпції психічного здоров'я в застосуванні гештальт-технологій. *Габітус. Науковий журнал*. 2022. Вип. 33. С. 71-75. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.12>
2. Минухин С., Фишман Ч. Техники семейной терапии / Пер. с англ. А.Д. Йорданського. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998.
3. Калитиевская Е. С. Формирование личности гештальт-терапевта. *Гештальт -2003*. Сборник материалов МГИ, 2003. С. 42-48.
4. Берн Е. Введение в психиатрию и психоанализ. М.: Из-во ЭКСМО-Пресс, 2002.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КОРЕКЦІЯ ВПЛИВУ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ОСОБИСТОСТІ

RESEARCH AND CORRECTION OF THE IMPACT OF EXTREME CONDITIONS ON THE EMOTIONAL SPHERE OF THE INDIVIDUAL

У статті розглядається дослідження та корекція впливу екстремальних умов на емоційну сферу особистості. Основна увага приділяється поглибленню знань і уявлень про фундамент емоційної сфери, а також розкриттю сутності екстремальних умов та їх вплив на особистість. Предметом дослідження є особливості впливу екстремальних умов на емоційну сферу особистості. Основними завданнями дослідження було розглянути поняття екстремальних умов та її значення для особистості, провести аналіз поняття «емоція» та факторів, які впливають на емоційні реакції, провести експериментальне дослідження впливу екстремальних умов на прояв емоційної сфери. Методами дослідження було обрано аналіз і синтез, порівняння, класифікація, конкретизація, узагальнення, спостереження та експеримент. У статті використано такі методики: методика «Визначення загальної емоційної спрямованості особистості» (Б.І. Додонов), методика «Діагностика рівня емоційного вигорання» В. В. Бойко, тест Люшера, математико-статистична обробка даних проведена за допомогою програми Microsoft Excel. Для емпіричного дослідження було запрошено піддослідних віком від 21 до 50 років та різної статі. Щоб подивитися як екстремальні умови (військовий стан) вплинули на емоційну сферу ми взяли дані з методик на емоційність 2021 року. Провели ці тести у такій ж кількості респондентів та порівняли у відсотковому значенні. Тож дослідження показало, що екстремальні умови впливають, як на низький, так і на високий показник емоційності, але респонденти, які мають більш високий рівень емоційності піддаються впливу екстремальних умов сильніше, ніж ті у кого емоційність нижче норми, тому що такий прояв впливає на їх діяльність. За допомогою методик було виявлено, що в цілому в групі, що застала вплив екстремальних умов домінують практичні емоції – 18%. Також було визначено, що порівняно з минулим роком у групі з'явився сформований симптом емоційного вигорання – 14% неадекватне реагування, в цей же час також виділяються симптоми на стадії формування такі, як емоційний дефіцит – 11 %, переживання психотравмуючих обставин – 10%, загнаність у клітку та економія емоцій – 9%. Ці симптоми головним чином формуються завдяки впливу екстремальних умов.

Ключові слова: екстремальні умови, емоційна сфера, військовий стан, вплив, особистість, класифікація емоцій, інформація.

The article examines the study and correction of the impact of extreme conditions on the emotional sphere of the individual. The main attention is paid to the deepening of knowledge and ideas about the foundation of the emotional sphere, as well as the disclosure of the essence of extreme conditions and their impact on the individual. The subject of research is the peculiarities of the impact of extreme conditions on the emotional sphere of the individual. The main objectives of the study were to consider the concept of extreme conditions and its significance for the individual, to analyze the concept of "emotion" and factors influencing emotional reactions, to conduct an experimental study of the impact of extreme conditions on the emotional sphere. Analysis and synthesis, comparison, concretization and generalization, observation and experiment were chosen as research methods. The following methods are used in the article: method "Determination of general emotional orientation of personality" (BI Dodonov), method "Diagnosis of emotional burnout" VV Boyko, Luscher test, mathematical and statistical data processing was performed using Microsoft Excel. Subjects aged 21 to 50 and various articles were invited for the empirical study. To see how extreme conditions (martial law) affected the emotional sphere, we took data from the methods of emotionality in 2021. These tests were conducted in the same number of respondents and compared in percentage terms. Therefore, research has shown that extreme conditions affect both low and high emotionality, but respondents who have a higher level of emotionality are more exposed to extreme conditions than those whose emotions are below normal, because such manifestations affect them. activity. With the help of methods it was found that in general in the group that found the impact of extreme conditions is dominated by practical emotions – 18%. It was also determined that compared to last year the group had a symptom of emotional burnout – 14% inadequate response, at the same time also there are symptoms at the stage of formation such as emotional deficit – 11%, traumatic circumstances – 10%, cage driving and saving emotions – 9%. These symptoms are mainly due to the influence of extreme conditions.

Key words: extreme conditions, emotional sphere, martial law, influence, personality, classification of emotions, information.

УДК 316
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.9>

Головська І.Г.

к.психол.н.,
доцент кафедри теорії та методики
практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Почепцова Д.О.

студентка
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми. Тема нашого дослідження полягає в тому, що незважаючи на необхідність вивчення психології впливу екстремальних умов на емоційну сферу особистості, вона все ще знаходиться в недостатньо вивченому стані і тому потребує більшої уваги. У сучасних змінних умовах проблема емоційно-вольової стійкості особистості набуває

особливої актуальності, оскільки вона часто опиняється в різноманітних складних ситуаціях, що вимагають швидких дій та відповідної реакції емоційної сфери. Однак, коли людина перебуває в екстремальних умовах, у неї може виникнути стан психічного напруження, що заважає нормальному функціонуванню. Прагнення особистості до адекватної поведінки

актуалізує механізми її емоційно-вольової регуляції, що зумовлює необхідність вивчення озвучених питань та врахування особливостей впливу емоційно-вольової стійкості на раціональність такої поведінки. Проблема емоційної сфери людини в екстремальних умовах є сферою інтересів багатьох наукових дисциплін і різних галузей психології. Пріоритетність цього наукового напрямку підтверджується публікацією понад 700 наукових праць, пов'язаних із вивченням соціально-психологічної та психічної адаптації особистості в стресових умовах та віддалених наслідків травматичного стресу. Багатоаспектні дослідження, проведені Адаєвим А.І., Аболіним Л.М., Васильєвим В.А., Волковим А.А., Корчемним П.А., Крупником Є.П., Коном І.С., Платоновим К.К., Родіоновим А.В., Столяренко А.М., Смирновим В.М., Цоєм А.А., Чудновський В.Є., Чодировою Г.С. та іншими психологами виділяють, що екстремальні умови життя особистості викликають зміни в емоційно-вольовій сфері. Саме тому обрана тема дослідження є дуже актуальною на даний момент, коли йде мова про військове положення в країні та його згубний вплив на формування стійкої емоційної сфери.

Екстремальні (від лат. *extremum* – крайній, надзвичайний) – ситуації, які створюють для людини великі труднощі, зобов'язують її до повного, максимального напруження сил і можливостей для того, щоб впоратися з ними та вирішити поставлену проблему. Екстремальні ситуації виходять за рамки звичайних подій людського життя і виникають у всіх її сферах: кожна людина іноді опиняється у низці екстремальних ситуацій. Екстремальна психологія – досить нова, але бурхливо розвивається область прикладної психологічної науки, що вивчає особливості поведінки людини у важких стресових ситуаціях та їх психологічні наслідки, що допомагає оцінювати, прогнозувати та оптимізувати психічні стани та поведінку людини. Частота впливу екстремальних ситуацій на людину зростає з кожним роком. Крім різних природних катаклізмів, що загрожують життю людини, сучасна людина стикається з новими поневіряннями, викликаними діяльністю людської цивілізації: техногенними катастрофами, аваріями, війнами, тероризмом, злочинністю, тяжкими умовами праці. Особливо важливо, що багато складних видів людської діяльності можуть викликати стресові ситуації, що вимагають від людини точних, швидких і акуратних дій. Термін «екстремальний» вживається, коли говорять не про звичайні, нормальні та звичні умови діяльності, а про обставини, які істотно від них відрізняються. Екстремальність вказує на граничні, крайні стани в існуванні речей. При цьому екстремальні умови створюються не тільки шляхом максимізації (надмірний вплив, переван-

таження), але й мінімізації (недовантаження: відсутність руху, інформації тощо) поточних факторів. Наслідки впливу на діяльність і стан людини можуть бути однаковими в обох випадках. Необхідність вивчення впливу екстремальних факторів на психіку людини зумовила появу та активний розвиток нового напрямку психологічної науки і практики – екстремальної психології. Під терміном «екстремальна ситуація» в більшості випадків розуміють раптову ситуацію, яка загрожує або та, що суб'єктивно сприймається людиною як загроза її життю, здоров'ю, добробуту, особистим цінностям та чесності. Саме ця загроза робить ситуацію важкою, напруженою та надзвичайною. У сучасних дослідженнях існує кілька підходів до розуміння екстремальних умов та їх складових. Аналіз дозволив виділити декілька підходів до визначення екстремальних умов [10. с. 19]:

1. Екстремальні умови прирівнюються до надзвичайних ситуацій, класифікованих за характером зовнішнього середовища.

2. Екстремальні умови, що вимагають фізіологічного або психічного напруження (схоже на концепцію стресу Г. Сельє).[11.]

3. Екстремальні умови як система «людина в ситуації», де умови впливу середовища та особистості розглядаються як цілісна система.

Таким чином, надзвичайна ситуація – це поняття, що дає інтегративну характеристику радикальної або раптової зміни ситуації, пов'язаних з цим особливо несприятливих чи загрозливих факторів для життя людини, а також високих проблем, напруженості та ризиків при здійсненні відповідних заходів у цих умовах. Філософський зміст поняття екстремальних ситуацій пов'язане з відображенням екстремальних подій та їх пізнанням у поєднанні з функціональною діяльністю суб'єкта. Система координат для вимірювання існування та діяльності людини – «актор – ситуація» – пропонує певні суб'єктно-об'єктні відносини як корелят змісту поняття екстремальних ситуацій: відображення суб'єктом об'єктивно складних умов функціонування у вигляді проблемно-екстремального завдання [9, С. 128]. Для екстремальних умов характерна також зміна аферентації, інформаційної структури, соціально-психологічного обміну, прояву захворюваності. На людей впливають основні психогенні чинники: одиночний-множинний темп, мінливість швидко-годинної структури, трансформація особливо важливої інформації, самотність, групова ізоляція (виклад інформації про партнерів по спілкуванню, постійна публічність та ін.) та загроза життю. Військовий стан – це режим, який запроваджується в Україні чи на окремих територіях у разі збройної агресії чи загрози нападу на державу. Передбачає наділення відповідним органам

державної влади, військового командування, військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування повноваженнями, необхідними для відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки. Під час воєнного стану людина отримує багато нових перешкод для її життя, такі як наприклад – особливий режим в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, перевірка документів у осіб, а в разі потреби огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, домівок громадян, заборона проведення мирних зборів, походів і демонстрацій, інших масових заходів та ін. Такі види обмежень, що раніше не були нормою життя особистості призводить до стрес – факторів її емоційної сфери.

Емоції – це суб'єктивні реакції людини і вищих тварин на будь-які зовнішні і внутрішні подразники. Емоції керують мисленням і фізичною активністю людини, спрямовують її в певне русло. Якщо людина злиться, вона не втече, а якщо налякана, то навряд чи наважиться проявити агресію. Емоції регулюють або фільтрують наше сприйняття. Будь-яка діяльність людини супроводжується емоційними переживаннями.[2.] Основна функція людей полягає в тому, що завдяки емоціям ми можемо краще розуміти один одного, оцінювати стан іншого без мови, краще налаштовуватися на спільну діяльність і спілкування. Примітно, що люди різних культур здатні правильно сприймати та оцінювати вираз обличчя, щоб визначати такі емоційні стани, як радість, гнів, смуток, страх, огида та здивування. Особливо це стосується націй, які ніколи не спілкувалися між собою. Цей факт переконливо доводить не лише вроджену природу основних емоцій та їх вираження на обличчі, а й наявність у живих істот генотипно детермінованої здатності їх розуміти. Відомо, що вищі тварини і люди здатні сприймати і оцінювати емоційний стан один одного за виразом обличчя. У тривалому процесі еволюції людини емоції завжди відігравали роль засобу забезпечення найбільш успішного і швидкого задоволення потреб. Емоції відображають стосунки, які розвиваються у людини з окремими об'єктами відображення, з іншими людьми. Роль емоційних явищ у житті людини велика, вони безпосередньо пов'язані із задоволенням чи незадоволенням її потреб [5, с. 45]. Емоції класифікуються за різними критеріями:

- вплив на діяльність – стеничний (підвищення продуктивності) та астеничний (зниження працездатності);
- за ступенем вираженості сигнальної функції – негативні, позитивні, амбівалентні (містять як негативні, так і позитивні переживання, наприклад, любов і ненависть);
- за змістом залежно від об'єкта переживання – моральні, практичні (пов'язані з діяль-

ністю), інтелектуальні (пов'язані з пізнанням), естетичні;

- за інтенсивністю емоційних проявів – емоційна врівноваженість, емоційна імпульсивність, емоційна лабільність (швидка зміна одних емоцій іншими);
- за формою прояву – настрій, афект, напруга, пристрасть.[5.]

Емоції мають надзвичайно важливу функцію у житті людей. Сьогодні ніхто не заперечує зв'язок між емоціями та особливостями життєдіяльності організму. Наразі відомо, що емоції впливають на зміни в діяльності органів кровообігу, дихання, травлення, залоз внутрішньої та зовнішньої секреції та інших органів. Надмірна інтенсивність і тривалість емоцій може викликати порушення в організмі. М.І. Аствацатуров писав, що серце часто страждає від тривоги, печінка – від злості, а шлунок – від апатії та депресії. Виникнення цих процесів ґрунтується на змінах зовнішнього світу, але має вплив на діяльність всього організму. Приміром, під час емоційних переживань змінюється кровообіг: прискорюється або сповільнюється пульс, змінюється тонус судин, підвищується або падає артеріальний тиск і т. д. В результаті людина червоніє від одних емоційних переживань і блідне від інших. Серце настільки має чутливість до всіх змін емоційного життя, що люди звикли вважати його центром душі, органом емоцій, хоча при цьому відбуваються зміни в дихальній, травній та видільній системах. Завдяки впливу негативних емоцій у людини можуть створюватися умови для розвитку різних захворювань. І навпаки, є багато прикладів, коли процес одужання прискорюється під впливом емоційного стану. У цьому випадку відбувається словесний вплив на емоційний стан хворого. Це регулююча функція емоцій і почуттів.[1.]

Проблеми емоційної сфери займають одне з найважливіших місць у сучасній психології. Самі емоції, в першу чергу, можуть бути сигналом про сприятливий чи шкідливий вплив на організм, часто ще до того, як буде визначено локалізацію впливу та конкретний механізм реакції організму. Завдяки емоції, що виникла в часі, організм має здатність надзвичайно вигідно пристосовуватися до умов зовнішнього середовища, наприклад, реагувати на зовнішні впливи, ще не визначаючи її типу, форми чи інших конкретних параметрів. Дослідження емоційних станів в умовах реальної загрози життю підтвердили, що «регулятором глибини емоцій, їх впливу на поведінку є не вегетативні реакції, а необхідно-мотиваційні, ідейні, вольові та інші властивості особистості. менш важливий висновок: емоційна стійкість залежить лише частково від типу нервової системи, деяких властивостей темпераменту»[4.] Вивчаючи емоційні стани як процес переживання, слід зазначити, що

людина, переживаючи емоції, формує особливе ставлення до інших людей, предметів, явищ і до себе. Переважання позитивних емоцій є одним з основних емоційних факторів емоційної стійкості. В. Н. Мясищев зазначає, що певною мірою вміння регулювати емоційні стани в екстремальних ситуаціях може знайти рішення у ставленні суб'єкта до своєї діяльності, що включає систему цінностей, мотивацій і потреб, які задовольняються. як частина цієї діяльності. У межах дослідницьких завдань необхідно розглянути різноманітні форми прояву емоційності людини в екстремальних ситуаціях. До вивчення емоційності у формі процесу, стану чи властивості представники психофізіологічного, психологічного та соціально-психологічного підходів у психологічній науці використовували різноманітні підходи. [7.] Саме в екстремальних ситуаціях людина відчуває сильний стрес. Стресори – це психологічні чинники, які негативно вводять людей в психіку і порушують їх поведінку. Слово «стрес» перекладається з англійської як «тиск», «напруга» і використовується для позначення широкого кола станів і дій людини, які реагують на різні екстремальні ефекти, які називаються «стресори». Стресори зазвичай поділяють на фізіологічні (біль, голод, спрага, надмірні фізичні навантаження, високі або низькі температури) і психологічні (фактори, що діють відповідно до їх сигнальної цінності, наприклад, небезпека, загроза, обман, образа, інформаційне перевантаження тощо). [8.] Поведінка людини в екстремальних станах є реакцією організму на надходження стресових факторів в екстремальних ситуаціях, які проявляються в різних формах. За таких умов така поведінка означає особливості взаємозалежності параметрів, якостей та психічних станів, які виникають у людини в екстремальній ситуації. Раціональність поведінки під впливом стресових факторів полягає у реакції організму людини на екстремальну психічну діяльність, яка може бути ще інакшою. Однак для підкладання негативних змін, виною яким є вплив збудників, найбільш оптимальними є адекватні форми реагування. Вони можуть бути спрямовані на прийняття та мінімізацію впливу крайніх умов. З іншого боку, адекватна реакція є супутником підвищення ролі вольових особливостей, посилення емоційного накопичення, що бере участь у формуванні відповіді організму. Адекватні форми реагування – необхідна умова раціональної поведінки людини в екстремальних умовах. Також слід враховувати, що реакції, що виникають при контакті зі стресовими факторами, багато в чому залежать від збудника за силою та характером. До таких стресових факторів відносяться: нові обставини та їх невизначеність, які навіть за відсутності безпосередньої загрози життю можуть

викликати зміни у вольовій діяльності, перебігу процесів сприйняття, мислення та пам'яті; обмежений простір, під впливом якого людина орієнтується на власні суб'єктивні відчуття, що призводить до неадекватної реакції емоційної сфери та значного погіршення працездатності.[12.] Іншими совами для адекватної реакції емоційної сфери людини при впливі стресогенних факторів необхідні такі особисті якості, як витримка, рішучість, наполегливість, врівноваженість, високий рівень стресостійкості, здатність приховувати тривогу, швидко відволікатися від проблеми та ефективно діяти в складних умовах, схильність до ризику. рішення в умовах дефіциту часу та інших емоційно-вольових якостей, що становлять основу емоційно-вольової витривалості. Остання визначається як характеристика людини, що визначає її здатність до корекції власних психічних станів, рівня тривожності та психічної напруги під впливом стресових факторів у екстремальних ситуаціях. В цілому діяльність в екстремальних умовах висуває високі вимоги до стійкості особистості її емоційно-вольової сфери, оскільки однією з основних умов раціональної поведінки є здатність протистояти стресовим ситуаціям. Аналіз наведеного вище матеріалу дозволив зробити такі висновки:

- екстремальні умови діяльності – умови, що висувають підвищені вимоги до психічних та фізичних можливостей особи та загрожують втратою здоров'я, травмами, розладами, які можуть спричинити патологічні зміни в організмі людини;

- емоційно-вольова стійкість особистості – інтегративна характеристика, що визначає здатність до активізації, регулювання та корекції поведінки в екстремальних ситуаціях;

- емоційно-вольова витривалість особистості дозволяє подолати негативні психічні стани (страх, фрустрація, паніка, конфлікт, криза), нервово-психічні напруження, знизити рівень тривожності та підвищити адаптаційні можливості особистості, що забезпечує вибір оптимального. лінії поведінки під впливом стресових факторів екстремальної ситуації;

- підтримання адекватного стану та регулювання поведінки людини в екстремальних умовах забезпечується емоційно-вольовою витривалістю.

Отже, слід сказати, що чим більш особистість має виражену емоційну сферу, то тим більше на неї мають вплив екстремальні умови. Уміння людини стримувати свої почуття, відкладаючи їх прояв до більш відповідного моменту, ось що виділяє особистість, яка вміє контролювати свої емоції, навіть в екстремальних умовах. Тому для експериментальної частини ми взяли респондентів різного віку з минулих досліджень та порівняли їх емоційну сферу до та після впливу екстремальних умов.

Для дослідження впливу екстремальних умов на емоційну сферу особистості було використано три методики, які були направлені на визначення напрямку емоційної сфери: 1) Методика «Визначення загальної емоційної спрямованості особистості» (Б.І. Додонов); 2) Методика «Діагностика рівня емоційного вигорання» (В. В. Бойко); 3) Тест Люшера. За допомогою методик було виявлено, що в цілому в групі, що застала вплив екстремальних умов домінують прасичні емоції – 18%. Також було визначено, що порівняно з минулим роком у групі з'явився сформований симптом емоційного вигорання – 14% неадекватне реагування, в цей же час також виділяються симптоми на стадії формування такі, як емоційний дефіцит – 11 %, переживання психотравмуючих обставин – 10%, загнаність у клітку та економія емоцій – 9%. Ці симптоми головним чином формуються завдяки впливу екстремальних умов.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, виходячи з отриманих результатів можна зробити наступні висновки: екстремальні умови впливають, як на низький, так і на високий показник емоційності, але респонденти, які мають більш високий рівень емоційності піддаються впливу сильніше, ніж ті у кого емоційність нижче норми, тому що такий прояв впливає на їх діяльність. Екстремальні ситуації є тим показником, який впливає на підвищений прояв та напругу емоційної сфери, що тягне за собою негативний вплив на ефективність жит-

тєдіяльності і спілкування, а також прояв емоційної нестійкості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аствацатуров М.И. О парадоксальных рефlekсах. Психиатр.газета. 1916. С. 73–76;
2. Бреслав Г.М. Психология эмоций. М. : Изд. «Академия». 2006. С. 544 ;
3. Василюк Ф.Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. М.: Изд-во Моск. Ун-та. 1984. 200 с.
4. Дьяченко М.И., Пономаренко В.А. О подходах к изучению эмоциональной устойчивости. Вопросы психологии. № 1. 1990. С. 106-113.
5. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. СПб.: Питер, 2001. 553 с.
6. Малкіна-Пих І. Г. Екстремальні ситуації. М: Ексмо, 2005. 960 с.
7. Мясищев В.Н. Психические состояния и отношения человека. СПб. № 1. С. 8-14.
8. Набиуллина Р.Р., Тухтарова И.В. Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом. Учебное пособие. Казань. 2003
9. Немов Р. Психология: в 3-х томах. М: Владос. 2002.
10. Психология деятельности в экстремальных ситуациях. Х.: Изд. Гуманитарный Центр. 2007. 276 с.
11. Селье Г. Стресс без дистресса. М. : Прогресс. 1982. 124 с.
12. Смирнов Б.А., Долгополова Е.В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях. Изд. Гуманитарный Центр. 2007. 276 с
13. Тарас А.Е., Сельченко К.В. Психология экстремальных ситуаций. Мн. : Харвест, М.: АСТ. 2000. 480 с.

МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ДЕСАНТНО-ШТУРМОВИХ ВІЙСЬК ДО ДІЯЛЬНОСТІ В БОЙОВИХ УМОВАХ

MODEL OF PSYCHOLOGICAL PREPAREDNESS OF AIRCRAFT ASSISTANCE FOR ACTIVITIES IN COMBAT CONDITIONS

Сьогодні професія військовослужбовця Десантно-штурмових військ Збройних Сил України набуває актуального значення, яка відноситься до особливої категорії професій та є дуже небезпечною. Сучасні виклики та загрози з боку Російської Федерації, особливо з початком широкомасштабного вторгнення на територію України, що розпочалося 24 лютого 2022 року вимагають звернути увагу на професійну підготовку наших захисників Батьківщини. Для нормального функціонування організму воїнів-десантників на полі бою необхідно бути готовим, як в професійному, фізичному, так і у психологічному відношенні. Важливу роль в перемозі над ворогом відіграє сформована психологічна готовність кожного військовослужбовця Десантно-штурмових військ до діяльності в особливих умовах. Мета статті – розкрити основну суть структурно-функціональної моделі психологічної готовності військовослужбовців Десантно-штурмових військ до діяльності в особливих умовах та підтвердити її ефективність. Методами дослідження є теоретичний аналіз, синтез порівняння, узагальнення, бесіда, експертне опитування та метод моделювання, який дозволяє виявити взаємозв'язок між структурними елементами, функціями, умовами складних систем. Результати. Розкрито авторську структурно-функціональну модель психологічної готовності військовослужбовців Десантно-штурмових військ до діяльності в особливих умовах. Надано опис даної моделі, що дозволяє охарактеризувати її чотири взаємопов'язані компоненти: мотиваційний, пізнавально-орієнтаційний, операційний, емоційно-вольовий компонент та підтверджено її ефективність. Висновки свідчать про те, що створена нами структурно-функціональна модель психологічної готовності військовослужбовців Десантно-штурмових військ до діяльності в особливих умовах є дієвою та ефективно впливає на рівень психологічної готовності воїнів-десантників.

Ключові слова: психологічна готовність, модель, психологічне моделювання, мотиваційний, пізнавально-орієнтаційний, операційний, емоційно-вольовий компонент.

Today, the profession of a serviceman of the Assault Troops of the Armed Forces of Ukraine is gaining importance, which belongs to a special category of professions that is very dangerous. Current challenges and threats from the Russian Federation, especially with the beginning of the large-scale invasion of Ukraine that has begun February 24, 2022 demand to pay attention to the training of our defenders of the Motherland. For the normal functioning of the body paratrooper's body on the battlefield it is necessary to be ready: professionally, physically and psychologically. An important role in the victory over the enemy is played by the formed psychological readiness of each serviceman of the Assault Troops to work in special conditions. The purpose of the article is to reveal the main essence of the structural and functional model of psychological readiness of servicemen of the Assault Troops to work in special conditions and to confirm its effectiveness. The research methods are theoretical analysis, synthesis of comparison, generalization, conversation, expert survey and modeling method, which allows establishing the relationship between structural elements, functions, conditions of complex systems. Result: the author's structural-functional model of psychological readiness of Airborne Assault Troops to work in special conditions is revealed. This model consists of 4 components: motivational, cognitive-orientational, operational, emotional-volitional component. The model has proven its effectiveness. The conclusions show that the structural and functional model of psychological readiness of Airborne Assault Forces servicemen to work in special conditions has been effective and effectively affects the level of psychological readiness of paratroopers.

Key words: psychological readiness, model, psychological modeling, motivational, cognitive-orientational, operational, emotional-volitional component.

УДК 356.169:159.9 (477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.10>

Кириченко А.В.
ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил)
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського

Нині феномен психологічної готовності військовослужбовця, як предмет психологічного дослідження є досить популярним серед вітчизняних та зарубіжних дослідників. Разом з тим слід зазначити, що вивченню психологічної готовності військовослужбовців до діяльності приділяли увагу такі вчені: В. Алещенко, О. Блінов, С. Дьяченко, Л. Кандибович, С. Кандибович, В. Корольчук, Я. Мацегора, В. Молотай, С. Мул, В. Осьодло, О. Самойленко, В. Сисоєв, В. Стасюк, О. Хміляр, Ю. Широбов, В. Ягупов та ін.

Під поняттям "психологічна готовність військовослужбовця Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах" слід розуміти

довготривалий психічний стан (своєрідний фундамент, ядро), що формується у ході службово-бойової діяльності та допомагає воїну-десантнику успішно виконувати свої функціональні обов'язки, використовуючи знання, вміння, навички, набутий досвід, особисті якості, зберігаючи самоконтроль в бойовій обстановці з метою реалізації поставлених завдань. Крім цього, кожен військовослужбовець Десантно-штурмових військ в цілому усвідомлює відповідальність за долю України, своїх рідних, близьких, товаришів по службі, він будь-якими шляхами, використовуючи зброю та військову техніку, не зважаючи на труднощі, що виникають, йде до омріяної перемоги над

ворогом. В цьому випадку у десантників спостерігаються відсутність метушіння, замкнутості в поведінці, чітке виконання наказів, здоровий фізіологічний стан (дихання, колір обличчя, частота пульсу тощо), що в значній мірі символізує зовнішні ознаки психологічної готовності його до виконання бойових завдань. Для більш детальнішого розуміння та вивчення предмету дослідження з використанням методу моделювання нами було побудовано структурно-функціональну модель (оригінал, зразок, аналог, еталон) психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах.

Метод моделювання широко застосовується в різних сферах досліджень, зокрема і в психології. Поняття “моделювання” походить від французького слова “modèle” – зразок та застосовується для вивчення психологічних процесів та станів. В психології моделювання розглядають, як метод дослідження, що дає можливість побудувати зразок, аналог, чи оригінал (еталон) досліджуваного процесу (явища) за допомогою створеної моделі [4 с. 215]. Ще 1965 році радянський вчений-психолог В. Пушкін зазначав, що немає ні одного виду діяльності, в якій не існувало би відповідної форми моделювання [4 с. 31].

Під моделлю розуміється загальна система окремо існуючих предметів, або явищ, що є шаблоном (замінником) у порівнянні з системою-оригіналом. Значної уваги заслуговує її простота, що робить модель наочною, але надмірна спрощеність може призвести до втрачання повноти, істинності та матиме значні наслідки у цінності вироблення загальних висновків науково-дослідної роботи. В залежності від поставлених завдань наукового пошуку моделі розділяють на два види: 1) моделювання психіки – імітація психічних процесів, що полягає у відтворенні будови моделі, її функціонування для отримання необхідних результатів, подальшого передбачення та пояснення встановлених фактів; 2) психологічне моделювання, що проводиться в штучних лабораторних умовах з метою дослідження або вдосконалення певної психологічної діяльності [10, с. 209].

Так, наприклад колектив українських психологів описуючи модель психологічної готовності фахівця екстремального виду діяльності зазначають, що вона включає в себе наступні взаємопов'язані та взаємообумовлені компоненти: мотивацію обов'язку (само вмотивування, в основі чого є обов'язок служби); професійна витривалість (здатність використання внутрішнього потенціалу); професійна взаємодопомога і довіра (застосування комунікативних навичок для досягнення визначеної мети); професійна компетентність (здатність до організації службово-бойової діяльності); вольове

зусилля (самообілізації, визначення та реалізація ходу дій). Запропонована модель розкриває структуру вольового акту та має послідовні фази: спонукання до дій, визначення та усвідомлення мети, боротьба мотивів, вольова реалізація запланованих дій [1; 4; 6].

Отже, аналізуючи різні підходи щодо використання методу моделювання в наукових дослідженнях та на підставі основної специфіки застосування Десантно-штурмових військ Збройних Сил України переходимо до розгляду структурно-функціональної моделі психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах (Далі – модель) (Рисунок 1).

Опираючись на глибокі знання про об'єкт дослідження, враховуючи його специфіку професійної діяльності та застосовуючи метод моделювання в основу структури нашої моделі ми заклали чотири взаємопов'язані між собою компоненти психологічної готовності воїнів-десантників до діяльності в бойових умовах, а саме: мотиваційний, пізнавально-орієнтаційний, операційний та емоційно-вольовий компонент.

Для опису особливостей психологічної готовності військовослужбовців Десантно-штурмових військ до виконання завдань за призначенням нами була розроблена анкета, яка складається з 88 питань та розкриває сутність складових даної моделі. Отримані результати за даною анкетною проведенням опитувань експертів можна вважати як оціночний критерій (еталон) сформованості психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах, так і отримані результати дослідної категорії вважати за показник, що входить в оціночні межі даного критерію (Таблиця 1).

Переходячи до розгляду основних елементів структури функціональної моделі психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах в першу чергу розпочнемо з мотиваційного компоненту, що насамперед є фундаментом будівництва всієї службово-бойової діяльності воїнів-десантників та нашої моделі в цілому. Якісно сформований мотиваційний компонент є засобом підвищення (зародження) внутрішньої сили спрямованої на успішність у виконанні поставлених завдань та позитивного впливу на рівень психологічної готовності на полі бою. Перш за все він активує бажання проходити військову службу в “елітних військах” та породжує інтерес до обраної професії – захисника Батьківщини, при цьому кожен військовослужбовець отримує внутрішнє задоволення від того, що він перебуває саме в цих військах, в цій військовій частині, в цьому бойовому колективі та може з гордістю й честю сказати: «я

десантник». Це дійсно так, кожен з дитинства мріє стати десантником, пройти школу мужності, здійснити свій перший стрибок з парашутом, але ж ця професія дається в руки не всім, а тільки тим, хто відповідає у фізичному й психологічному відношенні, не дарма кажуть в суспільстві, що Десантно-штурмові війська це назавжди, це одна родина, що живе за принципом «один за всіх і всі за одного». Труднощі для десантника це звичайне явище, яке має вирішальну мету – це перемога! Більшість воїнів-десантників пронизує внутрішній дух романтики служби в Десантно-штурмових військах, не дарма про мужність та хоро-

брість цього роду військ у ході виконання бойових завдань в республіці Афганістані (1979-1989 роки), в антитерористичній операції, операції Об'єднаних сил (з 2014 по 24 лютого 2022 року) та в широкомасштабній агресії з боку російської федерації, що зараз триває, багато знято патріотичних фільмів, написано віршів та пісень.

Крім цього, мотиваційний компонент позитивно впливає на нормальне функціонування внутрішніх психологічних процесів, розширює кругозір та активує бажання у десантника рухатись по кар'єрним сходинкам від солдата до сержанта, а іноді і стати офіцером, є багато

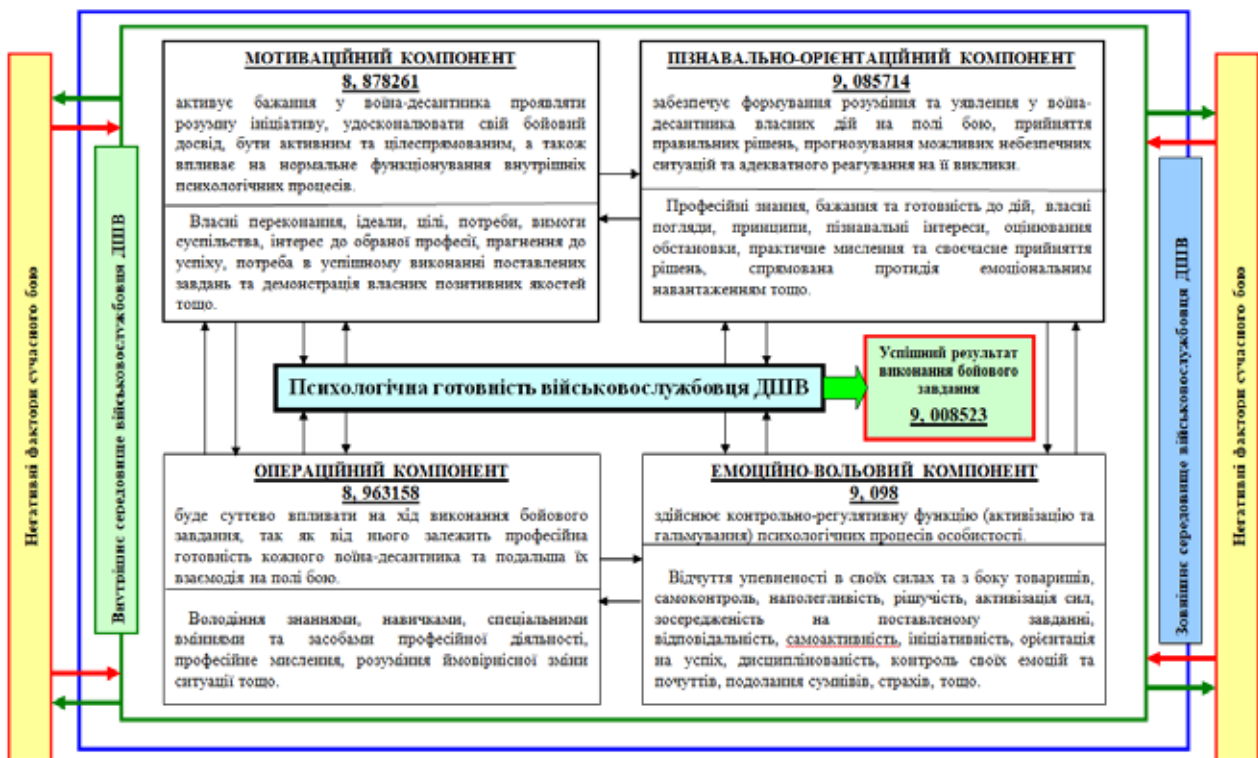

Рис. 1. Структурно-функціональна модель психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах

Таблиця 1

Оціночний критерій (еталон) сформованості психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах

Рівень сприйняття психологічної готовності військовослужбовців Десантно-штурмових військ виконанню бойового завдання	Рівень сформованості психологічної готовності	Межі оцінок	Структурні компоненти				Загальний рівень
			мотиваційний	пізнавально-орієнтаційний	операційний	емоційно-вольовий	
Сприяє виконанню завдань за призначенням	Високий	6,6–10	8,87	9,07	8,96	9,09	9
	Середній	3,3–6,5	-	-	-	-	-
Не сприяє виконанню завдань за призначенням	Низький	1–3,2	-	-	-	-	-

випадків коли у військовослужбовця строкової служби відкривається внутрішнє бажання назавжди поріднитися з цими елітними військами та стати в стрій справжніх чоловіків. Важливим елементом даного компоненту є прояв розумної ініціативи, вираження активності, цілеспрямованості, удосконалення власного життєвого та бойового досвіду. До мотиваційного компонента можна віднести: власні переконання, ідеали, цілі, потреби, вимоги суспільства, інтерес до обраної професії, прагнення до успіху, потреба в успішному виконанні поставлених завдань та демонстрація власних позитивних якостей, тощо.

Можна зауважити, що мотиваційний компонент тісно взаємопов'язаний з іншими компонентами структурно-функціональної моделі психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах, особливо с операційним компонентом, так як високий рівень мотивації буде позитивно впливати на зниження готовності до ризику, що в свою чергу забезпечить нормальне функціонування організму, уникнення невдач, нещасних випадків та приведе до успішного виконання бойового завдання з мінімальними втратами. Для формування та розвитку мотиваційного компоненту психологічної готовності воїна-десантника необхідно звертати увагу на особисте прагнення військовослужбовця до проходження військової служби саме в цих військах, розуміння свого громадського обов'язку щодо захисту Батьківщини, створення позитивних умов проходження військової служби, задоволеність різними видами забезпечення, соціальним захистом, дозвіллям та відпочинком тощо.

Пізнавально-орієнтаційний компонент охоплює систему підготовчого періоду воїна-десантника до службово-бойової діяльності. На початку військової служби військовослужбовець Десантно-штурмових військ проходить кропіткий шлях з моменту прийняття Військової присяги та професійним становленням в обраній справі. Великий внесок в його підготовці відіграє стан здоров'я, фізична підготовленість, а також професійні знання вміння, навички отримані під час бойової та психологічної підготовки, що загалом визначають рівень власної боєготовності та підрозділу в цілому.

Одним із головних завдань застосування Десантно-штурмових військ є десантування в тил противника та подальше виконання там бойових завдань. З метою забезпечення успішного виконання бойової діяльності пізнавально-орієнтаційний компонент дає можливість воїну-десантнику чітко зрозуміти власні дії на полі бою, спрогнозувати можливі небезпечні ситуації та прийняти правильні рішення

в умовах невизначеності, раптовості, дефіциту часу та адекватного реагування на її виклики. Даний компонент включає: професійні знання, бажання та готовність до дій, власні переконання, погляди, принципи, пізнавальні інтереси, оцінювання обстановки, практичне мислення та своєчасне прийняття рішень. Важливим елементом формування та розвитку даного компонента буде довіра до керівництва держави, командування військової частини, авторитет безпосереднього командира (начальника), його професійний рівень та вміння здійснювати керівництво, взаємовідносини в колективі та за його межами, взаємодопомога, особиста готовність до захисту Батьківщини тощо.

Пізнавально-орієнтаційний компонент взаємопов'язаний з іншими компонентами структурно-функціональної моделі психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах та більш тісно він взаємодіє з операційним компонентом і має безпосередній вплив на його подальше функціонування в ході виконання бойових завдань.

Переходячи до розгляду операційного компоненту психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до діяльності в бойових умовах можна зауважити, що даний компонент є одним із основних, який під час екстремальних умов буде безпосередньо включати в роботу інші компоненти та вимагати від них прийняття рішень за свої напрямками для забезпечення надійного функціонування психічних процесів та рухатися в правильному напрямку до перемоги. Він охоплює: усвідомлення мети та причин війни (збройного конфлікту), професійне мислення, володіння знаннями, навичками та засобами професійної діяльності, упевненість у штатній зброї та техніці, згуртованість бойового підрозділу, вміння управляти собою, готовність адекватного ризику, самопожертви та до дій в умовах невизначеності, раптовості, дефіцити часу тощо.

Високий рівень сформованості та подальший розвиток операційного компонента є важливим елементом психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до бойової діяльності та основою професіоналізму.

Не останнє місце у структурно-функціональній моделі психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до бойової діяльності буде займати емоційно-вольовий компонент, що в свою чергу забезпечує надійне функціонування психологічних процесів у десантників під час виконання завдань за призначенням.

Емоційно-вольовий компонент психологічної готовності здійснює контрольно-регуля-

тивну функцію, активізацію та гальмує психологічні процеси військовослужбовця в бойовій обстановці. Відповідний компонент включає в себе прояв різних психічних явищ, а саме: відчуття впевненості в своїх силах та з боку товаришів, позитивний настрій, відповідальність, дисциплінованість, наполегливість, рішучість, активізація сил, зосередженість на поставленому завданні, ініціативність, орієнтація на успіх, контроль власних емоцій та почуттів, самопізнання, подолання сумнівів, страхів тощо.

Осмислення та розуміння негативного впливу на психіку десантників факторів сучасного бою дає можливість в подальшому розвивати уміння й практичні навички необхідних для посилення сили волі, надання першої психологічної допомоги, проведення саморегуляції та самоконтролю емоційного стану.

Емоційно-вольовий компонент взаємопов'язаний з іншими компонентами психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до бойової діяльності буде виступати головним помічником оперативного компоненту.

Висновки.

1. Отже, психологічна готовність військовослужбовця Десантно-штурмових військ до бойової діяльності є досить актуальною психологічною проблемою серед дослідників різних країн світу, особливо коли виникають нові виклики та загрози з боку "дружніх держав" у цих випадках велика надія відводиться саме мобільним підрозділам збройних сил.

2. Відповідно до завдань дослідження нам вдалося розробити модель дослідного предмету – психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до бойової діяльності в склад якої увійшли взаємопов'язані між собою компоненти: мотиваційний, пізнавально-орієнтаційний, операційний та емоційно-вольовий. Запропонована нами модель розкриває основні психологічні властивості психологічної готовності військовослужбовця Десантно-штурмових військ до бойової діяльності.

3. Апробація даної моделі підтвердила свою ефективність, вона позитивно впливає на рівень психологічної готовності воїна-десантника, вводить в дію взаємопов'язані між собою компоненти та при необхідності для досягнення успіху (перемоги над ворогом) застосовує бойовий досвід, набуті знання, вмінні, навички, методи саморегуляції та самоконтролю, надає відчуття впевненості в своїх силах, породжує справжнього патріота України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Воробйова В. І. Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації: монографія. Харків : Національна акад. НГУ, 2016. 335 с.
2. Колесніченко О.С. Психологічна готовність працівників МНС України до професійної діяльності в екстремальних умовах: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Харків, 2011. 238 с.
3. Конєва Е.В. Модель ситуаций проблемности и профессиональный опыт субъекта. Вестник Ярославского гос. университета им. П.Г. Демидова. Сер.: Гуманитарные науки, 2008, № 3, 35–39.
4. Немов Р.С. Психологический словарь. М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. 560 с.
5. Пенькова Н.Є. Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності у процесі проведення Анти-терористичної операції: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 215 с.
6. Психологічна готовність до професійної діяльності військовослужбовців внутрішніх військ МВС України при виконанні службово-бойових завдань у відрядженні: звіт про НДР. Харків: НАНГУ, 2014. 371 с.
7. Пушкин В.Н. Оперативное мышление в больших системах. Л.: Энергия, 1965. 375 с.
8. Руденко В.М., Руденко Н.М. Математичні методи в психології: підручник. Київ: Академ-видав, 2009. 384 с.
9. Степанов О.М. Психологічна енциклопедія. Київ: "Академвидав", 2006. 424 с.
10. Серкин В. П. Методы психологии субъективной семантики и психосемантики: учебн. Пособ. М.: Издательство ПЧЕЛА, 2008. 382 с.

ПРОБЛЕМА ГЕНЕЗИ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ФАХІВЦІВ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ

THE PROBLEM OF GENESIS OF PROFESSIONAL IDENTITY OF SPECIALISTS OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROFILE

У статті розглядається проблема генези професійної ідентичності фахівців психолого-педагогічного профілю, становлення професійної самосвідомості особистості, як результат фахової підготовки та професійного становлення. Проблема ідентичності є однією з найбільш багатограних і актуальних проблем у сучасній психології. Доказом цього є великий обсяг теоретичних і прикладних досліджень, завдяки яким сам термін «ідентичність» став одним із центральних у психологічній науці. Ідентичність як складний психічний феномен, багаторівнева психічна реальність охоплює різні рівні свідомості, індивідуальні та колективні, онтогенетичні та соціогенетичні основи.

У статті аналізується генезис теоретичних підходів до вирішення окремих аспектів даної проблеми, зокрема яке місце займає професійна ідентичність у професійному і соціальному самовизначенні особистості фахівця психолого-педагогічного профілю. Розглянуто основні підходи до визначення та вивчення професійної ідентичності як проблеми підготовки майбутніх фахівців. У вітчизняній і зарубіжній літературі, присвяченій розгляду професійного розвитку та професійної підготовки людини, підкреслюється, що даний процес тісно пов'язаний з соціалізацією людини, що передбачає освоєння людиною нових соціальних ролей і формування якостей і здібностей, необхідних для виконання суспільних функцій. Їх взаємозв'язок полягає в тому, що в ході професіоналізації людина освоює найважливішу, з точки зору інтересів суспільства, соціальну роль – професію, що володіє певним статусом і престижністю. Її освоєння відбувається в рамках тих самих інститутів, в яких набуваються і вдосконалюються найважливіші якості людини (школа, ЗВО, професійне співтовариство). Крім того, етапи соціалізації за часом та змістом, найчастіше, збігаються з етапами професіоналізму.

Ключові слова: професійна ідентичність, освіта, професійна взаємодія, особистість, самовизначення, професіоналізм, професійний розвиток, фахівці психолого-педагогічного профілю.

The article deals with the problem of genesis of professional identity of specialists of psychological and pedagogical profile formation of professional self-awareness of the individual, as a result of professional training and professional formation. The problem of identity is one of the most multifaceted and urgent problems in modern psychology. Proof of this is a large amount of theoretical and applied research, thanks to which the term «identity» itself has become one of the central in psychological science. Identity as a complex mental phenomenon, multilevel mental reality covers different levels of consciousness, individual and collective, ontogenetic and socio-genetic foundations.

The formulation of the problem of professional identity also has theoretical and applied significance in terms of achieving self-identity by the individual, personal growth, self-knowledge.

The genesis of theoretical approaches to solving certain aspects of this problem is analyzed, in particular, what place does professional identity occupy in the professional and social self-determination of the individual.

The main approaches to definition and study are considered professional identity as problems of training future specialists.

In domestic and foreign literature devoted to the consideration of professional development and professional training of a person it is emphasized that this process is closely related to the socialization of man which involves the development of new social roles by a person and the formation of qualities and abilities necessary for the performance of social functions. Their relationship lies in the fact that in the course of professionalization a person mastered the most important, from the point of view of the interests of society, a social role – a profession with a certain status and prestige. Its development takes place within the framework of the same institutions in which the most important qualities of a person are acquired and improved (school, university, professional community). In addition, the stages of socialization in terms of time and content, most often, coincide with the stages of professionalism.

Key words: professional identity, education, professional vzayemodiya, identity, communicative competantial, self-determination, professionalism, professional development.

УДК 159.92
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.11>

Кондратюк Ж.В.

аспірантка

Інститут спеціальної педагогіки
і психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних
наук України

Актуальність дослідження. Проблема професійної ідентичності виникла наприкінці XIX – на початку XX ст., коли постало питання професійного самовизначення людини, коли більш значимими ставали здібності, а не здобуті знання. Українські та зарубіжні дослідники звернулися до проблеми генези професійної ідентичності в кінці 90-х років минулого століття. Структури психіки починають формуватися з народження дитини, проходячи через всі стадії росту. Весь цей процес визначається як онтогенез: в психології цей напрямок сформувався для вирішення проблем віку,

зокрема, дитячої психології. Вміння мислити і творити привело людину до вершин цивілізації, змусило вибрати свідому модель поведінки в суспільстві. Дана модель керує всім життям людини. Цілеспрямоване виховання стало незамінним інструментом формування особистостей в суспільстві, а розуміння законів психіки і психології є основним аспектом у розвитку освітніх методів.

Аналізуючи підходи науковців до проблеми генезису професійної ідентичності, можна виокремити чинники, що мають вплив на формування професійної ідентичності: ваго-

мими стають особистісні чинники, які пов'язані з індивідуальними умінями, навичками, способами діяльності, рефлексивністю тощо; на другий план стають зовнішні або об'єктивні чинники, що пов'язані з професійними вимогами, які регулюють професійне самовизначення та особистісно-професійний стиль діяльності людини; і тільки наостанок виноситься належність об'єктивно-суб'єктивним чинникам, що залежать від впливу організації професійного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження генези професійної ідентичності відбувається у різних аспектах: осмислення генезису і розвитку особистості в дитинстві описані в роботах Л. Божович (особистість і її формування в дитячому віці), М. Лісіна (проблеми онтогенезу спілкування), В. Давидов (генеза і розвиток особистості в дитячому віці) та ін. (Л. Божович, 2008; В. Давидов, 2005; М. Лісіна, 1986); рівні розвитку професійної ідентичності, її функції та психологія дорослого життя описані в роботах В. Зливкова (професійна ідентичність та особистість педагога), С. Максименко (генеза здійснення особистості), В. Кириченко (становлення особистісної ідентичності у процесі професійної адаптації), А. Лукіянчук (проблеми сучасної психології), І. Соколова (професійна ідентифікація майбутнього вчителя), І. Бех (ідентифікація у вихованні та розвитку особистості), А. Борисюк (соціально-психологічні засади становлення професійної ідентичності майбутнього медичного психолога), С. Боровикова (професійне самовизначення), Е. Зеєр (психологія професій), О. Матеюк (психологічні особливості професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці), Є. Ермолаєва (перевтілюючі і професійні аспекти професіогенезу), А. Сазанова (генеза та сутність поняття «проектна діяльність»), Н. Гаврилюк (генеза психолого-педагогічного поняття «професійна ідентичність»), Н. Щербакова (професійне становлення педагога-дослідника у сучасній науково-педагогічній школі), А. Іващенко (методики дослідження Я-концепції особистості), Ю. Поваренкова (психологічний зміст професійного становлення людини) та ін. (І. Бех, 2013; А. Борисюк, 2011; С. Боровиков, 1991; Н. Гаврилюк, 2020; Є. Ермолаєва, 1998; Е. Зеєр, 2003; В. Зливков, 2013; А. Іващенко, 2000; В. Кириченко, 2012; А. Лукіянчук, 2010; С. Максименко, 2006; О. Матеюк, 2014; Ю. Поваренков, 20021; А. Сазанова, 2011; Соколова, 2012; Н. Щербакова, 2012).

Становлення професійної ідентичності співвідноситься з певними віковими етапами, що являє собою тривалий поетапний процес, який бере початок у період професійного навчання та проходить ряд стадій. Найбільш вагомими дослідження в цій галузі належать Т. Буякас

(про проблеми становлення почуття самоїдентичності у студентів-психологів), Н. Івановій (професійна ідентичність і професійний простір), Є. Ермолаєвій (психологія соціальної реалізації професіоналу), Л. Шнейдер (професійна ідентичність: структура, генеза, умови становлення) та ін. (Т. Буякас, 2000; Н. Іванова, 2004; Є. Ермолаєва, 2008; Л. Шнейдер, 2001). Визначенням професійної ідентичності як складової самосвідомості особистості займалися Н. Завініченко (професійна спрямованість та Я-концепція в становленні особистості практичного психолога), Г. Любімова (від першокурсника до випускника: проблеми професійного і особистісного самовизначення студентів-психологів), В. Шадріков (проблеми системогенезу професійної діяльності), Н. Пов'якель (професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога) та ін. (Н. Завініченко, 2005; Г. Любімова, 2000; Н. Пов'якель, 2003; В. Шадріков, 1982).

Відтак, вчені розкривають психологічну структуру та генезис, описують види і функції, пропонують типи ідентичності, аналізують особливості процесу формування, інтенсивно досліджуючи питання становлення ідентичності.

Дослідження будь-якого процесу розвитку стикається з необхідністю його періодизації. Циклічність професійного шляху людини є безумовною. У психології, одним з перших, циклічність професійного розвитку суб'єкта праці визначив Б. Анан'єв (людина як предмет пізнання). Вчений виділив підготовчу фазу, старт, кульмінацію (пік) і фініш професійного циклу, для кожного з яких характерні особливі структурні зміни суб'єкта праці (Б. Анан'єв, 1968).

Мета статті – полягає в науково-теоретичному обґрунтуванні генезису з проблем процесу становлення поняття «професійна ідентичність» через різні погляди науковців, що виявляється домінантою у формуванні професійної ідентичності, впливу особливостей процесу становлення професійної ідентичності на етапі здобуття фахової освіти у фахівців психолого-педагогічного профілю.

Виклад основного матеріалу. Упродовж тривалого часу людство цікавили різноманітні аспекти життєвого шляху людини від народження й до смерті. Життя людини починається на кілька місяців раніше фізичного народження, а саме з моменту запліднення. Під час пренатального періоду відбуваються фундаментальні якісні, кількісні фізичні та фізіологічні зміни майбутнього новонародженого й інтенсивний його психічний розвиток. З моменту зачаття дитина стає елементом ситуації, що формується в навколишньому середовищі. При внутрішньоутробному онтогенезі плід тісно пов'язаний з матір'ю. Усі життєві ситуації, відчуття, емоції матері впливають на пренаталь-

ний розвиток дитини. Під час даного періоду відбувається успадкування потенціалів, що зумовлюють характер розвитку на наступних етапах життя дитини й дорослої людини. Поява на світ дитини обумовлюється культурними, історичними та сімейними умовами.

Народившись, немовля починає активно дізнаватися про світ, наповнений предметами: намагається, торкається, дивиться. Соціальна ситуація новонародженого проявляється в емоційному спілкуванні з дорослими, що є провідним типом діяльності. Через нездатність задовольнити власні життєві потреби без дорослого, пізнавальні процеси реалізуються в співвідношеннях з матір'ю та за її допомоги. Коли дитина почуває себе в безпеці, вона формується відкритою до навколишнього світу, що сприяє швидшому оволодінню ним. Коли дитина не відчуває безпеки – вона починає відчувати негативні переживання, що впливають на розвиток та обмежують взаємодію зі світом. Соціальне спілкування, відчуття комфорту сприяє формуванню дитячої прихильності, що надає такому почуттю остаточно людський характер. Відтепер починає формуватися ідентичність розвиваючої особистості. Немовля являє собою соціальну статтю. Формування першої форми еґо-ідентичності супроводжується кризою розвитку. До кінця першого року життя притаманна загальна напруга через прорізування зубів, підвищення обізнаності про себе як особистості, ослаблення сукупності матері-дитини. Дану кризу легше подолати, якщо на першому році життя буде домінувати довіра дитини до світу ніж недовіра. Ознаки соціальної довіри у немовляти проявляються в годуванні, у сні, нормальній функції кишківника. До перших соціальних досягнень відноситься готовність дитини дозволити матері бути відсутньою без зайвої тривоги. Така сталість, спадкоємність і ідентичність життєвого досвіду формує у маленької дитини остаточно відчуття власної ідентичності. Наступне пов'язане з початком ходьби, що робить дитину більш незалежною істотою [9, 10].

Перше відкриття «Я», що припадає на період раннього дитинства, забезпечує фундамент для добровільної поведінки, демонструє види ізоляції дитини від навколишнього середовища та встановлення з ним зв'язків, які вже є більш-менш свідомими.

До трьох років у дітей складаються наступні новоутворення віку: початок самосвідомості, розвиток Я-концепції, самооцінка. Дитина виконує майже сто відсотків роботи з вивчення мови. За три роки людина проходить половину шляху свого психічного розвитку.

До трирічного віку виникає новий етап самоідентифікації: за допомогою дзеркала дитина отримує можливість формувати власний образ про себе справжнього. Почина-

ючи з даного часу, дитина шукає різні шляхи підтвердження власного «Я». У цьому періоді розширюються можливості дитини: вона починає ходити і відстоювати свою незалежність. Батьки мають сприяти збереженню почуття самостійності дитини. Якщо батьки надмірно суворі, у дитини з'являється страх, постійна тривога, скутість. До трьох років дитина проявляє самосвідомість. Позитивно оцінюючи дії, дорослі надають їм привабливість в очах дітей, пробуджують у дітей бажання заслужити похвалу, визнання. З розвитком розширюються межі життєвого досвіду, з якого набирається все більше й більше нової інформації. Криза протікає як криза суспільних відносин і пов'язана з формуванням у дитини самосвідомості. З'являється позиція «Я». Дитина дізнається різницю між «повинен» і «хочу». Так починає формуватися воля.

Перспективи особистості у дитини пов'язані з її образом дорослості. Якщо образ дорослості прив'язаний до навчання, то він задовольнить дитину, і навпаки. Без усвідомлення перспективи немає ніякої діяльності. Така поведінка поступово переростає в необхідність спілкування з іншими людьми. У психології цей етап вважається початком взаємодії, але ще не спільною діяльністю. В онтогенезі спільні дії починаються, коли з'являються групові ігри. Психологія визначає ці ігри як розподіл ролей – перший крок на шляху до соціалізації. У ранній дошкільний період діти грають все рідше поодиноці, згруповуючись в ігрове поле зі своїми однолітками. Ігри і ролі в групах поступово ускладнюються. З віком у дітей формується психологія певної ролі: вони вибирають тип поведінки в своєму суспільстві. Соціальні ролі розподіляються відповідно до ігор, а потім розвиваються і підтримуються. Конфлікти також ускладнюються. Бійки і сварки маленьких дітей перетворюються в більш складні розбірки через усні висновки.

Таким чином, дитина поступово призначає ті прийоми, які необхідні для життя в даному суспільстві і для набуття певної професії.

Іншим аспектом формування особистості дітей є вплив суспільства в цілому і спілкування з дорослими. У психології вікового розвитку підкреслюється важливість цілеспрямованого виховання, що є вимушеним. Життя в суспільстві неможливе без прийняття його законів, заснованих на певних принципах моралі. Завдання дорослих – навчити дітей слідувати за ними. Сама дитина не може вирішити: це добре, а це погано. Спілкування з дорослими є важливою частиною онтогенезу в психології. Таким чином, індивід розглядається як результат спільної діяльності людей і цілеспрямованого впливу суспільства [9, 10].

Доброків формується механізм семантичної корекції імпульсу до дії. Дія стає актом, і дитина

вибирає, виходячи з того, яке значення матиме та чи інша дія. Діти в дошкільному віці все ще залежать від батьків і потребують їх любові. Щоб отримати цю любов, вони часто змушені забувати про власну індивідуальність, так як їх бажання часто протилежні тому, чого від них хочуть батьки. Тому діти можуть втратити свою ідентичність, впевненість у собі, довіру до своїх почуттів і думок. Цей внутрішній конфлікт породжує страх, агресію, провину. Цей період збігається з дошкільним віком: дитина активно дізнається про навколишній світ, швидко дізнається все, набуваючи нових речей і обов'язків, в грі імітує відносини дорослих. Статева ідентифікація відбувається, дитина освоює чоловічу і жіночу модель поведінки. Вона стає більш незалежною, формується ініціатива. Якщо поведінка дитини стає агресивною, ініціатива обмежується дорослими, з'являються почуття провини і тривоги. Отже, закладаються нові внутрішні інстанції – совість і моральна відповідальність за свої думки, бажання і вчинки. Батьки не повинні надмірно «тиснути» на совість малюка і карати, адже це викличе постійний страх покарання, мстивість, ініціативність буде гальмуватися, пасивність буде розвиватися. Діти вчаться задовольняти свої фізичні та духовні потреби прийнятними для них самих і тих, з ким вони спілкуються способами. Труднощі в освоєнні нових норм і правил поведінки можуть викликати невинуваті самообмеження і непотрібний самоконтроль. У цей час діти прагнуть швидко знайти такі форми поведінки, які допомогли б їм ввести свої бажання та інтереси в соціально прийнятні норми. Заохочення самостійності дітей сприяє розвитку їх інтелекту та ініціативи. Якщо незалежність часто супроводжується невдачами або дитина невинуватно суворо карається за якісь проступки, це може призвести до того, що провини переважає над прагненням до незалежності і відповідальності. Це криза саморегуляції, що нагадує кризу одного року. Дитина починає регулювати свою поведінку правилами. Виникає прагнення дитини у своїх іграх наслідувати дорослих і відтворювати їх дії та діяльність. У дошкільному віці широкого розповсюдження набувають сюжетно-рольові ігри, частина яких має професійно зорієнтований характер. Дитина грається, присвоюючи собі ролі лікарів, вчителів, продавців, вихователів, водіїв, кухарів та ін.

Отже, важливе значення для подальшого професійного самовизначення мають трудові дії – виконання нескладних операцій з догляду за одягом, рослинами, прибирання приміщення тощо. Ці трудові дії формують інтерес до праці, збагачують знання дитини про обов'язки дорослих. Позитивний вплив на подальше професійне самовизначення здійснюють знання про працю дорослих. Для їх формування необ-

хідно спостерігати за діяльністю дорослих, а потім здійснювати описовий зміст цієї діяльності. Результатом професійно-рольових ігор, виконання простіших видів праці, спостережень за діяльністю дорослих є самовизначення особистості на основі розрізнення видів праці та порівняння різних професій.

Шкільний вік, як і всі періоди онтогенезу, відкривається критичним періодом, який описаний в літературі як криза шістьох років. Дитина при переході від дошкільного до шкільного віку дуже різко змінюється і стає більш тяжкою у виховному відношенні. Відслідковується втрата дитячої безпосередності. Як у поведінці, так і у відносинах з оточуючими дитина стає не зрозумілою у всіх виявах. Дитина починає нову, суспільну за своїм змістом і за своєю функцією діяльність навчання. Позиція в житті, відносини з однолітками і дорослими, в сім'ї та поза її визначаються тим, як вона виконує свої перші, нові і важливі суспільно значущі обов'язки. Готовність до шкільного навчання означає сформованість відношення до школи, навчання, пізнання радості відкриття, входження в новий світ дорослих. Це готовність до нових обов'язків, відповідальності перед школою, вчителем, класом. Очікування нового, інтерес до нього лежить в основі навчальної мотивації школяра. Саме на інтересі як емоційному переживанні пізнавальної потреби базується внутрішня мотивація навчальної діяльності.

У шкільному віці розширюється число факторів, що впливають на самооцінку дитини. Продовжується формуватися прагнення до власної думки, погляду. У дитини існує судження про власну соціальну значимість, тобто самооцінку, яка розвивається завдяки розвитку самосвідомості і зворотного зв'язку з оточуючими, чия думку вона цінує. Дитина зазвичай має високий ступінь популярності, якщо батьки ставляться до неї з інтересом та любов'ю. Такий етап в онтогенезі пов'язаний з вихованням старанності, оволодіння новими знаннями і навичками, осмислюються основи праці і соціального досвіду, з'являється можливість розпізнати інших і набути компетентності для життя. Коли дитина має успіх та підтримку батьків, навчання, розвиток, спілкування, комунікації з однолітками та дорослими стають невимушеними, впевненими, продуктивними. І навпаки, коли у дитини відсутня підтримка батьків, дитина намагається, хоче, але не виходить, вона гостро сприймає свою невмілість або нездатність, відчуває себе невпевнено серед однолітків, порушується взаємозв'язок з оточуючим світом. Замість компетентності формується почуття неповноцінності. Шкільний вік є своєрідним початком професійної ідентифікації, відчуттям свого зв'язку з представниками певних професій [9, 10].

Кожний віковий період в житті людини за своєю суттю дуже важливий. Розвивається людина, розвивається і особистість, індивідуальність. І особливо велику роль відіграють перші етапи становлення людини, як особистості, серед яких є підлітковий період. Підлітковий вік це перехідний етап від дитинства до дорослого життя та вважається вирішальним. Пубертатний період є складним як для дитини, так і для її близьких. У цей період відбувається інтенсивний і часто нерівномірний розвиток особистісних новоутворень, стрімкий розвиток в емоційній та інтелектуальній сферах, що призводить до зміни самосвідомості, розумінні себе та оточуючих. Підлітки мають величезну потребу у самоствердженні, рівноправному і довірливому спілкуванні з однолітками і дорослими.

Психічний розвиток підлітка характеризується тим, що фактично весь цей період супроводжується кризою. Бурхливий розвиток та криза підліткового віку зумовлюють появу психологічних новоутворень, центральним з яких є самосвідомість. Іншим новоутворенням є відчуття дорослості. Це проявляється не у вигляді наслідування (як було в дошкільному та молодшому шкільному дитинстві), а в приналежності до світу дорослих, постійному намаганні зайняти місце дорослого в системі реальних стосунків між людьми. Нові умови розвитку підлітка зумовлюють нову соціальну ситуацію розвитку, яка характеризується тим, що основним соціальним середовищем дитини залишається школа, але змінюється мотив взаємодії із соціальним оточенням. Головним мотивом стає спілкування з однолітками. На цьому етапі у дитини виникає специфічний комплекс потреб, що виражається в прагненні знайти своє місце у групі однолітків, вийти за межі школи та приєднатися до життя і діяльності дорослих.

Соціальна ситуація розвитку підлітка особливо залежить від сім'ї, стосунків з батьками. Якщо ці стосунки враховують його потреби і можливості, вибудовуються на засадах взаємоповаги та довіри, підліток легко долає труднощі у навчанні і спілкуванні, активно набуває соціальний досвід, утверджується в таких елементах соціуму, як шкільний клас, група ровесників. У підлітковому віці провідними видами діяльності є міжособистісне спілкування з дорослими і ровесниками, суспільно корисна праця і навчання, що позитивно позначається на розвитку психіки та особистості загалом. Підлітковий вік характеризується такими специфічними новоутвореннями, як почуття дорослості, потреба у самоствердженні [9, 10].

Таким чином, коли дитинство закінчилося, починає формуватися ідентичність. Починається дорослішання, змінюється зовнішність, відбувається включення у нові соціальні групи,

набуваються нові уявлення про себе. Цілісна ідентичність особистості, самостійність, ініціативність і компетентність має дати можливість підлітку впоратися з викликом самовизначення, вибору життєвого шляху. Якщо неможливо реалізувати себе і своє місце в суспільстві, відбувається поширення ідентичності. Виникає інфантильне бажання не вступати в доросле життя, стійкий стан тривоги, відчуття ізоляції і порожнечі. У кризі ідентичності підлітка всі критичні моменти розвитку, які пройшли, виникають заново. Підліток повинен вирішувати всі старі проблеми свідомо і з внутрішнім переконанням, що такий вибір важливий як для нього, так і для суспільства. Тоді соціальна довіра в світі, незалежність, ініціатива, освоєні навички створять нову цілісність особистості. Підлітковий вік – найважливіший період розвитку, на який припадає основна криза ідентичності. За ним слідує або придбання «дорослої ідентичності», або затримка в розвитку, тобто «дифузія ідентичності» [4].

У юнацькому віці постає вибір життєвого шляху, робота з обраної спеціальності, пошук її, навчання у виші, створення сім'ї. Соціальна ситуація розвитку характеризується входженням у самостійне життя. Під час цього періоду належить вийти на шлях трудової діяльності і визначити своє місце в житті. Змінюються вимоги до старшого школяра і умови, в яких відбувається його формування як особистості. Виникає необхідність підготовленості до праці, сімейного життя, виконання громадянських обов'язків. Інтерес особистості до себе як до майбутнього професіонала виникає в юнацькі роки, та проходить у своєму розвитку ряд етапів. У зв'язку з цим розглядається генезис професійної самосвідомості в процесі професійного самовизначення особистості. Самовизначення, як особистісне, так і професійне – характерна риса юнацтва. Вибір професії впорядковує і приводить в систему мотиваційні тенденції, що йдуть від інтересів, мотивів. Дитинство і юність закінчуються другим відкриттям «Я» в підлітковому віці, коли вирішується головне завдання підліткового віку – формування ідентичності, створення цілісного «Я».

Суспільство вимагає від молодої людини визначити своє місце в соціумі, вибрати професію, визначити свій життєвий шлях, тобто, самовизначитися.

Дорослий – це людина, яка увійшла в роки, зрілий, який придбав соціальну і психологічну зрілість. Процес набуття вікового статусу дорослого і становить зміст процесу дорослішання. Статус дорослості характеризується певним місцем в системі соціальних відносин, сукупністю прав і обов'язків, прийняттям соціальної відповідальності за їх реалізацію і необхідними особистісними, пізнавальними

і вольовими компетенціями для вирішення завдань, що відповідають статусу дорослості. Проявляється характер, що несе в собі сукупність стійких індивідуально-психологічних властивостей людини, що виявляються в діяльності та суспільній поведінці, у ставленні до колективу, групи, до інших людей, праці, навколишньої дійсності та самої себе.

Розвиток дорослості є процесом становлення готовності людини до життя в суспільстві. Він передбачає засвоєння суспільних вимог до особистості, діяльності, стосунків і поведінки дорослих [11].

У студентські роки формуються основи професійної ідентичності, що запобігає вразливості майбутнього фахівця до професійних криз. Дослідник А. Борисюк (2011) розглядає три підсистеми, на яких базується формування професійної ідентичності: 1) усвідомлення себе як професіонала; 2) прийняття своєї професії; 3) відношення себе до професійної спільноти. Визначаються показники професійної ідентифікації, які передбачають соціальний статус, самоповагу, особистісну безпеку, зниження рівня тривожності, постійне самовдосконалення, професійне та особистісне зростання, структурування життєвого часу й простору, знаходження особистого сенсу життя [2].

Дослідниця Л. Шнейдер (2007) виділила чотири послідовні етапи становлення професійної ідентичності в онтогенезі людини. Перший, допрофесійний етап, що проходить в період дитинства людини, наповнений придбанням несистематичних, фрагментарних знань про різні професії. До кінця періоду шкільного дитинства настає «передпрофесійний» етап, на якому в підлітка починає формуватися професійне самовизначення, що полягає в ототожненні себе з обраною професією і в одночасному відділенні від інших професій. У період професійного навчання настає усвідомлений етап, на якому майбутній фахівець починає розрізняти зміст різних професійних груп і може вже ідентифікувати себе з однією з них. При умові успішного розвинення професійного самовизначення, процес формування професійної ідентичності може завершитися на цьому етапі. Четвертий етап, останній, характерний для періоду завершення навчання у вищому навчальному закладі, називається професійним етапом. На цьому етапі молодий фахівець починає вести самостійну професійну діяльність. У процесі глибокого засвоєння професійних стереотипів і норм відбувається упорядкування образу ідеального професіонала, який доповнюється баченням особистості себе як професіонала. На професійному етапі професійне самовизначення наповнюється теоретичним та практичним змістом, триває процес професійної самоорганізації [13].

У свою чергу С. Боровікова (1991) визначає фактори, які впливають на формування професійної ідентичності: наявність схильності та здібностей, набутий досвід, власні очікування від професії, особливості темпераменту, психологічна стійкість, кругозір та світобачення, поради рідних, вплив засобів масової інформації [1].

Науковець А. Лукіянчук (2006), працюючи над створенням моделі розвитку професійної ідентичності майбутніх педагогів, зазначила, що у студентському віці формується якість діяльності, яка називається професійною ідентичністю. Така якість надає можливість студенту набути вмінь, необхідних йому для здійснення майбутньої професійної діяльності, оптимізуючись та самовдосконалюючись, що приведе до професійної адаптації. Професійна ідентичність є динамічною системою, що утворюється впродовж професійної підготовки та під час формування професійної компетентності сприяє удосконаленню професійної майстерності майбутнього фахівця [6].

Відтак, професійна ідентичність – це динамічна система, яка формується в процесі професійної освіти й активного розвитку професійної компетентності та впливає на ціннісно-смыслову сферу й удосконалення професійної майстерності майбутнього спеціаліста. До складових компонентів структури професійної ідентичності педагога відносить комунікативний, емоційно-вольовий та емпатійний. Взаємодія цих компонентів формує професійне «Я», зміст якого складає навчально-професійна діяльність, вивчення студентами педагогічного досвіду, академічні компетенції, що формують майбутні індивідуальні якості особистості й властивості педагогічної діяльності. На думку дослідниці, це сприяє сформованості в майбутніх фахівців педагогічного профілю низки якостей, властивостей, а саме: дотримання моральних принципів загальнолюдських ідеалів; розуміння сучасних проблем розвитку суспільства, людського буття, духовної культури; початкові знання з різних напрямів культури, мистецтва, науки; загальна ерудиція; широке коло інтересів; здатність співчувати, співпереживати, вільно спілкуватися з людьми різного віку [5].

На переконання І. Мельничук (2015), професійна ідентичність майбутніх фахівців проявляється через розуміння студентом свого ставлення до майбутньої професії, усвідомлення себе як дійового фахівця, а не студента, який отримав диплом; через професійну адаптацію до здійснення своєї ролі у професії; через опанування та усвідомлення своїх професійних можливостей та прогнозування власної моделі професійної поведінки та стилю діяльності. Автор узагальнює та групує вищезазначені аспекти у три групи: професійну адаптацію,

професійну самоідентифікацію та професійне моделювання. Визначення професійної ідентичності відбувається через усвідомлення себе як фахівця та через оцінку професійного оточення, в якому особистість здійснює, аналізує та прогнозує власну професійну діяльність. Однією з умов професійної підготовки студентів є максимальне наближення майбутнього фахівця до справжньої професії [8].

Подібні погляди поділяє О. Матеюк (2014), досліджуючи професійну ідентичність майбутніх суб'єктів праці як психологічний феномен, якому притаманна низка психологічних особливостей: розвиток та становлення на основі діяльності суб'єкта, що спонукає останніх засвоювати необхідні навички та вміння. Якість набутих навичок виступає на передній план, оскільки, за словами автора, ступінь професійної ідентичності відображається на якості професійної діяльності. І чим більше розвинута професійна ідентичність, тим результативніша навчальна діяльність. Звідси можемо зробити висновок, що чим більш сформованою є професійна ідентичність, тим результативніша професійна діяльність. Цікавим є той факт, що автор спрямовує нашу увагу на латентні та кризові періоди розвитку становлення професійної ідентичності. Кожна людина має свій темп професійного розвитку, який залежить від особистісних характеристик, мотиваційної та психофізіологічної готовності до навчання у вищому навчальному закладі, від соціуму, в якому перебуває студент, від впливу батьків та друзів тощо. Науковець стверджує, що розвиток професійної ідентичності залежить у першу чергу від ступеня сформованості мотивації [7].

У ранньому дорослому віці людина стикається з проблемою близькості. Людина готова до близькості з іншим як сексуально, так і соціально. Людина відчуває вичерпаність своїх творчих можливостей і починає шукати перехід до нової предметності, до універсальності. Суперечність між індивідуалізацією та універсальністю стає рушійною силою творчого шляху особистості, шляху до свого власного «Я», до всебічного саморозкриття, до максимальної довершеності. Людина стає спроможною активно та свідомо створювати себе, проєктує сходинки саморозвитку та практично втілює свої задуми. Особистісне зростання стає головною метою життєдіяльності. Генезис професійної ідентичності визначають зовнішні (соціально-контактні, інформаційні, витальні, предметні, екстремальні) і внутрішні умови професійної діяльності. Найважливішою внутрішньою передумовою становлення професійної ідентичності виступає професійний досвід – його смислові і часові структури. Професійна діяльність для більшості дорослих людей опиняється в ролі провідної. З'являється необхід-

ність у задоволеності від процесу і результату праці, прагнення до подолання труднощів, успішного вирішення складних завдань. Стан душі, духовне багатство, високий професіоналізм, соціально-психологічна комфортність особистості та обраної нею справи виступають в якості домінуючих критеріїв нестаріння. Неперервна самоосвіта є фактором молодості, якщо передбачає постановку нових завдань на різних етапах діяльності. Ставши суб'єктом діяльності, людина завершує своє загальне професійне самовизначення, не припиняючи свого професійного розвитку, також продовжуються інші специфічні види професійного самовизначення. Виникає проблема становлення профідентичності в співвідношенні з професійним зростанням як уявлення про кар'єру фахівця. Розуміння кар'єри виникає в людині як успішність в даній професійній діяльності, та успішність всього життя. Основою і побудовою кар'єри і досягнення профідентичності стає «Я-концепція» особистості як відносно цілісна освіта, що поступово змінюється по мірі дорослішання людини. Профідентичність орієнтована на майстерність, яку доводиться визнавати, кар'єра орієнтована на владу, яку потрібно домогатися. Відправною точкою в психологічному аналізі кар'єри і профідентичності є самосвідомість, яка породжує систему уявлень людини про себе як суб'єкта свого життя і праці. Кар'єра є категорією мобільності людини, її основний зміст в просуванні, професійна ідентичність є категорією автентичності людини, її основний зміст – самовираження. Кар'єра має чітко позначені часові межі, ті напевно відомі її початок і кінець, кар'єра неминуче закінчується. Профідентичність забезпечує професійне довголіття людини [7].

Дослідниця О. Єрмолаєва (1998) в своїй концепції професіогенезу розглядає професійну ідентичність як результат (продукт) довготривалого особистісного і професійного розвитку, який безпосередньо залежить від варіабельності соціальних умов професійного розвитку індивіда. Дослідник вбачає професійну ідентичність цілісно сформованою тільки в тому випадку, коли індивідуальна майстерність індивіда сягає досить високих вершин його ремесла, коли вона виступає цілісно-стійкою в основних своїх елементах процесу професіоналізації. Справжню професійну ідентичність, вважає дослідник, мають тільки ті особистості, хто в своєму арсеналі має як стабілізуючий потенціал, так і внутрішню готовність до творчих змін. Творчу готовність науковець пов'язує з спрямованістю на розвиток і зміну при потребі професійної позиції [3].

Грунтовне дослідження здійснене Л. Шнейдер (2001), у відповідності з її поглядами поняття «професія» пояснює зміст професійної ідентичності, проте професійна ідентичність не

передбачає лише професіоналізм, це, у першу чергу, професійне самовизначення, самоорганізація, що, на нашу думку, є основними ключовими елементами професійної самореалізації особистості. Особиста приналежність до певної професійної спільноти є одним з елементів професійної ідентичності особистості. Процес формування професійної ідентичності через саму професію виходить з того, що становлення профідентичності відбувається в межах професії. Ідентичність розглядається авторкою як остаточний результат будь-якого процесу, що сприяє розумінню людиною себе як унікальної особистості. Це дозволяє людині діяти, усвідомлюючи своє існування, і поєднувати свої плани на майбутнє та реалізацію останніх у власному житті [12].

Важливою особливістю психічного розвитку дорослої людини є можливість виникнення кризових явищ, пов'язаних з уповільненням або навіть регресією в розвитку. Істотну роль в цьому процесі відіграють рівень домагань особистості і ступінь адекватності самооцінки. Відмітним внутрішнім критерієм даної стадії професіоналізації є відчуття зниження працездатності, поява бажання закінчити професійну діяльність, готовність змінити спосіб життя відповідно до літнього віку. Напрямами діяльності соціальних інститутів професіоналізації забезпечується посиленою зайнятістю та гідністю життя людей пенсійного віку, використання їх професійно-трудового досвіду [9, 10].

Висновки. Теоретичний аналіз літератури з теми дослідження показав, що проблема генези професійної ідентичності фахівців психолого-педагогічного профілю та її становлення є предметом досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. На сьогодні в психології склалося досить чітке розуміння феномена ідентичності і його основних аспектів.

Завдання раннього віку постає у боротьбі з почуттям сорому і сильними сумнівами в своїх діях за власну незалежність і самостійність. Завдання ігрового віку є розвиток активної ініціативи і в той же час відчуження провини і моральної відповідальності за свої бажання. У період шкільної освіти виникає нове завдання, що проявляється у формуванні старанності і вмінні поводитися з інструментами, проти чого протистоїть усвідомлення власної невмілості і непотрібності. У підлітковому і ранньому підлітковому віці з'являється завдання першого цілісного усвідомлення себе і свого місця в світі; негативним полюсом у вирішенні цієї проблеми є невизначеність у розумінні власного «Я». Завдання кінця підліткового віку і початку зрілості полягає в пошуку супутника життя і встановлення близьких дружніх відносин, які долають почуття самотності. Завдання зрілого періоду є боротьба людських творчих сил проти інерції і застою.

Отже, професійна ідентичність як близьке поняття самовизначенню – це усвідомлення себе, вибір і реалізація способу взаємодії з навколишнім світом, набуття сенсу самоповаги через виконання цієї діяльності. Професійна ідентичність вимагає прийняття людиною певних ідей, переконань, оцінок, правил поведінки, що прийняті і поділяються членами професійної групи (професійного співтовариства), можливість здійснювати особистісне самовизначення, інтегруватися в професійне співтовариство й формувати уявлення про себе як про фахівця.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боровикова С. А. Профессиональное самоопределение. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности. СПб.: Питер. 1991. С. 14–26.
2. Борисюк А. С. Соціально-психологічні засади становлення професійної ідентичності майбутнього медичного психолога. автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05. Івано-Франківськ: Прикарпатськ. нац. ун-т ім. В. Стефаника. 2011. 35 с.
3. Ермолаева Е. П. Преобразующие и идентификационные аспекты профессионализма. *Психологический журнал*. 1998. Т. 19. № 4. С. 51–59.
4. Кутішенко В.П., Ставицька С.О. Психологія розвитку та вікова психологія. Практикум. К. Каравела. 2009. 447 с.
5. Лукіянчук А. М. Модель розвитку професійної ідентичності майбутніх педагогів. *Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України за ред. С.Д. Максименка*. Вип. 7. К., 2010. С. 370–380.
6. Лукіянчук А. М. Проблема ідентифікації у професійному становленні майбутніх вчителів у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації. *Педагогічний процес: теорія і практика: зб наук. праць*. 2006. Вип. 1. С. 145–153.
7. Матеюк О.А. Психологічні особливості професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 1. С. 131–140.
8. Мельничук І.М. Формування професійної ідентичності майбутніх фахівців як педагогічна проблема. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2015. Вип. 1 (1). С. 92–95.
9. Психология развития. Под ред. А. К. Болотовой и О. Н. Молчановой. М: ЧеРо. 2005. 524 с.
10. Реан А. А. Психология человека от рождения до смерти. СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК. 2002. 656 с.
11. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія. Навч. посіб. К. Академвидав. 2006. 360 с.
12. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления: монография. М.: МОСУ, 2001. 272 с.
13. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. Москва. Московский психолого-социальный институт. 2007. 128 с.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАДАПТАЦІЯ ДОРΟΣЛИХ ПОСТНАРКОЗАЛЕЖНИХ ЯК СКЛАДОВА ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL READAPTATION OF ADULT POST-DRUG ADDICTS AS A COMPONENT OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION

Стаття присвячується розгляду проблеми соціально-психологічної реадaptaції постнаркозалежних дорослих як складової психологічної реабілітації. Першочергово автор розкриває природу наркотичної залежності (це біо-психо-соціо-духовне захворювання, глибоко-психологічне явище, яке охоплює весь процес життєдіяльності особистості), аналізує зміст понять «постнаркозалежні дорослі» (особи в період ремісії), «адаптація», «соціально-психологічна реадaptaція» та «реабілітація», вказує наукове підґрунтя тематики дослідження та зазначає, що наркотичній залежності передують психологічна готовність до вживання психотропних речовин і тривала соціальна дезадаптація. На підставі аналізу науково-психологічних та соціальних даних у статті визначено основні соціально-психологічні проблеми наркозалежної особистості: низький рівень самоповаги та розвитку самоусвідомлення, складність у цілепокладанні, деструктивність потреб і настанов, виражена життєва мотиваційна байдужість, тривожність, депресія, агресивність, низький рівень розвитку навичок рефлексії і самоаналізу, звичка уникати вирішення проблем та ін. Соціально-психологічну реадaptaцію автор потрактує процесом повторного поступового відновлення психологічного ресурсу, необхідного для повноцінного життя та активного соціального функціонування, регуляторної психічної діяльності та реакцій, повернення людини в систему втрачених чи припинених соціальних зв'язків і відносин, формування нової системи позитивних соціальних відносин, свідоме повернення до звичних умов життєдіяльності в соціумі без допомоги психоактивної речовини. Апелюючи до досвіду відомих науковців та практиків, автор виділяє та характеризує зміст ключових напрямків соціально-психологічної реадaptaції постнаркозалежних дорослих, якими стають: 1) моніторинг та психодіагностична оцінка індивідуальної соціально-психологічної дезадаптації наркозалежних осіб; 2) психологічне консультування (індивідуальне); 3) психокорекційна робота; 4) навчання навичкам саморегуляції психічних станів; 5) соціально-психологічні тренінги; 6) допомога у професійному самовизначенні, профорієнтація; 7) робота з сім'єю постнаркозалежного. Акцентовано увагу на персоналізованому, системному та міждисциплінарному підходах соціально-психологічної реадaptaції постнаркозалежних дорослих, а також на ключовій ролі свідомого бажання і стійкої мотивації хворого остаточно позбутися залежності і повернутися до здорового способу життя. Механізмами соціально-психологічної адаптації постнаркозалежної особистості вказано

такі: когнітивний, емоційний, практичний, поведінковий та соціальний.

Ключові слова: наркотична залежність, адиктивна поведінка, адаптація, соціально-психологічна реадaptaція, дорослі постнаркозалежні, реабілітація.

The article is devoted to the problem of socio-psychological readaptation of post-drug-addicted adults as a component of psychological rehabilitation. First of all, the author reveals the nature of drug addiction (a bio-psycho-socio-spiritual disease, a deep psychological phenomenon that covers the entire life of the individual), analyzes the meaning of "post-drug adults" (persons in remission), "adaptation", "social-psychological readaptation" and "rehabilitation", indicates the scientific basis of the research topic and notes that drug addiction is preceded by psychological readiness to use psychotropic substances and long-term social maladaptation. Based on the analysis of scientific, psychological and social data, the article identifies the main socio-psychological problems of drug addicts: low self-esteem and self-awareness, difficulty in goal setting, destructive needs and guidelines, pronounced motivational indifference, anxiety, depression, aggression, low development skills of reflection and introspection, the habit of avoiding problem solving, etc. The author interprets socio-psychological readaptation in the process of re-gradual restoration of psychological resources necessary for a full life and active social functioning, regulatory mental activity and reactions, return of a person to a system of lost or terminated social ties and relations, formation of a new system of positive social relations, return to normal living conditions in society without the help of psychoactive substances. Appealing to the experience of well-known scientists and practitioners, the author identifies and characterizes the content of key areas of socio-psychological readaptation of post-drug adults, which are: 1) monitoring and psychodiagnostic assessment of individual socio-psychological maladaptation of drug addicts; 2) psychological counseling (individual); 3) psycho-correctional work; 4) training in skills of self-regulation of mental states; 5) socio-psychological training; 6) assistance in professional self-determination, career guidance; 7) work with the family of a post-drug addict. Emphasis is placed on personalized, systematic and interdisciplinary approaches to socio-psychological readaptation of post-drug adults, as well as on the key role of conscious desire and lasting motivation of the patient to finally get rid of addiction and return to a healthy lifestyle. The mechanisms of social and psychological adaptation of a post-drug addict are the following: cognitive, emotional, practical, behavioral and social.

Key words: drug addiction, addictive behavior, adaptation, socio-psychological readaptation, adult post-drug addicts, rehabilitation.

УДК 364-786-056.83-053.8
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.12>

Кононова М.М.

д.пед.н., к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка

За всесвітніми спостереженнями, обіг наркотичних речовин у суспільстві набував свого апогею протягом останніх десятиліть, що при-

звело до істотного збільшення чисельності осіб з наркотичною залежністю, які, окрім очевидних порушень фізіологічного функціону-

вання організму і високого ризику інфікування інфекціями, які передаються статевим шляхом, мають соціально-психологічні проблеми: відчують соціальну і духовну дезорієнтацію, проявляють дезадаптовану, дезаксіологічну та саморуйнівну поведінку, спостерігають репресивну поведінку суспільства стосовно себе.

Наркотична залежність вважається глибинно-психологічним явищем, яке охоплює весь процес життєдіяльності особистості (Л. М. Литвинчук), а наркоспоживання залишається великою соціальною проблемою для українського суспільства, особливо у великих містах. Наркотичну залежність відносять до адиктивної поведінки, коли людина має нав'язливу потребу змінити свій психічний стан на емоційно-позитивний і тим самим «відійти від реальності», яка є емоційно нестабільною і пригнічує, штучним шляхом, чому, за твердженням Н. Ю. Максимової, передують психологічна готовність до вживання психотропних речовин і тривала соціальна дезадаптація внаслідок неефективних чи несформованих засобів психологічного захисту [7; 6]. Тенденції сучасного світу дозволяють стверджувати, що «наркоманія – це біо-психо-соціо-духовне захворювання, яке складно піддається лікуванню, оскільки психоактивна речовина – наркотик тривалий час є єдиною потребою та сенсом існування індивіда, що призводить до особистісних деформацій і неможливості самостійно це припинити [8, с. 192; 12].

Питання психологічної залежності особистості, зокрема наркотичної, досліджувалися вченими Р. А. Гросом, Т. Б. Дмитрієвою, Г. В. Залевський, Б. В. Зейгарник, А. А. Корчагіною, І. П. Лисенко, Л. М. Литвинчук, І. В. Лінським, О. О. Лічко, О. С. Мінко та ін. Психологічні механізми та мотиви залежної (адиктивної) поведінки розкривають А. А. Бодальов, Ф. В. Басіна, М. Кляйн, З. Фрейд, Е. Фромм, Т. С. Яценко та ін. Особливостями соціально-психологічної реабілітації та реадaptaції осіб, хворих на алкоголізм чи наркоманію, які перебувають у стадії ремісії, вивчали Б. С. Братусь, Н. Є. Завацька, Р. М. Ільченко, Г. А. Корвін, Л. М. Литвинчук, В. Ф. Моргун, І. А. Новиков, Л. А. Чистякова, О. В. Чуйко та ін.

Аналіз низки науково-психологічних та соціальних даних дозволяє говорити, що основними соціально-психологічними проблемами особистості при наркотичній залежності є: зниження розумової працездатності; низький рівень самоповаги та розвитку самоусвідомлення; складність у цілепокладанні і постановці проміжних цілей; деструктивність потреб і настанов, виражена життєва мотиваційна байдужість (особливо до праці, спілкування); тривожність, депресія, агресивність; практично відсутність навичок рефлексії і самоана-

лізу («мені не потрібна допомога, я в будь-який момент зможу припинити»); ригідність структури та дисоціація особистості; неможливість контролювати і прогнозувати свою поведінку; соціальна ізольованість та пригнічення; звичка уникати вирішення проблем; виражена потреба в допомозі з метою постановки життєвих цілей, мотивації до лікування і позбавлення залежності, розвитку вольових зусиль, свідомого контролю і розуміння цінності свободи вибору та ін. [5; 7; 8, с. 199; 9].

Постнаркозалежними особами ми іменуємо тих, хто вже пройшов певний курс лікування і знаходяться на стадії ремісії та вже певний час не вживають психоактивної речовини, потребують відновлення втрачених адаптивних можливостей до умов навколишнього середовища. Для цього їм необхідно реадaptуватися (від лат. *re* назад + *adaptation* пристосування), тобто заново адаптуватися (Р. М. Ільченко) [3, с. 131].

Окрім медичної, налагоджена система допомоги категорії постнаркозалежних людей передбачає соціально-психологічну підтримку і супровід, що обумовлюються складним та багатокomпонентним процесом входження та перебування на стадії ремісії.

Робота з психологом спрямовується на соціально-психологічну реадaptaцію. Разом з тим до сьогодні, незважаючи на очевидну потребу та збільшений інтерес учених, медиків, практичних психологів до окресленої проблеми, вважаємо, немає чіткої орієнтації щодо особливостей та складових процесу соціально-психологічної реадaptaції постнаркозалежних осіб, на які б могли спиратися соціальні працівники та практичні психологи у роботі з ними, ще недостатньо. Тож пошук і узагальнення цих даних і стає ключовою метою даної статті.

Підійти до розуміння соціально-психологічної реадaptaції варто з означення вихідного поняття «адаптація» – це процес пристосування суб'єкта до мінливих умов навколишнього середовища. «Реадaptaція» у широкому сенсі означає повторне пристосування людини до умов навколишнього середовища [13, с. 222]. Соціальна реадaptaція розглядається вченими як процес повторного входження особистості в соціальний контекст і формування у неї компенсаторних соціальних навичок [2], а психологічна реадaptaція включає комплекс заходів психологічного характеру, спрямований на відновлення регуляторних психічних функцій і психічної діяльності, системи цінностей, що допоможе особі протистояти зривам та рецидивам залежності [6].

Основним чинником соціальної реадaptaції, на думку Н. Є. Завацької, є підвищення адаптаційного потенціалу особистості, що охоплює персональні складові (сферу самосвідомості,

індивідуально-типологічні особливості, емоційно-вольову та мотиваційно-ціннісну сферу особистості) і інтерперсональну складову (психологічну та інструментальну – поради, інформація, матеріальна допомога та ін.).

За твердженнями А. Чаплигіна, в процесі реадaptaції ключову роль відіграє попередній досвід соціалізації: в одних випадках він сприяє, а в інших – перешкоджає входженню у відносно нове середовище через невідповідність усталених стереотипів та ціннісних орієнтацій зміненним вимогам [10].

Практика надання допомоги особам із різними видами психологічної залежності доводить результативність злагодженої цілеспрямованої роботи групи фахівців, чим забезпечується комплексний вплив на особистість хворого, саме тому доцільно вважати реадaptaцію постнаркозалежних дорослих соціально-психологічним процесом.

О. Г. Караяні та П. А. Корчемний [4] вважають соціально-психологічну реадaptaцію складовою психологічної реабілітації – різновиду психологічної допомоги і тій частині, в якій вона спрямовується на відновлення втрачених (порушених) психічних можливостей та здоров'я. По-іншому назвемо це процесом поступового відновлення психологічного ресурсу, необхідного для повноцінного життя та активного соціального функціонування, регуляторної психічної діяльності та реакцій, повернення людини в систему втрачених чи припинених соціальних зв'язків і відносин, формування нової системи позитивних соціальних відносин, свідоме повернення до звичних умов життєдіяльності в соціумі без допомоги психоактивної (психотропної) речовини.

Грунтуючись на дослідженнях Н. Є. Завацької, Р. М. Ільченко, Л. М. Литвинчук, А. Г. Караяні, П. А. Корчемного, В. Ф. Моргуна, О. В. Тополь, О. В. Чуйко, А. П. Шумейко та інших розглядаємо соціально-психологічну реадaptaцію не лише як повторне пристосування постнаркозалежних дорослих до наявних побутових, соціальних та професійних проблем, а і як допомогу їм в аспекті осмислення власної життєвої місії, актуалізації суб'єктивних якостей (рис характеру і темпераменту) та розвитку соціально корисних умінь і навичок, виявленні власного реадaptaційного потенціалу, розвиток їхніх рефлексивних можливостей, допомогу в розумінні духовних цінностей та етичних норм як базисних для вибудовування повноцінного життя особистості в суспільстві. Тобто соціально-психологічна реадaptaція передбачає комплексні реконструктивні заходи, що стосуються ціннісно-орієнтаційної системи самих постнаркозалежних та соціального середовища довкола них.

Особливість соціально-психологічної реадaptaції постнаркозалежних осіб полягає

у ранньому її початку, персоналізованому (орієнтованому на індивідуальні можливості та індивідуальний реадaptaційний потенціал суб'єкта), системному та міждисциплінарному підході, що включає зусилля психолога, соціального працівника і нарколога, які здійснюються паралельно і одночасно, а тому ефективніше допомагають досягти поставленої мети – соціальної інтеграції суб'єкта у суспільне середовище та забезпечення йому стабільності зміни способу життя на тривалий час [1; 6; 8; 11]. Безумовним компонентом цього процесу повинне бути безумовне визнання пацієнтом наявності хвороби і розуміння ризику повернення залежності, бажання самого постнаркозалежного здобути остаточну владу над своїм життям і не повернутись до залежності, тим самим відновити здорову самостійність у прийнятті рішень і відродити втрачені можливості.

Апелюючи до досвіду науковців та практиків (А. Г. Караяні, Н. Є. Завацька, Л. М. Литвинчук, С. А. Таточенко, Ю. С. Федорі, О. В. Чуйко та ін.), виділимо такі напрямки соціально-психологічної реадaptaції постнаркозалежних дорослих:

1. Моніторинг та психодіагностична оцінка індивідуальної соціально-психологічної дезадаптації наркозалежних осіб, з'ясування картини наркотичної залежності, визначення показників адаптаційного потенціалу, створення відповідного реадaptaційного соціального середовища.

2. Психологічне консультування (індивідуальне) з метою надання можливості постнаркозалежному усвідомити власні проблеми, висловити переживання, труднощі, мотивувати на процес соціально-психологічної реадaptaції, психологічно підготувати до переорієнтування на нову систему відносин із соціумом та із самим собою, на пошук нових смисло-життєвих орієнтирів, спрямовування на усвідомлення особистісних ресурсів і їх активізацію, засвоїти конструктивні стратегії реагування на конфліктні і стресові ситуації та ін.

3. Психокорекційна робота, що передбачає втручання в ситуацію клієнта з метою: корекції чи усунення порушень адаптації (усунення депресії, потягу до наркотичних речовин тощо), поведінкових трансформацій у соціально-психологічному контексті; формування внутрішнього мотиву на позбавлення від залежності; узгодження потреб індивіда з нормами, цінностями та звичаями соціуму; формування усвідомленої життєвої позиції та відповідальності за свої вчинки перед собою та тими, хто оточує (рідні, близькі, друзі); формування активної життєвої позиції і навчання інтегрувати свій негативний досвід (наркотичну залежність) для особистісного зростання і саморозвитку, самореалізації.

4. Навчання навичкам саморегуляції психічних станів (прийомам зняття психоемоційної напруженості за допомогою релаксації, аутотренінгу чи інших методів), рефлексії свого стану та моніторингу, формам конструктивної копінг-поведінки.

5. Соціально-психологічні тренінги з метою: підвищення адаптивності постнаркозалежного і його особистісного розвитку, формування відчуття власної гідності, розкриття внутрішнього потенціалу; формування ціннісно-смиислової сфери постнаркозалежних осіб: нових мотивів, потреб і цілей у житті; в процесі програвання життєвих ситуацій надання впевненості у самостійному «тверезому» вирішенні соціальних конфліктів і проблем, навчання здоровим способам прийняття рішень стосовно себе та інших; задоволення потреби у соціальній підтримці в кризових ситуаціях, прийнятті та визнанні, включеності до соціальних відносин і зв'язків.

6. Допомога у професійному самовизначенні, профорієнтація в цілях перенавчання та подальшого працевлаштування і професійно-особистісної самореалізації.

7. Робота із сім'єю постнаркозалежного, спрямована на налагодження стосунків між хворим та близькими, подолання дисфункційних патернів відносин, гармонізацію комунікацій в сім'ї (Л. М. Литвинчук) [6, с. 29].

У контексті окреслених нами напрямків, механізмами соціально-психологічної адаптації постнаркозалежної особистості стають [3, с. 132]:

1) когнітивний, що включає всі психічні процеси, пов'язані з пізнанням: відчуття, сприймання, уявлення, пам'ять, мислення, уява і т. д.;

2) емоційний, що включає в себе різні моральні почуття і емоційні стани;

3) практичний, поведінковий, що пропонує певну спрямовану діяльність людини в соціальній практиці;

4) соціальний, що включає стосунки та відносини в процесі суспільної діяльності індивіда.

У цілому аналіз наукової літератури [1] показує, що психологічна та соціальна допомога в рамках соціально-психологічної реабілітації постнаркозалежних може ґрунтуватися на широкому спектрі лікувальних та реабілітаційних підходів, серед яких можна згадати виділені Н. Є. Завацькою поведінковий (зміна негативної або формування позитивної поведінки клієнта) та інсайт-орієнтовані підходи (робота з клієнтами, які проходять курс дезінтоксикації), а також підходи, засновані на самодопомозі (створення групи самодопомоги, де ключовим є взаємопідтримка людей зі схожими проблемами та демократична участь особи) та ін.

Беручи до уваги досвід А. Чаплигіна (2004), вважаємо, що структурними компонентами соціальної реабілітації постнаркозалежних справедливо вважати: соціальну ситуацію адаптації (відносно новий і незвичний для особистості стан соціального середовища, що вимагає перебудови поведінки, зміни попередніх форм і способу життєдіяльності); соціальну адаптивну потребу (наближення власних цінностей і установок до вимог соціальної ситуації або ж через активну зміну ситуації відповідно до власних потреб); психічну адаптивну потребу [10].

Висновки. Отже, у ході теоретичного аналізу з'ясовано ключові аспекти соціально-психологічної реабілітації постнаркозалежних дорослих, а саме: визначено сутність та обґрунтовано причини складності реалізації даного процесу, вказано соціально-психологічні проблеми, з якими стикаються наркозалежні особи, що вкотре підтверджує необхідність надання їм спеціальної соціально-психологічної допомоги, розкрито механізми соціально-психологічної реабілітації постнаркозалежних дорослих, узагальнено та охарактеризовано напрямки даного процесу реабілітації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Завацька Н. Є. Психологічна та соціальна підтримка узалежнених від психотропних речовин на стадії ремісії. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2011. № 1. С. 77-85.
2. Завацька Н. Є. Психологічні основи соціальної реабілітації особистості зрілого віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи». Київ, 2010. 54 с.
3. Ільченко Р. М. Проблема реабілітації та ресоціалізації постнаркозалежних дорослих. *«Вектори психології – 2019»*. Матеріали Міжнародної молодіжної наукової конференції (24 квітня 2019 р., м. Харків, Україна). Харків. 2019. 344 с.
4. Караяни А. Г., Корчемный П. А. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. Москва: ВУ, 2010. 348 с.
5. Литвинчук Л. М. Психологія реабілітації наркозалежних осіб: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2017. 363 с.
6. Литвинчук Л. М. Психологічні засади реабілітації наркозалежних осіб: автореф. дис. ... д-ра псих. наук: 19.00.04 – медична психологія. Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, Київ. 2018. 42 с.
7. Максимова Н. Ю. Психологічна травма як чинник адиктивної поведінки. *Актуальні проблеми психології*. Київ, 2017. № 15. С. 292-298.
8. Таточенко С. Психологічні аспекти реабілітації наркозалежної особистості у рамках програми зменшення шкоди. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2017. Т. XI: Психологія

особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Максименка. Вип. 16. С. 190–202.

9. Федорі Ю. С. Теоретичний аналіз соціально-психологічної реабілітації осіб, які перебували в екстремальній ситуації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія психологічна*. 2012. Вип. 2 (1). С. 332–330. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2012_2%281%29__40

10. Чаплигін А. Соціальна реабілітація у життєвій перспективі. *Соціальна психологія*. 2004. № 5. С. 20–24.

11. Чуйко О. В. Соціальна реабілітація: підходи до змістових характеристик процесу. *Акту-*

альні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2015. № 4. С. 152–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2015_4_27

12. Шлапко Т. В., Берцюх А. О., Номировська Ю. В. Правові основи реабілітації та ресоціалізації осіб, залежних від адиктивних речовин. *Юридичний науковий журнал*. 2020 р. № 1. С. 108–111. URL: http://lsej.org.ua/1_2020/28.pdf

13. Шумейко А. П. Види реабілітації і психореабілітації учасників бойових дій. *Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. праць*. Харків : НУЦЗУ, 2017. Вип. 21. С. 220–229.

ПСИХОГІГІЄНА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я УЧНІВ

PSYCHOHYGIENE AS AN IMPORTANT FACTOR OF MAINTAINING MENTAL HEALTH OF STUDENTS

Метою роботи є розгляд такого важливого показника професійної компетентності педагогічних працівників, зокрема психологів і соціальних педагогів, як основи психогігієни. Головним завданням цієї категорії фахівців вважається охорона, зміцнення та поліпшення психічного здоров'я особи шляхом організації належного природного, суспільного і навчального середовища, відповідного режиму і способу життя.

У вітчизняній літературі недостатньо висвітлена практична робота з дотримання психогігієнічних вимог в освітньому процесі. Зазвичай така робота здійснюється як доповнення до вже існуючих корекційних програм для дітей, або ж є складовою частиною проведення психолого-педагогічної корекції у вигляді дотримання режиму дня та режиму харчування. Натомість ознайомлення з теоретичними засадами впливу дотримання психогігієнічних умов навчання на психічне здоров'я учнів дає можливість фахівцям ефективно вирішувати психолого-педагогічні проблеми всіх учасників освітнього процесу. Як метод використаний теоретичний аналіз засад впливу дотримання психогігієнічних вимог на психофізіологічні процеси учнів.

Подається класифікація критеріїв психічного здоров'я школярів за медичними критеріями, запропонована вітчизняними науковцями. Описано рівні психічного здоров'я людини на основі стану і функціонування центральної нервової системи, стану функціонування психічної діяльності, співвідношення потреб людини з можливостями та вимогами соціального середовища. Проведено порівняння з «психічною нормою», запропонованою Всесвітньою Організацією Охорони Здоров'я. Виділено умови, які допомагають підтримувати нормальний стан психічного здоров'я. Виокремлено загальні стресові фактори, які систематично впливають на учнів протягом всього освітнього процесу.

Ключові слова: психічне здоров'я, психогігієна, освітній процес, стресові фактори, особистісний розвиток.

The aim of the work is to consider such an important indicator of professional competence of teachers, in particular psychologists and social educators, as the basics of psychohygiene. The main task of this category of specialists is to protect, strengthen and improve the mental health of the individual by organizing a proper natural, social and educational environment, appropriate regime and lifestyle.

In the domestic literature the practical work on observance of psychohygienic requirements to the organization of educational process is insufficiently covered. Such work is usually carried out as a supplement to existing correctional programs for children, or is part of psychological and pedagogical correction in the form of compliance with the daily routine and diet. Instead, acquaintance with the theoretical foundations of the impact of compliance with psycho-hygienic conditions of education on the mental health of students allows professionals to effectively address the psychological and pedagogical problems of all participants in the educational process. The theoretical analysis of bases of influence of observance of psychohygienic requirements on psychophysiological processes of pupils is used as a method.

The classification of criteria of mental health of schoolchildren in regards to medical criteria offered by domestic scientists is given. The levels of human mental health are described on the basis of the state and functioning of the central nervous system, the state of functioning of mental activity, the ratio of human needs to the capabilities and requirements of the social environment. A comparison with the "mental norm" proposed by the World Health Organization has been made. The conditions that help maintain a normal state of mental health are highlighted. The general stress factors which systematically influence pupils during all educational process are allocated. The directions of work of the educational institution and teaching staff concerning preservation of mental health of pupils on the basis of observance of psychohygienic requirements are considered.

Key words: mental health, psychohygiene, educational process, stressors, personal development.

УДК 159.964.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.13>

Корнієнко І.О.

к. психол. н., с.н.с.

Український науково-методичний центр
практичної психології і соціальної роботи

Вступ. Функціонування особистості в сучасному суспільстві характеризується все зростаючим темпом життя, надлишковою кількістю нової інформації, несприятливими екологічними умовами. На стан психіки людини впливають чинники соціального середовища: військова агресія, негативна економічна ситуація; високий темп життя і урбанізація; ускладнення професійної/навчальної діяльності; перевантаженість (перевантаженість) роботою/навчанням; великі відстані між місцем роботи/навчання і домом (транспортний стрес); недостатній матеріальний рівень

життя. Це призводить до межового зростання станів психоемоційного напруження, наслідком яких стають психогенні психічні проблеми і психосоматичні захворювання. Психосоматичні захворювання все частіше хроніфікуються, формуючи в індивіда специфічну «картину світу». Збільшується кількість сімейних проблем, проблем з навчанням підростаючого покоління. Це обумовлює необхідність своєчасного використання принципів психогігієни, що допоможе людині справлятися з щоденними навантаженнями, будувати оптимальну життєву траєкторію.

Мета роботи. Застосування основних принципів гігієни в освітньому процесі; застосування психогігієнічного підходу до особистості як складової професійної компетентності психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів.

Метод дослідження. Теоретичне обґрунтування використання основ психогігієни в освітньому процесі як складову збереження психічного здоров'я учнів.

Виклад основного матеріалу. Психогігієну визначають як науку про шляхи збереження та зміцнення психічного здоров'я населення, його динаміку в зв'язку з впливом на організм людини різних факторів зовнішнього середовища (природних, виробничих, соціально-побутових), яка розробляє науково-обґрунтовані заходи активного впливу на зовнішнє середовище і функції людського організму з метою створення найбільш сприятливих умов для збереження і зміцнення здоров'я людини [10, с. 201].

Головною своєю метою психогігієна має охорону, зміцнення та поліпшення психічного здоров'я особи шляхом організації належного природного і суспільного середовища, відповідного режиму і способу життя [14, с. 94].

Загально прийнята думка, що здоров'я людини визначається комплексом біологічних (спадкових і набутих) та соціальних факторів. Останні мають настільки важливе значення, що у преамбулі статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) зазначено: здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність захворювань і фізичних вад [19].

Термін «психічне здоров'я» був введений Всесвітньою Організацією Охорони здоров'я в 1979 році. У США і Великобританії, і в цілому, в англомовних публікаціях словосполучення «mental health» позначає успішне виконання психічних функцій, які мають результатом продуктивну діяльність, встановлення відносин з іншими людьми і здатність адаптуватися до змін і справлятися з неприємними ситуаціями. З раннього дитинства до пізніх періодів життя психічне здоров'я становить основу інтелектуальної діяльності та комунікативних навичок, навчання, емоційного зростання, стійкості і самоповаги [9, с. 125].

У світовій науковій літературі налічується близько 80 визначень поняття «здоров'я» і «психічне здоров'я» як сутнісної якості людини. Однак, жодне з них не стало загальноприйнятим, оскільки не знайшло конкретної реалізації в практиці [1, с. 64].

Стосовно рівня психічного здоров'я школярів, то за медичними критеріями його пропонують оцінювати на основі класифікації, яка запропонована Інститутом охорони здоров'я

дітей та підлітків АМН України і передбачає їх розподіл на п'ять груп:

I група – психічно здорові та оптимально адаптовані діти. Їм властиві такі риси: активність, колективізм, упевненість у собі, ці діти наполегливі в досягненні цілі.

II група – діти з функціональними порушеннями, переважно астено-невротичними реакціями. Від своїх здорових ровесників вони відрізняються нижчими показниками комунікативності, стресостійкості, зростанням факторів відповідальності.

III група – діти з донозологічними відхиленнями, переважно з наявністю астено-невротичного синдрому. Діти цієї групи характеризуються такими рисами: зменшенням активності, зростанням емоційної збудливості, підвищеною тривожністю, обмеженням комунікативності.

IV група – діти з клінічними формами нервово-психічних порушень у стадії субкомпенсації (неврози, патохарактерологічний розвиток особистості). Для цих дітей характерна висока схильність до стресу, наростання емоційної збудженості, апатія з високим рівнем тривожності.

V група – діти з клінічними формами нервово-психічних порушень у стадії декомпенсації, що потребують госпіталізації. Для них характерними є емоційні та поведінкові порушення, можливий розвиток депресій на фоні вегетативних порушень (тахікардія, нестабільність артеріального тиску, підвищена пітливість тощо [2, с. 191-192].

Деякі дослідники виділяють три рівня психічного здоров'я людини [13, с. 297]:

- рівень психофізіологічного здоров'я (визначається станом і функціонуванням центральної нервової системи);
- рівень індивідуально – психологічного здоров'я (визначається станом функціонуванням психічної діяльності);
- рівень особистісного здоров'я (визначається співвідношенням потреб людини з можливостями та вимогами соціального середовища).

Очевидно, що кожен рівень психічного здоров'я людини має свою медико-психологічну та соціально-ціннісну систему критеріїв норми і аномалії. Негативні зміни можуть відбуватися як на одному, так і на двох і всіх трьох рівнях. Порушення психофізіологічного рівня здоров'я виявляються у формі різноманітних нервових захворювань, що виникають як у центральній нервовій системі, так і в периферичній (мігрень, невралгія, неврит, поліневрит та ін.). Порушення індивідуально-психологічного рівня здоров'я зумовлюють появу ряду психічних захворювань (розлади сприйняття, мислення, пам'яті, емоцій тощо). Порушення особистісного рівня здоров'я викликають зміни

спрямованості особистості, які унеможливають її нормальне співіснування з соціальним оточенням (алкоголізм, наркоманія, злочинчості-маніяки).

Всесвітня Організація Охорони Здоров'я (ВООЗ), розробляючи проблему «психічної норми», пропонує свої рівні психічного здоров'я [20]:

- еталонне здоров'я (ідеальне) – повна адаптація індивіда, гармонійний розвиток, позитивно представлені всі критерії психічного здоров'я, не проглядається ймовірність психічних розладів;

- середньостатистичний рівень – стан показників психіки відповідає популяційній нормі з урахуванням статі, віку, соціального стану, соціокультурних умов та іншого. На цьому рівні існує ймовірність розладів поведінки та психіки (кризи індивідуального розвитку);

- конституціональний рівень – пов'язаний з інструментальними типологіями психіки і тіла;

- рівень акцентуацій – загострення особистісних рис характеру. В результаті цього людина стає більш вразливою;

- передхвороба – наявність окремих симптомів психічного розладу.

Стосовно запропонованих рівнів ВООЗ сформулювало відповідні критерії психічного здоров'я: у людини має бути усвідомлення і відчуття безперервності, постійності та ідентичності свого фізичного і психічного «Я»; почуття сталості та ідентичності переживань в однотипних ситуаціях; критичність до себе і своєї власної психічної діяльності та до її результатів; відповідність психічних реакцій силі і частоті впливів середовища, впливів соціальних обставин і ситуацій; здатність до самоврядування відповідно до соціальних норм, правил і законів; здатність планувати і реалізовувати власне життя; здатність змінювати спосіб поведінки залежно від зміни життєвих ситуацій і обставин.

Виділено умови, які допомагають підтримувати нормальний стан психічного здоров'я. Серед них: наявність почуття захищеності; наявність сенсу життя; повагу і самоповагу; відповідність психічних навантажень індивідуальному рівню витривалості; уникнення емоційного напруження [4, 170].

Сумарне навантаження на нервову систему дитини як вдома, так і в школі, спричиняє хаотичний, гарячковий ритм життя, супроводжуваний гіподинамією, порушенням режиму харчування, скороченням тривалості сну і відпочинку, відчуттям фізіологічного неблагополуччя. Неприятливі зрушення в організмі дитини акумулюються в хронічні захворювання, функціональні розлади нервової системи школярів, вегетативно-судинні проблеми

з ризиком підвищення кров'яного тиску. Під час іспитів не менше 30% учнів дають реактивні стани, нервово перенапруження викликає почуття незадоволеності собою [6, с. 179].

Особливе занепокоєння викликає недотримання науково обґрунтованих психогігієнічних норм організації освітнього процесу в закладі освіти, урахування індивідуальних норм навантаження, створення сприятливих умов для розвитку особистості школяра.

Це, з великою ймовірністю призводить до стресових розладів, відхилень в емоційно-особистісному розвитку і поведінці.

До загальних стресових факторів, які систематично впливають на учнів протягом всього освітнього процесу в закладі освіти можна віднести: сигнальну лівопівкульну основу побудови процесу навчання; пригнічення нейромоторних ритмів в умовах систематичної нерухомості дітей; зменшення здатності до координації довільних рухів у просторі; фізичне і емоційне напруження, яке зумовлене порушеннями санітарно-гігієнічних умов закладу освіти; депресивні стани, які обумовлені дисциплінарною моделлю освіти; сенсорно бідне/недостатнє навчальне середовище: комплекс факторів закритих приміщень і обмеженого простору [5, с. 299].

Практика свідчить, що більшість учнів перебувають у стані хронічної втоми, яка є головною причиною їх нервово-психічного виснаження; неправильно підібрані педагогічні прийоми, форми і методи негативно впливають на дитячу психіку і виявляються у вигляді дидактогеній та невротичних порушень. Починають переважати такі показники розвитку учнів шкільного віку як низький рівень пізнавальної активності та мотивації навчальної діяльності; порушення емоційної сфери; високий рівень тривожності; несформованість комунікативних навичок [7, с. 312].

Основною причиною навчального перевантаження учнів є не перенасиченість навчальних програм, а недосконала технологія навчання, яка часто ігнорує не лише психофізіологічні, а й психологічні особливості психічного здоров'я учнів. Результатом є розбалансованість внутрішніх процесів (когнітивних, емоційних, фізіологічних) і зовнішніх вимог (вимоги соціального оточення, відповідність стилю навчання і виховання дітей). Як наслідок, у дитини можуть виникати неврастенічні чи психастенічні синдроми, компульсивні реакції, імпульсивні дії чи афекти, фобії чи тривожність.

Статистика свідчить, що 80-85% денного часу учні проводять у сидячому положенні, лише 12% учнів шкільного віку мають захоплення, які більш-менш пов'язані з руховою активністю. Програмовий матеріал засвоюється максимум на 70%. Близько 25% учнів шкільного віку відчують труднощі у навчанні.

Близько половини учнів початкової школи пропускають заняття. В 70% учнів функціональні фізичні розлади до кінця шкільного навчання трансформуються у стійку хронічну патологію, кількість нервово-психічних розладів збільшується у 2 рази, у 3-рази захворювань органів травлення; у 4-5 разів – захворювань органів зору [20].

Одне з основних вимог психогієни – дотримання відповідності навчального навантаження віковим можливостям дитини. На превеликий жаль, ця відповідність дотримується не завжди. Робочий день учня, особливо в старших класах, надмірно насичений інформацією, нерідко перевищує робочий день дорослої людини [16, с. 41].

На стомлюючий вплив уроку нашаровується безліч суб'єктивних чинників: тип вищої нервової діяльності учня, ступінь втоми, з якою він приступив до роботи, психічний стан від попередніх факторів. Перші 3-5 хвилин уроку – це процес впрацювання у ритм уроку. Наступні 10-15 хвилин – найвища працездатність, коли активно діє увага учня (за рахунок інтенсивної роботи та цікавого викладання матеріалу може бути до 20 хв.) На наступному етапі необхідно змінити вид діяльності. Після цього ще 5-10 хв. триває ефективна робота. Через 25-30 хвилин у дитини з'являються ознаки втоми, а через 12 хвилин знижується увага. Загальне учбове навантаження разом з домашнім завданням повинно не перевищувати для дітей 7 років – 5/5,5 годин, 10 років – 6/6,5 годин, з 13-14 років – 7/8 годин. Тривалість безперервного читання для дітей 6 років не повинна перевищувати 8 хвилин, у віці 7-8 років – 10 хвилин, 9 років – 15 хвилин. Загалом, середня тривалість активної уваги у 5-7 років до 15 хвилин, 7-10 років – 20 хвилин, 10-12 років – 25 хвилин. Стосовно уроку, слід пам'ятати, що в останні 10 хвилин об'єктивно увага і працездатність учнів падають, спрацьовують механізми самозахисту, учні перестають сприймати навчальний матеріал («вимикаються»), тому цей період занять неефективний. Для молодших класів бажано скоротити тривалість останніх уроків, а для старших – зробити їх більш легкими [3, с. 117].

Сучасна фізіологія виділяє кілька фаз працездатності, яка змінюється в нормальних умовах під впливом цілої низки факторів. Перша фаза розумової праці – передробочий стан. Зовнішні і внутрішні подразники сигналізують про початок розумової діяльності. Надалі відбувається поступове включення різних функцій організму, налаштування необхідних регуляторних механізмів. Ця фаза характеризується деяким підвищенням працездатності і її називають станом «впрацювання». У наступній фазі настає відносна стабілізація працездатності, утримання її на певному рівні протягом деякого часу. Остання

фаза характеризується зниженням працездатності, розвитком явищ стомлення. Вторинне підвищення працездатності спостерігається в кінці робочого дня, виникає внаслідок мобілізації резервів організму у школярів.

Ефективний спосіб уникнути стомлення – переключення з одного виду діяльності на інший. На фізіологічному рівні відбувається переадресування збудження з одних ділянок кори головного мозку на інші. Мікропаузи фізіологічно необхідні для відновлення ритму трудової і розумової діяльності, а робота без них знижує працездатність в 2-2,5 рази. Учні для збереження високої продуктивності розумової праці повинні дотримуватися чергування 5-10 хвилинних перерв для відпочинку після кожного періоду розумової праці – 45хв. Чергування різних за характером уроків, різноманітність форм роботи на самому уроці можуть помітно підвищити гостроту сприйняття, попереджати стомлення. Тим часом в педагогічній практиці це перемикання використовується недостатньо.

Одним з непрямих, але надзвичайно ефективних засобів профілактики стану стомленості уроку служить його привабливість для учнів. Їй належить провідна роль в збереженні позитивної мотивації і сприятливого емоційного стану, одного з найважливіших елементів психогієни. Позитивний емоційний стан учнів активізує вищі відділи мозку, сприяє підвищенню збудливості, покращує пам'ять і тим самим підвищує працездатність, а також покращує психічне здоров'я особистості.

Негативні емоції, на противагу позитивним, знижують рівень функціонування нервових структур і психічної діяльності. З цієї точки зору в дещо іншому світлі виступають шкільні оцінки. Учні, отримуючи негативні оцінки, гірше виконують подальші завдання того ж типу, у них знижується працездатність. Педагогам слід бути гранично об'єктивними і обережними при оцінюванні робіт, не зловживати виставленням поганих оцінок. В протилежному випадку учень відчуває певний дискомфорт, пригніченість, невпевненість в своїх силах, гірше відповідає при опитуванні, наслідком часто буває невротизація дитини. Позитивному емоційному стану сприяє також підбадьорювання, похвала педагога [17, с. 84].

Істотною вимогою шкільної психогієни становить інтерес учня до досліджуваного предмета. Цікавий виклад предмета надає заняттям емоційне забарвлення, яке служить передумовою оптимальної збудливості центральної нервової системи, а отже, і високої розумової працездатності [6, с. 311].

Це знаходить підтвердження і в експериментальних даних, які вказують, що позитивні емоції покращують збудливість нервової системи у дітей, а негативні її пригнічують [7, с. 97].

Атмосфера доброзичливості, взаємної довіри між вчителями та учнями сприятливо впливають на чутливу психіку дитини, і навпаки, незаслужені зауваження, особливо нетактовні, пригнічують, позбавляють активності, ініціативи [13, С. 504].

Важливу роль у психічному благополуччі дитини та збереженні її психічного здоров'я має позитивна взаємодія в системі «педагог-учень». Соціальна підтримка відіграє велику роль в запобіганні стресових реакцій. Вразливість до стресу особливо велика в молодшій віковій групі через несформованість механізмів психологічного захисту в дитячому віці. Вразливість до розладу підвищує також обтяженість попередніми психотравмами, емоційна нестійкість, підвищена тривожність і незрілість особистості, конфліктні відносини з батьками.

Смислословотворчою характеристикою педагогічної діяльності повинно бути базове ставлення педагога до дитини, тобто таке поєднання знань, переконань і професійних позицій педагога, яке допомагає йому бачити, розуміти і конструктивно ставитись до емоційних та поведінкових проявів дітей, що, найчастіше, виникають внаслідок переживання ними стресових ситуацій. Таке ставлення допомагає вчителю не фіксуватися на оцінці поведінки дітей як такої, що «не відповідає нормі» чи є «неправильною», «неадекватною», а навпаки, сприяє розумінню природних і закономірних психічних реакцій дітей на стрес і дозволяє вчителю надати дитині необхідну підтримку у важкий для неї період. Емоційні або поведінкові прояви дитини є мимовільним і несвідомим прагненням дитини опанувати важку ситуацію. За цими емоційними та поведінковими проявами найчастіше стоїть бажання дитини захистити себе, прагнення впоратись із сильними емоціями, страх за своїх близьких, потреба отримати увагу і підтримку. Допомога і підтримка вчителя може бути корисною для дитини лише за умови, якщо спілкування будується на повазі, прийнятті та розумінні потреб і почуттів дитини, її цінностей. Довіра до почуттів дитини та віра в те, що за всіма її реакціями стоїть процес, через який психіка дитини спрямовує свої ресурси на досягнення стану балансу (тобто на «позитивну мету»), допоможе і дитині повірити, що вона може довіряти своїм почуттям, може робити певні дії самостійно [11, с. 157].

Негативний вплив на дитину може мати домінуюча позиція педагога, педагогічні конфлікти учителя з учнями, прояви професійної деформації чи синдрому емоційного вигорання.

Важливу роль у психічному благополуччі дитини має стиль спілкування вчителя з учнями. Педагог, який послуговується безапеляційним

стилем спілкування, використовує такий арсенал методів як погрози, накази, жорстку критику, безапеляційні твердження і, тим самим, завдає шкоди психічному здоров'ю учня. Як наслідок, у дитини можуть виникати неврастеничні чи психастенічні, компульсивні реакції, імпульсивні дії чи афекти, фобії чи тривожність [18, С. 503].

Конфлікти на рівні «вчитель – учень», на жаль, є звичним явищем, проте їх негативні наслідки часто мають тривалий характер, що згубно позначається на психічному здоров'ї школяра. За статистикою від 33 до 40% педагогічних конфліктів виникають з вини вчителів, проте, у таких випадках часто звинувачують учнів [3, с. 209].

Недотримання психогігієнічних вимог в закладі освіти з великою ймовірністю призводить до стресових розладів, відхилень в емоційному та особистісному розвитку і, як наслідок, здійснює травмуючий вплив на дітей, який має типові характерні прояви:

Соматичний стан у таких дітей супроводжується вегетативною симптоматикою: свербіж шкіри, температура, головні болі, тремор пальців рук, скарги на зниження або повна відсутність апетиту, поєднання відчуття холоду з підвищеною пітливістю, нудота, позиви на блювоту, утруднене випорожнення шлунково-кишкового тракту [15, с. 54].

Висновки з проведеного дослідження.

Перед сучасною школою, і в першу чергу, перед психологічною службою постало завдання активного впливу на освітній процес для реалізації та дотримання психогігієнічних вимог: сприяти створенню умов фізичного і психологічного комфорту, зміна видів діяльності, чергування розумового і фізичного навантаження, сприйняття за допомогою різних аналізаторів, навчання соціальній перцепції, чергування пасивного навчання (слухати, читати, писати) з активним (обмінюватися думками, аналітико-синтетично обробляти інформацію, створювати нове). Процес навчання повинен супроводжуватись тільки позитивними емоціями, такими як радість нового знання, досягнення успіху, задоволення, похвала тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрос М. Є. Психічне здоров'я особистості: психологічне консультування керівників шкіл // Освіта і управління. Том 2. 1998. Число 2. С. 64
2. Валецька Р. О. Основи валеології: підручник. Луцьк: Волинська книга, 2007. 348 с.
3. Грибан В. Г. Валеологія: Навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 256 с.
4. Дьяконова Т., Дьяконов И., Овчинников Практическая психогигиена «Издательство «СпецЛит», 2017. 180 с.
5. Коцан І. Я., Ложкін Г. В., Мушкевич М. І. Психологія здоров'я людини. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 430 с.

6. Кулганов В. А., Белов В. Г., Парфёнов Ю. А. Прикладная клиническая психология: учебное пособие. СПб.: СПбГИПСП, 2012. 444 с.
7. Куликов Л. В. Психогигиена личности: Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики: учебное пособие. СПб.: Питер, 2004. 412 с.
8. Мартинюк І.А. Патопсихологія: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2008. 208 с.
9. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Київ, 2018. Том 1. 208 с.
10. Основи медичної психології: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. IV рів. акред. та лік.-інтерн. /Ждан В.М., Скрипніков А.М., Животовська Л.В. та ін. Полтава:ТОВ «АСМІ», 2014. 255 с.
11. Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості/стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах: навч.-метод. посіб. / Богданов С. О. та ін. К: Пульсари, 2017. 208 с.
12. Поташнюк Р.З. Психогігієна: навч. посібн. Волин.держ. ун-т ім. Л. України. Луцьк: Надстрія, 2000. 62 с.
13. Психологические методы обретения здоровья: Хрестоматия /Сост. К. В. Сельченко. Мн.: Харвест, АСТ, 2001. 720 с.
14. Толкунова І. В., Гринь О. Р., Смоляр І. І., Голець О. В. Психологія здоров'я людини. Київ, 2018. 156 с.
15. Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: ДП «Вид. дім "Персонал"», 2017. 160 с.
16. Шепеленко Т. В., Буц А. М., Паршев А. Є. Гігієнічні основи фізичного виховання та спорту. Основи психогігієни: конспект лекції. Харків: УкрДУЗТ, 2019. 58 с.
17. Урбанович А. А. Психология управления: учебное пособие. Мн.: Харвест, 2001. 640 с.
18. Blumberg I. Mental "health" and mental "illness" // Hosp Commun. Psychiatry. 1997. Vol. 130, № 3. P.229-239.
19. Основні поняття в галузі охорони праці. Основні терміни та визначення. URL: <https://infopedia.su/7xe19.html> (дата звернення: 11.05.2022).
20. Мардар Г. І. Валеологія з методикою викладання: конспект лекцій. Черн.: Декан, 2012. 343 с. URL: <https://uchebnik-online.net/book/411-valeologiya-z-metodikoyu-vikladannya-konspekt-lekcij-g-i-mardar/165-vpliv-procesu-navchalnoyidiyalnosti-na-zdorovya-uchniv.html>_(дата звернення: 01.06.2022).

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТРАХУ ВАКЦИНАЦІЇ COVID-19

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF COVID-19 VACCINE HESITANCY

УДК 159.942.5.
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.14>

Кузьо О.Б.

к.психол.н.,
доцент кафедри практичної психології
Інституту управління, психології
та безпеки
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Христук О.Л.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри теоретичної психології
Інституту управління, психології
та безпеки
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Супрун О.О.

здобувачка вищої освіти III курсу
спеціальності 053. Психологія
Інституту управління, психології
та безпеки
Львівський державний університет
внутрішніх справ

У статті досліджено соціально-психологічні чинники, що пов'язані із страхом вакцинації COVID-19. Виходячи з теоретичного аналізу наукових джерел, виділено соціальні (фейкова інформація, що поширюється ЗМІ, демографічні фактори, хитка позиція сучасної української медицини) та психологічні (схильність до навіювання, рівень тривоги, інтернальний чи екстернальний локус контролю та ін.) чинники. Проаналізовано негативні наслідки впливу COVID-19 на психологічний стан досліджуваних у різних країнах, а також можливі причини та аргументи швидкісної розробки вакцин проти COVID-19 у порівнянні з іншими вакцинами. У статті використано наступні методи дослідження: анкета занепокоєння штату Пенсильванія PSWQ, опитувальник «Локус суб'єктивного контролю» (загальна інтернальність/екстернальність, інтернальність стосовно хвороби), багатомірний особистісний опитувальник 16 PF Кеттела (шкали підозрілості/довірливості та самостійності/сугестивності), опитувальник «Страх перед вакцинацією», авторські питання анкети. У ході емпіричного дослідження за допомогою кореляційного аналізу було виявлено обернений взаємозв'язок між факторами «загальна інтернальність/екстернальність» та «страхом вакцинації» і «схильністю до надмірних переживань». Досліджено, що чим екстернальнішою є особа, тим вищий рівень надмірних переживань та страх вакцинації вона матиме. Найвищий рівень лояльності щодо вакцинації COVID-19 проявляють досліджувані з високим показником фактору загальної інтернальності. За допомогою порівняльного аналізу з'ясовано, що «не вакциновані» мають вищий рівень тривоги щодо вакцинації, ніж «вакциновані». Значимих взаємозв'язків страху вакцинації щодо сугестії та підозрілості виявлено не було.

Ключові слова: пандемія COVID-19, вакцинація, інтернальність, екстернальність, страх вакцинації, схильність до надмірних переживань.

In this paper, the social and psychological factors associated with vaccine hesitancy are investigated. Based on a theoretical analysis of scientific sources, social (fake information disseminated in the media, demographic factors, the shaky position of modern Ukrainian medicine) and psychological (suggestibility, anxiety level, internal or external locus of control, etc.) factors are highlighted. The negative impacts of COVID-19 on the psychological state of the research subjects in different countries, as well as possible reasons and arguments for the rapid development of COVID-19 vaccines compared to other vaccines, are analyzed. The following research methods were employed in the paper: the Penn State Worry Questionnaire (PSWQ), the Locus of Control Questionnaire (general internality/externality, disease-related internality), Cattell's Sixteen Personality Factor (16PF) Questionnaire (suspicion/confidence scales), Questionnaire on Vaccine Hesitancy, author's questions for the questionnaire. An empirical study using correlation analysis revealed an inverse relationship between the factors "general internality/externality" and "vaccine hesitancy" and "tendency to excessive anxiety". The research suggests that the more "external" a person is, the higher the level of excessive anxiety and vaccine hesitancy they have. The highest level of loyalty to the COVID-19 vaccination is shown by the research subjects with a high indicator of general internality. A comparative analysis showed that the "unvaccinated" have a higher level of anxiety about vaccination than the "vaccinated". No significant interrelation between vaccine hesitancy and suggestibility and suspicion was found.

Key words: COVID-19 pandemic, vaccination, internality, externality, vaccine hesitancy, tendency to excessive anxiety.

Постановка проблеми. Недовіра суспільства до вакцинації спричинена різноманітними фейками в медіа-сфері та інтернеті, теоріями змови, фальсифікованими препаратами та низьким рівнем обізнаності громадян [1; 6]. За оцінками ВООЗ, 1 з 10 медичних товарів у країнах з низьким і середнім рівнем доходу є фальсифікованим або неякісним, що спричиняє величезні втрати особистого та громадського здоров'я. Тому підроблені ліки не є новим явищем, викликаним COVID-19. Неякісні та фальсифіковані ліки і вакцини можуть спричинити до поширення занепокоєння, а в кінцевому підсумку – до значно масштабнішого опору вакцинації в майбутньому.

Незважаючи на це, за даними ВООЗ вакцинація є простим, безпечним та ефективним

способом захисту від шкідливих захворювань перед контактом з ними, оскільки вона активує природні захисні сили організму, щоб навчитися протистояти конкретним інфекціям та зміцнити імунну систему. У цьому сенсі, вакцинація проти COVID-19 може зменшити ризик серйозно захворіти і померти, а відтак, і фатальність наслідків.

Сучасні суворі реалії, в яких ми на даний момент перебуваємо, викликають гостру необхідність детальнішого вивчення питання вакцинації проти COVID-19 і тих соціально-психологічних чинників, що провокують сумніви і страх щодо неї. Оскільки тема є актуальною, проте її емпірична складова досі продовжує свій процес формування, дана наукова розвідка є спробою детальнішого вивчення детер-

мінантів, які впливають на загальне суспільне ставлення до вакцинації. Попри цинічну війну Росії в Україні, хоча дана проблема і відійшла на задній план, однак не можна вважати це питання остаточно вирішеним.

Відтак, **мета** даної статті полягає у виявленні соціально-психологічних детермінант, що викликають страх перед вакцинацією.

Припускається, що найвищий рівень лояльності щодо вакцини проти COVID-19 проявлятимуть досліджувані з високим показником фактора загальної інтернальності, а особи з низьким рівнем – будуть схильні до сугесії, підозрілості, високого рівня тривоги та уникатимуть вакцинації.

Виклад основного матеріалу дослідження. COVID-19 завдав виклику не лише системам охорони здоров'я, а й економічним системам, соціокультурним моделям та політичним інститутам. Незважаючи на те, що COVID-19 може зникнути, його наслідки будуть довготривалими і надалі створюватимуть критичні проблеми. Опитування проведене з 31 березня по 13 квітня 2020 року в США показало, що 28% респондентів повідомили про підвищені симптоми депресії, що приблизно в 3,5 рази перевищує поширеність, визначену в Національному огляді здоров'я та харчування 2017–2018 років [11]. Приклади з деяких країн ЄС ілюструють серйозний вплив пандемії на психічне самопочуття людей: на початку карантину у Франції тривога була вдвічі більшою, а задоволеність життям значно впала [10]. В Італії вісім із десяти опитуваних сказали, що їм потрібна психологічна підтримка [13]. У Бельгії поширеність тривоги та депресії подвоїлася, збільшившись у середньому з 11 % (9,5 % відповідно) у 2018 році до 23 % (20 % відповідно) у квітні 2020 року [12].

Можемо спостерігати, що проблеми породжені COVID-19 точно вплинули на цінності, екзистенційні переживання і поділили життя на «до» та «після». У науковій літературі маємо багато даних про те, які фактори ризику розвитку стресових реакцій під час пандемії існують, якими є наслідки стресових подій для медичного персоналу, значення EMDR в усуненні факторів ризику, що можуть стати основою для розвитку ПТСР та ін [11; 14; 16]. Іншим важливим питанням є пошук варіантів, щоб не допустити до надскладних наслідків. Одним із таких варіантів є вакцинація та різне ставлення щодо неї [1; 5; 6; 7; 8; 9; 15].

Поява вакцини – стала надією на порятунк, проте, як виявилось, думки в суспільстві стосовно щеплення розділились. Україна на даний момент займає одну із лідерських позицій серед країн, із найнижчим рівнем вакцинації у Європі. Цей антирекорд спровокований різними соціально-психологічними детермінантами, які породжують страх вакцинації

проти коронавірусу. До потенційних причин можемо віднести як: особистий рівень тривоги індивіда, вплив сугесії та її роль у формуванні громадської думки, так і загальний рівень обізнаності громадян, доступність вакцини тощо.

Швидкість з якою були розроблені перші вакцини проти COVID-19 була надзвичайною. Для прикладу, вакцину проти кору знайшли відносно швидко: від відкриття збудника до створення першої вакцини пройшло всього 10 років, але для висипного тифу знадобилося більше століття. Розробка вакцини проти COVID-19 зайняла значно менше часу, ніж розробка будь-якої іншої вакцини. Менш ніж за рік було оголошено кілька успішних вакцин, які були схвалені для використання [8].

Відтак, постає запитання: яким чином вакцину проти коронавірусу розробили за такий короткий термін? Відносно швидкий розвиток цих вакцин не означає, що заходи безпеки були пропущені чи порушені. Існує кілька причин, чому вакцини проти COVID-19 були розроблені швидше, ніж інші вакцини:

- Технології, які використовуються для розробки вакцин проти COVID-19, розроблялися роками для підготовки до спалахів інфекційних вірусів.
- Країни поділилися генетичною інформацією про SARS-CoV-2, що пришвидшило процес пошуку вакцини.
- Процеси тестування вакцин не пропускали жодних кроків, але розробники вакцин провели деякі етапи процесу одночасно, щоб якомога швидше зібрати якомога більше даних.
- Уряди заздалегідь виділяв кошти розробникам вакцин, тому компанії мали необхідні ресурси.
- Деякі типи вакцин проти COVID-19 були створені з використанням інформаційної РНК (мРНК) – нової технології, яка забезпечує швидший підхід, ніж традиційний спосіб виготовлення вакцин.

• Соціальні мережі дозволили компаніям звертатися до волонтерів для дослідження та залучати їх і багато людей хотіли допомогти, тому було достатньо учасників дослідження, щоб перевірити вакцини проти COVID-19.

• Оскільки SARS-CoV-2 швидко поширюється, багато добровольців, які отримали вакцини, зазнали впливу вірусу і з такою кількістю випадків зараження знадобилося менше часу, щоб перевірити чи діють вакцини [8; 15].

Варто згадати і про свідому фальсифікацію даних щодо вакцин, адже це розповсюджене явище і українське суспільство з ним зіштовхнулось як ніхто інший. Звідси походять і різноманітні теорії змов, в яких під виглядом препарату, що вводиться як превентивний засіб проти хвороби, підозрюють щось, що в майбутньому виявиться або ж наркотиком, або

ж чіпом, який захопить владу над свідомістю людини [6].

Серед значної частини українців, на сьогодні панує думка, що вакцинація вигідна в першу чергу для фармацевтичних компаній, адже вони, як ніхто інший, намагаються збагатитись на такому людському факторі як страх. Проте завдяки позитивному досвіду вакцинації знайомих та родичів, безкоштовності щеплення, а також порадам лікарів і запровадженням обмеженням пов'язаних із працевлаштуванням, транспортом і допуском до різноманітних видів дозвілля, українці, особливо молодь, почали поступово змінювати своє категоричне ставлення на більш лояльне.

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) в Україні провів національне репрезентативне опитування, яке показало, що 42% українців, які ще не вакцинувались – готові щепитись за певних умов. Найбільше мотивує охочих щепитись те, що вакцинація може запобігти коронавірусній хворобі чи ускладненням від неї і що вони не заразять інших людей. Це дійсно так, адже вакциновані люди у 5 разів рідше заражаються та мають більш ніж у 10 разів нижчий ризик госпіталізації з COVID-19, ніж нещеплені [7].

Це також було найбільшим мотиватором і для тих, хто вже вакцинувався. Так 65% вакцинувались, щоби не хворіти і не мати ускладнень від COVID-19. Лише 14% зазначили, що вони зробили це через рекомендацію роботодавця чи закладу освіти. Нагадаємо, станом на 3 листопада 2021 року, в Україні 10 682 752 людей вже отримали хоча б першу дозу, а 7 596 587 – дві і тепер повністю захищені [5].

Однак, дані статистики засвідчують, що великий відсоток респондентів і досі сумнівається щодо щеплення. Серед основних причин – недооцінювання ризиків COVID-19 та міфи про щеплення. Серед тих, хто ще не вакцинувався і не бажає цього робити, більшість не довіряють вакцинам, вважають, що вакцинація несе більше ризиків, аніж сам COVID-19 та не хочуть переживати реакцію на вакцини. А майже чверть вважають, що мають медичні протипоказання до вакцинації від COVID-19, хоч насправді абсолютні протипоказання можуть мати менше одного відсотка людей. Ті, хто не хочуть вакцинуватись, не вважають пандемію серйозною загрозою чи

COVID-19 такою хворобою, від якої потрібно щеплюватися взагалі.

З необхідності систематизувати різносторонню інформацію, що подається в наукових та не наукових джерелах, було запропоновано табл. 1 Соціально-психологічні детермінанти страху вакцинації [3].

Соціально-психологічні детермінанти страху вакцинації проти коронавірусу неодноразово породжували масові протести проти вакцинації та карантину впродовж всієї пандемії. Протести внаслідок карантинних обмежень не унікальне явище і в Україні. У Києві, третього листопада 2021 року, відбувався марш противників вакцинації та локдауну. Учасники назвали це «акцією прямої дії», в якій вони спробували відстояти свої права людини. Зібрання близько тисячі людей відбулось біля Верховної ради [1].

Відтак, гострі питання довкола вакцинації породжують необхідність емпіричних досліджень даної теми. Таке емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників, що підтримують страх перед вакцинацією COVID-19 було проведено в листопаді-грудні 2021 року. У дослідженні прийняло участь 60 респондентів, серед них 36 – жінок (60%), 23 – чоловіків (38%) та одна особа (2%), що не зазначала зазначати статі. Віковий діапазон учасників становив 17-42 роки, серед досліджуваних найбільша кількість осіб віком з 18 по 21 рік (74%). Було використано наступні методики:

1) Анкета занепокоєння штату Пенсильванія PSWQ – це шкала самооцінки з 16 пунктів, розроблена для вимірювання ознак занепокоєння у дорослих. Занепокоєння розглядається як домінуюча ознака генералізованого тривожного розладу (ГТР). Шкала вимірює надмірність, загальність і неконтрольовані розміри занепокоєння [2, с. 106].

2) Опитувальник «Локус суб'єктивного контролю» або ж РСК, що виявляє екстернальний або інтернальний тип поведінки. У першому випадку людина вважає, що події, які з нею відбуваються, – результат дії зовнішніх сил – випадку, інших людей тощо. У другому випадку людина інтерпретує значущі події як результат своєї діяльності. В опитуванні були використані такі шкали як: загальна інтернальність (Iz) та інтернальність стосовно здоров'я і хвороб (Ix).

Таблиця 1

Соціально-психологічні детермінанти страху вакцинації

Соціальні чинники	Психологічні чинники
Інформація поширена ЗМІ	Схильність до навіювання
Думка оточення	Рівень тривоги
Демографічні фактори	Страх відповідальності (інтернальний чи екстернальний локус контролю)
Хитка позиція сучасної науки/медицини	Бажання проявити спротив системі

3) Опитувальник рівня страху вакцинації від COVID-19 – обрану анкету створювали ставлячи перед собою ціль вивчити, як тривога щодо думок про смерть пов'язана з тривогою від вакцинації [9].

4) Багатофакторний особистісний опитувальник 16PF (Sixteen Personality Factor Questionnaire, 16PF). У нашому дослідженні використовується фактор L – «довірливість – підозріливість» та Фактор Q2 – «конформізм – нонконформізм».

5) Авторські питання анкети. Серед авторських питань анкети були наступні: 1. «Чи боїтесь ви негативних побічних ефектів, які можуть виникнути після вакцинації від COVID-19? (а) так; б) ні; в) частково); 2. «Чи вважаєте ви, що дозвіл на вакцинацію від COVID-19 було надано занадто швидко, без необхідних тестувань та перевірок?» (а) – цілком погоджуюсь; б) не погоджуюсь; в) частково погоджуюсь; с) важко відповісти); 3. «Ви погоджуєтесь, що вакцинація проти COVID-19 може бути більш небезпечною, аніж сама хвороба (коронавірус) ?» (а) – так; б) ні; в) важко сказати) та ін.

Було використано методи математично-статистичної обробки даних: кореляційний (за Спірменом) та порівняльний (Т-критерій Стюдента) аналізи.

Після етапу зібрання даних, респондентів, що взяли участь у дослідженні було розподілено на групи наступним чином: (1) учасники з високим рівнем тривожності щодо вакцинації (40 %), (2) з низьким рівнем тривоги щодо вакцинації (60%), (3) вакциновані (54%), (4) невакциновані (46 %).

Перш за все, варто звернути увагу на дані, які були отримані по всіх 60-ти учасниках опитування, до моменту розподілу їх на групи. Цікавою знахідкою в процесі аналізу результатів опитування став обернений кореляційний зв'язок між шкалою PSWQ (схильність до надмірних переживань) та Із (шкала загальної інтернальності в РСК): $r = -0,31$, $p \leq 0,05$ (див. рис. 1). Тобто, високий показник схильності до переживань корелює із низьким показником загальної інтернальності. А це, в свою чергу, говорить про те, що чим вищий рівень схильності до надмірних переживань, тим менший, на думку особи, її зв'язок із впливом на події свого життя.

Рис. 1. Кореляційна плеяда показників факторів Із, PSWQ та страху вакцинації

Як це може проявлятися в ставленні до вакцинації такої особи? Думка оточення, засоби масової інформації та інші джерела, що володіють сугестивним впливом, будуть вирішальними для такого досліджуваного в прийнятті рішення щодо щеплення проти COVID-19. Такий розвиток подій більш аніж можливий, адже через зневіру у власну значущість і вплив на власну долю, такий респондент радше прислухається до порад інших, або ж повірить у фейкову інформацію, знайдену на просторах інтернету, аніж наважиться прийняти самостійне раціональне рішення.

Наступна кореляція своїм вагомих оберненим зв'язком тільки підтверджує все вищесказане. Мова йде про шкалу Із (загальна інтернальність) та страх вакцинації респондентів (а саме тих, в кого цей страх наявний) ($r = -0,36$, $p \leq 0,05$ (див. рис. 1)).

Ці дані можна тлумачити у формі твердження: «Я не маю контролю над власним життям, тому з негативними побічними наслідками вакцинації я не зможу впоратись, оскільки це справа випадку». Ну і як наслідок, ми отримуємо високий рівень страху серед таких респондентів. Тобто, ця кореляція є прямим підтвердженням попередньо розглянутої.

Можна припустити, що саме високий рівень інтернальності взаємопов'язаний з низьким рівнем переживань, який згодом може пози-

Таблиця 2

Шкали методик, що було використано в емпіричному дослідженні

Методики дослідження	Шкали
Опитувальник PSWQ	Схильність до надмірних переживань
Опитувальник рівня суб'єктивного контролю	Фактор Із, Іх (загальна інтернальність/екстернальність, інтернальність стосовно хвороби)
Опитувальник «Fear of vaccination»	Страх вакцинації
16-ти факторний опитувальник Кеттела	Фактор L, Q2 (підозрілість/довірливість та самостійність/сугестивність)

тивно вплинути і на прийняття рішення щодо вакцинації (полегшить це рішення за рахунок впевненості в собі та у власних діях). Досліджувані з нижчим рівнем особистісної тривогои будуть більше впевненими в своїх силах та впливі на життя, а відтак, матимуть менше страхів щодо вакцинації (страх вакцинації корелює з фактором інтернальності $r = -0,36$, $p \leq 0,05$). Респонденти, що мають вищий рівень тривоги/страху щодо вакцинації, матимуть скоріше екстернальний локус контролю, що проявлятиметься через невіру в те, що події в житті можна контролювати, а через вакцинацію впливати на перспективи свого здоров'я.

Також, порівняльний аналіз за Т-критерієм Стюдента показує цікаву статистично значиму відмінність у групі «вакцинованих» та «не вакцинованих» стосовно тривоги/страху щодо вакцинації. Помічаємо, що «не вакциновані» мають вищий рівень тривоги/страху щодо вакцинації, ніж досліджувані в групі «вакциновані» ($t = 4,06$) (див. рис. 2).

Висновки. Пандемія COVID-19 зачепила різні сфери життя населення всього світу. Довгоочікуваним порятунком від швидкісних обертів розповсюдження вірусу стала вакцинація. Вакцини з'явилися в короткий термін внаслідок максимальної активізації всіх можливих ресурсів наукової спільноти. Звісно, як і у всіх ліків, вакцина має ряд переваг та недоліків, проте значну частину недовіри суспільства до вакцинації породили не побічні ефекти, а такі соціально-психологічні чинники як: низький

рівень обізнаності, високий сугестивний вплив оточення, інтернет-ресурси, медіа та особистісні суб'єктивні переживання.

На основі емпіричного дослідження було проведено кореляційний та порівняльний аналіз за Т-критерієм Стюдента. Інтерпретація даних результатів дала змогу приблизитись до відповіді на запитання: які психологічні фактори відіграють провідну роль у підтримці страху вакцинації? Було виявлено, що із обернено корелює із фактором «страх вакцинації» ($r = -0,36$; $p \leq 0,05$) та PSWQ ($r = -0,31$; $p \leq 0,05$), а також те, що особи з нижчим рівнем тривоги щодо вакцинації матимуть вищі показники по шкалі інтернальності. Невакциновані досліджувані матимуть вищий рівень тривоги щодо вакцинації та уникатимуть її ($t=4,06$).

Таким чином, гіпотеза нашого дослідження підтвердилася частково. Отримані результати свідчать про те, що чим вищий рівень інтернальності в особи, тим нижчим буде рівень її загальної тривоги та менший страх перед вакцинацією. Це, в свою чергу, може позитивно впливати на бажання індивіда вакцинуватись. Значимих взаємозв'язків страху вакцинації щодо сугестії та підозрілості виявлено не було. Цікавими перспективами подальших пошуків можуть бути питання дослідження корекційного впливу на страх вакцинації через різноманітні психотерапевтичні інтервенції [4] та формування адекватного сприйняття реальності в даному контексті.

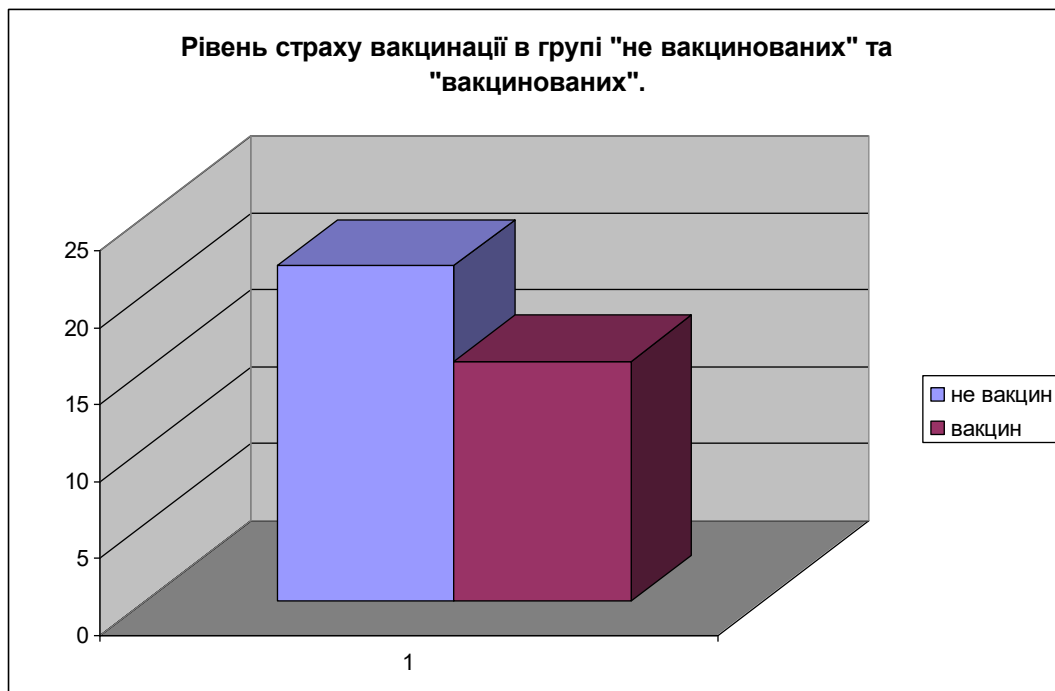

Рис. 2. Діаграма «вакцинованих» та «не вакцинованих» респондентів стосовно страху вакцинації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. "Акція прямої дії". Противники вакцинації перекрили вулиці у центрі Києва. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-59145669>
2. Крейг Д. Маркер Генералізований тривожний розлад. Львів, Свічадо, 2017. 124 с.
3. Кузьо О. Б., Супрун О. О. Соціально-психологічні чинники, що провокують страх перед вакцинацією. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві*: Зб. тез VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 22 жовтня 2021 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2021. С. 132–137.
4. Кузьо О. Б. Порівняльний аналіз професійної діяльності когнітивно-поведінкового терапевта та гештальт-терапевта. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Випуск 4. Том 2. Херсон, 2017. С. 174-179.
5. 42% українців, які ще не вакцинувались від COVID-19, готові це зробити – дослідження ЮНІСЕФ. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/vaccination-survey>
6. СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО ЕПІДЕМІЇ КОВІД-19 ТА ВАКЦИНАЦІЇ URL: <http://journlab.online/vaccination>
7. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3347850-moz-sered-gospitalizovanih-zatizden-91-nevakcinovani.html>
8. Що потрібно знати про вакцину проти COVID-19? Відповіді на найпоширеніші питання щодо вакцини проти коронавірусу. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/stories/covid-19-vaccines>
9. Bodner E., Bergman S. Y., Ben-David B., Palgi Y. Vaccination anxiety when vaccinations are available: The role of existential concerns. Volume 38, Issue 1. February 2022. Pp. 111-118. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/smi.3079>
10. Chan-Chee C., Christophe L., Lasbeur L. La santé mentale des Français face au Covid-19 : prévalences, évolutions et déterminants de l'anxiété au cours des deux premières semaines de confinement. 2 décembre 2021. P. 260-269. URL: <https://www.santepubliquefrance.fr/docs/la-sante-mentale-des-francais-face-au-covid-19-prevalences-evolutions-et-determinants-de-l-anxiete-au-cours-des-deux-premieres-semaines-de-confi>
11. Christi J. Guerrini, Sophie C. Schneider, Andrew G. Guzik, Gifty N. Amos Nwankwo & all. Psychological Distress Among the U.S. General Population During the COVID-19 Pandemic. 22 June. 2021. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2021.642918/full>
12. For a healthy Belgium. URL: <https://www.healthybelgium.be/en/health-status/covid-19-crisis/covid-19-impact>
13. Giuffrida A. Italy's lockdown has taken heavy toll on mental health, say psychologists. 21 May 2020. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/may/21/italy-lockdown-mental-health-psychologists-coronavirus>
14. Isabel Fernandez Covid-19, mental conditions and EMDR protecting front line healthcare staff's mental health. *Psychology of crisis situations: science and practice*: Collection of materials International scientific and practical online conference. Kyive, 2021. P. 26-34.
15. Maragakis L., Gabor D. Is the COVID-19 Vaccine Safe? January 4, 2022. URL: <https://www.hopkinsmedicine.org/health/conditions-and-diseases/coronavirus/is-the-covid19-vaccine-safe>
16. Pappa S., Ntella V., Giannakas T. & all. Prevalence of depression, anxiety, and insomnia among healthcare workers during the COVID-19 pandemic: A systematic review and meta-analysis. Volume 88. August 2020. P. 901-907. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S088915912030845X?via%3Dihub>

ПАТОПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСІБ, ЯКІ ПЕРЕНЕСЛИ КОРОНАВІРУСНУ ІНФЕКЦІЮ COVID-19

PATHOPSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONS WHO HAVE RECOVERED FROM CORONAVIRUS INFECTION COVID-19

У статті розглядається соматогенний вплив коронавірусної інфекції COVID-19 на нервову систему та психіку людини. Захворювання, спричинене коронавірусною інфекцією (COVID-19), що виникло локально в Китаї наприкінці 2019 року, швидко поширилося по всьому світу та набуло характеру пандемії. Аналіз клінічної картини показав складність впливу COVID-19 на організм людини, що проявляється індивідуальним перебігом та різним спектром скарг та симптомів у кожного хворого. Встановлено, що основною формою впливу соматичного захворювання на психіку людини є психологічна реакція особистості на сам факт захворювання та його наслідки. Коронавірусна інфекція здатна викликати не тільки важкі соматичні порушення, але і психологічний стрес, панічні атаки, тривожність, апатію, проблеми з пам'яттю та увагою. Емпірично вивчено психологічний портрет осіб, що хворіли та не хворіли на коронавірусну інфекцію COVID-19. Нами виявлено, що апатичний та неврастенічний типи реагування на хворобу притаманні особам, які перенесли COVID-19, натомість анозогнозичний тип частіше зустрічається серед тих, хто не мав цього захворювання. Патопсихологічні характеристики осіб: соматизація, нав'язливість, депресивність, тривожність, ворожість, фобія та психотизм частіше зустрічаються саме у осіб, що перенесли COVID-19. Загалом особам, які перехворіли коронавірусною інфекцією, притаманний вищий рівень страху. Досліджувані, що хворіли на COVID-19 показують вищі показники за шкалою "емоційна лабільність", це означає, що вони менш стійкі. Вони не можуть контролювати свої емоції та імпульсивні потяги, відчують себе безпомічними. Певною мірою, це пов'язано з їх підвищеною тривожністю, депресивністю та емоційною напругою. Також, нами виявлено статистично значимі взаємозв'язки між типами реагування на захворювання та патопсихологічними характеристиками афективної сфери у досліджуваних, що хворіли на COVID-19, та групи респондентів у яких не було діагностовано даної хвороби.

Ключові слова: патопсихологічні характеристики, коронавірусна інфекція, постковідний синдром, типи реагування на хворобу, афективна сфера, фобії.

The article considers the somatogenic effect of coronavirus infection COVID-19 on the nervous system and human psyche. The disease, caused by coronavirus infection (COVID-19), which originated locally in China in late 2019, spread rapidly around the world and became a pandemic. The analysis of the clinical picture showed the complexity of the effect of COVID-19 on the human body, which is manifested by the individual course and a different range of complaints and symptoms in each patient. It is established that the main form of influence of somatic disease on the human psyche is the psychological reaction of the individual to the fact of the disease and its consequences. Coronavirus infection can cause not only severe somatic disorders, but also psychological stress, panic attacks, anxiety, apathy, problems with memory and attention. The psychological portrait of people who were sick and not sick with coronavirus infection COVID-19 was empirically studied. We found that apathetic and neurasthenic types of disease response were characteristic of those who underwent COVID-19, whereas the anosognosic type was more common among those who did not have the disease. Pathopsychological characteristics of individuals: somatization, obsession, depression, anxiety, hostility, phobia and psychotism are more common in people who have suffered from COVID-19. In general, people who have had a coronavirus infection have a higher level of fear. Group with COVID-19 showed higher scores on the "emotional lability" scale, which means that they are less stable. They can't control their emotions and impulsive urges, they feel helpless. To some extent, this is due to their increased anxiety, depression and emotional stress. We also found statistically significant relationships between the types of disease response and the pathopsychological characteristics of the affective sphere in group with COVID-19 and the group of respondents who were not diagnosed with the disease.

Key words: pathopsychological characteristics, coronavirus infection, postcovid syndrome, types of disease response, affective sphere, phobias.

УДК 159.972, 159.9.072.52
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.15>

Кухар І.Ю.
магістр психології

Проскурня А.С.
к.психол.н.,
асистент кафедри психодіагностики
та клінічної психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Вступ. Проблему психосоматики досліджували вчені різних епох такі, як Аристотель, Платон, Гіппократ, Гален, В.Я. Мудров, Є.І. Дядьковський, А.Г. Захарьїн, С.П. Боткін, І.М. Сеченов, І.Г. Малкіна-Пих, А.Б. Смулевич, А.Є. Лічко, О.Р. Лурія та інші. Їхні праці зробили вагомий внесок у розробку основних теоретичних положень проблеми впливу хвороби на психіку людини, а також психічних особливостей на виникнення та перебіг захворювання. Але на сьогоднішній день так і немає однознач-

ної думки щодо цього. У зв'язку з цим постає необхідність дослідити даний феномен.

Крім того, у дослідженні психологічної поведінки осіб дорослого віку залишається відкритим питання психологічних наслідків коронавірусної інфекції COVID-19. Попередні дослідження COVID-19 зосереджувались в основному на проблемах психічного здоров'я серед населення, яке перебувало у самоізоляції, але все ще недостатньо відомо про психологічний (соматопсихічний) вплив

самого захворювання на психічні стани та властивості особистості. Тому можна припустити, що коронавірусна інфекція COVID-19, як і інші соматичні захворювання чинить певний вплив на психіку людини, перш за все, на афективну сферу особистості.

Останнім часом все більш цікавим для вчених стає патогенний вплив соматичного стану на психіку (порушення психічної діяльності в умовах соматичної хвороби). На сьогодні встановлено два основні види патогенного впливу соматичної хвороби на психіку людини: соматогенний та психогенний. Вони обидва представлені в єдності порушень психіки, проте можуть виступати у різних співвідношеннях залежно від захворювання.

В результаті нових досліджень вдалося встановити зв'язок між особливостями характеру, типами особистісного реагування та метаболізмом біологічно активних речовин. Варіантом таких зв'язків є дисоціація потреб, мотивів та цілей діяльності, що призводить до змін рівня тривожності. Ситуація психічної напруги спричиняє порушення метаболізму нейромедіаторів [3, с. 47-52].

Соматогенний вплив хвороби на психіку пов'язаний з безпосереднім впливом на центральну нервову систему соматичної шкоди (порушення гемодинаміки або інтоксикація) та інтенсивних больових відчуттів. Лакосіна Н.Д. стверджує: «будь-яка хвороба, навіть якщо вона не супроводжується руйнівними змінами мозкової діяльності, обов'язково видозмінює психіку хворого внаслідок появи нових форм, що відсутні до хвороби, реагування хворого на хворобу. Порушення в результаті соматичної хвороби, що розвивається, супроводжується зміною характеру нервової імпульсації, що надходить від таких систем (органів) в головний мозок, зміною вісцерально-церебральної (соматопсихічної) рівноваги. В результаті змінюються фізіологічні параметри діяльності, що і становить фізіологічний механізм відхилень у психічній діяльності» [3, с. 47-52].

На думку І.Д. Спіріної, «виникнення соматичної хвороби перш за все відбивається на стані емоційно-вольової сфери людини. В той самий час преморбідний стан емоційно-вольової сфери впливає на перебіг соматичної хвороби» [8, с. 71-73].

Соматичне захворювання чинить вплив на настрій, сприйняття навколишнього світу, поведінку, плани і психічний стан людини в цілому. Головними ознаками залучення нервової системи при соматичних захворюваннях є підвищена стомлюваність, дратівливість, головний біль, порушення сну. Соматопсихічний синдром – це комплекс симптомів, що характеризують розлади психіки і поведінки, зумовлений вторинною реакцією центральної та периферичної нервової системи у відповідь

на первинну дисфункцію соматичної системи.

Тому в клініці внутрішніх хвороб афективні розлади займають особливе місце. Вони досить поширені і відрізняються клінічною різноманітністю: 1) Депресивні стани або субдепресії, причинами яких можуть служити самі соматичні хвороби або інші психогенні чинники. 2) Гіпоманіакальні стани, але вони часто є проявами інтоксикації з наростаючою гіпоксією мозку або фазами психічних афективних розладів. 3) Гострі психотичні стани (психози), які виникають при важких соматичних захворюваннях на тлі виражених астеничних проявів (розлади свідомості у вигляді делірію або оглушеності). 4) Психотичні розлади виникають, частіше за все, при гострому розвитку хвороби. 5) При підгострому або хронічному перебігу захворювання частіше маніфестують невротичні розлади [6, с. 246-252].

Крім особливостей особистості хворих, на внутрішню картину хвороби і реакцію людини на хворобу в клініці внутрішніх хвороб найбільш значущий вплив мають такі чинники самої хвороби, як: труднощі у визначенні характеру патологічного процесу; локалізація патологічного процесу (серце, шлунок, пряма кишка); вираженість больового синдрому; порушення функції органу або системи; наявність інтоксикації; гострота початку захворювання; тривалість захворювання і його можлива хроніфікація; виліковність захворювання, тощо.

О.Р. Лурія зазначав, що внутрішня картина хвороби – це суб'єктивно-психологічна сторона хвороби. Тобто це вся сума відчуттів, переживань, уявлень, пов'язаних з захворюванням. Вона, характеризуючи цілісне ставлення до захворювання, тісно пов'язана з усвідомленням хворим своєї хвороби. Її емоційна та інтелектуальна сторони впливають на формування певного типу реагування на захворювання.

Одну з найпоширеніших класифікацій типів ставлення до хвороби розробили О.Е. Лічко та Н.Я. Іванов. До неї відносяться 12 типів, які становлять собою 3 блоки: 1) Типи, у яких відсутня соціальна дезадаптація: гармонійний – правильна, твереза оцінка стану, небажання обтяжувати інших тяготами догляду за собою; ергопатичний – "відхід від хвороби в роботу", бажання зберегти працездатність; анозогнозичний – активне відкидання думки про хворобу; 2) Типи, що мають інтрапсихічну направленість: тривожний – безперервне занепокоєння і недовірливість, віра в прикмети і ритуали; іпохондричний – крайня зосередженість на суб'єктивних відчуттях і перебільшення їх значення, боязнь побічної дії ліків, процедур; неврастенічний – поведінка за типом "дратівливої слабкості". Нетерплячість і спалахи роздратування на оточуючих, потім – жаль аж до сліз і каяття; меланхолічний – невіра в оду-

жання, пригніченість хворобою, депресивний настрій; апатичний – повна байдужість до своєї долі, пасивне підпорядкування процедурам і лікуванню; 3) Типи, які мають інтрапсихічну напругу: сенситивний – чутливість до міжособистісних відносин, побоювання, що оточуючі його уникають через хворобу, боязнь стати тягарем для близьких: егоцентричний – "відхід у хворобу" з виставлянням напоказ своїх страждань, вимога до себе особливого ставлення; параноїдальний – впевненість, що хвороба є результатом чийогось злого наміру, а ускладнення в лікуванні є результатом недбалості медичного персоналу; дисфоричний – домінує похмуро-озлоблений настрій, заздрість і ненависть до здорових людей, спахи гніву. [8, с. 57-60].

Після кожного тяжкого інфекційного захворювання з боку нервової системи можуть виникнути неврологічні та психічні розлади. Коронавірус, не виняток. Захворювання, спричинене коронавірусною інфекцією (COVID-19), що виникло локально в Китаї наприкінці 2019 року, швидко поширилося по всьому світу та набуло характеру пандемії. Аналіз захворюваності та клінічної картини показав складність впливу COVID-19 на організм людини, що проявляється індивідуальним перебігом та різним спектром скарг та симптомів у кожного хворого. Нова інфекція маловивчена, але зараз вже можна судити про те, що це важке інфекційне вірусне захворювання, що вражає нервову систему. Насамперед, у людей спостерігається астенична симптоматика. У 80% перехворіли, спостерігається досить важка астенія, яка супроводжується як порушенням когнітивних функцій (пам'яті, уваги), а й психоемоційних. У людей розвиваються тривожні розлади, що характеризуються сильним почуттям тривоги та страху. Саме тому варто детальніше дослідити дану проблему.

Постковідний синдром – це ті симптоми та ознаки, які з'являються під час або після інфікування коронавірусною інфекцією COVID-19 та наявні більше 12 тижнів, до того ж, їх не можна пояснити якимось альтернативним діагнозом. Зазвичай він проявляється групами симптомів, що часто перекриваються, які можуть змінюватися з плином часу і впливати на будь-яку систему в організмі. Вже доведено, що до 20% людей, які перенесли коронавірусну інфекцію, страждають від довгострокових симптомів. При цьому він може виникнути незалежно від того, в якій формі протікав коронавірус: прихований, легкий, середній, тяжкий чи критичний. Така симптоматика формується за допомогою двох компонентів: 1) психологічний, що передбачає вплив факту небезпечної для життя хвороби. Адже її наявність відбивається на психіці людей. 2) Ураження судин головного мозку. Оскільки інфекція вражає не лише судини

легень, але й мозку, порушується кровоплин. Разом вони сприяють появі тривожно-депресивних симптомів.

Також було проведено дослідження на 10 пацієнтах, що одужали від пневмонії COVID-19 без ускладнень, пройшли анкетування, приблизно через 1 місяць після виписки. З них 10 відсотків повідомили про депресію та ПТСР, в той час, як 50% мали депресію під час лікування. [15, с. 1-5].

Nemani K., Li C., Olfson M. та інші наводять дослідження оцінки взаємозв'язку між психічними розладами і смертністю серед дорослих з COVID-19. «Для аналізу було відібрано 7348 пацієнтів з позитивним результатом на коронавірус (SARS-CoV-2), з них 75 пацієнтів (1 %) мали в анамнезі розлад шизофренічного спектра, 564 (7,7 %) – афективну патологію і 360 (4,4 %) – тривожний розлад. В результаті проведеного ретроспективного аналізу було встановлено, що ризик смерті у пацієнтів з діагнозом шизофренічного спектра в 2,7 раза вище, ніж у населення загалом, а ризик смерті у пацієнтів з афективною патологією і тривожними розладами був статистично незначущим» [14, с. 380-386].

Результати емпіричного дослідження.

Головною метою роботи є виявлення патофизиологічних характеристик осіб, які перенесли коронавірусну інфекцію COVID-19. Методики дослідження: Особистісний опитувальник Бехтеревського інституту (ЛОБІ), Симптоматичний опитувальник SCL-90-R, тест «Велика п'ятірка» (5PFQ), тест «Чего мы боимся» В. Леві (С-тест). Отримані результати аналізувалися за допомогою методів багатомірної статистики, зокрема – критерій Манна-Уїтні та коефіцієнт кореляції r-Спірмена.

У дослідженні взяло участь 100 представників раннього дорослого віку (з них 50 осіб, які перенесли коронавірусну інфекцію з різними ступенями тяжкості, та 50 осіб, що не хворіли). Серед досліджуваних 78 жінок та 22 чоловіків. Вибірка була обрана тому, що саме в цьому віці вже завершений активний розвиток та становлення всіх психічних процесів, вони повністю сформовані, а отже можна чітко відслідковувати вплив на них коронавірусної інфекції COVID-19. Крім того, клінічно доведено, що представники дорослого віку важче переносять дане захворювання, в порівнянні з підлітками та юнаками.

Для того, щоб обрати методи математично-статистичної обробки даних (критерії порівняння та кореляції) було перевірено усі змінні (шкали) на рівність розподілу за допомогою непараметричного критерію Калмагорова-Смірнова. Оскільки було виявлено, що не усі шкали мають рівномірність розподілу (за деякими змінними показник менший 0,05), то було вирішено обрати непараметричний критерій Манна-Уїтні для порівняння двох груп.

За методикою «Особистісний опитувальник Бехтеревського інституту» (ЛОБІ), статистично значимі відмінності ($p < 0,05$) виявлено за 3 показниками, які наведено в таблиці 1.

Отримані результати вказують на те, що існують значимі відмінності за такими типами реагування на хворобу, як: апатичний, неврастенічний та анозогнозичний. Варто детальніше розглянути кожну з них. Виявлено відмінності між представниками раннього дорослого віку, які перенесли COVID-19, та тими, хто не хворів на нього, за показником «апатичний тип» ($p = 0,004$). Як виявилось, цей тип реагування на хворобу більше притаманний особам, які перехворіли на коронавірусну інфекцію. Ймовірно, апатія у них є проявом підвищеної депресивності та тривожності, які також виявлені.

Якщо розглядати відмінності за показником «неврастенічний тип» ($p = 0,026$), то бачимо, що даний тип реагування на хворобу теж переважає у осіб, що перенесли COVID-19. Це можна пояснити підвищеною ворожістю та тривожністю.

Відмінності за показником «анозогнозичний тип» ($p = 0,018$) показують, що він переважає саме у осіб, що не хворіли на COVID-19. Швидше за все, таке активне відкидання думок про хворобу та її можливі наслідки пов'язано зі страхом зіткнутися з нею, недостатньою про-

інформованістю та нерозумінням її можливого впливу на організм.

Натомість за методикою «Симптоматичний опитувальник SCL-90-R», статистично значимі відмінності ($p < 0,05$) виявлено за 8 показниками, які наведено в таблиці 2.

Як бачимо, існують значимі відмінності між групами за такими показниками, як: соматизація, нав'язливість, депресивність, тривожність, ворожість, фобія та психотизм. Було виявлено відмінності за показником «соматизація», тобто ($p = 0,011$). Як виявилось, цей симптоматичний прояв більше притаманний людям, які вже перехворіли на COVID-19. Це можна пояснити тим, що через перенесене захворювання вони відчули більший дистрес, пов'язаний з відчуттями тілесної дисфункції (соматопсихологічний вплив).

Якщо розглядати відмінності за показником «нав'язливість» ($p = 0,026$), то бачимо, що він теж переважає у осіб, які хворіли на коронавірусну інфекцію. Можна припустити, що через перенесене захворювання у них з'явився страх захворіти чимось знову, який супроводжується певними obsesіями і компульсіями (нав'язливими думками та діями).

Відмінності за показником «депресивність» ($p = 0,001$) показують, що він вагомо переважає саме у осіб, що хворіли на COVID-19. Це може бути пов'язано з погіршенням якості життя,

Таблиця 1

Значення за критерієм Манна-Уїтні (за методикою «ЛОБІ»)

Досліджувані шкали	Група (хворіли / не хворіли на COVID-19)	Середнє значення	Сума значень
Апатичний тип	Хворіли	58,20	2910,00
	Не хворіли	42,80	2140,00
Неврастенічний тип	Хворіли	56,78	2839,00
	Не хворіли	44,22	2211,00
Анозогнозичний тип	Хворіли	43,71	2185,50
	Не хворіли	57,29	2864,50

Таблиця 2

Значення за критерієм Манна-Уїтні (за опитувальником SCL-90-R)

Досліджувані Шкали	Група (хворіли/не хворіли на COVID-19)	Середнє значення	Сума значень
Соматизація	Хворіли	57,84	2892,00
	Не хворіли	43,16	2158,00
Нав'язливість	Хворіли	56,93	2846,50
	Не хворіли	44,07	2203,50
Депресивність	Хворіли	59,80	2990,00
	Не хворіли	41,20	2060,00
Тривожність	Хворіли	58,36	2918,00
	Не хворіли	42,64	2132,00
Ворожість	Хворіли	56,88	2844,00
	Не хворіли	44,12	2206,00
Фобія	Хворіли	59,74	2987,00
	Не хворіли	41,26	2063,00
Психотизм	Хворіли	57,35	2867,50
	Не хворіли	43,65	2182,50

соматичними відчуттями, страхом та неусвідомленням можливих наслідків перенесеного захворювання.

Крім того, було виявлено певну різницю між групами за показником «тривожність» ($p=0,007$). Як бачимо, він теж більш поширений серед людей, які вже хворіли на коронавірусну інфекцію. Ймовірно, це пов'язано з нервовою напругою через соматичні відчуття (біль, підвищена температура), відчуттям небезпеки через нерозуміння можливих наслідків захворювання та страхом відсутності можливості повернутись до колишнього стану здоров'я та стилю життя.

Показник «ворожість» теж переважає у осіб, що перенесли COVID-19 ($p=0,026$). Можливо, ці думки, почуття та дії, які є проявами афективного стану злості (роздратування, гнів, агресія), виникають спочатку внаслідок неможливості повноцінного спілкування через захворювання, а потім підкріплюються відчуттям того, що інші (особливо ті, хто не переніс дану хворобу) не розуміють людину.

Якщо розглядати відмінності за показником «фобія» ($p=0,001$), то бачимо, що він також переважає у осіб, які хворіли на коронавірусну інфекцію. Можна припустити, що через перенесене захворювання у них з'явився страх перенести цю або іншу хворобу знову, страх того, що певні симптоми постковідного синдрому не пройдуть або залишаться ще надовго.

За тестом «Велика п'ятірка» (5PFQ) статистично значимі відмінності виявлено тільки за шкалою «емоційна стійкість – нестійкість», що представлено в таблиці 3.

Відмінності за показником «емоційна стійкість-емоційна нестійкість» ($p=0,002$) показують, що вищі показники саме у осіб, що хворіли на COVID-19, а це означає, що вони менш

стійкі. Вони не можуть контролювати свої емоції та імпульсивні потяги, відчувають себе безпомічними. Певною мірою, це пов'язано з їх підвищеною тривожністю, депресивністю та емоційною напругою.

За тестом «Чого ми боїмося» В. Леві (С-тест) також виявлені статистично значимі відмінності, які наведені в таблиці 4.

Так, бачимо такі результати: виявлено статистично значимі відмінності за показником «рівень страху» ($p=0,003$). Тобто у людей, які перехворіли на COVID-19, рівень страху значно вищий. Це може бути страх перенести цю або іншу хворобу знову, страх непоправних наслідків, тощо. Показник «танатофобії» ($p=0,005$) теж вищий у людей, які перенесли коронавірусну інфекцію. Після одужання вони починають переживати за себе, бояться смерті, болю та інших захворювань, більше цінують власне здоров'я.

За показником «страх просторів» теж виявлено статистично значимі відмінності ($p=0,002$). Так, люди, які перенесли дане захворювання частіше бояться замкнених (ймовірно, через примусову ізоляцію в лікарняній палаті чи вдома) або відкритих просторів (страх через те, що відвикли тут бувати, або страх знову заразитись якимось захворюванням). Окрім того, виявлені відмінності за фортунофобіями ($p=0,010$). Так, особи, які перенесли COVID-19 мають сильніший страх перед долею. Ймовірно, після тяжко перенесеного захворювання, вони бояться знову захворіти або інших складнощів, які погіршують якість їхнього життя.

За допомогою коефіцієнту кореляції r-Спірмена було отримано та проаналізовано результати за чотирма методиками на рівні кожної з груп. На рівні **осіб, які перенесли COVID-19** було виявлено велику кіль-

Таблиця 3

Значення за критерієм Манна-Уїтні (за тестом «5PFQ»)

Досліджувані Шкали	Група (хворіли/ не хворіли на COVID-19)	Середнє значення	Сума значень
Емоційна стійкість-нестійкість	Хворіли	59,60	2980,00
	Не хворіли	41,40	2070,00

Таблиця 4

Значення за критерієм Манна-Уїтні (за С-тестом)

Досліджувані Шкали	Група (хворіли/не хворіли на COVID-19)	Середнє значення	Сума значень
Рівень страху	Хворіли	59,00	2950,00
	Не хворіли	42,00	2100,00
Танатофобії	Хворіли	58,65	2932,50
	Не хворіли	42,35	2117,50
Страх просторів (закритих/відкритих)	Хворіли	59,34	2967,00
	Не хворіли	41,66	2083,00
Фортунофобії	Хворіли	57,97	2898,50
	Не хворіли	43,03	2151,50

кість середніх ($0,3 < r < 0,6$) та декілька слабких ($r > 0,3$) статистично значимих зв'язків між типами реагування на хворобу та симптоматичними проявами.

Прямий зв'язок середньої сили ($r = 0,328$, $p = 0,05$) між гармонійним типом реагування на хворобу та нав'язливістю. Прямі зв'язки середньої сили між тривожним типом реагування на хворобу та соматизацією ($r = 0,402$, $p = 0,01$), нав'язливістю ($r = 0,403$, $p = 0,01$) та депресивністю ($r = 0,330$, $p = 0,05$). Прямі зв'язки середньої сили між іпохондричним типом реагування на хворобу та соматизацією ($r = 0,470$, $p = 0,01$), тривожністю ($r = 0,377$, $p = 0,01$) і фобією ($r = 0,303$, $p = 0,05$), а також слабкий прямий зв'язок з нав'язливістю ($r = 0,291$, $p = 0,05$). Прямі зв'язки середньої сили між апатичним типом реагування на хворобу та соматизацією ($r = 0,587$, $p = 0,01$), нав'язливістю ($r = 0,556$, $p = 0,01$), сенситивністю ($r = 0,455$, $p = 0,01$), депресивністю ($r = 0,565$, $p = 0,01$), тривожністю ($r = 0,538$, $p = 0,01$), ворожістю ($r = 0,379$, $p = 0,01$), фобією ($r = 0,372$, $p = 0,05$), паранояльністю ($r = 0,367$, $p = 0,01$) і психотизмом ($r = 0,469$, $p = 0,01$). Прямі зв'язки середньої сили між неврастенічним типом реагування на хворобу та соматизацією ($r = 0,327$, $p = 0,05$), нав'язливістю ($r = 0,416$, $p = 0,01$), сенситивністю ($r = 0,399$, $p = 0,01$) і депресивністю ($r = 0,312$, $p = 0,01$). Прямий слабкий зв'язок між обсесивно-фобічним типом реагування на хворобу та фобією ($r = 0,295$, $p = 0,05$).

Обернений зв'язок середньої сили між ейфорійним типом реагування на хворобу та тривожністю ($r = -0,336$, $p = 0,05$) і фобією ($r = -0,320$, $p = 0,05$). Обернений слабкий зв'язок між анозогнозичним типом реагування на хворобу та тривожністю ($r = -0,284$, $p = 0,05$). Прямий середній зв'язок між ергопатичним типом реагування на хворобу та нав'язливістю ($r = 0,316$, $p = 0,05$), а також прямий слабкий зв'язок з паранояльністю ($r = 0,280$, $p = 0,05$). Не виявлено взаємозв'язків між меланхолійним, сенситивним, егоцентричним та параноїдальними типами реагування на хворобу та симптоматичними проявами.

Між типами реагування на хворобу та особистісними факторами було виявлено декілька взаємозв'язків. Прямий зв'язок середньої сили між тривожним типом реагування на хворобу та емоційною стійкістю-нестійкістю ($r = 0,323$, $p = 0,05$). Слабкий обернений зв'язок між неврастенічним типом та фактором «імпульсивність-самоконтроль» ($r = -0,289$, $p = 0,05$). 3) Прямий зв'язок середньої сили між обсесивно-фобічним типом реагування на хворобу та «емоційною стійкістю-нестійкістю» ($r = 0,323$, $p = 0,05$). Між іншими типами реагування на хворобу та особистісними факторами взаємозв'язків не виявлено.

Крім того, були виявлені взаємозв'язки між

типами реагування на хворобу та рівнем страху та видами фобій. Прямий зв'язок середньої сили між іпохондричним типом та рівнем страху ($r = 0,333$, $p = 0,05$), агресифобіями ($r = 0,553$, $p = 0,01$) і фортунофобіями ($r = 0,306$, $p = 0,05$). Прямі зв'язки середньої сили між апатичним типом та рівнем страху ($r = 0,439$, $p = 0,01$), танатофобіями ($r = 0,322$, $p = 0,05$), страхом просторів ($r = 0,335$, $p = 0,05$), соціофобіями ($r = 0,303$, $p = 0,05$), агресифобіями ($r = 0,491$, $p = 0,01$) і фортунофобіями ($r = 0,357$, $p = 0,05$). Обернений зв'язок середньої сили між ейфорійним типом реагування та страхом просторів ($r = -0,328$, $p = 0,05$). Обернені зв'язки між анозогнозичним типом реагування та рівнем страху ($r = -0,374$, $p = 0,01$) і страхом просторів ($r = -0,402$, $p = 0,01$), а також слабкий обернений зв'язок з танатофобіями ($r = -0,282$, $p = 0,05$). Прямий зв'язок середньої сили між ергопатичним типом та агресифобіями ($r = 0,388$, $p = 0,01$).

В отриманих результатах на рівні вибірки осіб, що не хворіли на COVID-19 було виявлено велику кількість середніх ($0,3 < r < 0,6$) та декілька слабких ($r > 0,3$) статистично значимих взаємозв'язків між типами реагування на хворобу та симптоматичними проявами. Слабкий прямий зв'язок ($r = 0,280$, $p = 0,05$) між гармонійним типом реагування на хворобу та соматизацією. Прямі зв'язки середньої сили між тривожним типом реагування на хворобу та сенситивністю ($r = 0,316$, $p = 0,05$), депресивністю ($r = 0,360$, $p = 0,05$), паранояльністю ($r = 0,354$, $p = 0,05$) та психотизмом ($r = 0,347$, $p = 0,05$). Прямі зв'язки середньої сили між іпохондричним типом реагування на хворобу та тривожністю ($r = 0,353$, $p = 0,05$), паранояльністю ($r = 0,365$, $p = 0,01$), психотизмом ($r = 0,316$, $p = 0,05$), а також слабкий прямий зв'язок із сенситивністю ($r = 0,280$, $p = 0,05$). Слабкий прямий зв'язок між апатичним типом реагування на хворобу та соматизацією ($r = 0,297$, $p = 0,05$). Прямий зв'язок середньої сили між неврастенічним типом та соматизацією ($r = 0,407$, $p = 0,01$). Прямі зв'язки середньої сили між обсесивно-фобічним типом та сенситивністю ($r = 0,332$, $p = 0,05$), депресивністю ($r = 0,414$, $p = 0,01$), тривожністю ($r = 0,326$, $p = 0,05$), паранояльністю ($r = 0,366$, $p = 0,01$) і психотизмом ($r = 0,348$, $p = 0,05$). Прямий зв'язок середньої сили між сенситивним типом та соматизацією ($r = 0,362$, $p = 0,01$). Слабкий прямий зв'язок між егоцентричним типом та соматизацією ($r = 0,279$, $p = 0,05$), а також прямі середні зв'язки з фобією ($r = 0,391$, $p = 0,01$) і психотизмом ($r = 0,329$, $p = 0,05$). Обернений зв'язок середньої сили між ейфорійним типом та соматизацією ($r = -0,317$, $p = 0,05$). Прямі зв'язки середньої сили між ергопатичним типом реагування на хворобу та соматизацією ($r = 0,334$, $p = 0,05$), тривожністю ($r = 0,352$,

$p = 0,05$) і ворожістю ($r = 0,307$, $p = 0,05$). Слабкий прямий зв'язок між параноїдальним типом та психотизмом ($r = 0,292$, $p = 0,05$), а також прямий середній зв'язок з паранояльністю ($r = 0,322$, $p = 0,05$).

Між типами реагування на хворобу та особистісними факторами було виявлено декілька взаємозв'язків. Прямий зв'язок середньої сили між тривожним типом реагування на хворобу та емоційною стійкістю-нестійкістю ($r = 0,406$, $p = 0,01$). А це означає, що чим вища емоційна нестійкість, тим яскравіше буде проявлятися тривожний тип реагування, і навпаки. Середній прямий зв'язок між обсессивно-фобічним типом та емоційною стійкістю-нестійкістю ($r = 0,304$, $p = 0,5$). Обернений зв'язок середньої сили між сенситивним типом та фактором «екстраверсія-інтроверсія» ($r = -0,339$, $p = 0,5$). Прямий зв'язок середньої сили між ейфорійним типом та змінною «імпульсивність-самоконтроль» ($r = 0,453$, $p = 0,01$). Між іншими типами реагування на хворобу та особистісними факторами взаємозв'язків не виявлено.

Крім того, були виявлені взаємозв'язки між типами реагування на хворобу та рівнем страху та видами фобій. Прямі зв'язки середньої сили між тривожним типом та рівнем страху ($r = 0,436$, $p = 0,01$), танатофобіями ($r = 0,338$, $p = 0,05$), соціофобіями ($r = 0,407$, $p = 0,01$), агресофобіями ($r = 0,350$, $p = 0,05$) і фортунофобіями ($r = 0,411$, $p = 0,01$). Прямий зв'язок середньої сили між апатичним типом та соціофобіями ($r = 0,345$, $p = 0,05$). Прямі зв'язки середньої сили між обсессивно-фобічним типом та рівнем страху ($r = 0,330$, $p = 0,05$), соціофобіями ($r = 0,300$, $p = 0,05$), агресофобіями ($r = 0,287$, $p = 0,05$) і фортунофобіями ($r = 0,414$, $p = 0,01$). Прямі зв'язки середньої сили між сенситивним типом та рівнем страху ($r = 0,306$, $p = 0,05$), соціофобіями ($r = 0,352$, $p = 0,05$), агресофобіями ($r = 0,343$, $p = 0,05$) і фортунофобіями ($r = 0,291$, $p = 0,05$). 5) Обернений зв'язок середньої сили між ейфорійним типом реагування та фортунофобіями ($r = -0,325$, $p = 0,05$).

Висновки. Теоретично досліджено соматогенний вплив хвороби на психіку, який пов'язаний з безпосереднім впливом на центральну нервову систему соматичної шкоди та самих інтенсивних больових відчуттів. Основною формою впливу соматичного захворювання на психіку людини є психологічна реакція особистості на сам факт захворювання та його наслідки. Крім того, доведено, що соматопсихічний вплив безпосередньо пов'язаний з внутрішньою картиною хвороби, що є сумою відчуттів, переживань, уявлень, пов'язаних з захворюванням, а також типами реагування на хворобу. Також доведено, що коронавірусна інфекція COVID-19, спричинена коронавірусом тяж-

кого гострого респіраторного синдрому 2 (SARS-CoV-2), теж викликає не тільки важкі соматичні порушення, але і психологічний стрес (психоемоційне перенапруження). Серед психологічних симптомів виокремлюють такі: апатія, проблеми з пам'яттю, сонливість, втома, неможливість зосередитись, панічні атаки, тривожність, безсоння.

Дослідження підтвердило авторську гіпотезу щодо соматопсихічного впливу коронавірусної інфекції на психіку людини. Адже було виявлено відмінності афективної сфери у осіб, які перенесли коронавірусну інфекцію COVID-19, та осіб, які не хворіли. Так, наприклад, апатичний та неврастенічний типи реагування на хворобу притаманні особам, які перенесли COVID-19, натомість анозогнозичний тип частіше зустрічається серед тих, хто не мав цього захворювання. Якщо говорити про симптоматичні прояви, то було встановлено, що соматизація, нав'язливість, депресивність, тривожність, ворожість, фобія та психотизм частіше зустрічаються саме у осіб, що вже перенесли COVID-19. Окрім того, вони більш емоційно нестійкі. До того ж, були встановлено, що особам, які перехворіли коронавірусною інфекцією, притаманний вищий рівень страху загалом, а також танатофобії (страх смерті, болю, хвороб), страх просторів (закритих, відкритих) та фортунофобії. Було встановлено взаємозв'язок між типами реагування на хворобу та психічними явищами афективної сфери у осіб, які перенесли коронавірусну інфекцію COVID-19, та осіб, які не хворіли.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дианова Н.Ф. COVID-19: реакции психики и организма / Н.Ф. Дианова, А. Н. Баранов. // *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*. 2021. 29–31 с.
2. Карвасарський Б. Д. Клиническая психология. Учебник для вузов, 4-е изд. Издательский дом" Питер, 2011. 864 с.
3. Лакосина Н.Д. Клиническая психология: Учебник / Лакосина Н.Д., Сергеев И.И., Панкова О.Ф. – Изд. 3-е. М.: Медпресс-информ, 2007. 416 с.
4. Марута Н.А., Федченко В.Ю. Психопатологічні наслідки COVID-19: можливості запобігання та лікування // *Український вісник психоневрології*. Том 29, випуск 2 (107), 2021. 76-82 с.
5. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология: Учебное пособие / В.Д. Менделевич. – Изд. 6-е. – М.: МЕДпресс информ, 2008. 432 с.
6. Никоненко Ю.П. Клінічна психологія : Навчальний посібник / Укл. Ю.П. Никоненко. – Київ: КНТ, 2016. 369 с.
7. Собенников В.С., Белялов Ф.И. Психосоматика. Иркутск: Издательство ИГУ, 2008. 170 с.
8. Спіріна І.Д. Медична психологія: підруч. для студентів ВНЗ ВМНЗ IV рівня акредитації МОЗ України / Дніпропетровськ: Ліра, 2012. 219 с.

9. Ткаченко О.В. Вплив пандемії COVID-19 на психічне здоров'я (огляд літератури) // *Український вісник психоневрології*. Том 29, № 1 (106). 2021. 55-59 с.
10. Трисветова Е. Л. Постковидный синдром: клинические признаки, реабилитация. *Кардиология в Беларуси*, 13.2. 2021. 268-279 с.
11. Хилько М. Е. Возрастная психология : учебное пособие для вузов / М. Е. Хилько, М. С. Ткачева. – Изд. 2-е., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2017. 201 с.
12. Шакирова А.Т., Койбагарова А.А., Осмоналиев М.К., Ахмедов М.Т., Ибраимова А.Д. Влияние COVID-19 на психологическое состояние людей. *Евразийский союз ученых*. 10-3 (79). 2020. 50-52 с.
13. Impact of COVID-19 pandemic on mental health in the general population: A systematic review / J. Xiong [et al.] // *Journal of Affective Disorders*. 2020. Vol. 277. P. 55-64.
14. Nemani K., Li C., Olsson M., Blessing E. M., Razavian N., Chen J., Goff D. C. Association of psychiatric disorders with mortality among patients with COVID-19. *JAMA psychiatry*, 78(4). 2021. P. 380-386.
15. Park HY, Jung J, Park HY, et al. Psychological Consequences of Survivors of COVID-19 Pneumonia 1 Month after Discharge. *J Korean Med Sci*. 2020;35(47):e409.
16. Tang, W., Hu, T., Hu, B., Jin, C., Wang, G., Xie, C., ... & Xu, J. Prevalence and correlates of PTSD and depressive symptoms one month after the outbreak of the COVID-19 epidemic in a sample of home-quarantined Chinese university students. *Journal of affective disorders*, 274. 2020. P. 1-7.
17. Usher K., Durkin J., Bhullar N. The COVID-19 pandemic and mental health impacts // *International Journal of Mental Health Nursing*. № 3. 2020. Vol. 29. P. 315-318
18. Wang C., Pan R., Wan X. Immediate Psychological Responses and Associated Factors during the Initial Stage of the 2019 Coronavirus Disease (COVID-19) Epidemic among the General Population in China // *Int J Environ Res Public Health*. 2020. P. 17

ОСОБИСТИСНИЙ ВИМІР СПРИЙНЯТТЯ ЗВУКІВ: ПСИХОАКУСТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

PERSONAL DIMENSION OF SOUND PERCEPTION: PSYCHOACOUSTIC CONTEXT

Стаття присвячена актуальній проблемі сприйняття звуків особистістю – психоакустиці. Остання, як новітній напрямок наукових досліджень, характеризується незаслужено низьким рівнем розробки у вітчизняному психологічному дискурсі. Становлення психоакустики, враховуючи базові досягнення психофізіології, нейропсихології та музичної психології, на думку авторки, спрямовує науковців до нових меж диференціації «індивіда» та «особистості». Хоча ця проблема набула серйозного висвітлення в текстах праць антропологів Л. Леві-Брюля та К. Леві-Стросса, новітня психологія, орієнтуючись на емпіричні засади статистики, часто ігнорує можливість перцептивного вивчення розмежування різних інтелектуальних, емоційних і психофізичних статусів конкретної людини. Психоакустичний підхід пропонується через призму індивідуальних дослідницьких інтересів, що знаходяться в сфері вокального та музично-інструментального мистецтва. Однак, особистий авторський сценічний досвід доводить: проблема сприйняття і, що важливіше, прийняття музики (організованої художнім і семіотичним чином послідовності звуків), може бути поставлена водночас як проблема розрізнення особистості й індивіда. В цьому сенсі, ймовірно можлива перспектива створення класифікації особистостей за психоакустичним методом, характеристика диференціації і кореляції специфічних творчих особистостей, аналіз внутрішнього особистісного становлення та фіксації музичного ряду. Таким чином, психоакустика повинна прийти до того стану, коли категорія «звук» безпосередньо стане критерієм і маркером класифікації особистостей. Звісно, на сьогодинішньому етапі розвитку психоакустичних досліджень в Україні, говорити про формування повноцінної системи студій над музичною перцепцією творчих особистостей ще зарано, але поступово готувати підґрунтя для систематизації та розрізнення по лінії «особистість/індивід» уже можна. Відповідно, музичні психологи та музичні соціологи (соціологи культури) повинні активізувати співпрацю з клінічними (медичними) психологами, психотерапевтами, лікарями-психіатрами, що допоможе нарощувати емпіричну базу для висловлених нижче теоретичних настанов.

Ключові слова: психоакустика, звук, особистість, індивід, чотириєдиний процес сприйняття, музична психологія, акустичний простір.

The article is devoted to the psychoacoustics as an actual problem of the personality perception of sounds. Our thesis about psychoacoustics, as a thesis about the latest direction of modern psychological research, is characterized by an undeservedly low level of development in the Ukrainian and Eastern European psychological discourse. The formation of psychoacoustics, taking into account the basic achievements of psychophysiology, neuropsychology and musical psychology, according to the author, provide scientists to new boundaries of differentiation between "individuality" and "personality". Although this problem has received serious coverage in the texts of the works of social anthropologists, the latest psychology, focusing on the empirical foundations of statistics, often ignores the possibility of perceptual study of the distinction between various intellectual, emotional and psychophysical statuses of a particular person. The psychoacoustic approach is offered through the prism of individual research interests in the field of vocal and musical-instrumental art. However, the author's personal stage experience proves that the problem of music perception and, importantly, the problem of music accepting (music, in our opinion, is a sequence of sounds organized in an artistic and semiotic way), can be posed as a problem of distinguishing between "personality" and "individuality". In this sense, we need: a) creating a classification of personalities according to the psychoacoustic method; b) a characteristic of the differentiation and correlation of specific creative personalities; c) an analysis of the internal personal formation and fixation of the musical series. Thus, psychoacoustics should come to a state where the category "sound" directly becomes a criterion and marker for the classification of individuals. Of course, at the current stage of the development of psychoacoustic research in Ukraine, it is still too early to talk about the formation of a full-fledged system of studios over the musical perception of creative personalities, but it is already possible to prepare the basis for systematization and differentiation along the "personality/individual" line. Accordingly, music psychologists and music sociologists (also cultural sociologists) must intensify their collaboration with clinical (medical) psychologists, psychotherapists, and psychiatrists, who will help build up the empirical base for the theoretical instructions outlined below.

Key words: psychoacoustics, sound, personality, individuality, fourfold process of perception, musical psychology, acoustic space.

УДК 159.937.22(159.955.1+159.954.5+159.932)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.16>

Мельник (Волошина) К.В.
бакалавр кафедри музичного мистецтва
Київський університет культури

Вступ і актуальність. Загальновідомо: музика є «художньою організацією послідовності звуків» [16, с. 228-240]. На нашу думку, займатися музичним виконавством чи сольним співом поза теоретичними знаннями про структуру і теоретичні засади цієї «організації послідовності звуків» неприйнятно та непра-

вильно, що породжує пряму необхідність кожного практика чи теоретика мистецтва заглиблюватися в нетрі філософії, психології і біофізики [18]. Правильна, як і неправильна, форми «організації послідовності звуків» артикулюють психологічний статус людини, стимулюють різновиди інтелектуальної чи емо-

ційної діяльності, конституують соціальні та персональні форми сприйняття [21].

Проблему людського «сприйняття» на наукові рейки (в сучасному сенсі) вперше поставив Р. Декарт, старання котрого породили цілий філософський напрямок картезіанства [14, с. 121-142]. Вивчення «звуків» картезіанцями здійснювалося переважно в індивідуально-психологічній парадигмі. Розвиток наукових уявлень ранніх психологів про еволюцію «індивід-особистість» призвела до абсолютизації поняття «особистість», котрій мислителі другої половини XIX ст. віддавали пальму першості в просторі музично-звукових рефлексій [11]. Стверджувалося: для того, аби реагувати на звуки потрібно володіти достатнім інтелектом і мислити раціональними категоріями. Зрештою, словосполучення «особливості сприйняття звуку» вперше прозвучало в зазначеній лексичній конструкції у праці «Філософія мистецтва» німецького теоретика філософії об'єктивного ідеалізму Фрідріха-Вільгельма-Йозефа Шеллінга [15]. Також теоретично цінні зауваження з приводу кореляції особистісного розвитку та сприйняття звуків містяться в роботі Шеллінга «Про істинне поняття натурфілософії» [дивіться окремо: 5]. Зрештою, в XIX ст. сприйняттям музичних звуків на рівні особистісного розвитку людини займалися Г. Ібсен [13], Е. Гріг [1] та, особливо, Р. Вагнер [3]. Серед вітчизняних учених треба віддати належне мовознавцю-енциклопедисту О. Потебні [9].

Виклад основного матеріалу. Протягом останнього часу все частіше з'являються наукові дослідження, що визначають особливості сприйняття «звуків» і «звукових рядів» у якості складових порівняно нової наукової субдисципліни – музичної психології [19].

Як відомо, музична психологія вивчає комунікацію людини та звукового ряду через характеристику сприйняття образної мови, семантики та семіотики музичних творів. Значення досліджень особливостей сприйняття звуку людиною та, тим паче, музичним виконавцем, пояснюється сучасними інтегративними науковими підходами, що, завдяки природничо-філософській методології Рене Декарта [14], дозволяють наразі синтезувати дані кардинально відмінних і, на перший погляд, несхожих наукових напрямків. Картезіанський філософський підхід, що протягом XIX ст., розвивався в межах протистояння ідеалістичних і матеріалістичних ідей, зрештою зумовив появу ідейних засад позитивізму, що вперше обґрунтували потребу вивчення звуків у сенсі їхнього сприйняття в межах т. зв. «акустичного простору» [7; 11]. Філософія позитивізму та соціологічні методи наукового пізнання кінця XIX ст. намагалися «механізувати» антропологію – науку про людину. І, хоча «механізація»

була пізніше розкритикована багатьма противниками позитивістів, одним із небагатьох тривалих теоретико-методологічних завоювань позитивістської соціології Огюста Конта, Герберта Спенсера та Емілія Дюркгейма, виявилось уявлення про психологічний контекст «акустичного простору» [11].

Звісно, «акустичний простір» (пам'ятаємо: «акустика – наука про звуки» [12]) сьогодні уявляється біофізиками та мистецтвознавцями в якості комплексного об'єкта впливу радіоелектронних комунікаційних засобів. Такий об'єкт може бути як закритим, так і відкритим, що, безумовно, трансформовує і скеровує сприйняття людиною звуків. Тенденції наукової дискусії у сфері соціологічно-позитивістського словосполучення «акустичний простір» породили в контексті вищезгаданої музичної психології три основні теоретико-методологічні концепції:

- 1) Природнича концепція музично-звукового сприйняття [17];
- 2) Фізіологічна концепція музично-звукового сприйняття [21];
- 3) Зонна концепція музично-звукового сприйняття [4].

При цьому, музична психологія враховує, що «акустичний простір» базується на таких музикознавчих категоріях як «емелічність» («звукова гармонія», «мелос»), звукова висота, звукова динаміка. Три означені музикознавчі категорії імплікуються в межах закритого чи відкритого простору, що характеризує зону і спектр звукового впливу, а, відтак, стимулює біофізичні засади аберації прийняття, сприйняття і відтворення мелосу пісенним чи інструментально-музичним виконавцями. В будь-якому разі, основна мета психологічних студій в межах сучасної музичної акустики – вивчення виконавського інтонування почутого та переосмисленого емелічного матеріалу. В цьому контексті, картезіансько-біофізичний раціоналізм переплітається з абсолютно ірраціональними методами мелодіювання та гармонізації музичного строю чи темперації (головним предметом студій залишається авторський принцип інтонування музичної композиції, що передбачає вміння творчо переосмислити й інтерпретувати мелос, відібраний або ірраціонально сформульований емпіричним шляхом) [4; 10; 16].

Природнича концепція музично-звукового сприйняття визначає середовище як детермінанту формування музичних уявлень та смаків людини, звертає увагу на ландшафтні та кліматично-географічні показники відчуття звуків композитором чи виконавцем, апелює до натурфілософських ідей Ф. Шеллінга [5; 15], ставить фізичну генезу звуку важливіше від інтелектуальних здібностей і компетенцій конкретного музичного виконавця [17].

Фізіологічна концепція музично-звукового сприйняття, навпаки, підкреслює, що воля, інтелект і вроджені етико-естетичні властивості конкретної людини (та суспільства в цілому) зумовлюють склад і зовнішні прояви музичних уявлень і смаків. Для фізіологічної концепції притаманна індивідуалізація сфери музичної психології та музичної акустики – звук розглядається як продукт переосмислення людиною природи, зумовлений медико-біологічними (фізіологічними) здатностями конкретної людини. Фізіологічні процеси впливають на слух та інші органи чуття, регулюють психологічний статус і, відповідно, якість життя. Все це робить звук детермінованим можливостями конкретного індивіда/особистості [18; 21].

Зонна концепція музично-звукового сприйняття впливає із самостійної «зонної теорії музичного слуху», де під лексевою «зона» відображено кількісні показники ступеневих змістів музичного звуку. Де-факто, акустична «зона» покликана продемонструвати кореляцію музичної висоти, довготи, гучності, тембру із фізичною тривалістю, звуковою частотою та, що важливо, звуковою інтенсивністю. Ця зонна концепція музично-звукового сприйняття найбільше постулює зв'язок фізичних явищ та музичних емоцій у свідомості людини. Її особливістю виступає нейропсихологічна потреба розділити саму свідомість людини на концептуальні зони, що відповідають за раціональне «вживання» звуків та їхнє ірраціональне «переживання» [4].

Медико-біологічний академічний словник Дорланда визначає звук як «ефект, що створюється на орган слуху вібрацією повітря або іншого середовища». При цьому, «звук» також доцільно визначати з фізичних позицій як «механічну променеву енергію; рух частинок матеріального середовища (газу, рідини або твердого тіла), через яке вона проходить; відбувається вздовж осі проходження; така енергія з частотою від 8 до 20 000 коливань на секунду, є стимулом для суб'єктивного відчуття слуху» [12, с. 677]. Фундаментальна «Велика медична енциклопедія» під редакцією академіка А. Н. Бакулева визначає звук як «хвилеподібний рух частинок навколишнього середовища (повітря), що є специфічним (адекватним) подразником слухового органу» [2, с. 726]. При цьому, теоретик акустики В. Воячек зауважує, що звук назагал характеризується трьома ключовими рисами (висота, сила, тембр) [2, с. 726-727]. Загальновідомо: вивчення діапазону (висоти) звуку відбувається в величинах гц, тоді як вивчення тиску (сили) звуку здійснюється в величинах дб. Біофізичний аспект акустичних досліджень надзвичайно розвинений і актуальний, але він розв'язує лише питання меж суто фізіологічного порогу прийняття звуків, різко контра-

стуючи з мистецтвознавчою та, навіть ширше, культурологічною проблематикою звукового сприйняття (тим більше, коли ми говоримо про музичні композиції). Відповідно, справжній мистецтвознавець повинен шукати свою сферу досліджень на міждисциплінарному полі музичної психології, музичної акустики та когнітивної психології, а також враховувати нові досягнення т. зв. «психоакустики» [7; 18]. Ці сфери та досягнення зосереджуються навколо роботи головного мозку, тоді як фізіологічні показники і медико-біологічні властивості людини, в розрізі норми та патології, частіше розглядають роботу органів слуху. Тут, рухаючись в річищі харківської школи загальної психології, ми мусимо однозначно зауважити, що вухо приймає інформацію, а головний мозок, шляхом рефлексії, ідентифікації та інтерпретації вже її сприймає [6]. Поняття прийому і сприйняття звуку, з огляду на методологічні особливості когнітивної психології, мають принципово відмінну конотацію. Їх не варто змішувати, що, на превеликий жаль, відбувається в багатьох музикознавчих роботах (мабуть, в силу відсутності спеціалізованих психологічних чи медико-біологічних знань). Пам'ятаймо: прийняття і сприйняття відображають різні функції нервової діяльності та знаходяться на різних ступенях класифікації психологічного статусу людини як індивіда чи особистості.

Звісно, в центрі уваги сучасної психології музичного виконавства знаходиться насамперед фізичний аспект «суб'єктивного відчуття слуху». Вивчення багатогранної звукової проблематики психологами наштовхується на потребу встановлення аналогій та асоціацій, дослідження взаємодії уявного звукового ряду з довгостроковою та короткотривалою пам'яттю [6]. Психологи мистецтва раніше неодноразово стверджували, що сприйняття звуків є вкрай важливою рисою набору особистісних властивостей людини [7; 9; 10]. Тобто, виходить, що форма, зміст і сутність нашого сприйняття звуків свідчать про індивідуальні якості особистісного розвитку.

З точки зору біофізики, принципово важливо: звуки як вібраційні ефекти розпізнаються вухом тварини і людини, принципово відрізняючи людську популяцію та різноманітні популяції/види тваринного світу від інших форм живого. Поза звуковим рядом неможливе орієнтування людей і тварин, їхня взаємодія також наповнена звуковими контактами. Зрештою, комунікативні навички і здатності Homo Sapiens розвивалися в контексті звукових рефлексій [6]. Ми чуємо звук та реагуємо на нього. *Перші особистості первісних часів, вочевидь, відрізнялися від звичайних індивідів, особливими здатностями звукової рефлексії.* Швидка реакція на гармонійні,

спектральні чи шумові звуки часто характеризувала здатність людини вижити, добути харчування, знайти собі домівку чи виконати інші засадничі фізіологічні функції нашого біологічного виду. Отже, з точки зору порівняльно-історичної психології та соціології, сприйняття людиною звуку слід розуміти як важливий елемент становлення особистості. Звук, при цьому, цікавий тим, що його сприйняття визначає водночас риси емоційного та соціального інтелекту. З цим і пов'язується наукове осмислення звукових реакцій/рефлексій людини, в контексті проблем соціалізації та персоналізації. «Людина розумна» є водночас продуктом взаємодії зі звуками.

Отже, сприйняття людиною звуків є продуктивним та інтерпретаційним процесом, що знаходиться на межі раціонального та ірраціонального, висловлюючись філософською термінологією. Відтак, для того, щоб почути звук, запам'ятати його і відтворити, необхідно знаходитися в локації, досяжній для звуково-частотних хвиль, котрі передаються повітрям або будь-яким іншим чином. Саме поняття сприйняття звуку людиною, відповідно, ми визначаємо як психологічну можливість отримувати, інтерпретувати і повертати у простір аудіальні інтонації. Відповідно, мислителі-позитивісти мали раціональне зерно в своїх мистецтвознавчих трактатах, коли намагалися ототожнити музичну психологію зі здатністю інтерпретаційного інтонування виконавця. Сприйняття людиною звуку потребує, щонайменше, трьох цілісних стадій психологічного опрацювання [4; 6; 7; 10]:

1) Досягнення звукової вібрації повітря чи іншого середовища органів слуху людини, що є моментом набуття (отримання) інформації;

2) Трансляція отриманої звукової вібрації органами слуху людини в медіальне колінчасте тіло таламуса, що є моментом сигналізації (інтенсифікації та кульмінації) інформації;

3) Фіксація протрансльованої звукової вібрації безпосередньо в слуховій корі скорової частки головного мозку людини, що призводить до розсіяння звукової інформації в головному мозку та стимулює процес нервової рефлексії [4; 6; 7; 10].

Проблема сприйняття людиною звуку як широко акустичне, біофізичне та, специфічно, психоакустичне питання, зародилося ще на етапі становлення давньогрецької філософської традиції [15]. Виключне значення звуків для душевного, емоційного стану людини постійно підкреслював афінський мислитель Аристотель (роки життя: 384-322 рр. до н. е.), що присвятив окремим аспектам сприйняття звуків свою класичну роботу «Про душу». При цьому, Аристотель продовжував традицію свого вчителя-афінянина Платона (роки життя: 427-347 рр. до н. е.), котрий обгрун-

тував філософські аспекти людського звукового сприйняття в діалозі «Парменід». Останній розкривав багатогранність взаємодії т. зв. «світу речей» і «світу ідей», поступово роз'яснював нерозривність зв'язків матерії та ідей. Звуки, на думку Платона, існують апіорі та апостеріорі в прив'язці до людської матерії. Учень Платона Аристотель пішов набагато далі та оголосив, що звуки є складовою частиною душевного здоров'я людини. Зрештою, Аристотель створив цілісне вчення про психоемоційні стани і започаткував перші принципи індивідуально-психологічних класифікацій [15; 18]. Теоретичний фундамент Платона й Аристотеля, помножений на позитивістський механіцизм та естетичні погляди Шеллінга [5; 15], дозволили академіку-фізіологу Івану Павлову (роки життя: 1849-1936) [8] та доктору мистецтвознавства Миколі Гарбузову (роки життя: 1880-1955) [4] завершити постулювання трьох цілісних стадій опрацювання людиною звуку [10]. Саме процес опрацювання, на думку Павлова і Гарбузова, характеризує зміст сприйняття звуків. Їхні дослідження в подальшому розвивалися по лінії студій когнітивної психології, що виокремила чотири стадії сприйняття звуків:

1) Виявлення звуку, що характеризується відчуттям вібраційного стимулу;

2) Розрізнення звуку, що характеризується закріпленням першого враження про еталон попереднього вібраційного стимулу;

3) Розпізнавання (ідентифікація) звуку, що характеризується зіставленням усталеного еталону з безпосереднім ефектом вібрації повітря чи іншого середовища;

4) Розуміння звуку, що характеризується поєднанням семіотичної (символічної) та семантичної (змістовної) складових отриманої головним мозком інформації [4; 10].

Висновки. Синтез нейпропсихологічного уявлення про три цілісні стадії психологічного сприйняття звуку та когнітивно-психологічної теорії чотирьох стадій сприйняття звуків складає об'єктно-предметну основу наукової дисципліни психоакустики [6; 18; 19]. Її предметом дослідження виступають особливості сприйняття звуків. Якщо фізико-акустична модель досліджень вимагає відповіді на питання «як чує людина?», то психоакустика намагається надати відповідь на питання «що чує людина?». При цьому, враховуються всі можливі форми аберацій, відхилень, патологізацій та інтерпретацій, що музичними психологами дефініціюються як «інтонування». *Людина здатна почути кардинально протилежний звук тому, що прозвучав.* Однак, критерії чуття і звучання сформулювати складно, з огляду на принципові відмінності між індивідуальною та соціальною психологією. Сприйняття індивіда та колективу мають різну природу, але, що важ-

ливіше, кожна окрема людина, в залежності від інтелекту, темпераменту, типу характеру і психоемоційного статусу, може чути один і той самий звук «по-різному» [6]. Ось чому психологія, котрим ми приділяємо особливу увагу, повинні артикулювати особистісний вимір сприйняття звуків. Тим більше, що творчі особистості здатні динамічніше балансувати між раціональним та ірраціональним розумінням звуків (зверніть увагу на четверту стадію по Павлову-Гарбузову [4; 8]), переживати та проживати їх інакше, використовувати звуки для творення кардинально нових музичних форм і виконавських методик.

В будь-якому разі, важливо чітко розділяти фізіологічні можливості органів слуху та психологічні потенції головного мозку: сприйняття є таким чотириєдиним процесом (виявлення-розрізнення-розпізнавання-розуміння), коли вухо і головний мозок доповнюють одне одного, реагуючи на відверте подразнення (стимул).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бенестад Ф., Шельдеруп-Эббе Д. *Эдвард Григ – человек и художник*. Пер. с норв. Н. Н. Мохова. Предисловие Е. Ф. Светланова. М.: Радуга, 1986. 376 с.
2. *Большая медицинская энциклопедия*. Главный редактор акад. Н. А. Бакулев. Том 10. М.: БСЭ, 1959. 1152 с.
3. Вагнер Р. *Избранные работы*. Вступ. статья А. Ф. Лосева. М.: Искусство, 1978. 696 с.
4. Гарбузов Н. А. *Зонная природа звуковысотного слуха*. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1948. 86 с.
5. Гулыга А. В. *Шеллинг*. М.: Соратник, 1994. 316 с.
6. Лурия А. Р. *Лекции по общей психологии*. Под ред. Е. Строгановой. СПб.: Питер, 2006. 320 с.
7. Носуленко В. Н., Харитонов А. Н. *Жизнь среди звуков: психологические реконструкции*. М.: Институт психологии РАН, 2018. 422 с.
8. Павлов И. П. *Главнейшие законы деятельности центральной нервной системы, как они выясняются при изучении условных рефлексов*. Киев: Госмедиздат УССР, 1953. 24 с.
9. Потебня О. *Естетика і поетика слова: збірник*. К.: Мистецтво, 1985. 302 с.
10. Рагс Ю. Н. Концепция зонной природы музыкального слуха Н. А. Гарбузова. *Гарбузов – музыкант, исследователь, педагог*. М., 1980. С. 11-48.
11. Роменець В. А. *Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття*. К.: Либідь, 2007. 832 с.
12. *Українсько-англійський ілюстрований медичний словник Дорланда*. У двох томах. Том 1. Л.: Наутилус, 2007. 1248 с.
13. Хейберг Х. *Генрик Ібсен*. Пер. с норв. В. Якуба. М.: Искусство, 1975. 274 с.
14. Хомский Ноам. *Картезианская лингвистика. Глава из истории рационалистической мысли*. Пер. с англ. Предисл. Б. П. Нарумова. М.: КомКнига, 2005. 232 с.
15. Шеллинг Ф.-В.-Й. фон. *Философия искусства*. Пер. с нем. П. С. Попова. М.: РИПОЛ Классик, 2020. 560 с.
16. Eggebrecht Hans Heinrich. *Musikalisches Denken. Archiv für Musikwissenschaft*. 1975. Bd. 32. S. 228-240.
17. *Hermann von Helmholtz's Mechanism: The Loss of Certainty. A Study on the Transition from Classical to Modern Philosophy of Nature*. Editor Gregor Schiemann. Dordrecht: Springer. X+284 pp.
18. Sharpe R. A. *Philosophy of Music. An Introduction*. London: Routledge, 2015. 256 pp.
19. Tan S.-L., Pfordresher P., Harré R. *Psychology of Music. From Sound to Significance*. New York: Taylor and Francis, 2017. 350 pp.
20. *The Oxford Handbook of Neo-Riemannian Music Theories*. Edited by Edward Gollin and Alexander Rehding. New York: Oxford University Press, 2011. XIX + 605 pp.
21. Watt H. J. *The Psychology of Sound*. Cambridge: At the University Press, 1917. VII + 241 pp.

ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПЕРШОГО РОКУ НАВЧАННЯ ДО УМОВ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ІЗМАЇЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ)

TO THE ISSUE OF PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF HIGHER EDUCATION STUDENTS TO THE CONDITIONS OF DISTANCE LEARNING (ON THE EXAMPLE OF IZMAIL STATE UNIVERSITY OF HUMANITIES)

У статті проаналізовано проблеми психологічної адаптації здобувачів вищої освіти першого року навчання до умов дистанційного навчання. Основну увагу зосереджено на аналізі психологічної адаптації й виокремленні переваг і труднощів, з якими зіштовхуються здобувачі вищої освіти впродовж першого року дистанційного навчання. Стаття складається з двох частин. Теоретичну частину присвячено аналізу поняття психологічної адаптації, систематизації наукових думок щодо визначення терміну, визначенню факторів впливу на успішність процесу адаптації. В практичній частині представлено аналіз результатів анкетування, здійсненого на базі Ізмаїльського державного гуманітарного університету (далі – ІДГУ). Анкетування проводилось після закінчення першого семестру 2021-2022 н.р. в форматі Google Forms серед здобувачів вищої освіти першого року навчання початкового рівня (короткий цикл) та першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Респондентами ІДГУ було підтверджено наявність переваг, так і проблем в процесі психологічної адаптації здобувачів вищої освіти першого року навчання в умовах дистанційної освіти.

В результаті виявлено основні переваги та труднощі, які впливають на психологічну адаптацію здобувачів вищої освіти першого року в умовах дистанційної освіти. Зокрема, визначено зовнішні та внутрішні фактори впливу на процес адаптації здобувачів вищої освіти, рівень психологічного комфорту здобувачів вищої освіти під час дистанційного навчання, результативність освітнього процесу в умовах дистанційного навчання, ставлення респондентів до тверджень: «Я адаптувався/лась до дистанційного навчання» та бажанням продовжити навчання в дистанційному режимі. Надано рекомендації щодо організації успішного проходження адаптації здобувачів вищої освіти першого року до умов дистанційного навчання.

Ключові слова: адаптація, психологічна адаптація, заклад вищої освіти, дистанційне навчання, здобувачі вищої освіти, фак-

тори впливу, переваги та труднощі психологічної адаптації.

The article analyzes the problems of psychological adaptation of higher education applicants (hereinafter – applicants) in the first year of study to the conditions of distance learning. The main focus is on the analysis of psychological adaptation and highlighting the advantages and disadvantages faced by applicants the first year of distance learning.

The article consists of two parts. The theoretical part is devoted to the analysis of the concept of psychological adaptation, systematization of scientific opinions on the definition of the term, the definition of factors influencing the success of the adaptation process. In the practical part the analysis of results of the questionnaire carried out on the basis of Izmail State University of Humanities is presented (hereinafter – ISUH). The survey was conducted after the end of the first semester of 2021-2022 academic year in the format of Google Forms among applicants in the first year of primary education (short cycle) and the first (bachelor's) level. ISUH respondents confirmed both advantages and problems in the process of psychological adaptation of applicants in the first year of study in the context of distance education. Resulting, the main advantages and difficulties that affect the psychological adaptation of applicants in the first year in terms of distance learning are observed. In particular, external and internal factors influencing the process of applicants adaptation, level of psychological comfort of higher education during distance learning, the effectiveness of the educational process in distance learning, the attitude of respondents to the statements: "I adapted to distance learning" are defined and desire continue distance learning. Recommendations for the organization of successful adaptation of higher education students in the first year to the conditions of distance learning are given.

Key words: adaptation, psychological adaptation, institution of higher education, distance learning, applicants for higher education, factors of influence, advantages and difficulties of psychological adaptation.

УДК 378.018.43:159.92] (477.74)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.17>

Мілясва В.Р.

д.психол.н., професор,
провідний науковий співробітник
Навчально-наукового центру розвитку
персоналу та лідерства
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Свищ Н.М.

аспірантка кафедри психології
особистості та соціальних практик
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Проблема психологічної адаптації здобувачів вищої освіти до навчання тривалий час перебуває в полі зору науковців. Починаючи з 2020 року інтерес до процесу адаптації значно поживавився. У зв'язку з поширенням пандемії COVID-19 система вищої освіти в Україні зазнала суттєвих змін: відбувся стрімкий перехід до дистанційної форми навчання. Наразі в умовах військової агресії Росії на території України проблема психологічної адаптації студентів до

дистанційного навчання набуває особливої актуальності.

Аналізу проблематики психологічної адаптації здобувачів вищої освіти до навчання в закладах вищої освіти присвячено значну увагу серед сучасних представників психологічної науки, зокрема праці: Ю. Бохонкової [1], Н. Герасимової [2], Н. Іщук [5], В. Лесовий [5], Л. Дябел [3], Л. Литвинової [6], В. Петренко [7]. Зокрема науковці Л. Хоменко-Семенова, О. Алпатова, Я. Прохоренко, С. Бужинська

вивчали питання адаптації здобувачів вищої освіти до дистанційного навчання в умовах вищої освіти. Проте аналіз літератури засвідчує недостатність психологічних розвідок вказаної проблематики.

В Україні дистанційна форма набуття вищої освіти регламентується статтею 49 Закону України «Про вищу освіту» як індивідуалізований процес здобуття освіти, що відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників освітнього процесу в спеціалізованому середовищі, що функціонує на основі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій [4].

Щодо психологічної адаптації, то в психологічній літературі адаптація (від лат. *adaptacio* – пристосування) – пристосування будови і функцій організму, його органів і клітин до умов середовища. Традиційно виділяють такі фази процесу адаптації до екстремальних умов: фазу початкової декомпенсації, часткової, а потім і повної компенсації. Зміни, що супроводжують адаптацію, відбуваються на всіх рівнях організму – під молекулярного до психологічної регуляції діяльності [8, с. 9].

Сучасна психологиня Юлія Бохонкова вивчаючи питання адаптації, наголошує що «адаптація особистості – це завжди процес, направлений на зміни в особистому сприйнятті ситуації та деформації реагування на неї. Дослідниця вголошує, що проблеми адаптації дуже тісно пов'язані з соціалізацією. Адаптація є одним з елементів соціалізації поряд з іншим, не менш важливим – активністю особистості, її творчим вибірковим ставленням до середовища, активним відтворенням соціального досвіду, перетворенням наявних соціальних умов і форм [1].

Наталія Герасімова аналізуючи внутрішньоособистісний конфлікт в контексті адаптації першокурсників до умов навчання у ВНЗ, визначає елементи соціально-психологічної адаптації:

- реалізацію механізму взаємодії особистості із мікросередовищем шляхом певного пристосування до неї через спілкування, поведінку, діяльність;
- засвоєння норм, моральних цінностей найближчого позитивного соціального середовища шляхом їх раціонального усвідомлення або шляхом інтеріоризації;
- досягнення стану адаптивності суб'єкта шляхом установаження динамічної рівноваги між його особистісними установками та очікуваннями середовища при наявності контролю з його боку [2, с. 29].

Наталія Іщук та Володимир Лесовий досліджуючи проблему адаптації студентів-першокурсників до навчання у ВНЗ, констатували, що адаптація передбачає двосторонні зміни у системі «індивід-середовище» і тому потрібно вра-

ховувати активну позицію студента щодо «пристосування» навчально-виховного процесу до власних потреб. Під адаптацією студентів до навчання у ВНЗ вказані дослідники розуміють динамічний процес фізіологічних і психологічних перетворень особистості та оптимізації навчального середовища, який відбувається внаслідок організованої взаємодії викладача та студента з метою вироблення стратегії ефективного задоволення власних потреб, що виникають у процесі навчання у ВНЗ [5, с. 39].

Лариса Дябел у своїх публікаціях під соціальною адаптацією студентів-першокурсників розуміє прийняття правил та законів нового суспільного середовища даної категорії населення, позитивне внутрішнє та зовнішнє відношення до соціального оточення, засвоєння норм студентського життя, повноцінне включення до системи міжособистісних стосунків у групі [3, с. 76].

Лариса Литвинова визначає важливі передумови психологічної адаптації – це рівень освіти і виховання, професійна підготовка, рівень психічного розвитку. Основним проявом психологічної адаптації вважає взаємодію особистості з оточенням та її діяльнісна активність [6].

Важливим науковим доробком є виокремлення психологічних факторів впливу на успішність процесу адаптації. Серед основних можемо назвати такі:

- успішність (неуспішність) професійної, соціальної та біологічної адаптації (професійне самовизначення, соціальний статус, сформованість соціально-значимих здібностей, якостей, становище в колективі, задоволення (незадоволення) особистим статусом, можливість прояву індивідуальності та інше; – характерні особливості та якості особистості;
- уміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки й діяльності;
- наявність служби психологічної підтримки;
- розробка та впровадження соціально-психологічних засобів формування й корекції адаптованості студентів перших курсів [7].

Підводячи проміжні підсумки, хочемо наголосити, що *адаптація* має категоріальне значення; в нашій публікації ми будемо послуговуватись таким визначенням терміну *адаптація* як пристосування до нових умов життєдіяльності; як процес взаємодії – суб'єктно-суб'єктні відношення: людина-людина, людина-мала соціальна група, людина-велика соціальна група тощо. Серед психологічних факторів впливу на успішність процесу адаптації виділяємо: успішність (неуспішність) професійної, соціальної та біологічної адаптації; характерні особливості та якості особистості; уміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки й діяльності; наявність служби психологічної підтримки; розробка та впровадження соціально-психо-

логічних засобів формування й корекції адаптованості студентів перших курсів.

Для дослідження стану психологічної адаптації здобувачів вищої освіти першого року навчання в умовах дистанційної освіти на базі Ізмаїльського державного гуманітарного університету було проведено анкетування. З цією метою нами було розроблено анкету, яка дозволила встановити і проаналізувати проблеми психологічної адаптації здобувачів вищої освіти першого року в умовах дистанційного навчання.

Анкетування здійснено в форматі Google Forms серед здобувачів вищої освіти першого року навчання початкового рівня (короткий цикл) та першого (бакалаврського) рівня вищої освіти педагогічного факультету, факультету іноземних мов та факультету управління, адміністрування та інформаційної діяльності. Опитування проводилось після закінчення I семестру 2021-2022 н.р.

Опитувальник включав такі блоки запитань:
– вікова група, рік навчання;

- місце проживання на період дистанційного навчання;
- наявність психологічної підтримки в період дистанційного навчання;
- зовнішні фактори впливу на процес психологічної адаптації здобувачів вищої освіти;
- внутрішні фактори впливу на процес психологічної адаптації здобувачів вищої освіти;
- переваги та труднощі в процесі здобуття вищої освіти в дистанційному форматі;
- результативність освітнього процесу в умовах дистанційного навчання.

За результатами проведеного нами дослідження було виявлено наступні результати.

На запитання щодо адаптованості до умов дистанційного навчання: 48,3 % респондентів підтвердили, що цілком адаптувалися; 40,3 % – надали відповідь – в більшій мірі (див. рисунок 1). Отже, більшість респондентів підтвердили адаптованість до дистанційного навчання в умовах ЗВО.

Щодо відчуття психологічного комфорту респондентів під час дистанційного навчання 37,6% дали відповідь – в більшій мірі, 30,9% –

Чи адаптувалися Ви до умов дистанційного навчання?

149 ответов

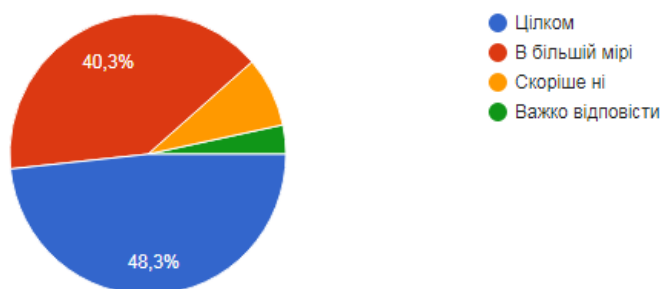

Рис. 1

Чи відчуваєте/відчували Ви психологічний комфорт під час дистанційного навчання?

149 ответов

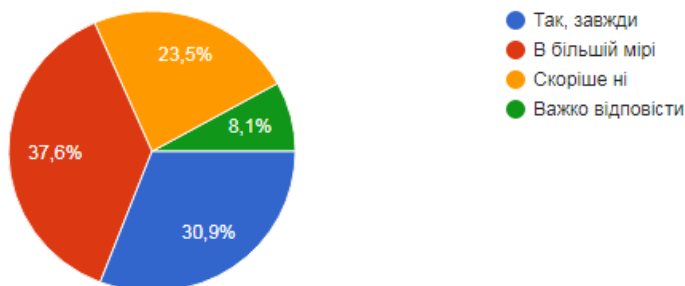

Рис. 2

так, завжди, 23,5% – скоріше ні, 8,1% – важко відповісти (див. рисунок 2). З відповіді на поставлене питання можемо констатувати, що більшість здобувачів вищої освіти задоволені психологічним комфортом реалізації дистанційного навчання в ІДГУ.

Стосовно причин, які негативно впливали/впливають на процес дистанційного навчання, більшість респондентів назвали технічні проблеми (57%), відсутність міжособистісного («живого») спілкування (40,9%), завантаженість навчальним матеріалом (33,6%), небажання відповідати при ввімкнутій камері (26,2%), недостатня самоорганізація (18,8%), не було труднощів (16,8%), недостатнє володіння комп'ютерними технологіями (13,4%) (див. рисунок 3). Більшість опитаних підтвердили, що в ході дистанційного навчання зіштовхуються з рядом труднощів, варто наголосити, що загалом мова йде про зовнішні чинники впливу.

Серед переваг дистанційного навчання було відмічено такі: багато часу, вільного від аудиторних занять (38,9%), регулювання власного навантаження (22,8%), самоорганізація (12,8%), доступність до навчального матеріалу цілодобово (12,1%), можливості додаткової самоосвіти (8,7%) (див. рисунок 4). Отже, респонденти підтверджують наявність переваг під час дистанційного навчання, котрі визначені рівнем саморозвитку та саморегуляції особистості.

Результативність освітнього процесу в умовах дистанційної роботи було оцінено так: висока – 25,5%, середня – 60,4%, низька – 14,1% (див. рисунок 5). Більшість респондентів підтверджують результативність освітнього процесу в дистанційному режимі.

Щодо ставлення респондентів до тверджень: «Я адаптувався/-лась до дистанційного навчання» – 45%, «Я хотів/-ла би продовжити навчання в дистанційному навчанні» – 34,2%,

Назвіть, якщо вони є, причини, котрі негативно впливали/впливають на процес дистанційного навчання: (можна обрати кілька варіантів)

149 ответов

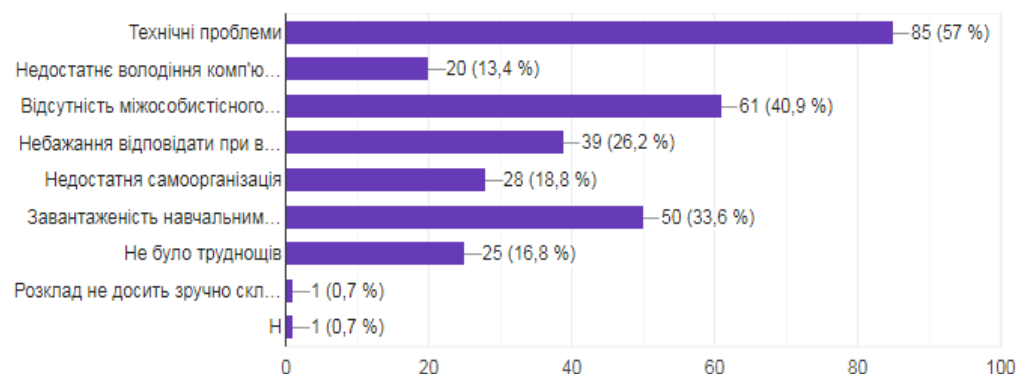

Рис. 3

Основними перевагами дистанційного навчання є:

149 ответов

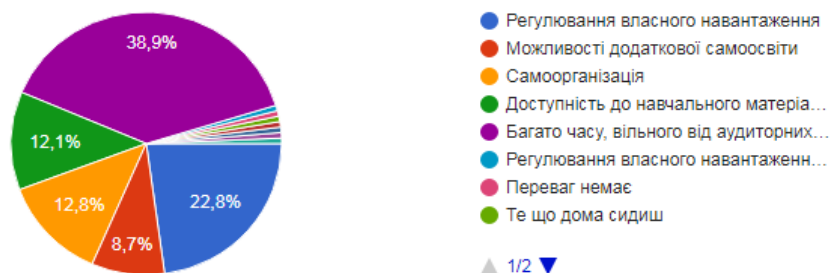

Рис. 4

Якою, на Вашу думку, є результативність освітнього процесу в умовах дистанційної роботи?

149 ответов

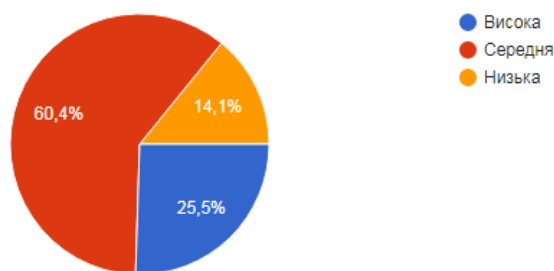

Рис. 5

Ваше ставлення до тверджень:

149 ответов

Рис. 6

«Я би НЕ хотів/-ла продовжити навчання в дистанційному режимі» – 13,4%, «Мені дуже складно навчатися в режимі онлайн» – 7,4% (див. рисунок 6). Отже, більшість респондентів підтвердили адаптованість до освітнього процесу.

Висновки з проведеного дослідження. Проблема адаптації здобувачів вищої освіти першого року навчання викликана не тільки зміною соціального статусу, а й переходом освітнього процесу до дистанційної форми навчання викликаний пандемією COVID-19, котрий найвразливіше впливає на здобувачів вищої освіти першого року навчання. Враховуючи, що категорія першокурсників вже третій рік поспіль більшість часу навчається дистанційно і ця форма здобуття освіти не є для них новою, проте існує ряд зовнішніх факторів, котрі також впливають на адаптаційний процес: зміна місця проживання, методика викладання, пристосування до дистанційних платформ навчання, та й взагалі організація освітнього процесу в ЗВО.

Процес адаптації здобувачів вищої освіти до дистанційного навчання в ЗВО вима-

гає готовності як від «адресата» освітньої послуги – ЗВО, так і від «адресанта» – здобувача вищої освіти. ЗВО відповідає за сприятливі умови організації освітнього процесу в дистанційному режимі (дистанційні платформи, неформальна освіта, визначення оптимального рівня навантаженості для виконання аудиторної та самостійної роботи, налагоджену комунікацію «здобувач-викладач» і т.д.), надання підтримки консультативної, організаційної, соціальної та обов'язково психологічної. В свою чергу здобувач вищої освіти відповідає за самоконтроль та саморегуляцію: розподіл часу на навчання, цілодобова доступність освітнього контенту, безпосередня взаємодія з викладачем, можливість самоосвіти.

В ході нашого дослідження ми дійшли наступних висновків:

– процес адаптації здобувачів вищої освіти визначається як пристосування до нових умов набуття вищої освіти за допомогою віртуального освітнього середовища при якому важливо враховувати зовнішні та внутрішні фактори впливу;

– зовнішні перешкоди підтверджені здобувачами вищої освіти в умовах дистанційного навчання: технічні (нестійкий інтернет зв'язок в різних регіонах), недостатнє володіння комп'ютерними технологіями;

– внутрішні перешкоди – відсутність міжособистісного («живого») спілкування, небажання відповідати при ввімкнутій камері, недостатня самоорганізація;

– переваги дистанційного навчання, підтверджені здобувачами вищої освіти: багато часу вільного від аудиторних занять, регулювання власного навантаження, самоорганізація, доступність до навчального матеріалу цілодобово, можливості додаткової самоосвіти;

– рівень психологічного комфорту здобувачів вищої освіти під час дистанційного навчання залежить від впливу зовнішніх та внутрішніх факторів впливу;

– результативність освітнього процесу в умовах дистанційного навчання та ставлення респондентів до тверджень: «Я адаптувався/лась до дистанційного навчання» – задовільний, більшість респондентів підтвердили адаптованість до освітнього процесу в умовах дистанційного навчання та бажання продовжити навчання в дистанційному режимі;

– рекомендації щодо організації успішного проходження адаптації здобувачів вищої освіти першого року до умов дистанційного навчання: постійний моніторинг процесу адаптації здобувачів вищої освіти, допомога кураторів у вирішенні індивідуальних та колективних проблем, робота соціально-психологічної служби ЗВО, підтримка в пристосуванні до нової системи освіти, допомога в організації дистанційного освітнього середовища.

Перспективу подальших наукових пошуків вбачаємо у детальному порівняльному аналізі процесу адаптації здобувачів вищої освіти наступних років та рівнів вищої освіти до дистанційного навчання. Зокрема, врахування переваг та труднощів психологічної адаптації здобувачів вищої освіти кожного року навчання. Вказаний порівняльний аналіз дозво-

лить нам сформувати психологічний портрет здобувача вищої освіти в процесі адаптації до дистанційного навчання і відповідно розширити поле нашого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бохонкова Ю. Психологічні особливості сприйняття підлітком стресової ситуації та адаптація до неї. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. 2011. Вип. 16(2). С. 225–232. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpfsp_2011_16%282%29__29.
2. Герасімова Н.Є. До питання внутрішньоособистісного конфлікту в контексті адаптації першокурсників до умов навчання у ВНЗ. *Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки*. 2015. № 34. С. 26–33. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuP_2015_34_6.
3. Дябел Л.І. До питання про соціальну адаптацію студентів-першокурсників. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 11 : Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління*: 36. наукових праць. К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. Вип. 1(23). С. 74–79.
4. Закон України Про вищу освіту. Відомості Верховної Ради (ВВР). № 37-38, ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> 7.
5. Іщук Н. Проблеми адаптації студентів-першокурсників до навчання у ВНЗ. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти*. 2013. Вип. 4(1). С. 39–43. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nz_pmf_2013_4%281%29__11.
6. Литвинова Л.В. Психологічні механізми подолання дезадаптаційних переживань студентів-першокурсників: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2004. 17 с.
7. Петренко С.В. До проблеми адаптації студентів першого курсу фізико-математичного факультету педагогічного університету. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 5. С. 291-301. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2013_5_35.
8. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2007. – 640 с.

ПОКЛИКАННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН: СТРУКТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

CALLING AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON: STRUCTURAL CHARACTERISTICS CALLING

У статті розглянуто теоретичне обґрунтування структурної моделі покликання, яка розроблена на основі аналізу класичних та сучасних підходів до розуміння змістовного наповнення поняття «покликання». Запропоновано трикомпонентну структуру моделі покликання, яка охоплює мотиваційно-ціннісний, емоційно-вольовий та інструментальний компоненти. У свою чергу, кожен з компонентів представлений основними та додатковими складовими, що обумовлено необхідністю показати поєднання сталості і динамічності у структурі покликання кожної людини. Такий підхід до формування структурної моделі покликання дав можливість поєднати різні характеристики покликання, запропоновані науковцями з відмінними поглядами на зміст цього феномену. Це буде сприяти уникненню односторонності у вивченні покликання і допоможе розширити вектор досліджень цього феномену. Мотиваційно-ціннісний компонент охоплює дві основні складові – спрямованість та ціннісні орієнтації, а також одну додаткову складову – схильності. У статті додатково проведено аналіз необхідності надання різної ролі мотиваційним складовим спрямованості і схильності у структурній моделі покликання. Емоційно-вольовий компонент представлений також двома основними складовими – пристрасть і вольові якості, і додатковою складовою – «оптимальні переживання». Аргументовано необхідність врахування «оптимальних переживань» у якості складової покликання, з урахуванням особливостей тривимірної комбіаторної моделі переживань у діяльності. Інструментальний компонент складається з однієї основної складової – досвід, та однієї додаткової – здібності. Кожна запропонована складова отримала своє теоретичне обґрунтування, а ряд складових має емпіричне підтвердження доцільності їх виокремлення. Представлена трикомпонентна структурна модель покликання закладає підґрунтя для її емпіричної перевірки, а також подальших досліджень стосовно умов, які сприятимуть усвідомленню та реалізації покликання.

Ключові слова: покликання, особистість, структурна модель, спрямованість, ціннісні орієнтації, схильність, «оптимальні пережи-

вання», пристрасть, вольові якості, досвід, здібності.

The article considers the theoretical substantiation of the structural model of calling, developed on the basis of the analysis of classical and modern approaches to understanding the content of the concept of «calling». A three-component structure of the calling model is proposed, which includes motivational-value, emotional-volitional and instrumental components. In its turn, each of the components is represented by the main and additional components, due to the need to show a combination of sustainability and dynamism in the structure of each person's calling. Such approach to the formation of a structural model of calling has made it possible to combine different characteristics of calling, proposed by scientists with different views on the content of this phenomenon. This will help to avoid lopsidedness in the study of vocations and will help expand the vector of research on this phenomenon. Motivational and value component covers two main components—orientation and value-based orientations, as well as one additional component—inclinations. The article additionally analyzes the need to give a different role to the motivational components of orientation and inclination in the structural model of calling. The emotional-volitional component is also represented by two main components—passion and volitional qualities, and an additional component—“optimal experiences”. The necessity of taking into account “optimal experiences” as a component of the calling is argued, taking into account the peculiarities of the three-dimensional combinatorial model of experiences in activities. The instrumental component consists of one main component—experience, and one additional—abilities. Each of the proposed components has received its theoretical justification, and a number of components have empirical evidence of the feasibility of their separation. The presented three-component structural model of the calling lays the foundation for its empirical verification, as well as further research on the conditions that will contribute to the awareness and realization of the calling.

Key words: calling, personality, structural model, orientation, value-based orientations, inclination, “optimal experiences”, passion, volitional qualities, experience, abilities.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.18>

Міщенко-Дрючило В.М.
аспірантка
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. У наш час зарубіжні та українські науковці все частіше обирають феномен покликання як об'єкт наукового пізнання. Його структурні компоненти, умови та наслідки усвідомлення і реалізації, функції досліджуються на теоретичному і емпіричному рівнях. Проте, головна мета науковців з різних частин світу – створити єдину концепцію покликання, яка б дала уніфіковане розуміння проблемних аспектів цього феномену. Для

вирішення вказаного завдання науковці обирають різні шляхи. Наразі можна виокремити три основні тенденції дослідження покликання, які притаманні зарубіжним науковцям. Перша – це розробка авторської теоретичної конструкції покликання та діагностичного інструментарію, який відповідає обраним теоретичним положенням. Представниками такої тенденції дослідження є науковці В. J. Dik, R. D. Duffy, B. M. Eldridge [1] та S. Dobrow та J. Tosti-Kharas [2]. Друга – аналіз наявних наукових доробків

та формування на основі цього компонентного наповнення покликання, а також емпірична перевірка доцільності виокремлення запропонованих компонентів. Слідують такій тенденції науковці А. Е. Abele та Т. Hagmaier [3] та М. Vianello, А. D. Rosa, Р. Anselmi та Е. М. Galian [5]. Третя – проведення емпіричних досліджень без вироблення авторського бачення структурного наповнення покликання, що дає можливість побачити реальні позиції респондентів щодо цього феномену без обмеження баченням науковців. Таку тенденцію для дослідження підтримує науковиця П. М. Белоборова [6]. До третьої тенденції також можна віднести проведення теоретичних досліджень, в основі яких аналіз і синтез наукових доробків з метою систематизації наявних знань щодо покликання і формування основних ідей, які в подальшому матимуть теоретичну та емпіричну розробку. Представниками такої тенденції виступають Е. Laguda, К. Ogunyemi та Е. Ohu [4].

Щодо українських науковців, то подібних тенденцій дослідження покликання виокремити неможливо, оскільки якісних наукових доробків наразі є небагато. Зазвичай українські науковці визначаються з основним вектором дослідження покликання крізь певну теоретичну призму. Наприклад, науковець Є. І. Мулярчук обирає філософсько-етичну призму для теоретичного дослідження покликання і проводить глибинні інтерв'ю з студентами та педагогами для емпіричного доповнення власних теоретичних припущень [18]. С. М. Стефурак та Н. М. Когутяк обрали за основу теоретичні положення когнітивно-поведінкової психології та запропонували діагностичні критерії для покликання, а також шість механізмів формування покликання [27]. Науковиця С. П. Тищенко звертається до юнгіанської теорії і досліджує взаємозв'язок покликання та обдарованості, а об'єктом вивчення стають обдаровані діти дошкільного віку та раннього отроцтва [28]. Наукові доробки Л. Г. Перетятко та М. М. Тесленко не охоплюють конкретного теоретичного напрямку, проте, прослідковується успішне використання біографічних методик для дослідження професійного покликання [20]. Для науковця А. В. Массанова об'єктом дослідження стали психологічні бар'єри у професійному самовизначенні особистості, а сам феномен покликання теоретично та емпірично досліджувався як умова подолання таких бар'єрів [17].

Зазначений масив наукових доробків стосовно покликання з одного боку вказує на актуальність проблематики покликання серед науковців, а з іншого боку показує необхідність вироблення єдиних векторів руху для емпіричного дослідження феномену покликання. Вироблення таких векторів неможливо без

ґрунтовної теоретичної бази, яка наразі також розробляється без чіткої систематизації наявних знань. Тому вважаємо за доцільне приділити увагу теоретичному аспекту дослідження покликання, а саме розробці його структурної моделі, яка повинна врахувати та синтезувати наявні теоретичні наукові надбання. При цьому авторське бачення такої моделі не буде обмежено конкретним теоретичним підходом, а дасть змогу виокремити ті компоненти, які в тій чи іншій мірі вже вивчалися науковцями.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури щодо покликання показує, що науковці зазначають діяльність як важливу складову цього феномену, але доповнюють його мотиваційними, емоційними, вольовими чи когнітивними компонентами. При цьому єдності і в складових запропонованих компонентів не спостерігається, наприклад для мотиваційного компоненту характерно виокремлення потягу, схильності, інтересу, настановлення, спрямованості. Проте, не враховується змістовне наповнення даних понять і їхнє співвідношення, що призводить до штучного розширення складових мотиваційного компоненту. Тому проаналізувавши позиції як українських, так і зарубіжних науковців, було вирішено виокремити три компонентні структурної моделі покликання – мотиваційно-ціннісний, емоційно-вольовий та інструментальний. Такий підхід до виокремлення компонентів покликання дає змогу максимально охопити всі характеристики цього феномену і не зміщувати вектор його вивчення на одному якомусь аспекті.

Для мотиваційно-ціннісного компоненту характерне виокремлення двох основних складових – спрямованість та ціннісні орієнтації людини, а також однієї додаткової – схильність. Емоційно-вольовий компонент складається з основних складових – пристрасть та вольові якості, а також додаткової складової – «оптимальні переживання». Інструментальний компонент також складається з основної складової, що охоплює досвід, а також додаткової – здібності. У рамках запропонованих компонентів виокремлено основні та додаткові складові. Подібне обумовлено необхідністю показати, що покликання характеризується як стала конструкція, для якої необхідна наявність основних складових. Додаткові складові в структурі покликання не мають обов'язкового характеру, але показують його динамічність. З практичної точки зору такі додаткові складові можуть проявлятися у людей, які вважають, що усвідомили і реалізують своє покликання, але подібне не характерно для всіх людей, які мають покликання. Виокремлення додаткових складових обумовлене скоріше практичною необхідністю, оскільки їхнє виявлення та наявність може стати для людини, на етапі усвідом-

лення покликання, показником, що обрана нею діяльність потенційно може бути покликанням.

Тепер перейдемо до детального аналізу кожного компоненту структурної моделі покликання та їхніх складових. Для початку охарактеризуємо мотиваційно-ціннісний компонент, який відображає важливість мотиваційної та ціннісної сфери особистості для усвідомлення та реалізації покликання. До основних складових цього компоненту відносимо спрямованість, а за основу теоретичного розуміння цього мотиваційного утворення обираємо позицію Є. П. Ільїна, який, проаналізувавши різні погляди науковців стосовно спрямованості, виокремив наступні її характеристики. По-перше, спрямованість розглядається як сукупність чи система мотиваційних утворень чи явищ. По-друге, вказана система мотивів і мотиваційних утворень характеризується стійкістю і домінантністю. По-третє, ця система визначає напрямок поведінки та діяльності людини і в результаті визначає образ людини в соціумі [9]. Такі характеристики спрямованості вказують на те, що обрана діяльність у рамках покликання має для людини важливе значення і це підкріплюється стійкою системою мотиваційних утворень. Тому зустрівшись з внутрішніми чи зовнішніми перешкодами, людина не зможе легко відмовитися від такої діяльності. Більше того, вона буде намагатися ефективно долати ці перешкоди, якщо ж подібне не буде можливим, людина зможе відстрочити заняття обраною діяльністю до настання сприятливих умов її реалізації і продовжить втілення задумів і планів стосовно такої діяльності через певний час. Отже, високий рівень мотивації щодо реалізації обраної діяльності якраз і слугує важливим показником наявності в людини покликання. Закцентуємо увагу, що в рамках покликання важлива наявність не одного якогось мотиваційного утворення, наприклад лише потягу, інтересу чи схильності, а це повинна бути стійка система таких утворень, які і проявляються у спрямованості людини.

Спрямованість виокремлюється К. К. Платоновим як одна із підструктур структури особистості, яка формується шляхом виховання і охоплює наступні форми – потяги, бажання, інтереси, схильність, ідеали, світобачення та переконання [21]. При цьому розгляд покликання крізь призму потягу чи схильності можна зустріти в українських словниках [26, с. 30; 7, с. 1026]. У словнику К. К. Платонова покликання розглядається як «властивість особистості, яка формується на основі інтересу до певної діяльності, прагненні виконувати її і прояв здібностей до неї» [22, с. 101]. На основі цього визначення український науковець А. В. Массанов приходить до висновку, що до структури покликання, як властивості особистості, вхо-

дить інтерес, схильність і здатність до діяльності (зауважимо, що в оригіналі у словнику К. К. Платонова застосовується слово «способність» [22, с. 101], а А. В. Массанов у своєму науковому доробку використовує слово-переклад «здатність» [16, с. 169]. Таким чином, спостерігаємо використання ряду форм спрямованості як складових структури покликання або як понять, за допомогою яких відбувається тлумачення поняття «покликання». Подібне може наштовхнути на думку, що потяги, інтереси чи схильності варто розглядати як окремі складові моделі покликання, проте такий підхід вказує лише на знецінення змістовного наповнення феномену і дозволить визначати велику кількість видів діяльності, до якої людина має потяг, інтерес чи схильність, а разом і здібності, як покликання. Тому важливо зосереджуватися на таких складових, які дозволять окреслити чіткі рамки феномену покликання і не будуть призводити до штучного звуження або розширення його змісту. У зв'язку з цим було виокремлено лише схильність як одну із додаткових складових структурної моделі покликання, яка не має обов'язкового характеру, але може слугувати для людини показником того, що певна діяльність потенційно може стати покликанням.

Для початку розглянемо відмінність спрямованості і схильності, яка криється не тільки в тому, що схильності можуть виступати однією із форм спрямованості. Так, Є. П. Ільїн вказує, що схильність може бути стійким вектором вибору діяльності, а обрана відповідно до схильності діяльність носить особистісно значущий характер, займає важливе місце серед системи цінностей людини і сприяє формуванню її спрямованості [9]. Обрана таким чином діяльність дійсно може стати для людини покликанням, враховуючи роль впливу на цінності і спрямованість, але це лише потенційна можливість. Є. П. Ільїн зазначає, що схильність, як спонукання до діяльності, відповідає змісту такої діяльності і у випадку вдалого вибору діяльності може перерости у стійкий інтерес [9, с. 161]. Тут важливий момент можливості переростання схильності в інтерес, що вже дає підстави вважати схильність лише початковим показником потенційної можливості визнати обрану діяльність покликанням. Тепер важливо розглянути схильність і інтерес крізь призму покликання, а саме з урахуванням того, що діяльність за покликанням повинна носити довгостроковий характер. Як у такому випадку бути з можливістю втрати схильності чи інтересу до певної діяльності, наприклад через неправильне навчання, а можлива і ситуація появи сильнішого інтересу до іншої діяльності, ніж до тої, до якої виник інтерес раніше [12]. Сьогодні людина має схильність до однієї діяльності, а через деякий час з'явиться схиль-

ність до іншої – і що тоді змусить людину опиратися перешкодам на шляху до реалізації покликання? Тому важливо говорити про таку систему мотиваційних утворень, які в своїй сукупності дозволили б не тільки реалізовувати діяльність за покликанням, а й приймати можливі негативні наслідки такої реалізації, долати суб'єктивні та об'єктивні перешкоди.

Довгостроковий характер покликання якраз і потребує обрання у якості основної складової структурної моделі такий вид мотиваційного утворення, який дозволить не просто зацікавитися діяльністю і виконувати її протягом певного часу, а ще й чинити опір перешкодам і долати тимчасові спокуси зайнятися іншим видом діяльності, який може бути наразі популярним чи високооплачуваним. Таким мотиваційним утворенням якраз і виступає спрямованість. Щодо схильності до певної діяльності, то вона може стати першим показником того, що така діяльність потенційно в подальшому може стати покликанням, але це лише потенційна можливість, що і змушує схильність вважати лише додатковою складовою структурної моделі покликання.

Ще однією основною складовою мотиваційно-ціннісного компоненту виступають ціннісні орієнтації. Для початку варто визначитися, чому у якості складової використовуються власне ціннісні орієнтації, а не цінності. Розпочнемо з визначення ціннісних орієнтацій, а саме «відображення в свідомості людини цінностей, які визнаються нею у якості стратегічних життєвих цілей і суспільних світоглядних орієнтирів» [13]. Тут також зазначається, що поняття «ціннісні орієнтації» було введено в соціальну психологію як аналог поняття «цінності», що використовується у філософії. Проте, відмінності цих понять можна зрозуміти, звернувшись до безпосереднього тлумачення поняття «цінності». Так, «цінністю» пропонується розуміти поняття, яке позначає об'єкти, явища, їх властивості та ідеї, які втілюють суспільні ідеали, і які можна вважати еталоном належного. При цьому виокремлюють три форми існування цінностей, одна з яких – особистісні цінності, тобто ті соціальні цінності, які проходять фільтрацію крізь індивідуальну життєдіяльність людини і в результаті стаються частиною психологічної структури особистості. Такі особистісні цінності стають джерелом мотивації поведінки людини і для них характерна висока усвідомленість, тому у свідомості людини вони відображаються у вигляді ціннісних орієнтацій. Останні стають для людини важливим фактором регулювання відносин між людьми і поведінки людини безпосередньо [25]. У рамках розгляду питання структури покликання доцільно виокремлювати як одну із її складових власне ціннісні орієнтації. Тобто принциповим для покликання є не вся сукупність цінностей,

з якими може бути дотична людина, але лише та їх частина, яка пройшла фільтрацію крізь особистий досвід людини у процесі соціалізації і викристалізувалася у певну систему. Така усвідомлена система особистісних (індивідуальних) цінностей стає для людини важливим підґрунтям для усвідомлення нею свого покликання, а також його реалізації. Важливу роль знову ж таки відіграє довгостроковий характер покликання, який може підкріплюватися поєднанням спрямованості і ціннісних орієнтацій.

Емоційно-вольовий компонент охоплює основні складові – пристрасть та вольові якості, а також додаткову складову – «оптимальні переживання». Для початку зосередимось на емоційному компоненті, який повинен охоплювати переживання, які виникають у людини щодо діяльності, яка обрана у якості покликання. По-перше, опираючись на основи диференціально-психологічної концепції структури емоційної сфери людини Є. П. Ільїна, переживання виступає лише як один з компонентів емоційного реагування поряд з фізіологічним і експресивним компонентами [11]. По-друге, переживання проявляється у різних емоційних явищах (наприклад, емоційний тон, емоції, почуття), а у рамках моделі покликання необхідне чітке окреслення того емоційного явища, яке буде характеризувати покликання. Тому у якості такого емоційного явища було обрано пристрасть, що обумовлюється її характерними ознаками, а також емпірично обґрунтованою позицією зарубіжних науковців. Так, науковці M. Vianello, A. D. Rosa, P. Anselmi та E. M. Gallian виокремлюють пристрасть у якості одного із семи аспектів покликання [5]. Науковці S. Dobrow та J. Tosti-Kharas обирають пристрасть у якості основного поняття, крізь призму якого дослідники тлумачать покликання і пропонують його авторське визначення, а також на основі цього визначення розробили шкалу вимірювання покликання [2]. У рамках запропонованої структурної моделі покликання пристрасть необхідно розглядати як ступінь вираженості почуттів [11, с. 292]. У свою чергу, почуття розуміються як найглибший рівень переживань людиною ставлення до себе, подій та явищ, інших людей і предметів [8; 24]. У рамках структурної моделі покликання пристрасть відображає переживання, які характеризуються значною інтенсивністю (силою) та тривалістю. І саме ці параметри вказують на особливість покликання стосовно емоційної сфери людини – переживання повинні настільки захопити людину, щоб вона прагнула реалізовувати своє покликання, а під час реалізації переживання повинні підштовхувати людину до постійного руху, незважаючи на перешкоди та поразки.

Поряд з пристрастю використовуємо ще і поняття «оптимальні переживання». Їхній

аналіз варто розпочати з ідей М. Чиксентмігаї стосовно «потіку». «Потік» розуміється як такий стан, при якому людина занурюється у певну діяльність, максимально концентруючи на ній свою увагу; її уміння відповідають поставленим цілям, які мають чіткий характер; а також є можливість отримувати зворотний зв'язок стосовно успішності у здійсненні діяльності. При цьому людина переживає такі переживання, до яких хочеться повертатися знову і знову, тому можливі труднощі і перешкоди не можуть зупинити людину у реалізації запланованої діяльності. «Потік» і розуміється як «оптимальне переживання», головна ціль якого криється в самому переживанні [29]. Це загальна характеристика потокового стану або «оптимальних переживань», яка вже дозволяє побачити дотичність цих понять з покликання. Проте, може викликати сумнів використання «оптимальних переживань» у якості додаткової складової саме емоційного компоненту моделі покликання, оскільки для таких переживань характерна наявність і афективної складової (почуття задоволеності), і мотиваційної (наявність бажання продовжити переживання) і когнітивної (особливості концентрації на діяльності) [23]. Ця сукупність складових, які і слугують характерними ознаками потокового стану, вказують на особливості формування такого переживання, але фінальною точкою, яка і змушує людину повертатися до цього стану, якраз і є переживання. Тому вважаємо за доцільне відносити такі «оптимальні переживання» до емоційного компоненту структурної моделі покликання. По-друге, описання характерних ознак «оптимального переживання» все ж таки вказує на їхню суб'єктивність, тому необхідно виокремити чіткі критерії, які допоможуть людині розпізнати такі переживання і відрізнити їх від інших переживань. У даному випадку необхідно звернутися до тривимірної комбінаторної моделі переживань у діяльності, яка ґрунтується на ідеях «оптимального переживання» і була розроблена під час обговорень Д. А. Леонтьєва, М. Чиксентмігаї та Дж. Накамури у 2006-2007 роках. Відповідно до цієї моделі переживання, які пов'язані з діяльністю, охоплюють три складові – зусилля, задоволення і сенс. Переживання зусилля вказує на результативність діяльності і означає, що результат діяльності може використовуватися як самою людиною, так і іншими людьми. Переживання задоволення означає максимальність позитивних емоцій, які людина переживає під час діяльності, а переживання сенсу вказує на діяльність, яка пов'язана з широкими перспективами, тобто вона включається в контекст життя не тільки людини, але і інших людей та суспільства в цілому. Вказані три складові можуть поєднуватися

різними способами і слугувати показниками інших переживань, наприклад задоволення і сенс вказують на переживання радості, сенс і зусилля – переживання відповідальності, зусилля і задоволення – переживання потоку (насолюди). І тільки поєднання всіх трьох складових утворює «оптимальні переживання». Вказана теоретична тривимірна комбінаторна модель переживань у діяльності обрана за основу для «Методики діагностики переживань у діяльності 2012-2013 рр.». [15]

Отже, наявність теоретично та емпірично обґрунтованих критеріїв «оптимальних переживань» дає підстави використовувати їх у якості складової структурної моделі покликання. Однак зауважимо, що пристрасть виступає обов'язковою складовою моделі покликання, тобто кожна людина, яка усвідомила та реалізує покликання повинна відчувати пристрасть до обраної діяльності. Щодо «оптимальних переживань», то їм виділяємо додаткову роль. Це обумовлено тим, що подібні «оптимальні переживання» у процесі усвідомлення та реалізації покликання людина може не пережити або ж може не розпізнати. Якщо людина розуміє специфіку «оптимальних переживань», вони можуть слугувати показником наявності покликання, якщо ж ні – це не буде впливати на загальну структуру покликання конкретної людини.

Виокремлення вольового компоненту у структурі покликання не є новим, проте для сучасних тлумачень цього феномену акцент на волю та вольові якості не характерний. Однак, про волю як один із важливих факторів, який впливає на формування покликання можна зустріти в науковому доробку Н. Н. Ланіна. Науковець ставить волю в один ряд з потребами, інтересами, мисленням і діяльністю і вказує, що всі ці фактори у своїй сукупності вносять «вклад» у покликання [14, с. 80]. Вважаємо за доцільне у якості основної складової структури покликання виокремлювати не волю людини як психічний процес, а безпосередньо вольові якості, які притаманні людині та впливають на усвідомлення та реалізацію покликання. Вольові якості можна розуміти як такі психічні утворення, які мають відносно стійкий характер та не залежать від конкретної ситуації, а також підтверджують досягнутий людиною рівень свідомої саморегуляції поведінки [8]. За основу розуміння сутності вольових якостей обираємо позицію Є. П. Ільїна, який розглядає вольові якості як «фенотипічну характеристику наявних можливостей людини, як сплав вродженого і набутого» [10, с. 148]. Тому науковець пропонує виокремлювати у якості компонентів вольових якостей – здібності, які обумовлюються задатками (вони є вродженим компонентом) та досвід людини, який пов'язаний зі самостимуляцією, сформований мотив

досягнення та вольову установку, яка змушує людину боротися з труднощами (як набутий компонент) [10, с. 148-149]. Такий підхід вказує на необхідність врахування у однаковій мірі як вродженого, так і набутого, і крізь призму покликання дає людині шанс, за допомогою набутого компоненту, сформувати такі вольові якості, які дозволять досягати бажаних результатів під час реалізації покликання. Додатково Є. П. Ільїн пропонує вертикальну структуру вольової якості – за основу беруться природні задатки, на них накладаються вольові зусилля, а над ними – особистісні та соціальні фактори, що охоплюють мотиваційну сферу людини. Як наслідок, від того наскільки людина розвинена в моральному плані і залежить ступінь проявлення вольової якості. [10, с. 152] Виокремлення особистісного та соціального факторів у якості заключного третього компоненту у структурі вольової якості вказує на їх пріоритетне, але не єдине значення. Це змушує при усвідомленні та реалізації покликання враховувати, що є ряд вольових якостей, які в більшій мірі залежать від природних задатків і відповідно вплинути на проявлення таких вольових якостей буде тяжче. Особливо це стосується видів діяльності, де такі вольові якості відіграють важливу роль для досягнення бажаного результату. І тут важливо знати про свої можливості, щоб зрозуміти у якій мірі можлива компенсація відсутності достатнього рівня прояву конкретної вольової якості і чи взагалі така компенсація можлива. Отже, вольові якості у рамках покликання слугують показником того, що людина має потенційну можливість подолати труднощі на шляху реалізації покликання і досягти такого результату діяльності, який буде задовольняти людину. Уникнення виокремлення вольових якостей у якості складової моделі покликання вказує на незавершеність такої моделі, особливо враховуючи вродженно-набутий характер вольових якостей.

Інструментальний компонент отримав свою назву за аналогією з запропонованою Р. С. Немовим назвою інструментальної групи якостей особистості. Ця група охоплює ті якості, яким людина надає перевагу як засобам досягнення цілей чи задоволення потреб [19, с. 125-126]. У випадку покликання, інструментальний компонент аналогічно відображає ті складові, які стають чи можуть стати ефективними засобами реалізації покликання, тобто є потенційними ресурсами людини. Тому до основної складової інструментального компоненту відносимо досвід, а до додаткової складової – здібності.

Говорячи про досвід, необхідно звернутися до структури особистості запропонованої К. К. Платоновим. У якості однієї із підструктур науковець виокремлює досвід, який

розглядається як сукупність набутих людиною знань, умінь та навичок, і який показує підготовленість людини до професійної діяльності, а також визначає культуру людини [21]. У рамках розгляду структури феномену покликання досвід відіграє подвійну роль. По-перше, щоб людина могла говорити, що вона усвідомила чи реалізувала покликання, людина повинна взагалі знати, що таке покликання. Тобто важлива наявність знань про сам феномен покликання і його особливості. Тільки при наявності таких знань, людина зможе сказати, що вона має покликання, оскільки розуміє, що криється за цим поняттям. По-друге, необхідна наявність тріади знань, умінь та навичок, які стосуються конкретної діяльності, яку людина обирає у якості покликання. Якщо людина знає, що таке покликання як феномен, вирішує, що певна для неї діяльність є покликанням, але при цьому робить це лише на основі поверхневої інформації про діяльність, наприклад прочитавши про певну професію з різних ресурсів чи поспілкувавшись з представником такої професії, то говорити про наявність покликання у людини неможливо. У даному випадку можна говорити про інтерес, але як про повноцінно сформований психологічний конструкт покликання мова не йде. Щоб людина могла сказати, що вона усвідомила і реалізує покликання, необхідно мати певний досвід, який стосується такої діяльності. У даному випадку не йдеться про чіткий показник досвіду, за наявності якого можна говорити про покликання. Людина може мати значний досвід у певній сфері діяльності і навіть вважатись професіоналом, але для неї самої така діяльність не буде покликанням. Важлива суб'єктивна оцінка людиною такого досвіду і його поєднання з іншими складовими покликання (спрямованість, ціннісні орієнтації, вольові якості, переживання). Проте, досвід стосовно конкретної діяльності все-таки потрібен, бо тільки він дасть змогу людині оцінити свою мотивацію та переживання стосовно такої діяльності.

Здібності розглядаємо як одну із складових покликання [22, с. 101], однак у рамках запропонованої моделі покликання, пропонуємо здібності виокремлювати у якості додаткової складової. За основу теоретичного розуміння цього поняття наведемо поширене в науковій літературі визначення здібностей як індивідуально-психологічних особливостей (властивостей) людини, які виступають умовою успішного виконання певної діяльності і відповідають вимогам такої діяльності [8; 24]. Таке визначення пропонується в рамках особистісно-діяльнісного підходу до розуміння здібностей і на перший погляд запропоноване змістовне наповнення цього поняття може повністю задовольнити буденне сприйняття

змісту феномену покликання. Людина повинна мати певні індивідуально-психологічні властивості, які дозволяють успішно виконувати обрану нею у якості покликання діяльність, а якщо ще додати наявність схильності до такої діяльності, тоді модель покликання може видатися завершеною. Виникає питання, яким чином вимірювати наявність таких властивостей і що розуміти під успішним виконанням діяльності з точки зору покликання (суб'єктивне трактування успішності для конкретної людини чи повинні бути певні об'єктивні показники). Відповіді на ці питання є принциповими для розуміння змісту покликання, а їх відсутність дозволяє науковцям заповнювати модель покликання складовими, які не витримують не тільки практичного, але і теоретичного обґрунтування. Проте, і нехтувати здібностями у рамках моделі покликання не буде доречним. Тому важливо критично поставитися до розуміння здібностей і врахувати інші підходи до їхнього тлумачення.

Особистісно-діяльнісний підхід до розуміння здібностей не витримує критики стосовно того, які особистісні властивості стосуються здібностей, а які ні. Також неузгодженість позицій є і стосовно того, яку роль відіграє діяльність у виникненні здібностей. [9, с. 225-232] Тому доцільно враховувати і функціонально-генетичний підхід до розуміння здібностей, який пропонує розглядати здібності як відмінності у ступені проявлення якісних сторін функцій (властивостей) у людей. До таких функцій належать перцептивні, атенційні, мнемічні, інтелектуальні та рухові. Тому різниця між людьми полягає не у наявності чи відсутності таких функцій (вони апіорі проявляються у всіх здорових людей), а у тому як проявляються властивості (якісні сторони) цих функцій у кожної людини. Як наслідок, Є. П. Ільїн пропонує говорити, що немає людей без здібностей, але є люди у яких ці здібності виражені слабко [9, с. 232-234]. Генетичний аспект функціонально-генетичного підходу до розуміння здібностей вказує на їх вродженість, тобто генетичну обумовленість. Подібна позиція вказує на необов'язковість пов'язування виникнення здібностей з діяльністю. Є. П. Ільїн зазначає також, що здібності можуть проявлятися не лише в різних сферах діяльності, а й в побуті (життєдіяльності) чи грі [9, с. 239]. Важливість врахування функціонально-генетичного підходу до розуміння здібностей обумовлено потенційною можливістю помилково припускати, що наявність здібностей чи задатків гарантуватиме людині її успіх у певній сфері діяльності. Проте, як зазначає Є. П. Ільїн, здібності є лише частиною можливого успіху, необхідно також враховувати і мотивацію, вольові якості і умови соціального середовища [9, с. 240]. Тому

і у рамках покликання, врахування здібностей, як обов'язкового компоненту, не є доцільним. Здібності можуть слугувати показником, що обрана людиною діяльність потенційно може бути покликанням. До того ж необхідно враховувати поліфункціональних характер здібностей, тобто можливість одних і тих же здібностей проявлятися в різних видах діяльності [9, с. 252]. Крізь призму покликання це означає, що обравши здібності у якості показника, який підтверджує наявність покликання, може виникнути проблема – людина може вважати, що діяльність до якої в неї є здібності і є покликанням або потенційно може стати такою, а згодом зрозуміє, що ці ж здібності проявляються і в іншій діяльності і тоді доведеться змінювати покликання. Додаємо до описуваної ситуації ще наявність схильності до діяльності, до якої у людини є здібності у першому випадку, а потім людина втрачає схильність до цієї діяльності і виникає вже схильність до іншої діяльності, в якій проявляються ті ж здібності, що і у першому випадку. Ця ситуація є потенційно можливою, проте в умовах необхідності побудови якісної моделі покликання, вказує лише на ненадійність такої складової як здібності. Проте, здібності можуть слугувати додатковою складовою моделі покликання, оскільки в науковій літературі розглядається можливість пов'язування здібностей з конкретними видами діяльності, наприклад говорячи про музичну, художню чи літературну обдарованість [9, с 252].

Висновки. На основі аналізу теоретичних та емпіричних здобутків українських та зарубіжних науковців стосовно феномену покликання вдалося розробити трикомпонентну структурну модель покликання, яка охопила мотиваційно-ціннісний, емоційно-вольовий та інструментальний компоненти. У рамках представленої моделі вдалося поєднати різні погляди та підходи до змістовного наповнення покликання, що показало можливість розуміти природу покликання з поліаспектної точки зору. І хоча поліаспектний підхід до покликання не є новим, оскільки він зараз активно використовується зарубіжними дослідниками покликання, проте, у рамках нашого дослідження він дав можливість врахувати різні вектори вивчення покликання і узагальнити їх в єдину модель. Корисність запропонованої моделі має двоякий характер, по-перше, теоретично-обґрунтована модель дає підґрунтя для її емпіричного дослідження, а також теоретичного і емпіричного обґрунтування умов усвідомлення та реалізації покликання. По-друге, вказана модель може застосовуватися психологами у практичній діяльності, для допомоги усвідомленню людиною своїх особливостей, які можуть сприяти успішному усвідомленню та реалізації покликання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Dik B. J., Duffy R. D. Calling and Vocation at Work. *The Counseling Psychologist*. 2007. Vol. 37, no. 3. P. 424–450. URL: <https://doi.org/10.1177/0011000008316430> (date of access: 15.06.2022).
2. Dobrow S. R., Tosti-Kharas J. Calling: the development of a scale measure. *Personnel Psychology*. 2011. Vol. 64, no. 4. P. 1001–1049. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2011.01234.x> (date of access: 15.06.2022).
3. Hagmaier T., Abele A. E. The multidimensionality of calling: Conceptualization, measurement and a bicultural perspective. *Journal of Vocational Behavior*. 2012. Vol. 81, no. 1. P. 39–51. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2012.04.001> (date of access: 15.06.2022).
4. Laguda E., Ogunyemi K., Olu E. From Success to Significance: Transforming Your Job into a Calling. *The Palgrave Handbook of Workplace Spirituality and Fulfillment*. Cham, 2018. P. 629–657. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-62163-0_18 (date of access: 15.06.2022).
5. Validity and measurement invariance of the Unified Multidimensional Calling Scale (UMCS): A three-wave survey study / M. Vianello et al. *PLOS ONE*. 2018. Vol. 13, no. 12. P. e0209348. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0209348> (date of access: 15.06.2022).
6. Белобородова П. М. Мотивационные и личностные предпосылки жизненного призвания : дис. ... канд. псих. наук: 19.00.01. Москва, 2019. 144 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
8. Загальна психологія: навч. посіб. / О. П. Сергєєнкова та ін. К : Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
9. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург [и др.] : Питер, 2002. 508 с.
10. Ильин Е. П. Психология воли. Москва : Питер, 2000. 288 с.
11. Ильин Е. П. Эмоции и чувства : [учеб. пособие]. Санкт-Петербург [и др.] : Питер, 2001. 749 с.
12. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 701 с.
13. Краткий психологический словарь / ред. А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 512 с.
14. Ланин Н. Н. Призвание как категория социальной философии. Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова, 2003. 163 с.
15. Леонтьев Д. А., Осин Е. Н. Диагностика переживаний в профессиональной деятельности: валидизация методики. *Организационная психология*. 2017. Т. 7. № 2. С. 30–51.
16. Массанов А. В. Покликання і психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості. *Актуал. пробл. соціології, психології, педагогіки*. 2014. 2 (23). С. 167–173.
17. Массанов А. В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2010. 407 с.
18. Мулярчук Є. І. Покликання як філософсько-етичний феномен : дис. ... д-ра філософії в галузі філософії : 09.00.07. Київ, 2020. 382 с.
19. Немов Р. С. Психология. Учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений. В 3 кн. Кн. 2. Психология образования. М. : Просвещение : ВЛАДОС, 1995. 496 с.
20. Перетятко Л. Г., Тесленко М. М. Психолого-біографічний аспект професійного покликання особистості. *Багатовимірність особистості: теорія, психодіагностика, корекція*. 2017. С. 222–226. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/8017> (дата звернення: 15.06.2021).
21. Платонов К. К., Голубев Г. Г. Психология. Учебник для индустриально-пед. техникумов. Москва : Высшая школа, 1973. 256 с.
22. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий : Учебн. пособ. Москва : Высшая шк., 1984. 174 с.
23. Психология состояний: учебное пособие / под ред.: А. О. Прохорова. М.: Изд-во «Когито-Центр», 2011. 624 с
24. Психологічний словник / уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова ; ред. Н. А. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2007. 274 с.
25. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1998. 800 с.
26. Словник української мови / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні / ред. І. К. Білодід: в 11 т. Т. 7. Київ : Наук. думка, 1976. 723 с.
27. Стефурак С. М., Когутяк Н. М. Аналіз психологічних механізмів формування професійного покликання. *Молодий вчений*. 2018. № 9(2). С. 320–325. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_9\(2\)_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_9(2)_13) (дата звернення: 15.06.2022).
28. Тищенко С. П. Психологія покликання. *Технології розвитку інтелекту*. 2015. Т. 1, № 8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2015_1_8_3 (дата звернення: 15.06.2021).
29. Чиксентмихайи, М. Поток: психология оптимального переживания. Москва : Смысл; Альпина Нон-фикшн, 2011. 461 с.

ПОРУШЕННЯ МОТИВАЦІЇ – ПСИХОЛОГІЧНА ЗАГРОЗА БЕЗПЕЦІ ОСОБИСТОСТІ

VIOLATION OF MOTIVATION IS A PSYCHOLOGICAL THREAT TO THE SECURITY OF THE INDIVIDUAL

Стаття присвячена визначенню та вивченню, такого явища, як мотивація. Джерелом мотивації, насамперед, є потреби особистості, такі як: безпека, захист, фізіологічні спонукки, любов, повага, само-актуалізація чи самореалізація. Почуття безпеки – одне з найважливіших потреб людини. Людина постійно прагне зрозуміти свої бажання і потреби оскільки вони торкаються розвитку різноманітних внутрішніх мотивів задля досягнення мети. З'ясовано, що вивченням мотивації займалися різного роду науковці та історія вивчення даного явища-багатогранна та стосується різного роду аспектів. Окреслена зміна мотивів, їхня опосередкованість та ієрархічна побудова в процесі життя людини постійним не залишається. Мотиви можуть втрачати актуальність і починають опосередковуватися іншою метою, відбувається підпорядкування одних мотивів іншим. Зміни у мотиваційній сфері призводять до кардинальної зміни життєвих позицій, інтересів та цінностей особистості та може загрожувати її безпеці. Головна мета статті-визначити психологічну безпеку особистості за порушення мотивації. Загалом, в даній статті пропонується розглянути в рамках психологічних небезпек, одну з загроз – порушення мотивації особистості. Порушення мотивації відображається на діяльності та поведінці людини. Навичка вчасно визначити та зберегти стабільність мотивів дозволить особистості позбутися загроз у процесі діяльності, а також своєчасно реагувати на свої дії та вчинки для досягнення поставленої мети. Тобто, порушення мотивації – грає важливу роль у діяльності людини, оскільки порушує «ієрархію» мотивів і знижує спрямованість особистості задля досягнення конкретної мети. Зміна одного мотиву призводить до формування іншого мотиву, який здатний спровокувати і змусити наявну/дану особистість відмовитися від задоволення відповідної потреби.

Ключові слова: Потреба, мотиваційна сфера, установка, сенсотворча та спону-

кальна функції, порушення мотивації, психологічна загроза.

The article is devoted to the definition and study of such a phenomenon, motivation. The source of motivation, are the needs of the individual, such as: security, protection, physiological impulses, love, respect, self-actualization or self-realization. A sense of security is one of the most important human needs. A person constantly seeks to understand their desires and needs because they affect the development of various internal motives to achieve the goal. It was found that the study of motivation was carried out by various scientists and the history of the study of this phenomenon is multifaceted and relates to various aspects. The outlined change of motives, their indirectness and hierarchical construction in the process of human life does not remain constant. Motives may lose relevance and begin to be mediated by another goal, there is a subordination of some motives to others. Changes in the motivational sphere lead to a radical change in the life positions, interests and values of the individual and can threaten his security. The main purpose of the article is to determine the psychological security of the individual for impaired motivation. In general, this article proposes to consider in the context of psychological dangers, one of the threats – a violation of personal motivation. Impaired motivation is reflected in human activities and behavior. The ability identify and maintain the stability of motives in timely manner will allow individual to get rid of threats in process of activity, as to respond in a timely manner to their actions and deeds to achieve the goal. That is, the violation of motivation – plays an important role in human activity, as it violates the "hierarchy" of motives and reduces the orientation of the individual to achieve a specific goal. Changing one motive leads to formation of another motive, which provoke and force the existing / given person to give up the corresponding need.

Key words: Need, motivational sphere, attitude, sense-forming and incentive functions, motivation disorder, psychological threat.

УДК 159.923.3

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.19>

Рибальченко О.М.

аспірант кафедри психології та педагогіки

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Визначення та вивчення мотивації має давню історію, вона багатогранна і зачіпає низку різних аспектів. Зміна мотивів, їхня опосередкованість та ієрархічна побудова в процесі життя людини постійним не залишається. Мотиви можуть втрачати актуальність і починають опосередковуватися іншою метою, відбувається підпорядкування одних мотивів іншим. Зміни у мотиваційній сфері призводять до кардинальної зміни життєвих позицій, інтересів та цінностей особистості та може загрожувати її безпеці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Джерелом мотивації, як відомо, є потреби особистості. Задовольняючи

потреба – людина досягає поставленої мети. Потребу як потребу, розглядали С. Рубінштейн, Д. Узнадзе, А. П'єрон, В. Ковальов, В. Отрут, Л. Божович. Потребу як залежність, розглядали В. Василенко, Б. Додонів. Потребу як ставлення між суб'єктом та світом обговорював Д. Леонтьєв. Потреба як стан відсутності блага – В. Макунів. Потреба – відхилення рівня адаптації, вивчав – Д. Мак-Клелланд. Потреба як переживання відбито у працях І. Джидар'ян, В. Мясичева, К. Обуховського та інших. Потребу як активну характеристику динамічної напруги вивчав К. Левін [5]. На думку К. Платонова «потреби, не самостійна форма відображення, але пусковий поштовх

до виникнення кожної з них, тому вони, будучи внутрішньою причиною активності особистості, частіше за інші психічні явища бувають мотивами дій та діяльності, переживаються як емоції та почуття» [4, с. 103].

Проблема вивчення мотиваційної сфери особистості – одна із стрижневих у психології. Людські потреби, мотиви, мотивація, потяги, бажання, ідеали, світогляд, установки, інтереси та спрямованість тісно пов'язані між собою. Дослідженнями мотиваційної сфери особистості займалися В. Асеев, В. Вілюнас, В. Ковальов, О. Леонтьєв, М. Магомед-Емінов, В. Мерлін, П. Симонов, Д. Узнадзе, А. Файзуллаєв, П. Якобсон, Дж. Мадсен, А. Маслоу, Х. Хекхаузен та інші. Мотиваційна сфера має певну ієрархію, що виявляється у спрямованості особистості. Це особистісне формування динамічне та видозмінюється.

Мотивація людини у розвитку суспільства, по-різному набувала свою актуальність і значущість. На думку С. Рубінштейна, мотиви діяльності та дій безпосередньо пов'язані з цілями, а іноді навіть передують цим цілям [7]. Іншого погляду дотримувалася Л. Божович, яка зазначала, що предмет (як мета) є лише збудником потреби, але з діяльністю самої людини [5]. Мотиви становлять "ядро" особистості людини. Знаючи особливості особистості, можна значною мірою судити про її мотиваційну сферу, а вивчаючи мотиваційну сферу, цим вивчити саму особистість [3].

Неможливо в повному обсязі розкрити безпеку діяльності та поведінку людини без розуміння її потреб та мотивації. Поняття безпеки багатозначне. Сучасні інформаційні джерела надають багато її тлумачень залежно від її різновидів. А наявність багатьох різновидів породжує і безліч понять «безпека особистості» [16]. Основним об'єктом, довкола якого виникає поняття про загрозу – це особистість.

Загроза – це суб'єктивна ознака, що викликає в особистості необхідність захищатися від несприятливих подій.

Серед різноманітних видів безпеки, таких як військова, економічна, техногенна, політична, правова, соціальна тощо, залежно від функціональної спрямованості виділяють – психологічну безпеку, що вивчає соціопсихологічні явища та процеси, що виникають у ситуації небезпеки. Тому психологічна безпека – це складний комплекс, основними характеристиками якого є відсутність зовнішніх загроз, актуальний і позитивний психічний стан.

У цій статті пропонується розглянути в рамках психологічних небезпек, одну з загроз – порушення мотивації особистості.

Під порушенням мотивації особистості розумітимемо спонукування до іншого «определення потреби» задоволення нової потреби.

Мета статті – визначити психологічну безпеку особистості за порушення мотивації.

Порушення мотивації відбивається на діяльності та поведінці людини. Вміння вчасно визначити та зберегти стабільність мотивів дозволить особистості позбутися загроз у процесі діяльності, а також своєчасно реагувати на свої дії та вчинки для досягнення поставленої мети.

Подання основного матеріалу дослідження. Вперше поняття «мотивація» використовувалося у науковій термінології у XIX ст. А. Шопенгауер у праці «Про чотирирічне коріння достатніх підстав», хоча основи мотивації були закладені ще в працях античних мислителів [1].

Так давньогрецький філософ-матеріаліст Епікур пояснював, що головною метою людського життя є задоволення. Він наголошував, що люди називають задоволенням початок і кінець щасливого життя [1]. На думку мислителя, задоволення можна було отримати лише через власні потреби, без яких життя людини не мало сенсу. Також він зазначав, що на відміну від тілесних та матеріальних потреб, що заважають розвитку людської особистості, найбільшу цінність мають творчі та духовні потреби.

Інший давньогрецький мислитель Сократ, який міркував про «мудрість» вважав, що мудрість у всьому несе людям щастя, тому що мудрість ні в чому не помиляється, у кого на обличчя мудрість, той не потребує іншого щастя [2]. На думку Сократа, «мудрість» спроможна виступати одним із мотивів людського щастя.

Засновник філософської школи Платон стверджував, що "бажану", або "нижчу" душу, "подібну стаду" утворюють потяги, потреби, пристрасті [3].

Сучасними вченими вже визнано, що потреби – це сила людської діяльності, визначальна її поведінка. У цьому існує безліч розуміння сутності людських потреб від біологічного, психологічного до соціально-економічного тлумачення.

У психологічній науці виділяють дві основні функції потреб особистості, а саме: сигнальну та спонукаючу. Перша функція сповіщає людину про нестачу чи зміну стану (фізичного чи психологічного) потреби чогось чи щось. Саме ця сигнальна функція відповідає за імпульс початку діяльності і є показником зміни усвідомлюваного чи неусвідомлюваного індивідом стану. Друга функція потреби – полягає у спонуканні активності, саме діяльності людини задоволення своєї потреби.

У зв'язку з цими функціями потреб виникає безліч класифікацій, що відрізняються неоднотипними підходами. Здебільшого вони мають один «фундаментальний» прояв, що визначає

біологічну (матеріальну), соціальну та ідеальну (або духовну) потребу.

Одні вчені класифікують потреби у самому існуванні людини, через реалізацію біологічних потреб у їжі, воді, кисні, безпеці, сні, одязі тощо. Інші через соціальні, що відображають потребу індивіда у приналежності до групи/колективу, у визнанні, у лідерстві, у самоствердженні, увазі та прихильності оточуючих, у повазі та любові, дисциплінованості тощо. Треті через ідеальні чи духовні потреби, що виявляються через призму пізнання навколишнього світу, сенсу існування, самоповагу, самореалізацію тощо.

Також вчені класифікують усі види потреб на два великі класи, а саме: потреби збереження та розвитку (зростання). До першого класу потреб відносять: фізіологічні (голод, спрагу, активність, сон та ін.); у безпеці (за А. Маслоу) та збереження (за К. Обухівським); достатку (за повнотою задоволення біологічних потреб) (по Р. Акоффу); біологічні (за П. Симоновим); матеріальні (за Ф. Достоевським). До другого класу відносять: потреби у повазі та любові, самоповазі, самоактуалізації; пізнавальні, у тому числі й пізнання сенсу життя, потреби в емоційному контакті (за К. Обухівським); соціальні та ідеальні [5]. Стає зрозуміло, що потреби сплітаються і перетинаються між собою залежно від способу їх класифікації. На думку К. Платонова «класифікація потреб – підпорядкована класифікації видів потреби, що ними відбивається» [4, с. 102]. Це біологічні та соціальні потреби людини. Під біологічними потребами автор вбачав рід потреб як психічного відображення потреби, що обмежує життєдіяльність людини як організму, це потреба у диханні, харчуванні, воді, відсутності сенсорного голоду, самозбереження та збереження роду. А під соціальними потребами вчений мав на увазі рід потреб як психічного відображення потреби особистості, що обмежує її взаємини з іншими людьми та самооцінку, що відповідає її ціннісним орієнтаціям [4]. Також зазначено, що «людині як особистості – властиві лише її властиві соціальні потреби. У дорослої нормальної людини, біологічні потреби підконтрольні соціальним потребам» [4, с. 102].

Велику роль у формуванні потреб людини відіграють зовнішні та внутрішні мотивуючі фактори. За своїми проявами та функціями у регуляції поведінки ці фактори умовно можна розділити на три відносно самостійні класи. У науковій літературі [12] під час аналізу індивідом, «перший клас відповідає питанням, чому організм взагалі входить у стан активності, тут аналізуються прояви потреб та інстинктів як джерел активності. Другий клас відповідає, на що спрямована активність організму і заради чого зроблено вибір саме цих актів поведінки, а не інших, тут досліджуються насам-

перед прояви мотивів як причин, що визначають вибір спрямованості поведінки. Третій клас відповідає за вирішення питання про те, як і яким чином здійснюється регулювання динаміки поведінки, тут досліджуються прояви емоцій, суб'єктивних переживань (прагнень, бажань тощо) і установок у поведінці суб'єкта» [12, с. 190].

Загальний аналіз представлених понять та визначень, може свідчити, що потреби включають різноманітні факти і безліч характеристик, які слід враховувати, коли йдеться про розуміння сутності потреб.

З погляду Б. Ломова [6] мотивації та цілепокладання належить провідна роль. Вчений вважав, що одночасно в мотивах і цілях чіткіше і яскравіше проявляється системний характер психічного, тобто проявляється інтегральна форма психічного відображення.

Своєю чергою і К. Платонов стверджував, що мотивація це «сукупність стійких мотивів, які визначають спрямованість особистості, її ціннісні орієнтації та її діяльність» [4, с. 73].

Мотивації та потреби мають тісний зв'язок між собою, а отже, і тонку межу дотику. Тільки за зацікавленості та бажанні людини виникають мотиви та її поведінка.

Під мотивацією можна розуміти систему чинників, які зумовлюють поведінку людини, і навіть це характеристика процесу підтримки активності. Формування мотивації – це складний процес, що охоплює комплекс особистісно-предметних зв'язків та поведінку. Як наголошував Є. Ільїн, «всі психологічні феномени можуть проводити формування конкретного мотиву, але жоден з них не може підмінити мотив загалом, оскільки є лише його компонентами» [5, с. 132].

Важливо, деякі мотиви особистості, як щодо стійкі і домінуючі, здатні виділятися і виступати мотивацією. Мотив – це фіксація мети передбачуваного вчинку людиною. Під мотивом, слід розуміти внутрішнє спонукання людини до того чи іншого виду діяльності. Розрізняють мотиви прості (потяги, бажання, хотіння), складні (інтереси, схильності) та випадкові (почуття, звички, афекти).

Більшість теоретиків і практиків, вивчаючи мотив, звертали увагу на різні психологічні явища, але найчастіше це були або спонукання, або мета (предмет), або намір, або потреба, або властивість особистості, або її стан. О. Леонтьєв, розглядаючи мотив як мету, вважав, що саме предмет надає цілеспрямованість спонукань людини, а самі спонукання до змісту Л. Божович, О. Ковальов, К. Платонов, С. Рубінштейн, висловлювали думку, що у потребі передбачено активне прагнення людини перетворення середовища з метою задоволення потреби [5]. На думку О. Лазурського, наміри тоді виступають як мотиви, коли

людина або приймає рішення, або коли мета діяльності віддалена, а її досягнення у перспективі. У намірі є вплив потреби, активності людини та усвідомлення засобів досягнення мети. Намір, стверджував автор – це вияв стійкості рішення для досягнення мети [3].

Мотив як стійку властивість особистості вивчали Р. Мейлі, К. Платонов, М. Магомед-Емінов та ін. Так В. Мерлін вказував, що стійкі риси особистості зумовлюють поведінку і діяльність людини у тій мірі, як і зовнішні стимули, вони відповідають питанню: чому індивід вибрав саме цю мету і її досягнення. Поширеною думкою є розуміння мотиву як спонукання. Мотив це не всяке, а усвідомлене спонукання, що відбиває готовність особистості до дії чи вчинку. У подібних випадках спонукачем мотиву є – стимул, а спонукає вчинок – внутрішнє усвідомлене спонукання. У цьому цікаву думку висловив В. Ковальов, вважаючи, що мотиви – це усвідомлені спонукання поведінки та діяльності, що виникають за вищої форми відображення потреб, тобто їх усвідомлення [5]. А К. Платонов під мотивом бачив «психічне явище, яке ставало спонуканням до дії» [4, с. 73].

Слід також зазначити, що як всілякі мотиви людини здатні виступати і ідеали, інтереси, переконання, соціальні установки, цінності тощо. З погляду О. Виханського, мотив зберігається всередині людини [8]. Дослідник стверджував, що мотив можна розглядати як досконалий образ «всередині» свідомості самої людини, проте це не просто бездоганна вистава, а енергетично насичений образ важливого, значущого предмета [9]. У запропонованій А. Файзулаєвим послідовної та цілісної концепції «усвідомлених/неусвідомлених спонукань» виділялося три етапи, які мотив проходить у своєму становленні, а саме: від виникнення спонукання через усвідомлення спонукання і до прийняття особистістю усвідомленого спонукання [7].

Д. Узнадзе визнавав, що на вирішальній ролі у виникненні мотиву належить установці. Він підкреслював, що установка – це цілісний стан суб'єкта, його цілісна спрямованість у певний бік, певну активність.

Установка регулює поведінку на двох рівнях психічної активності: несвідомому і свідомому. У поведінці на несвідомому (імпульсивному) рівні Узнадзе бачив здійснюване з урахуванням миттєвої установки практичного поведінки цілісного стану індивіда, що виникає під впливом ситуації, з одного боку, і імпульсів актуалізованої потреби – з іншого. На свідомому рівні, коли установка стає предметом пізнання суб'єкта, цей процес вчений назвав об'єктивацією. Необхідність у ній виникає тоді, коли є затримка задоволення актуальної потреби як наслідок обстановкою, що

змінилася, і в результаті чого перед індивідом виникає питання подальшого алгоритму дій. Провідна роль при цьому переходить від установки до «активованого з урахуванням об'єктивації мислення» тобто, що виникла перед людиною проблемної ситуації, що вимагає від індивіда її пізнання. У разі будь-якої потреби та її задоволення у суб'єкта виникає специфічний стан, що можна охарактеризувати як установку, тобто схильність, спрямованість, готовність до здійснення певної діяльності, спрямованої задоволення актуальної потреби [5]. Як будь-яке психічне утворення установка також схильна до руйнування і формування нової установки у зв'язку з появою необхідності задоволення нової потреби. Нова установка, що сформувалася, виражає готовність до активності, знову визначає спрямованість і вибірковість поведінки людини, і як динамічний стан включає в себе і момент мотивації, і момент спрямованості.

Порушення у мотиваційній сфері призводять до спотворення життєвих позицій, інтересів та цінностей людини. Психологічний аналіз мотиваційних змін дає у деяких випадках можливість не лише проаналізувати зміну мотивів та потреб, але й простежити процес формування та корекції таких змін [13]. Досліджуючи професійну деформацію спортсменів у роботі [15] показано, що вона починається з дисгармонії системи особистісних сенсів спортсмена і, як наслідок, призводить до звуження кола його адаптаційних можливостей до варіацій у соціальному середовищі. Такі індивідуально-психологічні особливості, як «егоцентризм, честолюбство, авторитарність, бажання домінувати за будь-яку ціну, потреба у перевазі над оточуючими та суспільним схваленням своєї поведінки, домінування, педантизм, агресивність і можуть виступати предикторами професійної деформації особистості» [15, с. 48,49].

Одним із порушень особистісних особливостей індивідуума є співвідношення сенсоутворень та спонукальної функції. Як спонукальна, і сенсоутворююча функції мотивів важко піддаються розмежуванню. Людина часто усвідомлює мотив, заради якого дія має відбутися, але цей мотив не завжди спонукає до дій. Усвідомлювані мотиви грають певну роль тому, що вони співвідносяться з додатковими, та їх сенсоутворююча і спонукальна функція недостатні. Існують умови, за яких усвідомлювані мотиви переходять безпосередньо в дію. Цей перехід зазвичай пов'язують із формуванням світогляду.

За механізмом дії мотиви є безпосередньо діючими, а що виникають виходячи з свідомо прийнятого рішення. На думку Б. Зейгарник, «злиття загальних функцій мотиву – спонукаючої і сенсоутворюючої надає людині характеру свідомо регульованої діяльності.

Ослаблення та спотворення цих функцій – сенсоутворюючої та спонукальної – призводить до порушень діяльності. Якщо сенсоутворююча функція мотиву послаблюється, то мотив перетворюється лише на усвідомлюваний. Усунення сенсоутворюючої функції мотивів, відщеплення дієвої функції від усвідомлюваної порушує діяльність і стає причиною деградації поведінки та особистісних якостей» [14, с. 57].

Ускладнення мотивів, їх опосередкування та ієрархічна побудова починається з формування людини як особистості, і відбувається протягом усього життя: мотиви втрачають свій безпосередній характер і починають опосередковуватися свідомо поставленою метою, де відбувається підпорядкування одних мотивів іншими. Кожна з певних цілей, у свою чергу, розпадається у своїй діяльності на незначні, дрібніші, які характеризують у кожному конкретному випадку поведінку людини. Однак у конкретній діяльності виділяють провідний мотив. Саме провідний мотив надає загальній поведінці особистості певний сенс.

Провідний мотив забезпечує можливість опосередкування та його ієрархії. Ієрархія мотивів є щодо стійкою і завдяки цьому обумовлює відносну стабільність особистості, її інтересів, позицій, цінностей. Зміни мотиваційної сфери людини призводять до зміни спрямованості. У цьому виділяють дві групи чинників: одна їх – стосується порушення ієрархії мотивів, інша – способу формування нової потреби. Зміна потреб та мотивів призводить до руйнування установок, унаслідок чого звужується коло інтересів особистості. На думку О. Леонтьєва, «ієрархія» мотивів становить мотиваційну сферу особистості, як центральну структуру особистості. Як стверджував науковець, існують «мотиви-стимули», тобто спонукальні, інколи високоемоційні, але позбавлені сенсоутворюючої функції, і є сенсотворчі мотиви або «мотиви цілі», які також стимулюють діяльність, але водночас надають їй особистісного змісту [5]. При формуванні нових мотивів, які спонукають людину до нової діяльності, відбувається «зсув мотиву до мети», що тягне за собою усвідомлення цього мотиву, формується новий напрямок. Зміна «ієрархії» і опосередкованості мотивів означає втрату організації діяльності, яка у разі стає імпульсивною.

Кожен мотив має складні та інтегруючі психічні підстави. Для коректного і правильного розуміння психологічного змісту мотиву необхідно аналізувати його психічні утворення. Слід завжди враховувати, що мотив особистості – це потреба, і ціль, і намір, і спонукання, та інші властивості особистості, детермінуюча її поведінку.

У процесі життєдіяльності поведінка людини завжди мотивована. Як відомо, потреба це відчуття недостатності чогось або у чомусь, а усвідомлювана потреба – це вже мотив. Змінюючи потреби, людина змінює мотиви вчинків. У випадках, коли порушується мотив і дії чи поведінка носять загрозовий характер, то такі вчинки наражають на небезпеку особистість. Виникаюча загроза здатна торкатися нормальної психічної діяльності людини з порушенням критичності. А порушення критичності може виражатися у деформації та неправильній оцінці особистістю її власних дій, виявитися у спотворенні своїх побоювань чи переживань. На думку І. Кожуховської, критичність сприяє формуванню вершини особистісних якостей людини [10].

Отже, можна вважати, що «порушення мотивації особистості – це спонукання до іншого «опредметнення потреби» задоволення нової потреби» [11, с. 107].

У зв'язку з цим мотивація цілком може бути порушена і може загрозовувати психологічній безпеці особистості.

Висновок із проведеного дослідження.

Порушення мотивації – як з психологічних загроз, грає важливу роль у діяльності людини, оскільки порушує «ієрархію» мотивів і знижує спрямованість особистості задля досягнення конкретної мети. Зміна одного мотиву призводить до формування іншого мотиву, який здатний спровокувати і змусити особистість відмовитися від задоволення відповідної потреби. Тільки наявність стійкого мотиву, може сприяти і виступати своєрідним захистом особистості її упорядкованої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Діннік М. Матеріалісти Стародавньої Греції. Державне видавництво політехнічної літератури, 1955. – 240с.
2. Платон Діалоги. Пер. з давньогр. ред. та автор Лосев А. Ф. – М.: Думка, 1986. – 607 с.
3. Ільїн Є. Мотивація та мотиви. – Спб.: Пітер, 2011. – 512с.
4. К. Платонів. Короткий словник психологічних систем понять. М.: "Вища школа", 1981. – С. 173.
5. Аверін В. Психологія особистості: Навчальний посібник. 2-ге видання. – СПб.: Вид-во Михайлова В. А., 2001. – 191с.
6. Б. Ломів. Системність у психології: обрані психологічні праці / Б. Ф. Ломів. – Воронеж: МОДЕК; Москва: Московський психолого-соціальний інститут, 1996. – С. 384.
7. Реан А., Коломінський Я. Соціальна педагогічна психологія – СПб.: Пітер Ком, 1999. – С. 414.: (Серія «Майстра психології»).
8. Лушин П. В. Психологія особистісної зміни. – Кіровоград, 2002. – 352 с.;
9. Султанова А., Трошина Є. Методика діагностики мотивації персоналу організації. Науковий огляд. – 2015. – № 13. – С. 340-348.

10. Патопсихологія: Підручник та практикум для прикладного бакалаврату. Є. Орлова, Р. Козьяков, Н. Ришлякова. – 3-тє вид., Перероб. та дод. – М.: Видавництво Юрайт, 2017. – С. 361. – (Серія: Бакалавр. Прикладний курс).

11. Рибальченко О. "Психологічні загрози – компонент безпеки особистості". Науковий журнал із соціології та психології «Габітус». Випуск 32/2021, ст. 104 – 109.

12. Короткий психологічний словник. Л. Карпенка; За заг. Ред. А. Петровського, М. Ярошевського. – М.: Політвидав, 1985. – 431 с.

13. Зейгарник Б., Братусь Б. Нариси психології аномального розвитку особистості. МДУ, 1980, Нариси V, VIII.

14. Зейгарник Б. Особистість та патологія діяльності. М., 1971, стор 40-97.

15. Воляннюк Н., Ложкін Г., Колосов О. Вісник післядипломного освіти. Випуск 11(40). Серія «Соціальні та поведінкові науки».

16. Шароватова О. Безпека особистості як соціокультурний феномен. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2014. – № 4 – с. 66.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОКАЗНИКІВ НАСЛІДКІВ
ТА ПРОЯВІВ ПРОКРАСТИНАЦІЇ ОСОБИСТОСТІRELATIONSHIP BETWEEN INDICATORS OF CONSEQUENCES
AN MANIFESTATIONS OF PROCRASTINATION OF PERSONALITY

У статті розглянуто наукові підходи до вивчення прокрастинації особистості, її проявів та наслідків, а також викладено емпіричне дослідження з означених питань.

З'ясовано: у психологічній науці немає загальновизнаного трактування терміну і єдиного погляду на його природу, автори досягли консенсусу лише щодо двох ключових характеристик феномену – наявності зволікання у реалізації того чи іншого наміру та присутності супутнього почуття психологічного дискомфорту.

Узагальнюючи погляди на сутність прокрастинації в різних дослідницьких підходах, встановлено: серед фундаментальних типів прокрастинації, дослідники виділяють «розслаблену» (пасивну) і «напружену» (активну); прокрастинація проявляється в тому, що людина зволікає з прийняттям важливого рішення або виконанням важливої справи, нехтує цією необхідністю і відволікає свою увагу на побутові дрібниці чи розваги. Більшість дослідників акцентують у визначенні прокрастинації негативні наслідки прокрастинації, але є дані про можливість продуктивного впливу даного феномену. Надано власну класифікацію наслідків прокрастинації особистості: 1) особистісні; 2) міжособистісні; 3) соціальні.

Зазначено, що створено задля дослідження авторські опитувальники проявів та наслідків прокрастинації особистості. Проведено емпіричне дослідження та зроблені висновки про співвідношення показників проявів та наслідків прокрастинації особистості.

Зроблено основний висновок дослідження: суб'єктивне оцінювання особистістю та ставлення до проявів зволікань прямо впливає на наслідки прокрастинації особистості.
Ключові слова: прокрастинація, прояви, наслідки, позитивні, негативні, особистісні, міжособистісні, соціальні.

The article considers scientific approaches to the study of personality procrastination, its manifestations and consequences, as well as an empirical study on these issues.

It was found out that in psychological science there is no generally accepted interpretation of the term and a single view of its nature, the authors reached a consensus on only two key characteristics of the phenomenon – the presence of procrastination and the presence of concomitant feelings of psychological discomfort.

Summarizing views on the essence of procrastination in different research approaches, it is established: among the fundamental types of procrastination, researchers distinguish "relaxed" (passive) and "tense" (active); procrastination is manifested in the fact that a person delays making an important decision or doing an important thing, neglects this need and diverts his attention to household chores or entertainment. Most researchers emphasize the negative consequences of procrastination in the definition of procrastination, but there is evidence of the possibility of productive impact of this phenomenon. The own classification of consequences of procrastination of the person is given: 1) personal; 2) interpersonal; 3) social.

It is noted that the author's questionnaires of manifestations and consequences of procrastination of personality were created for research. An empirical study and conclusions about the relationship between the manifestations and consequences of procrastination of the individual. The main conclusion of the study is made: subjective assessment of personality and attitude to the manifestations of procrastination directly affects the consequences of procrastination of personality.

Key words: procrastination, manifestations, consequences, positive, negative, personal, interpersonal, social.

УДК 159.96

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.20>

Рудоманенко Ю.В.

аспірантка кафедри загальної та диференціальної психології,
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Вступ. Складна природа людини визначила переплетення в ній безлічі протилежних тенденцій: біологічної та соціальної, вродженої та набутої, соматичної та психічної, раціональної та ірраціональної, позитивної та негативної, моральної та далекої від моральності тощо. Цією складністю обумовлюються несподівані і нерідко «нелогічні» її відносини зі світом і з самою собою. Сьогодні серед численних парадоксів, що відображають насамперед реакцію людини на виклики часу, особливе місце посідає невідповідність між можливостями самореалізації та їх реальним здійсненням. Феномен прокрастинації особистості – один із таких парадоксів. Прокрастинація проявляється в діяльності, результат якої завжди важливий для особистості, тобто є значущий. Але чомусь важливі рішення та справи відтермінуються та людина недостатньо

концентрується на завданні задля завершення справи, відволікається на інші стимули та затримує діяльність.

На сьогоднішній день в області визначення поняття прокрастинації є глибоке термінологічне протиріччя. У сучасній психологічній науці немає єдиного, загальновизнаного трактування терміну «прокрастинація». Наголошується, що автори досягли консенсусу лише щодо двох ключових характеристик феномену – наявності зволікання у реалізації того чи іншого наміру та присутності супутнього почуття психологічного дискомфорту. Не достатньою розробкою також характеризується науковий психодіагностичний інструментарій проявів та наслідків прокрастинації особистості. Тому дуже своєчасно і затребувано сучасними реаліями дослідження означених питань задля розроблення можливих

методів, заходів з корекції і превенції проявів та наслідків прокрастинації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Операціоналізація поняття прокрастинації рухається шляхом доповнення, розширення або спростування гіпотез та скоріше має вигляд постійного пізнання нових ідей про психологічний зміст цього феномену. Це не стільки вводить в оману, скільки говорить про складність, багатогранність досліджуваного явища і може бути розглянуто як перспектива для подальших теоретичних і експериментальних досліджень [1].

J. R. Ferrari зі колегами розглядає прокрастинацію як явище, яке існувало упродовж усієї історії людства, проте негативних конотацій набуло саме з приходом промислової революції (1750 р.), коли поряд з новими технологіями з'явилися точні терміни виконання роботи [2]. N. Milgram таке її зростання пов'язує з накладанням технологічно розвиненими суспільствами на людину великої кількості зобов'язань та висування жорстких термінів для їх виконання. Тому, на думку вченого, аграрні суспільства, які є менш розвиненими, «не хворіють» на прокрастинацію [3].

Найчастіше в психології прокрастинація розглядається як схильність до постійного відкладання навіть важливих і термінових справ, що призводить до життєвих проблем і болючих психологічних ефектів [4].

У «Великому психологічному словнику» Б. Г. Мещерякова дається визначення прокрастинатора як особистості, схильної до зволікання в ухваленні рішень, відтягування та відкладання виконання різних робіт «на потім» [5]. Прокрастинатор постійно відкладає реалізацію задуманого, в результаті приступаючи до виконання поставленого завдання тільки в момент, коли настає «дедлайн» – термін, після якого вже марно намагатися надолужити згаяний час. При цьому замість виконання необхідних завдань суб'єкт заповнює свій час марними діями.

Н. Фьоре (2013) визначив такі шість ознак прокрастинації:

1) Сприйняття особистістю життя як довгої черги зобов'язань, які вона не може витримати. Складання безкінечно довгих списків важливих справ.

2) Проблеми з відчуттям часу. Використання невизначених термінів.

3) Відсутність ясності стосовно власних планів чи цінностей. Людині важко займатися яким-небудь одним проектом.

4) Розуміння того, що людина себе не реалізує, відчуття фрустрації, пригніченості. Наявність таких життєвих цілей, яких ви ніколи не досягали і навіть не намагалися.

5) Нерішучість, боязнь того, що людину будуть критикувати за помилки. Відкладання

фінальної стадії проекту у спробах довести результат до досконалості.

б) Низька самооцінка та відсутність впевненості у собі, які заважають почати працювати продуктивно [6].

Узагальнення навіть обмеженого кола визначень дозволяє при відсутності єдиного розуміння прокрастинації знайти точки дотику у її трактуванні:

1. Усвідомленість – суб'єкт навмисне переносить виконання задуманого на більш пізній термін.

2. Ірраціональність – подібне відкладання призводить до негативних наслідків і людина заздалегідь це передбачає.

3. Суб'єктивне відчуття внутрішнього дискомфорту і негативні емоційні переживання, пов'язані із ситуацією [7].

Серед фундаментальних типів прокрастинації, дослідники виділяють «розслаблену» (пасивну) і «напружену» (активну). Є. П. Ільїн виділяє два типи прокрастинаторів: «напружених» (для яких характерний високий рівень тривожності, занепокоєння, почуття провини) та «розслаблених» (їх характеристики відповідають повсякденному розумінню «ліні» і вони будуть зосереджуватися на виконанні тільки тих справ, які будуть приносити задоволення тільки «тут і зараз») [8].

Прокрастинація проявляється в тому, що людина зволікає з прийняттям важливого рішення або виконанням важливої справи, нехтує цією необхідністю і відволікає свою увагу на побутові дрібниці чи розваги. Прагнучи завершити справу в обмежений проміжок часу людина відчуває (як наслідок) серйозний емоційний і фізичний стрес, почуття провини за незроблену роботу. Проявами прокрастинації можемо вважати дії, поведінку, тобто вчинки особистості – зволікання з прийняттям важливого рішення та відволікання на другорядні справи. Відомо також, що серед фундаментальних типів прокрастинації дослідники виділяють два: «розслаблену» (пасивну) і «напружену» (активну). До активних проявів можемо віднести наступне: переключення на інші справи, спроби вмотивувати себе, активний відпочинок, поспіх перед дедлайном, знаходження ресурсів, пошук ідей та альтернатив, бунтарство та супротив, та інше. До пасивних віднесемо такі прояви: лінь, легкі задоволення, неухважність, виправдання витрат часу, уповільнення, уникання, запізнення та інші. На основі типів класифікації було створено авторський опитувальник проявів прокрастинації особистості, який складається з 9 шкал, де подані прояви відносяться до двох типів поведінки, та, відповідно до двох основних шкал: шкала «Активні прояви» та шкала «Пасивні прояви».

Наслідками наявності прокрастинації

є стрес, відчуття провини, втрата продуктивності, невдоволення навколишніх через невиконання зобов'язань. Прагнучи завершити справу в обмежений проміжок часу, людина відчуває емоційний і фізичний стрес. Нервова напруга, постійне недосипання, зловживання кофеїном, енергетичними напоями – усе це може мати неприємні наслідки для організму. Крім того, прокрастинація є підставою для виникнення почуття провини за незроблену роботу, відсутність самореалізації, втрату можливостей тощо і є наслідком поганого самоконтролю [9].

Більшість дослідників акцентують у визначенні прокрастинації негативні наслідки прокрастинації. Ґрунтовним історико-психологічним аналізом явища стала праця «Прокрастинація: хвороба сучасності» («Procrastination: A Malady of Modern Time») ізраїльського науковця N. Milgram [3]. Автор визначає прокрастинацію як нездорову поведінку, яка заважає особистості адаптуватися.

За результатами дослідження Т. Мотрук, Д. Стеценко, прокрастинація проявляється в діяльності, відповідно вона властива лише людині і тягне за собою негативні наслідки. По-перше, для ефективності діяльності індивіда особисто, і по-друге, для його соціальної адаптації (зрештою, певною мірою вносить свою специфіку в соціальну адаптацію); змінює структуру і організацію діяльності; може носити регулярний характер і стати типовим патерном поведінки індивіда [10].

В. М. Лугова виокремлює наступні наслідки прокрастинації: 1) фізіологічні: нервова напруга, емоційний і фізичний стрес; 2) психологічні: відчуття провини, зниження самооцінки; 3) соціальні: погіршення відносин через невиконання зобов'язань [11].

Поряд із частим констатуванням негативних наслідків поведінкової тенденції відстрочення виконання різних дій, все ж є дані про можливість продуктивного впливу даного феномену. У Стародавньому Єгипті та Римі вважалося, що зволікати – корисно та мудро [12]. Д. Феррарі пропонує розділяти прокрастинацію на конструктивну та деструктивну [2]. При цьому конструктивна прокрастинація сприймається як усвідомлене відстрочення виконання поставленого завдання з метою підвищення ймовірності успіху, як своєрідна копінг-стратегія та предиктор успішної діяльності, а також як усвідомлене відкладання «на потім» з метою викликати гострі емоційні переживання. Деструктивна прокрастинація, у свою чергу, співвідноситься з саморуйнівною поведінкою, із захистом на кшталт уникнення, тому в науковий обіг навіть вводиться поняття «уникаючі» прокрастинатори [13].

Аналізуючи теоретичні дослідження, надаємо свою класифікацію наслідків прокрасти-

нації особистості: 1) особистісні; 2) міжособистісні; 3) соціальні. За цією класифікацією і був створений авторський опитувальник наслідків прокрастинації особистості, який містить 12 шкал-наслідків прокрастинації.

Кожна людина живе у своєму суб'єктивному світі. Ніхто інший, окрім неї, не може визначити внутрішню компетенцію людини. Ніхто інший не може бути більше обізнаний у цьому, чим є сприйнята реальність для конкретної людини, тобто, кожна людина є найкращим експертом щодо самої себе і має найповнішу інформацію про саму себе. Вважаємо, що виявити, що таке позитивні або негативні прояви та наслідки прокрастинації особистості, не можливо без суб'єктивної оцінки самої особистості яка переживає ці прояви та наслідки. Тому позитивне та негативне в опитувальниках проявів та наслідків прокрастинації особистості було запропоновано у дослідженні визначити самій особистості.

У нашому дослідженні прийняли участь 206 респондентів різного віку, професій та статі. Була поставлена задача – дослідити вплив проявів на наслідки прокрастинації особистості. Були застосовані методики: «Опитувальник наслідки прокрастинації особистості» (Ю. В. Рудоманенко), «Опитувальник прояви прокрастинації особистості» (Ю. В. Рудоманенко). За допомогою кореляційного аналізу встановлені значущі зв'язки між показниками проявів та наслідків прокрастинації особистості.

Статистичну обробку отриманих результатів здійснено із застосуванням програмного забезпечення IBM SPSS Statistiek 20. Для кінцевих висновків використано лише значущі показники. Кореляційний аналіз виявив складну систему взаємозв'язків показників, що вивчалися. Були виявлені значущі додатні і від'ємні кореляційні зв'язки між показниками проявів та наслідків прокрастинації особистості. Результати кореляційного аналізу наведені у табл. 1 та табл. 2.

Значущий кореляційний зв'язок спостерігаємо між загальними показниками проявів та наслідків прокрастинації особистості. Це свідчить про те, що збільшення проявів прокрастинації призводить до збільшення наслідків прокрастинації. Наслідки прокрастинації залежать як від активних, так і від пасивних проявів прокрастинації, але пасивні прояви впливають на наслідки у більшому ступені. Активні прояви прокрастинації додатньо взаємопов'язані з особистісними наслідками, але не мають зв'язків з міжособистісними та соціальними. Це свідчить про те, що «активні» прокрастинатори більш адаптовані в соціальному середовищі та їх прояви не впливають на міжособистісні стосунки. Пасивні прояви додатньо пов'язані на рівні $**p < 0,01$ з особистісними

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками проявів та наслідків прокрастинації особистості

Шкала	Прзаг	А	П
Нзаг	214**	156*	225**
О	243**	180**	260**
МО	148*		138*
Со	162*		187**

Примітка: позначка «**» – рівень значимості на 1% рівні ($p \leq 0,01$); «*» – рівень значимості на 5% рівні ($p \leq 0,05$); при описі зв'язків нулі і коми у показників кореляційних зв'язків опущені; умовні скорочення шкал: Прзаг – загальний показник проявів прокрастинації особистості; А – активні прояви; П – пасивні прояви; Нзаг – загальний показник наслідків прокрастинації особистості. О – особистісні наслідки; МО – міжособистісні наслідки; СО – соціальні наслідки.

Таблиця 2

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками проявів та наслідків прокрастинації особистості

Шкала	Прзаг	А	Апоз	Анег	П	Ппоз	Пнег	ПОЗп	НЕГп
Нзаг	214**	156*		138*	225**		183**		175*
О	243**	180**		268**	260**		255**		274**
Опоз				-229**		166*	-243**	235**	-266**
Онег	299**	141*	-150*	436**	,352**		434**	-212**	472**
МО	148*				138*				
МОпоз				-234**		190**	-242**	233**	-257**
МОнег	251**			233**	280**		284**		284**
Со	162*				187**		169*		145*
СОпоз				-204**		150*	167*	,195**	-198**
СОНег	243**			289**	289**		355**	-141*	353**
ПОЗн			,159*	-,223**		,212**	-,231**	,278**	-,249**
НЕГн	,275**		-,148*	,335**	,343**		,406**	-,161*	,407**

Примітка: позначка «**» – рівень значимості на 1% рівні ($p \leq 0,01$); «*» – рівень значимості на 5% рівні ($p \leq 0,05$); при описі зв'язків нулі і коми у показників кореляційних зв'язків опущені; умовні скорочення шкал: Прзаг – загальний показник проявів прокрастинації особистості; А – активні прояви; Апоз – позитивні активні прояви; Анег – негативні активні прояви; П – пасивні прояви; Ппоз – позитивні пасивні прояви; Пнег – негативні пасивні прояви; ПОЗп – позитивні прояви; НЕГп – негативні прояви. Нзаг – загальний показник наслідків прокрастинації особистості; О – особистісні наслідки; Опоз – позитивні особистісні наслідки; Онег – негативні особистісні наслідки; МО – міжособистісні наслідки; МОпоз – позитивні міжособистісні наслідки; МОнег – негативні міжособистісні наслідки; СО – соціальні наслідки; СОпоз – позитивні соціальні наслідки; СОНег – негативні соціальні наслідки; ПОЗн – позитивні наслідки; НЕГн – негативні наслідки.

та соціальними наслідками, на рівні $*p < 0,05$ пов'язані з міжособистісними наслідками. Тобто, пасивні прояви впливають на всі види наслідків прокрастинації особистості (Табл. 1).

Отже, відзначаємо широкий спектр прямих кореляцій між особистісними наслідками та активними проявами, активними негативними проявами, пасивними проявами, пасивними негативними проявами та загальним показником негативних проявів. Цікаво, що прояви, які респонденти оцінили як активні позитивні та пасивні позитивні, не мають зв'язків з особистісними наслідками прокрастинації особистості. Це може свідчити про те, що оцінка респондента як негативна збільшує особистісні наслідки, а позитивна «нейтралізує» наслідки для особистості. Окрім того, фіксуємо прямі кореляції між особистісними позитивними

наслідками та пасивними позитивними проявами, також між особистісними позитивними наслідками та позитивними проявами взагалі, що свідчить про те, що відкладання справ призводить до позитивних (корисних для особистості) наслідків, якщо прояви респондент оцінив як позитивні. Фіксуємо і зворотні кореляції між особистісними позитивними наслідками та активними негативними проявами, пасивними негативними проявами та негативними проявами взагалі (Табл. 2).

Особистісні позитивні наслідки додатньо корелюють з пасивними позитивними проявами та з позитивними проявами взагалі. Респондент, який оцінює позитивно прояви прокрастинації, його оцінка наслідків теж позитивна, тобто він розцінює прокрастинацію як корисну для його особистості. Особистісні

позитивні наслідки від'ємно корелюють з усіма негативними проявами. Особистісні негативні наслідки додатно корелюють з загальним показником проявів, з активними проявами, з активними негативними проявами, з пасивними негативними проявами та з негативними проявами взагалі. Тобто, до особистісних негативних наслідків призводять негативні прояви прокрастинації. Особистісні негативні наслідки від'ємно корелюють з позитивними проявами взагалі та з активними позитивними проявами, що свідчить про зниження особистісних негативних наслідків при позитивно оцінених проявах прокрастинації (Табл. 2).

Міжособистісні наслідки додатно пов'язані з загальним показником проявів та з пасивними проявами. Це свідчить, що прояви прокрастинації призводять до наслідків у стосунках. Міжособистісні позитивні наслідки від'ємно пов'язані з активними та пасивними негативними проявами та додатно пов'язані з пасивними позитивними та позитивними проявами взагалі. Позитивні наслідки у стосунках зростають, коли знижуються негативні прояви та підвищуються позитивні. Негативні міжособистісні наслідки додатно пов'язані з загальним показником проявів, активними негативними проявами, пасивними проявами, пасивними негативними та негативними проявами взагалі. Можна припустити, що міжособистісні стосунки зазнають негативного впливу від всіх проявів прокрастинації, які респондент не оцінив як позитивні (Табл. 2).

Соціальні наслідки прокрастинації додатно пов'язані з пасивними проявами, пасивними негативними та негативними проявами взагалі. Тобто, уникання, лінь, легкі задоволення та інші пасивні прояви ведуть до наслідків у соціальній сфері. Соціальні позитивні наслідки від'ємно пов'язані з усіма показниками негативних проявів, тобто негативні прояви зменшують соціальну адаптацію; та додатно пов'язані з пасивними позитивними та позитивними проявами взагалі. Соціальні негативні наслідки додатно пов'язані з загальним показником проявів, з активними негативними, пасивними, пасивними негативними та негативними проявами взагалі; та від'ємно пов'язані з позитивними проявами (Табл. 2).

Позитивні прояви додатно корелюють з усіма позитивними наслідками. Від'ємно корелюють з негативними особистісними та негативними соціальними наслідками, не впливають на негативні міжособистісні наслідки. Негативні прояви прокрастинації мають кореляції на 1% рівні ($p \leq 0,01$) з усіма видами наслідків прокрастинації особистості. Негативні прояви з негативними наслідками мають додатні зв'язки, з позитивними від'ємні. Позитивні ж прояви, навпаки, від'ємно корелюють з негативними наслідками та додатно

з позитивними. Можемо зробити висновок, що якщо людина позитивно оцінює прояви прокрастинації, то це й призводить до позитивних наслідків прокрастинації. Та навпаки, якщо оцінює свої прояви зволікань з важливими рішеннями та справами негативно, то це негативно позначається й на наслідках (Табл. 2).

Висновки з проведеного дослідження. Отже, узагальнення отриманих результатів засвідчує:

1. Збільшення проявів прокрастинації призводить до збільшення наслідків прокрастинації. Наслідки прокрастинації залежать як від активних, так і від пасивних проявів прокрастинації, але пасивні прояви впливають на наслідки у більшому ступені.

2. Пасивні прояви збільшують всі види наслідків прокрастинації особистості: особистісні, міжособистісні та соціальні.

3. Активні прояви пов'язані лише з особистісними наслідками і не мають зв'язків з соціальними та міжособистісними. Це може свідчити про більшу успішність активних прокрастинаторів у стосунках з людьми та у соціальній адаптації.

4. На особистісні наслідки впливають активні, пасивні, негативні активні і негативні пасивні наслідки, негативні наслідки взагалі. До особистісних наслідків не призводять лише позитивні активні та позитивні пасивні прояви.

5. Оцінка респондента як негативна збільшує особистісні наслідки, а позитивна не призводить до особистісних наслідків для особистості.

6. Відкладання справ призводить до позитивних (корисних для особистості) наслідків, якщо прояви респондент оцінив як позитивні. Особистісні позитивні наслідки зменшуються при зростанні негативних активних та негативних пасивних проявів. До особистісних негативних наслідків призводять негативні прояви прокрастинації. Особистісні негативні наслідки знижуються при позитивно оцінених проявах прокрастинації.

7. На міжособистісні наслідки впливають лише пасивні прояви, активні прояви не призводять до наслідків у стосунках з іншими людьми. Припускаємо, що пасивні прокрастинатори відчувають вплив від зволікань в міжособистісній сфері.

8. Позитивні міжособистісні наслідки зростають, коли знижуються негативні та підвищуються позитивні прояви прокрастинації. Міжособистісні стосунки зазнають негативного впливу від усіх проявів прокрастинації, які респондент не оцінив як позитивні.

9. Соціальні наслідки прокрастинації зростають від пасивних проявів та загальних негативних проявів, активні прояви не призводять до соціальних наслідків. Негативні пасивні прояви ведуть до зростання соціальних наслідків

та, припускаємо, зменшують соціальну адаптацію.

10. Соціальні позитивні наслідки зростають з підвищенням позитивних пасивних проявів та знижуються від негативних (активних та пасивних) проявів прокрастинації. До соціальних негативних наслідків призводять активні негативні, пасивні та пасивні негативні наслідки. Соціальні негативні наслідки зменшують лише позитивні прояви прокрастинації.

11. Зростання позитивних проявів призводить до зростання позитивних наслідків: особистісних, міжособистісних та соціальних. Зростання негативних проявів, у свою чергу, тягне за собою зростання негативних наслідків: особистісних, міжособистісних та соціальних.

12. Негативні прояви завжди призводять до зниження позитивних наслідків прокрастинації: особистісних, міжособистісних та соціальних. Позитивні прояви знижують негативні (особистісні та соціальні) наслідки та не впливають міжособистісні негативні наслідки.

Ще раз можемо зробити головний висновок, що якщо людина позитивно оцінює прояви прокрастинації, то це й призводить до позитивних наслідків прокрастинації. Та навпаки, якщо оцінює свої прояви зволікань з важливими рішеннями та справами негативно, то це негативно позначається й на наслідках. Тобто, суб'єктивне ставлення до проявів зволікань прямо впливає на наслідки прокрастинації особистості.

Плануємо подальше вивчення прокрастинації особистості, її проявів та наслідків із використанням методів, які надають змогу прояснити, якими суб'єктивними категоріями мислить та оцінює світ людина. Також плануємо прояснити, які цінності і базові переконання призводять до зменшення чи збільшення проявів та наслідків прокрастинації особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Карловская Н. Н. Взаимосвязь общей и академической прокрастинации и тревожности у студентов с разной академической успеваемостью. Н. Н. Кар-

ловская, Р. А. Баранова / Психология в вузе. 2008. № 6. С. 31-42.

2. Ferrari J. R. Procrastination and task avoidance: Theory, research, and treatment. J. R. Ferrari, J. L. Johnson, W. G. McCown. NY: Springer, 1995. 268 p

3. Milgram N. A. Procrastination: A malady of modern time. Boletín de Psicología. 1992. Vol. 35:83. 102 p.

4. Тарасевич Г. В. Прокрастинация: болезнь века. Русский репортёр : журнал. Москва : PunaMusta Oy, 2014. № 14 (342). С. 20–29.

5. Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2003. 632 с.

6. Фьоре Н. Легкий способ перестать откладывать дела на потом / Нейл Фьоре. Москва: Манн, Иванов и Фербер; 2013. 276 с.

7. Рудоманенко Ю. Сутність прокрастинації та її представленість у свідомості особистості. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : психологічні науки / гол. ред. О. Ф. Волобуєва. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2019. № 2(13). С. 213-231.

8. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень. СПб.: Питер, 2011. 224 с

9. Фролова О. Прокрастинация как социально-психологичне явище [Електронний ресурс] Фролова О. 2014. Режим доступу до ресурсу: <http://iqholding.com.ua/articles/prokrastinatsiya-yak-sotsialno-psikhologichne-yavishche>.

10. Мотрук Т. О. Стеценко Д. В. Прокрастинация как ингибитор развития успешной личности. Актуальные вопросы современной психологии: материалы I Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених (Суми, 15 травня 2014 р.). Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. С. 292-297.

11. Лугова В. М. Прокрастинация: основные причины, наслідки та шляхи подолання / Лугова В. М. Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця. 2015. С. 8.

12. Партной Ф. Подожди! Как отложить решение до последнего момента и... победить / Фрэнк Партной; пер. С нгл. А. А. Курышева. – М.: АСТ, 2015. – 384 с.

13. Burka J.B., Yuen L.M. Procrastination: Why you do it, what to do about it. Reading, MA: Addison-Wesley, 1983. 337 p.

ПСИХОЛОГІЯ ЖИТТЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ПІСЛЯ ПОЛОНУ

PSYCHOLOGY OF A MILITARY SERVICEMAN'S LIFE AFTER CAPTIVITY

Серед усіх видів суворих випробувань з якими стикається військовослужбовець в ході ведення війни, особливе місце займає полон. Суттєво підриваючи здоров'я військовослужбовця, звужуючи його подальші перспективи, травмуючи психіку й породжуючи важку психічну та моральну кризу – полон кардинально змінює життя особистості.

Автори статті, проводячи тривалі заходи реінтеграції та пост-ізоляційного супроводу осіб, яких було звільнено з військового полону, розкривають особливості реадaptaції та протікання психічних станів військовослужбовців у перші чотири-п'ять тижнів після звільнення. З'ясовано, що сам факт фізичного повернення військовослужбовця з полону в мирне середовище, не є ознакою його повернення до звичного способу життя, притаманного до полону. Ретельна увага приділена перебігу протікання внутрішнього особистісного конфлікту, непростих спогадів, які мимовільно активізують механізми пам'яті колишніх військовополонених, породжують й призводять до повторної травматизації.

На сторінках статті розкрито особливості взаємодії членів родини з особистістю колишнього військовополоненого. В цьому контексті висвітлено як військовослужбовці з різним адаптаційним потенціалом та індивідуально-типологічними властивостями реінтегруються в соціум. Окремлено специфіку поведінки військовослужбовця, до дій якого під час перебування в полоні була прикута увага засобів масової інформації. Вперше доведено взаємозв'язок між соціальним інтелектом і трьома конституційними типами особистості військовослужбовця (ендоморф, мезоморф та екторморф), що в підсумку дало змогу з'ясувати наскільки цей взаємозв'язок є запорукою ефективної адаптації до мирного життя звільнених із полону осіб.

Ключові слова: військовий полон, поведінка, звільнення з полону, психіка військовополо-

неного, непрохані спогади, соціальний інтелект, адаптація до свободи.

Among all types of severe challenges, that servicemen have to face during war, captivity is experienced differently. By significantly undermining serviceman's health, narrowing his future prospects, injuring his psyche and leading to a severe mental, moral crisis, captivity dramatically changes the life of an individual.

After supervising long-term reintegration and post-isolation support of people released from captivity, the author of the article reveals the peculiarities of readaptation and mental state of servicemen in the first four to five weeks, after being released from the captivity. It was found out, that the mere fact of a soldier's physical return to a peaceful environment does not signify his return to the usual way of living, which he had before the captivity. Particular attention is paid to the course of interpersonal conflict, undesired memories, which involuntarily activate the memory mechanisms of the former prisoners of war, subsequently generating and leading to re-traumatization.

The article reveals the peculiarities of the family members' interaction with the personality of a former prisoner of war. In this context, it is highlighted how servicemen with different adaptive potential and individual-typological characteristics reintegrate into the society. The specifics of serviceman's behavior, whose actions in the mass media spotlight were outlined. For the first time, the interconnection between social intelligence and the three constitutional personality types of servicemen (endomorph, mesomorph and ectomorph) had been proven, which made it possible to determine the extent to which this relationship is the key to the effective adaptation to peaceful life of freed prisoners.

Key words: prisoner of war, behavior, release from captivity, psyche of a prisoner of war, undesired memories, social intelligence, adaptation to freedom.

УДК 159.9:341.341

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.21>

Хміляр О.Ф.

д.психол.н., професор,
начальник кафедри суспільних наук,
полковник
Національний університет оборони
України імені Івана Черняхівського

Апальков В.В.

ад'юнкту кафедри суспільних наук,
полковник
Національний університет оборони
України імені Івана Черняхівського

Постановка проблеми. Розпочинаючи роботу над цією публікацією, мимовільно згадалися слова мудрого старого Директора школи, закарбовані на сторінках листа, що Директор надсилав кожному вчителю, якого брав на роботу: «Шановний учителю! Я пережив концтабір, мої очі бачили те, чого не має бачити жодна людина на Землі: як фахові інженери споруджують газові камери; як кваліфіковані лікарі отруюють дітей; як добре підготовлені медичні сестри вбивають немовлят; як випускники закладів вищої освіти розстрілюють, гвалтують і спалюють дітей та жінок... Тому я не довіряю освіченості! Водночас прошу Вас допомагати учням ставати людьми. Ваші зусилля ніколи не мають призвести до появи чудовищ із науковими ступенями, добре тренованих психопатів, освічених Ейхманів. Читання, письмо, арифметика важливі лише

тоді, коли допомагають нашим дітям стати більш Людяними!». Ми впевнені, слова Директора школи не мають кордонів і покликані лунати крізь час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Працюючи впродовж 2011–2012 років із викладачем кафедри психології та педагогіки Валентином Савінцевим над розділом «Психологічні аспекти полону» [1, 329–338], ми на той час не до кінця вірили, що мине буквально декілька років і через горнило військового полону, що безумовно займає особливе місце серед суворих випробувань війни, пройде декілька тисяч наших співвітчизників. Проблема полону займе значне місце в наукових розвідках Віталія Апалькова, Станіслава Асеева, Мальвіни Грушко, Віктора Карпова, Василя Лефтерева, Андрія Побідаша, Олександра Тімченка, Юрія Широкова. А світовий бестселер Віктора

Франкла «Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі» [2] українським книжковим виданням «Клуб Сімейного Дозвілля» в термін із 2016 по 2022 рр. перевидаватиметься сім разів багатомільйонним тиражем.

Мета статті покликана розкрити психологію поведінки військовослужбовця впродовж перших чотирьох-п'яти тижнів після повернення з ворожого полону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Юрій Широбоков, досліджуючи психологію сучасного військового полону зауважує, що на сьогодні ця проблема вивчена недостатньо. У більшості військово-психологічних праць полон постає як свого роду «побічний» підсумок будь-якої війни, а військовополонені лише фігурують у довгому переліку людських і матеріальних втрат [3, 139]. У концепції Ервінга Гоффмана полон декодується як тотальний інститут десоціалізації особистості. Позбавивши людину контактів із зовнішнім світом, такий інститут перетворюється в особливий замкнутий світ [4].

Значна кількість праць психологів (Бруно Беттельхейм, Ехо Кохен, Вешлі Краль, Віктор Франкл, Юрій Широбоков) спрямована на розкриття психології військовополонених після потрапляння в концтабір і насамперед на з'ясування особливостей психічних реакцій ув'язнених, умовно поділених на три фази: шоку потрапляння в табір, типових змін характеру під час тривалого перебування в таборі, звільнення [5; 6; 7]. Особливий вектор досліджень спрямовано на виявлення шансу вижити у військовому полоні залежно від ставлення людини до життя, її духовної настанови в конкретній ситуації (Джордж Нардіні, Н. Хофмейер, М. Хертел-Вульф) [8]. Будь-яка спроба підняти дух людей у концтаборі припускала, що вдасться їх спрямувати на якусь мету в майбутньому. Той із полонених, хто більше не може вірити у своє майбутнє, вважається втраченим. Прийнято думати, що разом із майбутнім він втрачає і духовний стрижень, внутрішньо ламається й деградує як тілесно, так і душевно. Мужність жити напряму залежить від того, чи має людина віру в сенс життя (Віктор Франкл) [2].

Зважаючи на зазначене, услід за Юрієм Широбоковим найбільш дієвою теоретико-методологічною основою дослідження психології життя військовослужбовця після полону ми вважаємо ідею міждисциплінарного синтезу, під яким розуміємо взаємозумовленість різних підходів і методів, що використовує психолог у процесі дослідження. Міждисциплінарний синтез, здійснюваний у конкретних просторово-часових межах, є, на наш погляд, найбільш адекватною стратегією за умови безпрецедентного розширення дослідницького поля

такого складного соціально-психологічного феномена, як військовий полон [3].

Методи дослідження. Для досягнення мети статті нами використано методи аналізу, синтезу, порівняння та спостереження. Серед емпіричних методів – методику «Діагностики соціального інтелекту» Джоя Гілфорда й Мауріна Саллівена, результати якої дали змогу з'ясувати наскільки соціальний інтелект військовослужбовців трьох конституційних типів (ендоморфа, мезоморфа та екторморфа за Уільямом Шелдоном) звільнених з полону є запорукою ефективної адаптації до мирного життя.

Результати та обговорення. З'ясовано, що відряджаючись на передову, військовослужбовець підсвідомо розуміє про існування ризику бути вбитим, скаліченим чи потрапити в полон. На війні ризик та небезпека повсюди його супроводжуватимуть. Серед амбівалентного забарвлення думок, що калейдоскопічно змінюються, військовослужбовця з неймовірною силою тривожить одна: «Чи виживу я в разі потрапляння в полон?». Жодних гарантій, що б містили стверджувальну відповідь на сьогодні не існує. За таких умов уява військовослужбовця продукує фантазмагорію ірраціональних страхів. Залежно від типології особистості страх може виступати як фактором стресу та фрустрації, так і ресурсом для подолання перешкод [9; 10].

За умов тривалої самотності страх суттєво посилюватиме протікання низки негативних психічних станів. Так, стан страху й психічного напруження, що нагнітається впродовж усього періоду перебування в полоні, позначається на характері, міміці та рухах військовослужбовця, роблячи його скутим і стривоженим [10; 11; 12]. Хронічне недоїдання в полоні руйнує здоров'я. Згодом тіло пожирає власний жир та навіть м'язи [2]. На психічному рівні це призводить до апатії, уповільнення реакцій, послаблення концентрації уваги й пам'яті. Тіло та обличчя військовополоненого випромінює напруженість, яку він самотужки не спроможний а ні усвідомити, а ні регулювати. Його внутрішній світ повністю психічно спустошений.

Психічні стани військовослужбовця в перші тижні після звільнення з полону. Звільнений із полону військовослужбовець у перші тижні схильний до деперсоналізації. Він ще не може по-справжньому радіти життю, оскільки має спочатку навчитися цьому, бо розучився. Якщо в перший день свободи те, що відбувається, здається йому чудовим сном, то далі минуле почне здаватися йому лише більш ніж кошмарним сном. У своїй праці «Стійкість» Ерік Грейтенс, «морський котик» у минулому, зазначив, що за сім років полону на долю одного полоненого може випасти більше страждань, ніж інші люди змогли б

вистраждати за сім життів [13]. Військовий полон звучує перспективи особистості, оскільки відбирає здоров'я, травмує психіку й краде дорогоцінний час, що мав бути використаний для особистого розвитку.

Особистість військовослужбовця після звільнення з полону є дезадаптованою за всіма рівнями піраміди Абрахама Маслоу. На фізіологічному рівні колишній військовополонений зазнає повного позбавлення статевого життя, якісного харчування та здорового сну. За таких умов актуалізуються старі (хронічні) захворювання чи виникають нові. Для позбавлення полонених намірів чинити опір чи вдатися до втечі їх тримають у надголодь. У такому разі військовослужбовцям ледь вистачає сил, щоб підтримувати базові життєві функції організму. Безпековий рівень підлягає цілковитому руйнуванню з боку поневолювачів, адже полонений зазнає шкоди здоров'ю (аж до каліцтва чи смерті), позбавляється наявного майна, його плани на майбутнє також зазнають краху. Соціальний рівень руйнується через обмеження у спілкуванні з рідними та друзями. Рівень поваги зазнає руйнації шляхом цілковитого презирства до особистості полоненого й регулярного приниження. Попередні особисті досягнення нівелюються через їх нездатність бути корисними в умовах полону, а самозвинувачення призводять до втрати самоповаги. На рівні самовираження військовополонений стикається з необхідністю позбутися попередніх моральних норм, оскільки в полоні вони не діють.

Військова психологія рясніє прикладами утримання військовослужбовців у полоні протягом двох десятиріч [1; 11; 14; 15]. Реальність повернення з нього містить у собі одночасно здобутки й перестороги. Найбільш вдалим, на нашу думку, поясненням цього процесу є його порівняння з підкоренням Евересту [16]. Адже перебування на піку вершини передбачає обов'язковий подальший спуск, що є надзвичайно небезпечним процесом. У контексті нашого дослідження спуск із вершини прирівнюється до заходів реінтеграції та відновлення військовослужбовця. Широко відомим є той факт, що зважаючи на психічну та фізичну виснаженість організму й небезпечність маршруту, з вершини до базового табору доходять не всі. У цьому сенсі процес звільнення з полону тотожний підкоренню Евересту, адже не всі військовослужбовці здатні відновитися після повернення з полону та повернутись у соціум до звичного життя.

Соціальне оточення колишнього військовополоненого. Після звільнення полонений потребує психологічної допомоги. Саме звільнення як раптове зняття душевного гніту небезпечно у психологічному відношенні. Ця небезпека з характерологічного погляду є не

що інше, як психологічний еквівалент кесонної хвороби. Так само, як фізичне здоров'я водолаза опиниться в небезпеці, якщо його раптово підняти на поверхню (після перебування під високим атмосферним тиском), морально й душевно здоров'я людини, раптово звільненої від психічної напруженості, також може постраждати [2, 104].

Віктор Франкл справедливо наголошує, що окрім моральної деформації, викликаной раптовим звільненням від душевного пригнічення, існує два фундаментальних переживання, які пригнічують поведінку звільненого з полону військовослужбовця, а саме гіркота та розчарування на етапі повернення до колишнього життя. Гіркоту може спричиняти безліч дрібниць. Після повернення до колись рідного міста Віктор Франкл зауважував, що в багатьох місцях його зустрічають лише потисканням плечей і банальними фразами. Окрім почуття гіркоти він неодноразово запитував себе: «Для чого я все це витерпів?» [2, 105]. Коли Франкл майже повсюди чув одне й теж: «Ми нічого про це не знали», «Ми також страждали», – то знову запитував себе: «Невже вони не можуть сказати мені нічого кращого?» [2, 105].

Свято повернення з полону обертається на стрес не лише для полоненого, але й для родини, оскільки відбудовування стосунків вимагає нових підходів, нового мислення, нових цінностей у взаєминах, нового порядку у звичних речах та побуті. «Колишньому полоненому, як пише Віктор Франкл, потрібне не зняття напруги за будь-яку ціну, а усвідомлення потенційного сенсу. Людина потребує не гомеостазу, а так званої «ноодинаміки», тобто духовної рушійної сили в полярному полі напруги, де один полюс – це сенс, який треба наповнити, а другий – це людина, яка здійснює це» [2, 115]. Цей процес не проходить безболісно. Психологічний стан військовослужбовців після звільнення характеризується пригніченістю усіх психічних функцій [6; 8; 11]. Самотність і відсутність співчуття – характеристика душевного стану таких військовослужбовців. Їм притаманна відлюдькуватість та недовіра. Відлюдькуватість військовослужбовця є наслідком втечі у власний внутрішній світ, де відбувається рефлексія набутого травматичного досвіду й намагання інтегруватися у новий світ із його (недосяжними на думку колишнього полоненого) стандартами та очікуваннями. Замкненість і мовчазність тут виступає як захисний механізм.

Моральний стан звільненого військовослужбовця відзначається значним спустошенням його внутрішніх резервів. Щоб почати жити заново чи відновити попереднє життя звільнена особа намагається віднайти необхідні їй відчуття. У її психіці вони мають закласти необхідний базис, що буде поштовхом до нового

життя – того, про яке вона мріяла, заради якого пройшла через нелюдські тортури, піднімалася після нелюдських кривджень та наруг. Звільнена особа відшукує відчуття скрізь – у людях, їх ставленні до себе, довколишньому середовищі, іноді у природній красі, спорті. Колишній полонений шукає те, що стане для нього винагородою (або принаймні компенсацією) за пережите, тоді як відсутність здорового співчуття завдає йому шкоди. Внутрішній вакуум вимагає наповнення новим сенсом для подальшого життя, адже сенс, що надав сил вижити в полоні, після звільнення втрачає над людиною свою силу [2].

Часто психологічна проблема військовослужбовця коріниться у спектрі переживань внутрішнього конфлікту чи психічної травми. Несвідомо особистість тримається за травматичний досвід, що ототожнюється нею з власною самістю. Тригери різної природи здатні запускати механізми пригадування обставин полону з його переживаннями [5; 10; 12]. Спогади про перенесені тортури викликають у звільнених осіб повторну психічну реакцію, що наближається за силою відчуттів до первинної. Мимовільні спогади подекуди наближають свідомість полоненого до переживання фізичного болю. Не завжди контрольовані реакції можуть містити акти агресії щодо власного ества чи довколишніх, виражатися в різних формах втечі – від замкненості в собі до фізичної віддаленості.

Оскільки в полоні особистість піддається нелюдським тортурам і подекуди примусово долучається до актів насилля над іншим полоненим, її психіка зазнає значної шкоди й протягом деякого часу «черствіє», втрачає чутливість до прояву насилля та здатність до емпатії. Опираючись на погляди Віктора Франкла й результати власного досвіду, можемо стверджувати – протягом перших тижнів після звільнення особи примітивного складу не можуть позбутися впливу жорстокості, що оточувала їх у полоні. Звільнившись, вони вважають, що можуть користуватися своєю свободою безжально й свавільно. Подекуди такі військовослужбовці свою поведінку виправдовували тим, що самі зазнали жаклих випробувань [2, 104]. Спогади про вказані події завдають душевного болю й надають привід до самозвинувачень. Коло стресу через спогади та самозвинувачення таким чином замикається, що може призвести до проявів суїцидальної поведінки.

Посттравматичний стресовий розлад осіб, звільнених із полону. Біля 96 % осіб, які повернулися з примусової ізоляції, свідчать про застосування до них різних форм фізичного насилля, тортур, жорстокого поводження з метою посилення фізичних та психологічних страждань. Серед видів насилля

використовувалися наступні: 1) пиляння зубів напилком, вибивання зубів плоскогубцями; 2) підвішування за руки на ланцюгу; 3) встромляння дротів у вуха для пробиття барабанної перетинки, гасіння цигарок у вухах; 4) заборона відвідування туалету для справляння природних потреб; 5) залишення в камері самого без світла на кілька тижнів; 6) ненадання їжі, води; 7) побиття руками, ногами, гумовими палками, предметами меблів, що могло тривати до 12 год. (особи, які це здійснювали, змінювались); 8) імітація розстрілу; 9) тортури електричним струмом «Тапіком»; 10) придушення; 11) прострілювання обох ніг; 12) переломи (відрізання) пальців рук і ніг, зрізання нігтів; 13) виколування очей; 14) згвалтування; 15) примушення до публічного наклепу та участі у зйомці пропагандистських відео. Переважна більшість військовослужбовців, які перенесли жакіття полону, мають ознаки посттравматичного стресового розладу різного ступеня прояву. Посттравматичний стресовий розлад військовополоненого – це коли минуле для нього не відбулося, як минуле [17]. У військовополонених простежується емоційне оніміння, уникнення низки стимулів зовнішнього середовища, флешбеки, нічні кошмари, інтрузивні спогади.

Особливе місце серед методів психічного тиску посідає ізоляція військовополоненого. Довготривала ізоляція в поєднанні із засобами фізичного тиску доводить особистість полоненого до межі зневіри у власних поглядах і створює підґрунтя для їх зміни. Поневолювачі, відчуваючи захоплення від власної відваги щодо беззахисних полонених, майстерно застосовують метод «батога та пряника» [18]. Наслідуючи певну історичну традицію катувань, свідчення полонених приймаються лише по завершенню акту знущань. Використання багаторазового наближення полоненого до смерті (удушення, утоплення, імітація розстрілу) дає змогу вплинути на його свідомість і поведінку. У цьому контексті варто зауважити, що ступінь гуманізації суспільства ворогуючих сторін значною мірою впливає на ставлення та особливості утримання військовополонених.

Створення інформаційного вакууму в поєднанні з дозованим наданням викривленої інформації (декларування вигаданої воєнної перемоги над іншою стороною протиборства) закладає підґрунтя для успішної індоктринації та ідейної перелаштованості особистості полоненого. Метою вказаних дій є зміна його картини світу, що є тріумфом процесу індоктринації. Через навіювання, переконання й пропаганду полоненим особам вкладають так звані «віруси свідомості», спрямовані на руйнування їхніх світоглядних підвалин. З їх допомогою формується нова, наперед перед-

бачувана ідентичність особистості військово-полоненого.

Коло спілкування військовополоненого. Життєвий досвід полонених наповнений речами, про які вони не прагнуть нікому розповідати, оскільки зрозуміти їх може лише колишній полонений. Час від часу звільнена особа відчуває прірву, що простягається поміж нею та іншим світом [11; 14]. Відчуття провини може тривалий час не полишати колишнього військовополоненого й він потребує допомоги психолога та проведення фахових реінтеграційних заходів. Ніхто не знає, за що саме картає себе звільнена особа й що прагне приховати. І з цим багажем військовослужбовця намагається інтегруватися до нових для нього реалій, ведучи іноді подвійне, приховане життя. Думки колишнього полоненого досить амбівалентні. Він не впевнений, що вчинені ним у полоні дії можуть вірно сприйматися та інтерпретуватися в мирному соціумі людьми, які ніколи не знали, що таке війна й жах полону.

Якщо певні вчинки військовослужбовця не будуть з'ясовані опосередковано, вони свідомо будуть ним замовчуватися під час кожного спілкування. Свідчення таких осіб можуть бути неправдивими з мотивів власної безпеки. Тому вивченню та перевірці підлягають усі набуті в полоні навички й поведки. Полонені, схильні до рефлексії, вбачають у тому, що з ними сталося, розплату за колишні погані вчинки. Ерік Фромм у своїй праці «Людина для самої себе» зазначає, що людині притаманна потреба відшукувати відповіді на питання про сенс життя та визначати ті норми, відповідно до яких вона має жити. Порушуючи норми, які особистість встановила сама для себе, вона відчуватиме почуття провини й підсвідомо очікуватиме за це покарання. Численні свідчення звільнених осіб є цьому підтвердженням [19].

Військовослужбовцю, який повернувся з полону, як і будь-якій здоровій людині, притаманна не лише непереборна жага до життя, але й потреба бути прийнятим іншою особою. Тривалий час після звільнення він може віднаходити розуміння та моральну підтримку лише поміж осіб, які також перебували в полоні. Ведучи тривале спостереження за такими військовослужбовцями, ми неодноразово пересвідчувалися, що вони поєднані особливим «братерством», посвяченим у яке може бути лише той, хто зазнав травматичного досвіду полону. У цьому зміненому світі вони «самотні серед людей» у своїх переживаннях та очікуваннях. Увесь подальший час звільнені особи змушені жити серед людей, які до них мають амбівалентне (упереджене) ставлення від почуття жалості до презирства, що також є перепорою для їх гармонійної інтеграції в соціум.

Адаптація до свободи. Процес адаптації колишніх полонених до життя на свободі потребує відновлення фізичного та психічного здоров'я. Зміна зовнішніх умов існування військовослужбовця ініціює початок процесу поступового витіснення або заміни старих звичок на нові, зокрема відбувається їх витіснення із свідомості людини. Водночас із звільненням від старих звичок відбувається спад психічного напруження, у якому полонені перебували більшість часу [2; 3; 9; 11; 17].

З метою з'ясування наскільки соціальний інтелект військовослужбовців трьох конституційних типів (ендоморфа, мезоморфа й екторморфа за Уільямом Шелдоном) [20], звільнених із полону, є запорукою ефективної адаптації до мирного життя, кожному з них пропонувалося розв'язати низку задач, закодovаних у методиці Джоя Гілфорда та Мауріна Саллівена «Діагностика соціального інтелекту». У дослідженні соціальний інтелект визначався як здатність колишнього полоненого володіти кодами спілкування, декодувати думки, почуття, наміри іншої людини й відповідним чином регулювати поведінку щодо неї [21]. Належний його рівень забезпечує регуляцію дій і вчинків військовослужбовців, розуміння мовної продукції людини, а також її психомоторних символів (міміки, поз, жестів) [21].

Установлено, що такі риси військовослужбовця-ендоморфа, як доброзичливість, схильність до співчуття, високий рівень довірливості, привітність і поступливість після звільнення з полону зазнають суттєвих змін (рис. 1).

Високий рівень емпатії ендоморфа нарівні з вище середнім рівнем соціального інтелекту, що притаманний 51 % досліджуваних осіб, робить їх досить вразливими. Спостерігаючи за ендоморфами із середнім (64 %) та вище середнього рівнем соціального інтелекту (51 %) виявлено, що їм найскладніше відмежуватися від свого минулого, оскільки їх внутрішній світ зруйнувався в ту саму мить, коли вони потрапили в полон. Вдаючись до численних спроб раціоналізації пережитих моментів полону, володіючи образним, художнім мисленням, військовослужбовці тривалий час прагнуть здолати «екзистенційний хаос» власної психіки. Водночас військовослужбовці-ендоморфи з низьким рівнем соціального інтелекту (17 %) до умов мирного життя адаптуються менш болісно, оскільки рідше вдаються до самоаналізу та рефлексії власного «Я».

Військовослужбовців мезоморфного типу з вище середнім (14 %) та середнім рівнем (56 %) соціального інтелекту вже через три-чотири тижні після повернення з полону виокремлює на фоні інших типів уміння справлятися зі складними життєвими ситуаціями, які вони прагнуть вирішувати поведінково через зміну

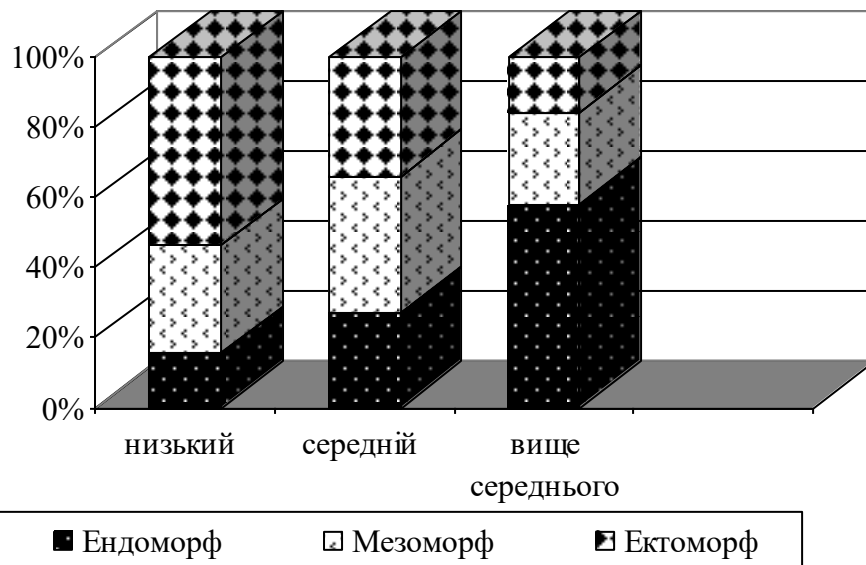

Рис. 1. Взаємозв'язок соціального інтелекту і конституційного типу особистості звільненого з полону військовослужбовця

світу навколо себе. Водночас надмірна хоробрість, схильність до ризику, різноманітних авантур, а також прагнення домінувати будь-якою ціною в них різко знижується. Військовослужбовці-мезоморфи з низьким рівнем соціального інтелекту (30 %) тривалий час після звільнення з полону проявляють застрягаючий тип акцентуації характеру, досить потайливі у своїх почуттях і думках, на рівні з тривалим усамітненням подекуди проявляють вербальну агресію до рідних та близьких, що в подальшому переростає в особистий неспокій.

Високий рівень підозрілості, притаманний військовослужбовцям-ектоморфам у повсякденному житті, кардинально загострюється після повернення з полону. Незалежно від рівня розвитку соціального інтелекту ектоморфи, адаптуючись до мирного життя, відчувають щоденну психічну напруженість. Постава таких осіб сигналізує про скутість. Виявлено, що військовослужбовці-ектоморфи, старші 50 років і маючи середній рівень соціального інтелекту (19 %), значно швидше адаптуються до мирних буднів. Натомість досліджувані віком 21–38 років (24 %) більше часу проводять на самоті, досить потайні й здебільшого інтровертовані, не прагнуть нікого впускати в пережитий ними світ.

Переживання в полоні нарівні з набутим там досвідом зазвичай докорінно змінює особистість військовослужбовця, що стає на заваді у порозумінні з рідними й близькими. Вони сповнені бажання повернути полоненого як втрачену частину власного життя та власного соціуму. Слід зазначити, що протягом перших днів і тижнів спілкування близькі особи відчувають розчарування у своїх очікуваннях, адже

сам факт фізичного повернення військовослужбовця ще не означає його повернення до звичного способу життя, що було до полону. Звільнення військовослужбовця з полону є водночас кінцем і початком: закінчилися часи тортур і злиднів – розпочався час лікування та психологічного відновлення.

На етапі відновлення звільнені особи негативно сприймають родинну опіку, що може виражатись у роздратованості чи агресії [11]. Звільнений військовослужбовець та його родина мають знову пройти шлях пізнання один одного. Має відбутися процес адаптації членів сім'ї до близької людини. Родина повинна оновити втрачені стосунки, звикнути та підлаштуватись один до одного. Поновлення вимагають і соціальні ролі, які протягом тривалого часу ними не виконувалися, як результат – зазнали руйнівного впливу часу. Полон впливає і на розподіл обов'язків у сім'ї. Функції та обов'язки полоненого виконував хтось інший із членів родини. Після звільнення військовослужбовця його сім'я очікує на повернення до виконання ним своїх соціальних ролей (чоловіка, батька, сина) та обов'язків (годувальника, захисника).

Зовнішнє середовище також значною мірою впливає на особистість колишнього військовополоненого, адже надзвичайно різною є така переміна. Відчуваючи значну увагу до себе (що є частиною суспільного запиту), сім'я звільненого військовослужбовця певний період часу вимушена підігравати очікуванням гостей і представників засобів масової інформації, аби задовольнити їхні очікування. У веденні такої гри родина відчуває свій обов'язок [10]. Протягом цього періоду звільнена особа може

потай картати себе за нездатність демонструвати очікуваних від неї реакцій.

Латентну загрозу військовослужбовцю та його родині (на етапі полону) складає уявна ідеалізація їх майбутнього життя. Ідеалізація власних уявлень щодо подальшого спільного життя після звільнення виступає чинником, що апіорно завищує взаємні очікування. Вдавання у свідомості до «вигаданого життя» з людиною, якої немає поруч, дає надію та відчуття щастя, водночас розмиває в пам'яті справжні риси її характеру. Об'єкт жадання подумки наділяється (ідеалізується) якостями, якими насправді не володіє. Такі дії є психологічною підтримкою допоки не мине розлука [2; 3; 5]. Після повернення військовослужбовця додому наслідки «уявного життя» проявляються в завищеному рівні очікувань і спотвореному сприйнятті особистості. Зазвичай очікування родини не виправдовуються, оскільки з полону повертається у всіх відношеннях «інша» людина. Різниця в «очікуваному» та «наявному» неодмінно призводить до певного розчарування й сімейних драм. Відновлення сімей після полону є соціально значущим і бажаним явищем. Відбудовування родинних стосунків доводиться розпочинати майже з нуля.

Градація осіб, звільнених із примусової ізоляції. Згідно з аналітичним звітом за результатами роботи з особами, звільненими з примусової ізоляції у 2017–2018 рр., існує проблема «градації» таких людей. Коли перебування в ізоляції широко висвітлювалось у ЗМІ, після повернення до людини можуть ставитись і як до зрадника, і як до героя. У разі сприймання військовополоненого як героя у нього може виникнути проблема «зірковості» [17]. При чому в перший час після повернення увага до такої особи є надмірною, їй надається різного роду допомога. Але з часом інтерес людей та ЗМІ до неї згасає, позаяк її матеріальний, психологічний стан зокрема не змінюється або може мати навіть негативну динаміку, і така особа однаково потребує кваліфікованої допомоги. Водночас зменшення уваги до колишнього полоненого призводить до поглиблення психологічних проблем.

Висновки. Зазначимо, що неоголошеною стратегією поведінки полоненого стає розширення меж дозволеного. Сучасні методи психічного тиску в поєднанні з фізичними тортурами спроможні створити необхідне підґрунтя для його успішної індоктринації. За таких умов вважаємо за необхідне проводити підготовку військовослужбовців до можливого потрапляння в полон та виживання у ньому з урахуванням зазначених вище ризиків і небезпек.

Звільнення з полону – є лише первинним, багаторівневим етапом реадaptaції військовослужбовця до мирного соціуму. Сам

факт його фізичного повернення ще не означає повернення до звичного способу життя, що було до полону. Реінтегруючись в мирне середовище колишній військовополонений має по-новому вибудувати систему взаємин з оточуючими, йому слід допомогти відчутти себе знову здоровою, захищеною й цілісною особистістю. Комплекс заходів щодо реінтеграції колишніх військовополонених до мирного життя в обов'язковому порядку має передбачати медичну підтримку і лікування, а також психологічну, соціальну та правову допомогу. Цей процес не минає безболісно. Родина, у яку повертається військовослужбовець, так само потребує уваги й підтримки фахових психологів, як і сам військовополонений. Запорукою успішного відновлення фізичного та психічного здоров'я особистості військовослужбовця може стати кропітка праця тандему «психолог – родина». З плином часу військовослужбовець повертається до повноцінного життя, надолужуючи активною діяльністю втрачений у полоні час. Перспективними напрямками подальших досліджень ми вважаємо визначення ефективних шляхів і методів психологічного впливу спрямованих на відновлення оптимальної працездатності й формування у військовослужбовця адекватної психологічної реакції на перебіг і наслідки перебування в полоні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Військова психологія та педагогіка: інноваційний підхід: підручник у 2 ч. Ч. 1. Київ: НУОУ, 2012. С. 329–338.
2. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2022. 159 с.
3. Ширококов Ю. М. Теоретичні та прикладні аспекти психології військового полону: монографія. Харків: ТОВ «В СПРАВІ», 2020. 476 с.
4. Hoffmann E. Frame analysis: An essay on the organization of experience. New York, 2018. 752 p.
5. Bettelheim B. Individual and Mass Behavior in Extreme Situations. In: Abnorm. Psychol. Albany 38, 1943. P. 432.
6. Cohen E. A. Human Behavior in the Concentration Camp. London, 1954. P. 137.
7. Kral V. A. Psychiatric Observations under Severe Chronis Stress. In: Amer. J. Psychiat. 108, 1951. P. 185.
8. Nardini J. E. Survival Factor in American Prisoners of War of the Japanese. In: Amer. J. Psychiat. 109, 1952. P. 242.
9. Helweg-Larset P., Hoffmeyer H., Kieler J., Hess-Thaysen E., Hertel-Wulff M. Famine Disease in German Concentration Camps etc. Copenhagen, 1952. P. 154.
10. Apalkov Vitalii. Black hole of captivity in the Universe of war. Scientific journal of Polonia university periodyk naukowy akademii polonijnej. 2021. V. 44, nr. 1. P. 9–16.
11. Асєєв С. Світлий шлях. Історія одного концтабору. Львів: вид-во Старого Лева, 2020. 448 с.

12. Хміляр О. Ф. Психологія поведінки військовослужбовця в полоні. Застосування Сухопутних військ ЗС України у конфліктах сучасності: матеріали наук.-практ. конф., 16 листопада 2017 р. Львів : Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2017. С. 132–133.

13. Грейтенс Ерік. Стійкість: тяжко виборена мудрість для ліпшого життя. Харків : Фабула, 2021. 432 с.

14. Глуховський В. С. Мої спогади. Київ : Основа, 2008. 152 с.

15. Едвин Е. Двингер. Армия за колючей проволокой. Дневник немецкого военнопленного в России 1915–1918 гг. Москва.: ЗАО «Центрполиграф», 2004. 350 с.

16. Гойзенга Йоган. Людина граюча. Київ: Азбука-Аттикус, 2019. 400 с.

17. Реінтеграція та пост-ізоляційний супровід осіб, звільнених з примусової ізоляції: особливості роботи

в умовах гібридної агресії. Аналітичний звіт за результатами роботи з особами, звільненими з примусової ізоляції 27.12.2017 та 24.01.2018 (уточнений). Київ, 2018. 166 с.

18. Зімбардо Ф. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло. 3-те вид. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 592 с.

19. Фромм Е. Людина для самого себе. Психоаналіз і етика. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. С. 34–55.

20. Шелдон У. Анализ конституциональных различий по биографическим данным. Психология индивидуальных различий. Тексты. 1982. С. 252–261.

21. Хміляр О. Ф. Психологія символічної регуляції дій і вчинків особистості : монографія. Київ : ТОВ «Контекст Україна», 2016. 380 с.

22. Красницька О. В. Депривація військовослужбовців, які виконують завдання у відриві від основних сил, та в умовах полону. Вісник Національного університету оборони України. 2022. № 2 (66). С. 50–63.

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ФЕНОМЕН ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

THE PHENOMENON OF PROFESSIONAL SUCCESS OF AN INDIVIDUAL: PSYCHOLOGICAL DIMENSION

Стаття присвячена дослідженню феномену професійної успішності особистості, а саме окреслено такі її виміри, як формальний професійний статус, визнання професійних досягнень з боку соціуму та задоволення від самого процесу професійної діяльності, що приносить натхнення, творчу захопленість та відчуття щастя. Пріоритетність тих або інших вимірів професійної успішності розглядається в контексті вираженості таких аспектів професійної ідентичності особистості, як ціннісно-сміслові предиспозиції, емоційно-оцінний, мотиваційний та когнітивний компоненти.

Значущість статусних орієнтацій пов'язана з важливістю для досліджуваних цінностей влади та домінування, що супроводжується відповідною кар'єрною мотивацією. Важливість отримання професійного визнання з боку референтного соціального оточення зумовлює виникнення високих професійних домагань, що поєднується з прагненням до самовдосконалення та професійного розвитку, спрямованим на отримання підтвердження професійних здобутків з боку соціуму.

Надання переваги отриманню творчого задоволення від самого процесу професійної самореалізації передбачає достатньо високий рівень толерантності до невизначеності і незалежності від думок оточуючих та супроводжується високою емоційною насиченістю і задоволеністю процесом реалізації творчих ідей та їх втілення в оригінальні продукти професійної діяльності. А саме, відсутність необхідності відповідати визначеним нормам та стандартам сприяє активізації творчого потенціалу, що в результаті призводить до поєднання непоєднуваного та виникнення оригінальних творчих продуктів професійної діяльності.

Таким чином, багатоаспектність феномену професійної успішності зумовлює наявність різноманітних особливостей професійної ідентичності в контексті пріоритетності тих або інших вимірів професійної успішності, що відповідним чином зумовлює ціннісно-сміслові, емоційно-оцінні, регулятивні та когнітивні компоненти професійної самоідентифікації.

Отже, професійна успішність передбачає як кар'єрні орієнтації, так і прагнення до визнання та можливості для творчої професійної самореалізації, які в своїй сукупності створюють умови для реалізації професійних домагань особистості та отримання задоволення від самого процесу праці.

Ключові слова: професійна успішність, професійна ідентичність, визнання, кар'єрні орієнтації, творча самореалізація.

The article is devoted to the study of the phenomenon of professional success of an individual, namely, such dimensions as formal professional status, recognition of professional achievements by society and satisfaction from the process of professional activity, which brings inspiration, creative enthusiasm and a sense of happiness, are outlined. The priority of certain dimensions of professional success is considered in the context of the expression of such aspects of a person's professional identity as value-meaning predispositions, emotional-evaluative, motivational and cognitive components.

The importance of status orientations is related to the priority of the studied values of power and dominance, which is accompanied by the corresponding career motivation. The significance of obtaining professional recognition from the referent social environment leads to the emergence of high professional demands, which is combined with the desire for self-improvement and professional development aimed at obtaining confirmation of professional achievements from society.

Giving priority to creative satisfaction from the process of professional self-realization implies a sufficiently high level of tolerance for uncertainty and independence from the opinions of others and is accompanied by high emotional saturation and satisfaction with the process of implementing creative ideas and their implementation into original products of professional activity. Namely, the absence of the need to comply with certain norms and standards promotes the activation of creative potential, which ultimately leads to the combination of the incompatible and the emergence of original creative products of professional activity.

Thus, the multifaceted nature of the phenomenon of professional success determines the presence of various features of professional identity in the context of the priority of certain dimensions of professional success, which accordingly determines the value-semantic, emotional-evaluative, regulatory and cognitive components of professional self-identification.

Therefore, professional success implies as career orientations and the desire for recognition and opportunities for creative professional self-realization, which in their entirety create conditions for the realization of the individual's professional aspirations and satisfaction from the work process.

Key words: professional success, professional identity, recognition, career orientations, creative self-realization.

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.22>

Алексеева А.В.

к.психол.н., с.н.с.,
доцент кафедри психології
Університет сучасних знань

Вступ. На сучасному етапі розвитку українського суспільства відбувається стрімке загострення професійної конкуренції на ринку праці, що зумовлює зростаючу актуальність дослідження різноманітних аспектів професійної успішності особистості.

Особливої значущості набуває питання щодо визначення різних вимірів дослідження професійної успішності, яка може розглядатись як в контексті зовнішніх соціальних підтверджень професійних здобутків особистості, так і з точки зору її задоволеності самим процесом професійної діяльності, творчою самореалізацією, яка надає відчуття свободи від необхідності успіху, натхнення та насолоди.

Багатовимірність досліджуваного психологічного феномену із необхідністю породжує питання щодо детермінант його розвитку, важливими аспектом чого є актуалізація готовності особистості до гармонійного поєднання соціально визнаних професійних досягнень із творчою самореалізацією у певній професійній галузі.

Таким чином, **метою** даної статті є дослідження специфіки та вимірів професійної успішності в контексті професійної ідентичності особистості.

Виклад основного матеріалу. Зазначена наукова проблематика завжди привертала увагу багатьох вчених, предметом дослідження яких були різні аспекти успішності особистості у професійній діяльності (В.С. Атюніна [1], М.Я. Дворецька [4], Г.Г. Геворкян [3], А.Б. Лощакова [4], Г.Р. Позова [10], Н.В. Пророк [11], М.О. Тітова [13]), а саме В.О. Толочек [14], досліджуючи проблему професійної успішності особистості вводить поняття ресурси, які охоплюють такі складові як знання, здібності, вміння, навички, мотивація і т.д., а також ресурси фізичного та соціального середовища, що в своїй сукупності суттєво визначають успішність особистості у професійній діяльності. У своїх подальших працях вчений виокремлює такі чинники професійного розвитку особистості, такі як здібності, професійно важливі якості, компетенції та компетентність, остання з яких інтегрує в собі як професійні вміння, знання та навички, так і здатність утворювати «продуктивний резонанс» з оточуючим соціальним середовищем та підвищувати свій професійний рівень, через успішну діяльність у певній професійній галузі [15].

Змістовно близьким до професійної успішності є професійне самоздійснення, яке передбачає здатність особистості до професійного саморозвитку в процесі досягнення професійних цілей та реалізації особистісного потенціалу у обраній професії [6].

Актуальним є трактування професійної успішності у вимірах кар'єрної компетентності

[2], яка може бути розглянута також як певна ціннісно-сміслова диспозиція, що зумовлює кар'єрні орієнтації особистості [7, 8].

Диференціація зовнішніх та внутрішніх вимірів професійної успішності знайшла своє відображення у працях Ю.А. Карачарової [5], О.М. Кокуна [6], Ю.О. Назар [9], Н.С. Стародубцевої [12], коли успішність професійної діяльності розглядається не тільки як наявність вагомих соціально значущих результатів, але й як задоволеність фахівця процесом та результатом власної праці.

Безумовно цікавим аспектом наукової розробки даної тематики є дослідження особистісних чинників та передумов професійної успішності, розробки. Так, D. Pora, M. Bazgan, S.E. Tomozі у своїх працях розглядають кар'єрне просування як еквівалент професійного успіху, який передбачає здатність особистості проявляти гнучкість та прогностичність в процесі професійного зростання та вважають його головними предиспозиціями активності особистості, її інтелектуальні ресурси та систему цінностей [16]. Інші дослідники пов'язують кар'єрне просування з такими особистісними характеристиками як екстраверсія та проактивність.

Але, незважаючи на велику кількість наукових досліджень із даної проблематики, вони відрізняються недостатньою комплексністю та не охоплюють всю багатоаспектність досліджуваного феномену «професійної успішності». Зокрема, питання щодо детермінант професійної успішності особистості залишається недостатньо розробленим та потребує комплексного дослідження та визначення особистісних чинників, що оптимізують професійну діяльність людини, сприяючи, в свою чергу, отриманню високих професійних результатів.

Отже, в контексті даного дослідження професійна успішність може бути визначена як соціально-особистісний феномен, вимірами якого є як об'єктивні показники результативності діяльності, які можуть бути певним чином оцінені з боку соціуму, тобто, є соціально зумовленими, так і суб'єктивні показники результативності (задоволеність працею, захопленість її творчим процесом тощо), які є індивідуальними для кожної людини.

Це дозволяє виділити наступні виміри професійної успішності:

1) формальний професійний статус особистості, 2) рівень визнання професійних досягнень особистості з боку соціуму, 3) рівень задоволеності фахівця процесом власної професійної діяльності, про який, зокрема, може свідчити відчуття щастя, натхнення, творчої захопленості та ін.

Трактування професійної успішності у вимірах творчої самореалізації співвідноситься із дослідженнями С. Peterson,

N. Park, M.E. Seligman щодо впливу різних стратегій досягнення щастя на задоволеність життям [18].

Зазначені критерії є взаємопов'язаними вимірами успішності, але наявність певної диференційованості за ступенем їх вираженості відповідним чином зумовлює пріоритетну спрямованість та зміст професійної діяльності.

В контексті даного дослідження є доцільним розглянути кожний з вимірів професійної успішності на рівні професійної ідентичності особистості, а саме визначити змістовні характеристики кожного з них.

Так, домінування статусного виміру професійної успішності проявляється через пріоритетне прагнення особистості до отримання високого соціально-професійного статусу, незалежно від змісту виконуваної професійної діяльності та, відповідно, емоційного задоволення від неї. Отже, значення саме формального підтвердження професійних досягнень для даного виміру успішності є домінуючим порівняно із бажанням отримати визнання оточуючих або творчу насолоду від створення нових продуктів власної професійної діяльності.

Таким чином, якщо головним виміром успішності є соціальний статус, пріоритетну значущість на рівні ціннісно-смыслового ядра набувають цінності влади та домінування, які реалізуються через прагнення до високої статусної позиції у суспільстві.

На рівні емоційно-оцінного компоненту професійної ідентичності головним проявом статусного виміру успішності є зовнішнє підтвердження професійного статусу особистості, тоді як емоційна насиченість змісту професійної діяльності може бути досить низькою. Регулятивні характеристики даного виміру професійної успішності проявляються через наявність відповідної кар'єрної мотивації, що спонукає до отримання високої посади, яка надає певний ступінь свободи та влади.

На когнітивному рівні статусна успішність супроводжується самоідентифікацією з людиною успішною у кар'єрі, а саме із самоусвідомленням відповідних особистісних якостей та характеристик, необхідних для успішного професійного зростання.

Іншим виміром професійної успішності особистості є визнання її професійних досягнень з боку соціуму, отже головним для цього виміру успішності є вже не соціальний статус, а отримання підтвердження професійної значущості з боку соціального оточення.

На рівні ціннісно-смыслового компоненту професійної ідентичності цьому виміру успішності притаманна домінуюча орієнтація на визнання та популярність, що стає головним еквівалентом самооцінки людини та значущим мотиватором її діяльності.

Емоційно-оцінні характеристики даного виміру професійної успішності проявляються через наявність високої оцінки власних досягнень та потенційних здобутків у певній професійній галузі. Прагнення до визнання, як правило, супроводжується високими професійними домаганнями, що знаходять своє відображення у відповідних професійних цілях та планах.

На рівні регулятивного компоненту професійної ідентичності прагнення до визнання зумовлює наявність вираженої мотивації до самовдосконалення та підвищення професійного рівня з метою отримання вагомих досягнень, які будуть належним чином оцінені з боку соціального оточення. Отже, головною метою професійного розвитку, в даному випадку, є отримання ще більших підтверджень власної професійної значущості з боку соціуму.

Проявом когнітивного компоненту професійної ідентичності для даного виміру успішності є сприйняття себе як відомої людини, яка користується популярністю у соціумі, отримує визнання з боку своїх прихильників, що є значущим чинником професійної самооцінки та вагомим мотиватором діяльності.

Іншим виміром професійної успішності є задоволеність людини процесом власної професійної діяльності, яка може набувати рис творчості та призводити до створення унікальних продуктів. Так, коли пріоритетним стає творче задоволення та створення унікальних продуктів власної діяльності, посилюється незалежність від необхідності успіху, його зовнішніх підтверджень та соціальних підкріплень, що створює можливість для виникнення результатів, що виходять за межі звичного, буденного та відрізняються вищим рівнем оригінальності та новизни.

На рівні ціннісно-смыслового ядра для цього виміру професійної успішності головним є прагнення до нового, можливість здійснення власних творчих задумів та ідей.

Проявами емоційно-оцінного компоненту професійної ідентичності для цього виміру успішності є задоволення змістом власної професійної діяльності та можливість отримувати радість від самого процесу творчості та власного професійного саморозвитку.

Регулятивні характеристики даного виміру професійної успішності проявляються через прагнення до творчої діяльності, яка дозволяє поєднувати не поєднуване та створювати нові творчі продукти. Людина, для якої найголовнішою є творчість спрямована на пошук нового, довіряє власній інтуїції, а також комфортно відчуває себе в ситуації невизначеності, толерантно ставиться до невдач, автономна та незалежна по відношенню до визначених стандартів та правил.

На рівні когнітивного самоусвідомлення проявом даного виміру успішності є ототожнення власного життя із переживанням радості та задоволення від власної творчості, отже, сприйняття себе як щасливої людини.

Отже, професійна успішність є багатовимірним психологічним феноменом, а саме пріоритетна значущість статусу, визнання, або творчого задоволення визначає вектор та зміст професійної діяльності особистості, що відповідним чином зумовлює також особливості ціннісно-смыслового ядра, емоційно-оцінного і регулятивного компонентів професійної ідентичності, а також когнітивного самоусвідомлення індивіда як суб'єкта професійної діяльності.

Висновки. В результаті проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що головними вимірами професійної успішності є отримання формального професійного статусу, визнання професійних досягнень з боку суспільства та задоволення від самого процесу творчого самоздійснення, результатом якого є отримання нових оригінальних продуктів діяльності. Пріоритетність того чи іншого виміру професійної успішності зумовлює відповідні аспекти їх ціннісно-смыслових предиспозицій, емоційно-оцінних та регулятивних компонентів професійної ідентичності, а також специфіку когнітивного самоусвідомлення суб'єктів професійної діяльності.

А саме, коли пріоритетним є прагнення до отримання в процесі професійної самореалізації певного соціального статусу, головними для особистості стають цінності влади та домінування, які безперечним чином поєднуються з наявністю вираженої кар'єрної мотивації.

Значущість для досліджуваних визнання їх професійних досягнень з боку референтного соціального оточення проявляється через домінуючу орієнтацію на збереження своєї «професійної популярності», що поєднується з високими професійними домаганнями та тенденцією до самовдосконалення та професійного розвитку з метою отримання належної оцінки професійних здобутків соціальним оточенням.

Коли домінуючим виміром професійної успішності стає задоволення від процесу власної професійної діяльності, яка може набувати рис творчої самореалізації та призводити до створення оригінальних професійних результатів, головним для досліджуваних стає прагнення до нового та можливість реалізації своїх творчих задумів та ідей за умови достатньо високої толерантності до невизначеності та незалежності від думок оточуючих. Отже, для цього виміру професійної успішності головним є можливість отримувати задоволення та радість від самого процесу творчої діяльності,

поєднуючи непоєднуване у вигляді нових творчих продуктів професійної діяльності.

Таким чином, професійна успішність особистості є складним психологічним феноменом, який відповідним чином визначає ціннісно-смыслові, емоційно-оцінні, регулятивні та когнітивні компоненти її професійної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Атюнина В.С. Образ успешного человека в семантическом пространстве личности: дис. канд. психол. наук : 19.00.01 : Хабаровск, 2007. – 315 с.
2. Біскуп В. Декомпозиційна структура інтегральної кар'єрної компетентності та її складові. *Психологія і суспільство*. 2010. № 4. – С. 82-90.
3. Геворкян Г.Г. Профессиональная успешность как предмет научной рефлексии в зарубежной и отечественной психологии. *Гуманизация образования*. 2015. № 5. – С. 12-19.
4. Дворецкая М.Я., Лощакова А.Б. Образ успешности в современных психологических исследованиях. *Интернет-журнал «Мир науки»* 2016, Т. 4, № 2 <http://mir-nauki.com/PDF/09PSMN216.pdf>
5. Карачарова Ю.А. Психологические факторы профессиональной успешности участкового врача-терапевта: дис. канд. психол. наук : 19.00.03. Тверь, 2010. – 210 с
6. Кокун О.М. Детермінація самоздійснення фахівців різних професій. *Науковий Вісник Чернівецького університету*. 2015. Вип. 743. С. 109–115.
7. Коломейцев Ю.А., Жданович А.А. Основные научные подходы к профессиональной карьере и карьерным ориентациям личности. *Проблемы управления*. 1 (26) 2008. – С. 207- 215.
8. Кузнецов О.І. Кар'єрна спрямованість студентів технічних спеціальностей. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія*. Вип. 52. 2016. – С. 78-86.
9. Назар Ю.О. Дефініція поняття успішності професійної діяльності в соціально-психологічному контексті SWorl. 1-12 October 2013 <http://www.sworl.com.ua/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/oct-2013>
10. Позова Г.Р. Психологические факторы успешности профессиональной деятельности планшета: дис. канд. психол. наук : 19.00.03 : Казань, 2009. – 147 с.
11. Пропок Н.В. Professional self-improvement: influence of Master's Teacher's personality and professional success experience on this process. *Гуманний розум : збірник статей* (присвячено пам'яті Г. О. Балла) – 2017. Official URL: <http://lib.iitta.gov.ua/706694/>
12. Стародубцева Н.С. Формирование основ профессиональной успешности у студентов вузов в условиях учебных практик: Дис. канд. пед. наук : 13.00.08 : Биробиджан, 2006. – 230 с.
13. Титова М.А. Эффективность психологической саморегуляции функционального состояния как фактор профессиональной успешности. Автореф. дисс. канд. психол. наук. М. 2016. – 39 с.

14. Толочек В.А. Профессиональная успешность: понятия «способность» и «ресурсы» в объяснении феномена. *Человек. Сообщество. Управление*. 2010. № 2. – С. 20-38.

15. Толочек В.А. Профессиональное развитие субъекта: способности, компетенции, компетентность. *Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Психология»*. 2014. № 2 (16). – С. 124-131.

16. Popa, D., Bazgan, M., Tomozii, S.E. (2012). Personality aspects involved in professional success,

Journal of Engineering Studies and Research. V. 18 No. 2, P. 102-109.

17. Turban, D.B., Moake, T.R., Wu, S.Y., (2017). Linking Extroversion and Proactive Personality to Career Success. The Role of Mentoring Received and Knowledge. *Journal of Career Development*, Vol. 44(1) 20-33.

18. Peterson, C., Park, N., Seligman, M.E., (2005). Orientations to happiness and life satisfaction: the full life versus the empty life, *Journal of Happiness Studies*. 6: P. 25–41.

ПРЕКАРНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА І ЯВИЩЕ У ПРОФЕСІЙНІЙ СФЕРІ СУСПІЛЬСТВА

PRECARIZATION AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM AND A PHENOMENON IN THE PROFESSIONAL SPHERE OF SOCIETY

У статті розкривається сутність прекарності як соціального явища у професійній сфері суспільства, в тому числі в молодіжному середовищі. Висвітлюються теоретичні засади дослідження – роботи вчених, які вивчали причини виникнення, особливості розповсюдження, специфіку феномену прекарності в сучасному суспільстві як у світі, так і в Україні. Показано взаємозв'язок виникнення прекарності в умовах економічних і соціальних трансформацій, глобалізації, кризових явищ і неочікуваних викликів у сучасному суспільстві. Виокремлено коло найбільш проблемних аспектів прекарності з психологічної точки зору.

Явище прекарності пов'язане з нестабільною зайнятістю, коли людина працює без певних гарантій, або тимчасово, або без юридичного оформлення трудових відносин, без дотримання норм трудового законодавства. Прекарність задає вектор побудови таких суспільних відносин, за яких індивід не відчуває ідентичності з певними соціальними групами та утвореннями, не стає солідарним з іншими людьми, а залишається сам на сам зі своїми проблемами і потребами. У прекаріїв часто не буває сходів мобільності, якими можна було б піднятися на вищий щабель у системі трудових відносин, таким чином люди можуть опинитися десь між експлуатацією та свободою, їм не вистачає самоствердження та впевненості у соціальній цінності своєї праці.

У статті наведено результати дослідження розповсюдження прекарності серед молодих людей, які є випускниками вищих навчальних закладів півдня України різних спеціальностей. Емпіричне дослідження психологічних особливостей прекарної молоді дозволило виявити суттєві, статистично підтверджені відмінності у порівнянні з працюючими молодими людьми, які мають стабільну, гарантовану роботу. У половини прекаріїв суттєво переважає зовнішня професійна мотивація. У стабільно працюючих молодих людей, навпаки, суттєво переважає внутрішня професійна мотивація. Отримані результати свідчать про те, що прекарії більшою мірою опосередковано мотивовані процесом і результатом праці, їх більше турбують зовнішні чинники, такі як: матеріальне стимулювання, умови роботи, критика або схвалення з боку оточуючих, прагнення зберегти роботу.

Ключові слова: прекаріат, прекарність, професійна сфера особистості, професійна ідентичність, професійна мотивація, психологічні маркери прекарності.

логічні маркери прекарності.

The article reveals the essence of precariousness as a social phenomenon in the professional sphere of society, including the youth environment. The theoretical foundations of the study are highlighted – the works of scientists who have studied the causes, peculiarities of the spread, the specificity of the reproach phenomenon in modern society, both in the world, and in Ukraine. The interrelation of the appearance of reproach in the conditions of economic and social transformations, globalization, crisis phenomena, and unexpected challenges in modern society is shown. A circle of the most problematic aspects of precarity from the psychological point of view is highlighted.

The phenomenon of precarity is connected with unstable employment, when a person works without certain guarantees, either temporarily, or without legal registration of labor relations, without observing the norms of labor legislation. The reproach sets a vector for the construction of such social relations, in which the individual does not feel identity with certain social groups and formations, does not become solidary with other people. But remains alone with his or her own problems and needs. Precarians often do not have a ladder of mobility by which to ascend to the highest rung in the system of labor relations; thus people can find themselves somewhere between exploitation and freedom; they lack self-assertion and confidence in the social value of their labor.

The article presents the results of the study of the precarity spread among young people who are graduates of higher educational institutions of different specialties in the south of Ukraine. An empirical study of the psychological characteristics of precarious young people revealed significant, statistically confirmed differences in comparison with working young people with a stable, secure job. In half of precarious young people, external professional motivation significantly predominates. In contrast, intrinsic professional motivation significantly predominates among stably employed young people. The results indicate that precariats are more indirectly motivated by the process and result of work; they are more concerned about external factors such as material incentives, working conditions, criticism or approval from others, and the desire to keep their jobs.

Key words: precariousness, precarity, professional sphere of personality, professional identity, professional motivation, psychological markers of precarity.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.23>

Коренева Ю.П.

к. психол. н.,
доцент кафедри
соціально-гуманітарних наук
Національний університет
кораблебудування імені адмірала
Макарова

Чугуєва І.Є.

к. психол. н.,
доцент кафедри
соціально-гуманітарних наук
Національний університет
кораблебудування імені адмірала
Макарова

Ляшко А.В.

викладач кафедри
соціально-гуманітарних наук
Національний університет
кораблебудування імені адмірала
Макарова

Актуальність проблеми. Наше суспільство зараз набуває дуже стрімких і системних змін майже в усіх сферах життя. Все це суттєво збільшує ступінь нестабільності та непередбачуваності у перспективах сучасної людини та суспільства загалом. В останні два десятиліття отримали поширення багато нових

форм трудової активності, які дуже відрізняються від традиційних. В сучасному світі розповсюдилися такі соціально-трудова групи як гастарбайтери, джоб-хопери, новий саларіат, фрілансери, прекаріат. Вони вже отримали статус певних ознак сьогодення та активно сприяють руйнуванню усталених форм у про-

фесійній сфері, виступають значущими чинниками впливу на економічну та соціальну структуру багатьох країн світу, від передових до відсталих.

Стан мінливості в сучасному, глобальному світі, швидке скорочення технологічних та інноваційних циклів у багатьох галузях виробництва, стрімка експансія комп'ютерних технологій у всі сфери діяльності, зокрема і трудової, створює як нові можливості, так і нові вимоги на сучасному ринку праці. Професійна діяльність сьогодні вимагає від працівника все більше гнучкості й адаптивності, більш високої мотивації та працездатності, більш високого рівня стресостійкості й витривалості, більшій толерантності до невизначеності та резистентності до викликів.

Загальний масштаб і характер глобального виробництва набули вже такого рівня, що ризики почали потроху витіснити блага. Відбувається поступальна глобалізація ризиків та їх активне проникнення в усі сфери життя людей: соціальну, економічну, професійну, особистісну. Також варто зазначити, що в сучасному світі стрімко змінюються не тільки форми, засоби, знаряддя, функціональний зміст професійної діяльності, змінюються й самі професії, одні зникають, а їхньому місці з'являються нові, що також виступає фактором нестабільності.

Виклад основного матеріалу. У сучасному соціальному просторі людства виникає явище, що являє собою специфічну відповідь на запит глобального ринку та суспільства споживання – явище прекарності. Прекарність пов'язана з нестабільною зайнятістю, коли людина працює без певних гарантій, коли працює тимчасово, без юридичного оформлення трудових обов'язків між робітником і працедавцем, без дотримання норм трудового законодавства, може бути звільнена в будь-який час без компенсації. Значно розповсюдилася ризикованість прекарності в умовах глобальної пандемії COVID-19.

Багато років вчені розробляли теорії професійного розвитку особистості і майже всі вони були спрямовані на прогнозування професійного вибору, побудову кар'єри, формування професійного стилю, досягнення успіху в професії, сприяння задоволеності роботою тощо. Багато науковців вважають, що професійний розвиток необхідно розглядати як процес, що триває все життя, тому що його основні етапи нерозривно пов'язані з віковим розвитком та загальним становленням особистості [9].

У сучасному мінливому світі дуже важко передбачити, який фахівець буде потрібен на ринку праці завтра, скільки знань часу та зусиль знадобиться для професійного та кар'єрного розвитку у вибраній галузі. Така невизначеність веде до змін у ставленні до

вибору професії, кар'єрної динаміки, темпів професійного розвитку. Все це дозволяє стверджувати, що проблема професійного самовизначення, яка раніше зводилася до правильної профорієнтації та подальшої лінійно-поступальної побудови кар'єри, зараз вийшла на інший рівень, коли професіоналізація стає нелінійною як для окремої особистості так і для всього суспільства. Змінилася динаміка професійного самовизначення, змінилася й траєкторія кар'єри [1].

Прекарність (від лат. «precarit» – «сумнівний», «негарантований», «нестабільний») – в узагальненому визначенні це такий стан соціальної системи коли вона не здатна виробити стабільні, прогнозовані сценарії свого розвитку, коли відсутня стратегія, алгоритм дій для вирішення певної проблеми у більш-менш тривалій перспективі. Навпаки, наявна орієнтація на теперішній момент, який часто стає вирішальним. Найбільшою мірою прекарність проявляється у професійній сфері, зокрема трудової зайнятості.

У сучасному глобалізованому суспільстві виник такий соціальний прошарок - прекаріат, який відображує у своїй сутності весь арсенал поняття прекарності. Британський дослідник Г. Стендінг визначає прекаріат як специфічну соціально-економічну групу, яка зараз знаходиться на стадії свого формування, вироблення певної самоідентифікації і загальної стратегії розвитку» [8]. Прекарність у соціально-трудових практиках пов'язана з нестабільністю, не гарантованістю зайнятості й доходу, має нелінійний і невизначений характер. Зміни, які відбулися у соціально-трудої сфері за останні десятиліття, кардинально змінили принцип побудови та функціонування соціально-трудої відносин і характер зайнятості, вони поставили перед особистістю проблему перманентної невизначеності та мінливості, знаменували собою глобальний перехід від так званої «hard» (важкої) економіки до «soft» (гнучкої), про що написав З. Бауман у книзі «Теуча сучасність» [2].

Прекарність створює такий напрям побудови суспільних відносин, за яких індивід не відчуває ідентичності з певними соціальними групами та утвореннями, не стає солідарним з іншими людьми у розбудові певної спільної справи, а залишається сам на сам зі своїми проблемами і потребами. Прекарність проголошує – «Кожен сам за себе», що відображує дух сучасного суспільства, який породжує відокремлених працівників різноманітних, від високотехнологічних, до низько кваліфікованих спеціальностей [3].

Роль молоді у поширенні явища прекарності в сучасному соціумі важко переоцінити, оскільки саме вона є важливим носієм сус-

пільно-виробничих практик, стає на чолі глобального процесу виробництва суспільних благ як економічно активна соціально-демографічна група. Від того, наскільки комфортно почуватиме себе молодь у системі суспільно-виробничих відносин, наскільки залученою вона буде у стабільні трудові та виробничі практики, залежить результат подальшого економічного прогресу і соціальних стратегій розвитку [11].

Проникнення прекарних практик у сферу трудових відносин змінює стиль життя молоді людини, її життєві стратегії, які вона прагне реалізувати. У свою чергу, зі зміною життєвих стратегій та життєвого стилю змінюється і характер результатів діяльності людини, який вона має отримати в кінці свого активного соціального життя.

Прекарність у трудових практиках передбачає готовність працівника зайняти практично будь-яке робоче місце, аби забезпечити своє виживання у складних соціальних умовах. При цьому виборі працівник зазвичай керується тими ситуативними перевагами, які йому пропонує робоче місце, як-то заробітна плата, графік роботи, певні соціальні преференції та ін. Але при цьому зазвичай не враховуються довгострокові перспективи свого перебування на даному місці, воно сприймається як тимчасове, як один із епізодів свого життя, не пов'язаний із іншими, який можна легко змінити, якщо змусять обставини, або буде більш вигідний варіант.

Прекарний працівник зобов'язаний бути завжди і у всьому ефективним для того, щоб утримати своє робоче місце. Для цього він повинен думати категоріями «що я повинен знати, щоб бути корисним роботодавцю», «які професійні якості та вміння я повинен розвивати і постійно вдосконалювати», «як я можу швидко перекваліфікуватися, якщо мене звільнять» [6].

Прекарій має швидко переучуватися і швидко змінювати кваліфікації. Його людські сили і здатність сприймати і засвоювати нову інформацію часто не беруться до уваги. Знання для прекарного працівника перетворюються у швидкопсувний продукт: те, що він знав і засвоїв вчора, сьогодні може стати абсолютно неактуальним. Тому значно втрачається системність і стратегія мислення, здатність вибудовувати перспективу, думати категоріями необхідного і достатнього для майбутнього. На зміну цьому приходять здатність думати в розрізі «тут і зараз», думати про те, що вигідно в актуальних умовах. Однак, це завдає удару по цілісному сприйняттю світу. Людина починає сприймати світ як простір, де стабільно діє тільки закон ринкового попиту і пропозиції. Роздуми про сенс буття, пошуки свого місця

в ньому, самореалізацію втрачають свою значущість [5].

Прекаріат за своєю структурою є досить розрізненим, що заважає його самоідентифікації та розпізнавання серед інших соціально-професійних структур. Так, до нього входять такі соціальні групи, як безробітні, люди з частковою зайнятістю, люди, які працюють за тимчасовими контрактами, стажери, студенти, мігранти, тощо. За соціально-демографічним показником до групи прекаріату можуть входити як молодь віком приблизно від 18 років, яка хоче підробити на тимчасовій роботі, жінки у декретній відпустці чи жінки, змушені шукати додаткового заробітку без соціальних гарантій, люди середнього віку, які змушені пристосовуватися до гнучкої системи глобального ринку (наприклад, ті, хто потрапив під скорочення штату у своїх фірмах чи установах), так і пенсіонери, які хочуть бути корисними суспільству після виходу на пенсію і додатково отримати заробіток [4]. Як бачимо, контингент прекаріату є досить різномірним, і цей факт стає на заваді оформленню його в окремий сформований клас.

Прекарні працівники часто відчувають невдоволення, аномію (втрата орієнтирів), занепокоєння та відчуження. Невдоволення викликане тим, що людина не бачить перед собою осмислених життєвих перспектив, здається, що всі гідні шляхи закриті, прикро усвідомлювати, що ти чогось позбавлений [7]. Таким чином перед людиною постає загроза прекаризованого світосприйняття, яка полягає у відчуженості від творчого процесу побудови цілісного комплексу власного «Я», зокрема «Я-професійного», перешкоджання формуванню професійної ідентичності, відсторонення від стабільних соціально-професійних комунікацій та консолідації, зниження рівня задоволеності життям, зменшення репертуару можливостей власної перспективи та звуження діапазону бачення свого особистісного і професійного розвитку.

Результати дослідження. Для визначення психологічних особливостей молодих людей, які знаходяться у ситуації прекарності було проведено дослідження серед 90 випускників та студентів старших курсів вищих навчальних закладів денної та заочної форми навчання різних спеціальностей. Для дослідження було обрано експериментальну групу (група прекаріїв) у кількості 52 особи – це досліджувані, які мають нестабільну, не гарантовану роботу (фрілансери, працюючі без оформлення трудового договору, працюючі на тимчасовій роботі, частково працевлаштовані). Контрольну групу склали 38 осіб, які мають стабільну і гарантовану роботу. У дослідженні використано такі методики: для визначення типу про-

фесійної ідентичності використана «Методика дослідження професійної ідентичності» Л. Б. Шнейдер, для визначення особливостей професійної мотивації застосовано тест «Діагностика мотивації професійної діяльності» Т. Д. Дубовицької, для визначення особливостей самоактуалізації особистості використано тест «Самоактуалізація особистості» Е. Шострома, дослідження мотивації було здійснено за допомогою тесту «Мотивація досягнення успіху та уникання невдачі» Т. Елерса. Для статистичної обробки результатів дослідження обрано критерій Стюдента для незалежних вибірок.

Отримані дані показали, що статистично значущі відмінності виявилися за показниками дифузної ідентичності і мораторію, а інші виявилися несуттєвими. Це означає що прекарні молоді люди ще не визначили для себе професійну роль, на вибрали чітку професійну ціль і переконання. Дифузна професійна ідентичність та мораторій найбільше характеризують стан кризи і невизначеності, що призводить до розмитості, нестійкості професійного самовизначення особистості. Як бачимо, найменше представленим у обох групах виявився тип передчасної ідентичності, відповідно 2% в експериментальній і 5% у контрольній. На другій позиції псевдопозитивна ідентичність з показниками 15% і 13% відповідно. Дифузна ідентичність найбільше розповсюджена серед прекаріїв 37%, в контрольній групі - 16%. Мораторій ідентичності має показник у прекаріїв - 27% і 21% у контрольній групі. Досягнута позитивна ідентичність має найбільший показник в контрольній групі - 37%, а в експериментальній - 21%.

Зовнішня професійна мотивація суттєво переважає в групі прекаріїв – 50%. В контрольній групі суттєво переважає середній рівень внутрішньої професійної мотивації – 74%. Високий рівень внутрішньої мотивації хоча й переважає в групі прекаріїв, однак відмінності виявлено статистично не значущими. Отримані результати свідчать про те, що прекарії більшою мірою опосередковано мотивовані процесом і результатом праці, їх більше турбує матеріальне стимулювання, умови роботи, критика або схвалення з боку оточуючих, прагнення зберегти роботу, тощо. А представники контрольної групи мають більше мотивів, які пов'язані з процесом і результатом праці.

Результати дослідження професійної мотивації допомогою тесту «Самоактуалізація особистості» Е. Шострома. Як бачимо, статистично значущі відмінності між групами виявлено за шкалами «Опора на себе», «Гнучкість поведінки», «Самоповага». Висока ступінь опори на себе – 34% і дуже висока – 29% свідчить про те, що прекарна молодь значно більшою мірою спирається на себе, оскільки негарантована

праця ставить людину в умови, коли вона перш за все повинна використовувати власні ресурси.

Гнучкість поведінки також більш виражена у прекаріїв, високий рівень – 33% і дуже високий – 27%, на відміну від контрольної групи, де переважає середній рівень гнучкості поведінки – 71%.

За шкалою «Самоповага» більш високі показники виявилися у контрольній групі, високий рівень показали 32%, дуже високий – 11%, а низький – лише 3% досліджуваних. Вже той час в експериментальній групі високий рівень виявлено у 11%, дуже високий – лише у 2%, а низький – у 13% прекаріїв. Найбільша кількість досліджуваних в обох групах показали середній рівень самоповаги – 75% в експериментальній і 55% в контрольній групі.

Відмінності за показниками шкал «Орієнтація у часі», «Спонтанність» та «Пізнавальні потреби» виявилися статистично не значущими. Незважаючи на це прекарії більше орієнтовані на теперішній час, високий рівень у 23%, а дуже високий у 15% досліджуваних, на відміну в контрольній групі 18% і 5% відповідно, що свідчить про те що нестабільна і негарантована праця змушує зосередитися на актуальних потребах і задачах, не заглядати у довгострокові перспективи. Спонтанність виявилася вищою в контрольній групі, високий рівень у 32%, а дуже високий у 11% досліджуваних, на відміну у прекаріїв – 10% і 2% відповідно. Це може вказувати на те, що нестабільність і негарантоване становища більше вимагають пристосування до мінливих умов ніж дають можливість діяти самодіяльно під впливом внутрішніх спонукань. Показники за шкалою «пізнавальні потреби» виявилися майже подібними.

Таким чином, з наведених даних дослідження можна зробити висновок, що психологічні особливості особистостей, які входять в групу прекаріїв мають суттєві відмінності у порівнянні з особистостями, які входять у групу працівників зі стабільною зайнятістю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балакірєва О. М. Диференціація життєвих шляхів молодого покоління залежно від факторів соціального середовища. *Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання*. 2007. № 13. С. 6-9.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2002. 194 с.
3. Бауман З. Текучая современность / пер. с англ. под. ред. Ю. В. Асочакова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 240 с.
4. Гнучке використання персоналу, аутсорсинг, аутстафінг, позикова праця як форми нестандартної (нестійкої) зайнятості і їх застосування в Україні: допоміжні матеріали по діях профспілкових організацій в умовах застосування нових форм

зайнятості працівників. URL: <http://www.osps.dn.ua/index.php?type=material&task=1119> (дата звернення: 20.11.2021).

5. Гончарова Е. А. Адаптивные механизмы психики современных прекариев: особенности, проблемы, скрытая социальная угроза. *Actual Questions and Problems of Development of Social Science: Internat. scientific-pract. conf.*, Kielce, June 28–30, 2016. Holy Cross University; Faculty of Liberal Arts and Education. Kielce, 2016. P. 162-165.

6. Гончарова О. О. Ризики життєвих стратегій: теоретико-методологічний дискурс. *Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень : за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпропетровськ, 20–21 лютого 2015 року. НО «Відкрите суспільство»*. Дніпропетровськ, 2015. С. 37-42.

7. Грей С. Чотири міфи про «клас фрилансерів». *Інтернет-журнал «Спільне»*. 2015. URL: <http://commons.com.ua/chotiri-mifi/> (дата звернення: 29.10.2021).

8. Стэндинг. Г. Прекариат: новый опасный класс / пер. с англ. Н. Усова. Москва: Ad Marginem, Пресс, 2014. 328 с.

9. Ткаченко А.Ю. Професійна ідентичність особистості в процесі професіоналізації. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2011 № 10. С. 221-228.

10. Тощенко Ж. Т. Прекариат – новый социальный класс. *Социологические исследования*. 2015. № 6. С. 313.

11. Яценко Л. Д., Якушенко Л. Д. Ризики поширення та шляхи мінімізації тіньової зайнятості в Україні (аналітична записка). *Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України, Відділ соціальної політики. Серія: Соціальна політика*. № 23. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/tinyova_zaynatist-71558.pdf (дата звернення: 03.11.2021).

12. Marmer E. What is precariat? *«Neue Zeiten»* № 5. 24. 07. 2009

СУТЬ ТА ФАКТОРИ ГУМАНІТАРНОЇ ЧАСТИНИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК СЕРЕДНЬОЇ СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ГРУПИ (РАЦІОНАЛЬНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

ESSENCE AND FACTORS OF THE HUMANITARIAN PART OF THE ORGANIZATION AS A MIDDLE SOCIAL AND PROFESSIONAL GROUP (RATIONAL-EXPERIMENTAL RESEARCH)

Стаття присвячена висвітленню результатів раціонально-експериментального дослідження організації як середньої соціально-професійної групи. Внаслідок міждисциплінарного теоретичного дослідження було раціональним шляхом сформуовано гіпотезу про ймовірні базові фактори гуманітарної частини організації. Такими факторами в гіпотезі були синергія, управління людськими ресурсами, розвиток, спрямованість всередину чи назовні, домінування процесів синкретії чи ентропії.

Експериментальний етап дослідження базувався на розробленому опитувальнику за виділеними ймовірними факторами в поєднанні з десятьма компонентами діяльності в організації та мав дві частини. Перша полягала в реалізації пілотної частини. Було визначено за п'ятьма ймовірними факторами організації їх здатність до факторизації. Внаслідок цього залишено потенційних три фактори: синергія, управління людськими ресурсами, розвиток. Другий етап мав більшу і тому достатню кількість емпіричної інформації для кращої статистичної достовірності. Використано опитувальник за визначеними факторами.

Обробка математичними методами емпіричних даних заключалась в перевірці внутрішньої валідності опитувальника та факторного аналізу за методом виділення головних компонент. Встановлено задовільну факторизацію синергії та управління людськими ресурсами, мінімально допустиму за розвитком. Це можна вважати ключовими утворюючими систему факторами гуманітарної частини організації та основними механізмами її функціонування.

Висновок: отримані результати свідчать про встановлення раціонально-емпіричним способом гуманітарної частини організації. Факторами є синергія, управління людськими ресурсами та розвиток. Це може слугувати основою для структури організації, розробки її культури та інших важливих елементів.

Ключові слова: організація, міждисциплінарний підхід, гуманітарна частина, опитувальник, експеримент, фактори.

The article is devoted to the results of rational-experimental research of the organization as a middle socio-professional group. As a result of interdisciplinary theoretical research, a hypothesis about the probable basic factors of the humanitarian part of the organization was rationally formed. Such factors in the hypothesis were synergy, human resource management, development, inward or outward orientation, the dominance of syncretism or entropy.

The experimental phase of the study was based on a developed questionnaire on the identified probable factors in combination with ten components of activities in the organization and had two parts. The first was the implementation of the pilot part. Their ability to factorize was identified by five likely organizational factors. As a result, three potential factors are left: synergy, human resource management, development. The second stage had more and therefore sufficient empirical information for better statistical reliability. A questionnaire on certain factors was used. Processing of empirical data by mathematical methods consisted in checking the internal validity of the questionnaire and factor analysis by the method of selection of principal components. Satisfactory factorization of synergy and human resources management, the minimum allowable for development, has been established. This can be considered the key factors forming the system of the humanitarian part of the organization and the main mechanisms of its functioning.

Conclusion: the results obtained indicate the establishment of a rational-empirical way of the humanitarian part of the organization. Factors include synergy, human resource management and development. This can serve as a basis for the structure of the organization, the development of its culture and other important elements.

Key words: organization, interdisciplinary approach, humanitarian part, questionnaire, experiment, factors.

УДК 658.3.07

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.24>

Куций О.А.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри практичної психології
Інституту управління, психології
та безпеки
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Вступ. Сьогодення України викликає певні сумніви щодо задовільного використання потенціалу психології у професійній практиці, оскільки у розмовах з її представниками дуже часто чути нігілізм (це все безглузде), або маніпуляції (воно діє, ви просто цього не розумієте) або наївне дилетантство (це все неймовірно чудово). Вступ песимістичний через те, що гидко спостерігати те як неймовірно за практично-прикладним потенціалом психологію використовують далеко не на професійному рівні. При цьому, можна відмітити наявність великої кількості досліджень, інструментарію з психології, а також у міждисциплінарних

вимірах, що ніби рухаються паралельно з практикою та лише здатні констатувати її наявність, пояснювати з наукової точки зору. Також, доцільно зауважити те, що для практичного використання психологічна наука та суміжні галузі мають застарілий чи незручний інструментарій. Тому, практики намагаються видумувати свій, що часто буває проблемним за валідністю та надійністю. Особливо це є помітним в галузі психології професійної діяльності, а саме в психології праці та в організаційній психології. Остання поступово виходить з менеджменту, але продовжує використовувати його методики й цим ніяк не може «обри-

зати пуповину». Так, в межах менеджменту вже досить тривалий час користуються поняттям організаційної (корпоративної) культури, що вважається дуже важливим явищем в системі ефективної діяльності організації, здатності її виживати, прогресувати. Однак, є сумніви про достатні для практики результати через те, що саме практиками у сфері менеджменту та HRM здійснено велику кількість спроб застосувати, потім вдосконалити, далі оптимізувати наявний інструментарій, які далеко не завжди мають задовільний рівень. Окрім цього, організаційна психологія поки орієнтувалась на менеджмент й саме тому визрів час для проведення дослідження організаційної культури як явища, що має свою структуру, зміст та інші аспекти з міждисциплінарною основою та з врахуванням психології цього явища. Можливо, що додавання до менеджменту експериментально-цілеспрямованих та в певній мірі радикальних психологічних досліджень посприяють більш психологічному баченню цього явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В публікаціях, до яких вдалося отримати доступ, а також власних нещодавніх публікацій та статей можна казати про такі головні наслідки проведеного аналізу:

- організаційна культура як поняття є особливо популярним в спробах визначити його суть, зміст, структуру, особливості, кореляти, наслідки та різні варіації з управління. При цьому, в межах українських публікацій можна відмітити, в якості основної тенденції, намагання підлаштувати досить відомі концепції та теорії під сучасні вимоги соціуму та його професійної складової [1 – 3]. Це, в основному, виливається в спробах застосувати кореляційну стратегію, яка дає малозначимі результати, оскільки показники за кореляціями ніби є, але насуттєві. Й продовжує мати місце парадоксальна ситуація, за якої наукові дослідження є, але вони нічого реально не дають. У європейських публікаціях десятирічної давнини [4] вже тоді П. Крживоржека критикував авторитарний, традиційно-безперспективний тип наукових досліджень, що не лише заважає, а гальмує процеси формування альтернативних ідей, серед яких може з'явитися щось більш потужне та придатне до практичного застосування. Його критиці найбільше піддані спроби суто описового характеру обґрунтувати за певним фактором досить складне явище, яким є професійна організація та її культура. Далі про нещодавно опубліковану статтю Дж. Петріглієрі [5], що у досить різких висловлюваннях розкритикував сучасний стан теорії організації, спробував сформулювати ідеї з того як системна психодинаміка може допомогти гуманізувати теорію організації через ідентичність, лідерство та інституції,

закликав не терпіти суб'єктивізм у науці. Очевидно, остання публікація вказує на наявність сталої проблеми в менеджменті за теорією організації, що охарактеризована ще 10 років тому П. Крживоржекою. Тому, актуальність новацій лише посилилася;

- спроби розробити інструментарій з оцінки явищ за людським фактором в професійних організаціях зроблено суто в межах менеджменту. Інші науки намагаються опиратися на ці розробки. Так, проведений аналіз спрямованих на огляд існуючих методик, шкал, опитувальників публікацій [6; 7] виявив те, що всі спрямовані на діагностування, оцінку чи вивчення типів, параметрів організаційної культури, чинників її мезо- та мікрорівня, окремих ситуативних явищ діяльності, в досить широкому спектрі представлені через їх недоліки щодо їх аргументованого застосування. Можна стверджувати, що в межах одного менеджменту чисельні спроби віднайти суть шляхом інтуїтивно-суб'єктивних виборів призвели до глухого кута й тому може вважатися хибним шляхом. Так, маємо однотипові пошуки віднайти основу, що на практиці не мали задовільної ефективності й відбувалося ходіння по колу за старими помилками. Також, є проблеми в емпіричних даних через їх надмірну суб'єктивність, що є ключовим недоліком всіх спроб;

- не те, щоб доцільно, а вже вкрай необхідно застосовувати міждисциплінарний підхід до дослідження складних соціальних явищ, які утворені людиною та де центральним компонентом є люди, їх діяльність чи хоча б існування. Реалізовані спроби провести такий тип дослідження вилилося в публікаціях, де викладено результати аналізу щодо організації, її міждисциплінарного змісту, культури як явища (менеджмент, соціологія, антропологія, біологія, державне управління і психологія). [8; 9].

Мета статті: за результатами міждисциплінарного підходу до дослідження організації як середньої соціально-професійної групи математично-статистично визначити дієві структурні фактори її гуманітарної частини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед треба вказати, що внаслідок проведений теоретичних досліджень було висунуто гіпотезу про те, що факторами функціонування гуманітарної частини організації можуть бути синергія як потенційна спільна праця людей, управління людськими ресурсами (HRM) як якісна характеристика, що враховує людський фактор, інтра чи екстрапрямованість організації, розвиток (як один з ключових законів біології, за яким суб'єкти в середовищі мають вдало еволюціонувати, діалектично видозмінюватися, що сприяє здатності бути конкурентоздатним),

рівень стабільності робочих процесів (синкретія чи ентропія).

Спочатку реалізовано пілотний експеримент, для реалізації якого утворено опитувальник з 50 позицій (тверджень) за кожним з виділених ймовірних механізмів з врахуванням таких структурних елементів гуманітарної частини організації, її культури як стратегія, цінності, традиції, лідерство, управління, залу-

чення, клімат, конфлікти, імідж, комунікація [10]. Фактично перелік тверджень є аналогічним з тими, що наведено в таблиці 1 (тут не наведено опитувальник за 50 твердженнями для економії місця). Далі твердження обговорено щодо їх одностайного розуміння серед 6 викладачів психології, 15 студентів-відмінників 3-го та 4-го курсів та 3 спеціалістів з української мови. Далі, студенти 2 – 4 курсів за спе-

Таблиця 1

Перелік тверджень опитувальника на оцінку ймовірних факторів гуманітарної частини організації

Компоненти ОК	Ймовірні фактори організації та перелік тверджень		
	Синергія	HRM	Розвиток
Стратегія	1. Взаємодія розглядається як основний шлях інструмент подальшого існування	2. Соціально-психологічний стан береться до уваги в якості базового фактору стратегії рівня планування	3. Розвиток за основними напрямками планується на достатньо ґрунтовно
Цінності	4. Спільна продуктивна праця визнається як основа ефективного виконання завдань	5. Соціально-психологічний клімат цінується кожним менеджером організації	6. Кожен член організації підтримується щодо власного розвитку й це достатньо забезпечується
Традиції	7. Тривалий час існує норма, за якою вітається будь-яка спільна праця	8. Керівництво ефективно управляє традиціями через їх створення, адаптацію та підтримку	9. Розповсюдженою та тривалою за часом є норма, за якою кожен має займатися своїм розвитком
Лідерство	10. Лідери орієнтовані на координацію зусиль персоналу, що дає кращі результати спільної діяльності	11. Керівники мають досить потужний лідерський статус, що додає ефективності в їх управління	12. Лідерами стають працівники, що розвиваються самі й допомагають в цьому іншим працівникам
Управління	13. Керівники орієнтовані на спільні координовані дії, що дає потужний результат для організації	14. Менеджери намагаються прорахувати більшість факторів, що можна віднести до людського, а також соціально-психологічного	15. Керівники своїм прикладом демонструють свій професійний та особистісний розвиток
Залучення	16. Існує система прийняття пропозицій персоналу, що розуміється як одна з ефективних форм підвищення якості роботи організації	17. В інтересах покращення клімату кожен учасник організації має право внести пропозицію	18. Існує можливість в кожного члена організації запропонувати більш цікаві та корисні форми з реалізації особистісно-професійного розвитку
Клімат	19. Клімат в колективах суттєво впливає на досягнення результатів діяльності організації цілому	20. Керівники намагаються вплинути на формування сприятливих стосунків в професійних групах	21. Взаємостосунки підтримують можливість розвитку персоналу організації
Конфлікти	22. В конфліктах виявляється кращий шлях досягнення мети діяльності організації в цілому	23. Керівники всіх рівнів реагують на конфлікти для їх ефективного вирішення	24. В більшості конфліктів результатом є вихід на кращий рівень взаєморозуміння та довіри
Імідж	25. Імідж ефективно впливає на виконання організацією її основних завдань	26. Імідж організації позитивно сприймається її членами та формує бажання бути в її лавах	27. Імідж організації періодично переглядається для їх більшої ефективності
Комунікація	28. Інформація та обмін нею є достатніми й оптимальними для високого рівня продуктивності	29. Чутки в організації є явищем вкрай рідким через якісне інформування з боку менеджменту	30. Персонал має повну інформацію щодо можливостей свого особистісного та професійного розвитку

ціальністю підготовки «Психологія» за шкалою від 0 до 10 балів опитали своїх батьків та родичів про ступінь наявності в їх організації певного явища за опитувальником. Всього було отримано дані про 84 організації, які оброблено за допомогою комп'ютерної програми SPSS-20, в якій використано критерії з визначення внутрішньої валідності опитувальника та факторний аналіз. Внаслідок цього виокремлено на достатньому чи задовільному рівні чіткості у формуванні фактори (механізми), що можуть бути потенційно придатними для пояснення ймовірних факторів гуманітарної частини організації, а саме синергія, HRM та розвиток. Такі гіпотетичні фактори (механізми) як інтра чи екстраспрямованість організації, стабільність робочих процесів (синкретія чи ентропія) жодним чином не групувалися у фактори й навіть за багатьма спробами застосувати кутове обертання. Це слугувало причиною їх видалення з подальших дослідницьких дій. Пілотний експеримент створив передумови для того, щоб провести більш дослідження на більшій вибірці [10].

В подальшому експерименті в опитувальнику залишено 3 виділені ймовірних фактори (механізми), а саме синергію, HRM та розвиток. По кожному в опитувальнику є 10 тверджень, що відображають їх вміст через компоненти функціонування організації та її культури, які були перераховані вище. Перелік тверджень наводиться в таблиці 1.

За кожним з питань має бути отримана кількісна оцінка від 0 до 10 балів. Краще, якщо оцінка буде мати достатнє пояснення (якщо таке є можливим).

До наступного етапу експерименту залучено студентів 2 – 3 курсів спеціальності 053 «Психологія», які при вивченні навчальної дисципліни «Психологічні служби в різних організаціях» мали завдання за переліком тверджень опитати своїх знайомих, що працюють в будь-якій організації з обов'язковою вимогою аргументації в текстовому форматі за поставленою оцінкою. Отримано інформацію про 184 організації, з яких 126 є державними, 58 приватними з кількістю працівників від 28 до понад 1000.

Отримана емпірична інформація спочатку оброблена щодо внутрішньої валідності опитувальника (табл. 2) й це засвідчило задовільну придатність до подальшої її математичної обробки.

Далі застосовано факторний аналіз за методом виділення головних компонент. Придатними для подальшої інтерпретації є 8 факторів, які включили 71% даних. Таблиця 3 містить пояснену дисперсію та матрицю компонент за факторним аналізом, що дає можливість більш ґрунтовно висунути припущення, пояснити та наблизитися до розуміння змісту отриманих емпіричних даних. При цьому Varimax не застосовувалося.

Особливо потужним виявився фактор № 1, що є дуже значимим та має 34% дисперсії. Це може бути підтвердженням того, що всі твердження поєднуються в єдине ціле й цим цілим є сукупність всіх 30 елементів у вигляді організації, її культури як комбінації взаємопов'язаних явищ.

Фактор № 2 (7,6%) має у своєму змісті такі твердження за розвитком як цінності, традиції та імідж, а ще за іміджем синергію та HRM. Також, значну позицію займає твердження щодо «синергія – конфлікти». Велика ймовірність того, що цей фактор пояснює найбільш розповсюджений на цей час тип організації з відповідною культурою з тих, що було оцінено.

Фактор № 3 має 6,6% дисперсії і його можна вважати синергетичним, оскільки містить 9 з 10 тверджень за цим механізмом. Хоча коефіцієнти формування фактору не є великими, все ж їх наявність вказує на те, що існує тенденція до групування тверджень за цим механізмом у відносно єдине ціле. Лише лідерство не вплинуло на формування фактору, що може бути пояснене через проблеми у його функціонуванні в багатьох організаціях.

Фактор № 4 (5,8%) утворено під впливом механізму HRM, оскільки 8 з 10 тверджень його сформуливали. При цьому, залишились незадіяними лідерство та управління. Таким чином, HRM як фактор чи механізм організації та її культури має задовільну тенденцію до групування.

Таблиця 2

Статистика придатності емпіричних даних за опитувальником

Альфа Кронбаха	Частина 1	Значення	,796
		Кількість пунктів	5
	Частина 2	Значення	,783
		Кількість пунктів	5
	Загальна кількість пунктів		10
Кореляція між формами			,734
Коефіцієнт Спірмена-Брауна	Рівна довжина		,847
	Нерівна довжина		,847
Коефіцієнт половинного розщеплення Гуттмана			,847

Пояснена дисперсія та матриця компонент за результатами факторного аналізу

Твердження та його № в опитувальнику	Компонента							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Значимість	10,134	2,294	1,988	1,735	1,499	1,317	1,131	1,116
Дисперсія %	33,780	7,646	6,625	5,783	4,996	4,388	3,771	3,719
Синергія-стратегія 1	,561		,269	-,366			-,363	
HRM-стратегія 2	,715	-,226		,245			-,207	
Розвиток-стратегія 3	,450				-,391			
Синергія-цінності 4	,627	-,291	,240		,271		-,337	
HRM-цінності 5	,752	-,255		,240				
Розвиток-цінності 6	,458	,344	-,352		,420			
Синергія-традиції 7	,531		,567	-,275				
HRM-традиції 8	,507			,228			,310	-,400
Розвиток-традиції 9	,376	,414			,355			-,217
Синергія-лідерство 10	,712				,305			
HRM-лідерство 11	,621					-,398	,206	-,381
Розвиток-лідерство 12	,576	,236			,254	,318	-,233	
Синергія-управління 13	,710	-,280	,236				-,204	
HRM-управління 14	,756		-,233					,207
Розвиток-управління 15	,628			-,367		-,404		
Синергія-залучення 16	,653	-,292	,295					,203
HRM-залучення 17	,705		-,251	,296	-,230			
Розвиток-залучення 18	,446		-,619	,392	,251			
Синергія-клімат 19	,616		,240					-,274
HRM-клімат 20	,701			,305	-,276			-,209
Розвиток-клімат 21	,678	-,286						
Синергія-конфлікти 22	,364	,447	,224		-,368	,351		,207
HRM-конфлікти 23	,583	-,356		,472				
Розвиток-конфлікти 24	,420		,265			,484	,482	
Синергія-імідж 25	,524	,609	,293					,247
HRM-імідж 26	,426	,466		,452		-,397		
Розвиток-імідж 27	,463	,558	-,257		,403	-,222		,222
Синергія-комунікація 28	,493		,517					
HRM-комунікація 29	,379	-,284		,208			,429	,435
Розвиток-комунікація 30	,636				,341			

За фактором № 5 (5%) виявлено те, що 6 з 10 тверджень відносяться до механізму розвитку. При цьому, розвиток-стратегія має обернений вектор впливу, що може все ж вказувати на суттєві проблеми в організаціях за цим аспектом. Стратегічне планування в організаціях не є достатнім через орієнтацію на поточні проблеми й це особливо позначається саме на перспективах подальшого розвитку, який ще «не на часі».

Решту факторів не вдалося хоча б якось ідентифікувати, оскільки в них не відмічається мінімальних тенденцій чи логічних прив'язок до реальності.

Таким чином, факторний аналіз продемонстрував групування запропонованих тверджень за такими факторами (механізмами) як синергія, HRM та розвиток. При цьому, перших два мають достатні тенденції до групування,

а третій все ж має фактично мінімальну факторизацію.

Висновки. Дане міждисциплінарне раціонально-емпіричне дослідження гуманітарної частини організації як середньої соціально-професійної групи через доведення статистичної гіпотези виявило в її функціонуванні певні фактори, що можуть бути класифіковані в якості ключових механізмів функціонування організації. Ними є синергія, HRM та розвиток, два яких має задовільний, а третій мінімально допустимий ступінь за групуванням в факторному аналізі. Отримані фактори можуть слугувати основою для розробки структури організації, її культури та інших явищ, а також перспективних інструментів, що можуть бути корисними для підвищення якості практичної професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Карамушка Л.М., Шевченко А.М., Терещенко К.В. Організаційна культура освітніх організацій: сутність, структура, функції, типи. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 42, 2015. С. 1 – 13.
2. Карамушка Л. М., Креденцер О. В., Терещенко К. В. Зміст, основні характеристики організаційної культури освітніх організацій та її спеціальні функції в умовах соціальної напруженості. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 51, 2019. С. 10 – 17.
3. Наконечна Н. В. Психологічні умови розвитку корпоративної культури вищого навчального закладу приватної форми власності. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук за спеціальністю: 19.00.10 – організаційна психологія; економічна психологія. Київ. 2016. 292 с.
4. Krzyworzeka P. Kultura organizacyjna – ślepa uliczka teorii organizacji. Management and Business Administration. Central Europe. 1/2012 (108): s. 72–81.
5. Petriglieri G. F**k Science!? An Invitation to Humanize Organization Theory. Organization Theory. Journals.sagepub. Volume 1: 2020 p. 1 – 18. DOI: 10.1177/2631787719897663
6. Заглада Т. П., Бобрик, Ж. В. Организационное поведение. Учебное пособие для выполнения индивидуальной самостоятельной работы. Калининград : КГТУ. 2009. 230 с.
7. Лебедєва Н.Ю., Широніна Е.М. Методологічні питання вивчення організаційної культури. Фундаментальні дослідження. № 9, 2012. С. 729 – 733.
8. Куций О.А. Психологічна складова поняття «Організаційна культура»: критично-аналітичний погляд та пропозиції. Габітус. Науковий журнал з соціології та психології. 35, 2022. 174 – 179.
9. Куций О.А. Синтез міждисциплінарного змісту поняття організації як середньої соціальної групи. Вісник Національного університету оборони України. 2 (61). 2021. С. 81 – 88.
10. Куций О.А. Результати пілотного дослідження з розробки методики оцінки організаційної культури. Психологічні умови благополуччя персоналу організацій: тези II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 7-8 жовтня 2021 року), Львів : Видавництво Львівської політехніки. 2021. С. 45 – 47.

СЕКЦІЯ 6

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ДІТЯМ ІЗ ПРИЙОМНИХ СІМЕЙ В УМОВАХ ВІЙНИ

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE FOR CHILDREN FROM FOSTER FAMILIES IN WAR CONDITIONS

У статті обґрунтовано необхідність та виняткову роль надання соціально-психологічної допомоги дітям із прийомних сімей під час воєнних дій на території України. Зокрема, зазначено основні засади організації роботи з функціонування та підтримки життєздатності, а саме: неперервності, професійності, міжвідомчої взаємодії, етапності. На самому початку створення та функціонування прийомних сімей здійснюється початкова підтримка, котра необхідна для нормальних умов для розвитку і виховання дитини. Виокремлено дієвих учасників соціального супроводу прийомних сімей, а саме: представники органів державної влади; соціальні працівники; прийомні батьки та їхні діти; прийомні діти; біологічні батьки прийомних дітей, родичі; залучені спеціалісти; волонтери. З'ясовано, що ефективність функціонування та підтримки прийомних сімей залежить від учасників процесу соціального супроводу, їхньої узгодженості між собою та взаємодією на усіх етапах. Окреслено головні організаційні заходи із підтримки прийомних сімей та прийомних дітей, які проживають там, а саме: аналіз якісного дотримання усіх державних преференцій прийомних сімей та забезпечення прав та свобод прийомних дітей; щорічна звітність та перевірка функціонування прийомних сімей та розвитку у них дітей, котрі там проживають; організація волонтерських та державних заходів щодо надання можливої допомоги прийомним сім'ям; сприяння організації створення та спілкування груп взаємопідтримки прийомних батьків (групи зустрічей у різних форматах, наскільки це можливо в умовах воєнного стану); організація табору чи школи обміну досвідом членів прийомних сімей (наприклад, проведення літніх таборів для прийомних родин та дітей, які там проживають у відносно безпечних областях України в умовах війни).

В результаті проведеного аналізу з'ясовано, що, не дивлячись на військову агресію Росії, держава Україна в особі представників відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування забезпечує надання таких видів матеріальної підтримки прийомним батькам та гарантує ряд преференцій для дітей у таких родин.

Ключові слова: прийомна сім'я, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського

піклування, соціальна допомога, соціальний супровід.

The article substantiates the necessity and exceptional role of providing social and psychological assistance to children from foster families during hostilities on the territory of Ukraine. In particular, the main principles of the organization of work on functioning and maintaining viability are specified, namely: continuity, professionalism, interdepartmental interaction, phasing. At the very beginning of the creation and functioning of foster families, initial support is provided, which is necessary for normal conditions for the development and upbringing of the child. Active participants in the social support of foster families are singled out, namely: representatives of state authorities; social workers; adoptive parents and their children; adopted children; biological parents of adopted children, relatives; involved specialists; volunteers. It was found that the effectiveness of the functioning and support of foster families depends on the participants in the process of social support, their consistency among themselves and interaction at all stages. The main organizational measures to support foster families and foster children living there are outlined, namely: analysis of qualitative observance of all state preferences of foster families and ensuring the rights and freedoms of foster children; annual reporting and verification of the functioning of foster families and the development of their children living there; organization of volunteer and state activities to provide possible assistance to foster families; facilitating the organization of the creation and communication of mutual support groups of adoptive parents (meeting groups in various formats, as far as possible in the conditions of martial law); organization of a camp or school for sharing the experiences of members of foster families (for example, holding summer camps for foster families and children who live there in relatively safe regions of Ukraine during the war).

As a result of the analysis, it was found that, despite the military aggression of Russia, the state of Ukraine, represented by representatives of the relevant state authorities and local self-government bodies, ensures the provision of such types of material support to adoptive parents and guarantees a number of preferences for children in such families.

Key words: foster family, orphans and children deprived of parental care, social assistance, social support.

УДК 364.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.25>

Миколук С.М.

к.економ.н.,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Західноукраїнський національний
університет

Соціально-психологічна допомога дітям із прийомних сімей завжди була в полі зору науковців та практиків. Особливо ця теза стала

актуальною під час воєнних дій на території України. Саме тому актуальність теми роботи обумовлена нагальною необхідністю роз-

гляду такої багаторівневої та складної проблеми як ефективність соціального супроводу родин, котрі взяли на виховання та проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Дана проблема корелюється із сучасним станом соціального самоусвідомлення українського суспільства щодо необхідності та доцільності якісного забезпечення законних інтересів та прав дітей на рівні світових стандартів з тим, щоб кожна дівчинка чи хлопчик, котрі проживають у прийомних родинах, ставали повноцінними громадянами українського суспільства, розвивалися як високоосвічені та високоморальні, рівноправні та вільні особистості європейської спільноти.

Соціальні аспекти виховання, розвитку та функціонування прийомних родин, їх соціальний супровід висвітлені відносно широко у вітчизняній науці, зокрема, різні аспекти цієї проблеми розкриті у працях С. С. Алексеєвої, В.Я. Брича, С.О. Воскобойникової, З.Т. Зайцевої, Л.В. Кузьменка, В.Т. Слісаренка, Т. Семигіної, та іншими вченими. Віддаючи належне працям даних науковців варто зауважити, що питання соціально-психологічної допомоги дітям із прийомних сімей в умовах війни на території України не знайшло належного наукового викладу, а тому становить науковий і практичний інтерес.

Наукові спостереження з психології та педагогіки свідчать про те, що нерідко влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у ПС призводить до появи нових внутрішніх ускладнень та проблем у стосунках між рідними членами сім'ї. Саме тому ефективне та якісне функціонування ПС, становлення та формування її виховного потенціалу вимагає постійної комплексної взаємодії.

Організація роботи з функціонування та підтримки життєздатності ПС має ґрунтуватися на засадах:

- неперервності,
- професійності,
- міжвідомчої взаємодії,
- етапності.

На самому початку створення та функціонування ПС здійснюється початкова підтримка. Ця підтримка необхідна для сприяння адаптації сім'ї і прийомної дитини до новостворених умов утримання та існування, пошуку найефективніших способів проживання та функціонування. Подальша соціальна підтримка проживання прийомної родини спрямована на розв'язання проблем розвитку самої прийомної дитини та прийомних батьків в різні періоди становлення функціонування ПС. Процес надання соціальної підтримки прийомним сім'ям соціальним працівником здійснюється шляхом надання соціального супроводу.

Дієвими учасниками соціального супроводу ПС є:

- представники органів державної влади;
- соціальні працівники;
- прийомні батьки та їхні діти;
- прийомні діти;
- біологічні батьки прийомних дітей, родичі;
- залучені спеціалісти;
- волонтери.

Ефективність функціонування та підтримки ПС залежить від учасників процесу соціального супроводу, їхньої узгодженості між собою та взаємодією на усіх етапах. Для цього надважливо, щоб принципи їх взаємодії, основні зобов'язання та обов'язки були відображені в паперовій угоді (документі) про влаштування дитини у ПС, згідно Додатку 13 Положення про створення ПС. На сьогодні організацію та здійснення самого соціального супроводу ПС покладено на працівників соціальних служб територіальних громад. Одними із головних організаційних заходів із підтримки ПС та прийомних дітей, які проживають там, є:

- аналіз якісного дотримання усіх державних преференцій ПС та забезпечення прав та свобод прийомних дітей;
- щорічна звітність та перевірка функціонування ПС та розвитку у них дітей, котрі там проживають;
- організація волонтерських та державних заходів щодо надання можливої допомоги ПС;
- сприяння організації створення та спілкування груп взаємопідтримки прийомних батьків (групи зустрічей у різних форматах, наскільки це можливо в умовах воєнного стану),
- організація табору чи школи обміну досвідом членів ПС (наприклад, проведення літніх таборів для прийомних родин та дітей, які там проживають у відносно безпечних областях України в умовах війни).

Не дивлячись на військову агресію Росії держава Україна в особі представників відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування забезпечує надання таких видів матеріальної підтримки прийомним батькам та гарантує ряд преференцій для дітей у таких родинах:

- своєчасність (по-місячно) виплат на утримання дітей в прийомних сім'ях;
- дотримання та забезпечення особистісних майнових та немайнових прав прийомних дітей;
- організації супроводу ПС тощо.

Варто зазначити, що соціальний супровід прийомних дітей, тобто дітей, які виховуються у ПС та ДБСТ це особливий вид соціальної роботи. Такий соціальний супровід представляє собою систему комплексних економічних та соціальних заходів для підтримки, реабілітації та соціалізації прийомних дітей в таких родинах. Основний принцип роботи соціального працівника у ПС, який здійснює супровід прийомних дітей – індивідуальний підхід до кожної дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського

підкування. Саме індивідуальний підхід до кожної дитини, яка проживає в такій родині сприяє повноцінній її соціалізації, реабілітації/ збереженню здоров'я тощо. Важливими завданнями соціального працівника у роботі із ПС для адаптації та соціалізації прийомних дітей є:

- робота по формуванню та забезпеченню вікових потреб дітей;
 - здійснення реабілітаційних заходів у різноманітних сферах (освітніх та правових, медичних та соціальних, культурних та оздоровчих);
 - захист майнових та немайнових прав прийомних дітей (житлових, соціально особистісних);
 - підтримка можливого спілкування дитини із ПС з її біологічними батьками чи близькими рідними;
 - використання різноманітних форм матеріальних та нематеріальних допомог для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах воєнного стану, налагодження співпраці із волонтерами;
 - підготовка щорічного звіту про стан проживання, утримання та розвиток дитини – сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, котра проживає у ПС.
- Основними формами роботи соціального працівника в умовах війни щодо безпеки функціонування ПС та якісного соціального супроводу прийомних дітей є:
- обов'язкове знання місця перебування ПС та відвідування дитини- сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування по місцю проживання;
 - зустрічі, психологічні бесіди з прийомними дітьми;
 - підтримка тісних контактів по телефону (робота по спілкуванню для підтримки емоційного контакту із дитиною);
 - консультування ПС та дітей, котрі там проживають, про їх права та обов'язки згідно чинного законодавства;
 - по можливості організація зустрічей з біологічними родичами дітей і спостереження за перебігом цих зустрічей для можливого повернення дітей в біологічну родину;
 - представлення законних інтересів прийомних родин та їх дітей в установах та закладах, у тому числі в судових процесах;
 - організація навчальних програм на різних ОНЛайн платформах для прийомних родин та їх дітей;
 - щорічний зведений звіт про стан функціонування та розвитку ПС.

Для всебічного розвитку прийомної дитини, її адаптації в рідні соціальний працівник повинен працювати за такими напрямками:

Економічний супровід – представляє собою роботу соціального працівника спрямована виключно на підтримку та отримання гарантій

матеріального благополуччя для дитини, яку влаштували у прийомну родину, згідно чинного законодавства. Економічний супровід забезпечує гарантії своєчасності державних соціальних трансфертів на утримання дитини в ПС та пошук додаткових можливих ресурсів, які не суперечать чинному законодавству, для вирішення актуальних потреб дитини, підтримки її фізичного та розумового розвитку, розвитку талантів та здібностей дитини.

Юридично-правовий супровід діяльності соціального працівника спрямований на забезпечення державних гарантій стосовно дітей, які влаштовані до ПС, а також здійснення заходів направлених на захист прав та законних інтересів влаштованих дітей. Юридичний супровід соціальним працівником здійснюється постійно через:

- надання консультацій та роз'яснень прийомним батькам та прийомним дітям;
- роботу з оновленою законодавчою базою для вивчення особливих мінливих законодавчих норм, які виникають в ході поточного соціального супроводу та формування різноманітних витягів із діючих нормативно-правових актів;
- підготовку та перепідготовку соціальних працівників для представлення законних інтересів ПС та прийомних дітей, які там проживають та виховуються;
- розробку нових положень та врегулювання існуючих договорів для удосконалення законодавчо проблемних питань;
- контроль за наявністю обов'язкових документів в особових справах прийомних дітей та ПС тощо.

Психологічний супровід – діяльність соціального працівника, спрямований на проведення низки заходів по реабілітації, реактивації та ресоціалізації дітей, котрі влаштовані у ПС.

Медичний супровід – діяльність соціального працівника, спрямована на вирішення нагальних питань охорони здоров'я прийомної дитини. Медичний супровід передбачає:

- обов'язкове відвідування прийомними батьками та прийомною дитиною сімейного лікаря щороку;
 - складання плану медичних щеплень дитини та його виконання, медичний супровід при обстеженні дитини та контроль за виконанням рекомендацій лікаря;
 - контроль за цільовим використанням дитячих коштів, зібраних на рахунок дитини для спеціалізованого медичного лікування;
 - залучення меценатів для збору коштів для особливих видів медичного лікування, хірургічного втручання, пластичних операцій тощо.
- Педагогічний супровід – діяльність соціального працівника спрямована на допомогу педагогам на вирішення питань пов'язаних із навчання прийомних дітей та здобуття ними відповідної освіти.

За даними Мінсоцполітики, в Україні на кінець 2021 року було майже 69 тисяч дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. З них понад 63,5 тисяч дітей виховувались у сімейних формах виховання, близько 4 тисяч – проживали в інтернатах, а ще понад тисячу – навчалися у професійно-технічних навчальних закладах [1].

Війна в Україні завдала шкоди всім дітям: і тим хто постраждав фізично, і тим, хто дістав психологічних травм, хто був змушений залишити свою домівку чи прихистити у свою домівку інших дітей. За офіційними даними, в Україні на цей час загинули 243 дитини, 446 дітей зазнали поранень. За даними Нацсоцслужби України, без батьківського піклування сьогодні залишилися ще майже 2 тисячі дітей. Водночас Національна соціальна сервісна служба звітує, що через війну і задля безпеки дітей 272 заклади (із 706) здійснили евакуацію усіх або частини дітей в межах України або за кордон. У безпечні регіони України та за кордон переміщено (евакуйовано) 12 984 дитини із закладів з цілодобовим перебуванням дітей та дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, влаштованих до сімейних форм виховання. В межах України найбільше дітей переміщено у Львівську область, Закарпатську, Чернівецьку, Івано-Франківську. Серед іноземних держав найбільше дітей із закладів прийняли Польща, Німеччина, Італія.

Під час дії воєнного стану в Україні виїзд дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які влаштовані до прийомної сім'ї за межі України відбувається тільки у супроводі прийомних батьків. Це забезпечує безпеку дітей і одночасно відповідний контроль за подальшим місцем перебування кожної дитини із ПС.

По прибуттю до місця проживання ПС за межами України прийомні батьки зобов'язані впродовж одного робочого дня зареєструватися у консульстві України для подальшого консульського обліку українських дітей, котрі тимчасово перебувають на території іншої держави.

Для соціального захисту прав таких дітей на території іншої держави, а також для повернення їх на територію України після завершення воєнних дій служби у справах дітей у кожній територіальній громаді, обласних та міських державних адміністрацій, військових адміністрацій забезпечують узагальнення та збір інформації про дітей зазначених категорій, які змінили місце проживання в Україні, виїхавши у безпечний регіон, або перетнули кордони України, виїхавши за межі України [2].

Міністерство соціальної політики України наголошує, що після спрощеного та безпечного порядку оперативного виїзду дітей із ПС за кордон основна увага концентрується за контролем розташування дітей за кордоном

та забезпеченням в подальшому після війни повернення їх в Україну.

Для організації евакуації дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, із ПС на безпечні території у межах України та за кордон в умовах воєнного стану працює Координаційний штаб. У штабі працюють представники Уповноваженого Верховної ради з прав дитини, Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики, Офісу Президента України, центральних органів виконавчої влади, інститутів громадянського суспільства у співпраці з міжнародними та громадськими організаціями.

Тільки під пильним контролем державних структур діти із ПС евакуюються до країн, котрі безпринципно дотримуються норм міжнародного права.

Жодна українська дитина із ПС, яка переїхала тимчасово за кордон, не зможе бути усиновлена іноземцем без згоди України. Наразі наша держава не розглядає питання про можливість змін чи спрощення самої технології міждержавного усиновлення українських дітей, та не видає дозволів на усиновлення дітей іноземними громадянами.

Європейські держави приймають наших дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, разом із прийомними батьками чи супроводжуючими особами, забезпечуючи їх усім необхідним: житлом, харчуванням, одягом, медичними послугами, психологічною підтримкою. Україна щиро цінує підтримку та допомогу Європейських держав. [3]

Сам виїзд дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, за межі України є безперечно вимушеним кроком, адже держава Україна, відповідно до Конституції України, несе відповідальність за життя та здоров'я кожної такої дитини. Дбає щоб кожна дитина-сирота та дитина, позбавлена батьківського піклування, була, насамперед, в безпеці, не залишилися без соціального захисту та піклування. Поза сумнівом, що після отримання перемоги Україною та закінчення військових дій повернення кожної дитини із соціальним статусом в Україну буде під особливим контролем держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кожна дитина України від цієї війни постраждала: скільки маленьких життів забрала та покалічила Росія. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220601-kozhna-dytyna-ukrayiny-vid-cziyeyi-vijny-postrazhdala-skilky-malenkyh-zhyttiv-zabrala-ta-pokalichyla-rosiya/>
2. При евакуації дітей з вразливих категорій забезпечується контроль за їх перебуванням за кордоном та поверненням в Україну. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/21494.html>
3. Щороку в Україні сиротами стають приблизно 10 тисяч дітей – Мінсоцполітики. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/31448026.html>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THINKING OF STUDENTS

У статті представлені результати дослідження зв'язку соціально-психологічних особливостей та стилів мислення студентів. Метою роботи є дослідження соціально-психологічних особливостей мислення студентів. В статті визначено соціально-психологічні умови формування особистості студентів та теоретичні аспекти проблеми мислення студентів. Для студентів є характерним активне включення у суспільні відносини і суспільну діяльність. Провідним видом діяльності є учбово-професійна. Особливостями соціальної ситуації розвитку є професійна, соціальна та культурна ідентифікація, соціалізація через учбово-професійну діяльність. Психологічну складову студентського віку характеризує становлення індивідуальності, становлення самосвідомості, самовизначення, активний розвиток когнітивної сфери. Для вікових особливостей мислення студентів характерні сформованість абстрактного (теоретичного) мислення, здатність до гіпотетико-дедуктивного мислення та критичність мислення. В емпіричному дослідженні використано методики «Індивідуальні стилі мислення» О. Алексєєва, Л. Громової, «Діагностика міжособистісних відносин» Т. Лірі, методика діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері О. Потємкіної та застосовано методи статистичної обробки даних: критерій Н Краскела-Уолліса, коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. В експерименті приймали участь 55 здобувачів Університету Ушинського віком від 17 до 22 років. Статистичний аналіз результатів вказує на наявність достовірного зв'язку реалістичного стилю мислення з потребова-мотиваційною орієнтацією на альтруїзм, з соціально-психологічним типами міжособистісних відносин «підпорядкований» та «залежний». Виявлено статистично значимі відмінності між групами студентів з різними стилями мислення за мотиваційно-потребовою орієнтацією на результат. Встановлено від'ємну кореляцію реалістичного стилю мислення з мотиваційно-потребовою орієнтацією на результат і синтетичного стилю мислення з орієнтацією на альтруїзм.

Ключові слова: особистість, студент, соціально-психологічні особливості, мислення, стиль мислення.

The article presents the results of a study of the relationship between socio-psychological characteristics and thinking styles of students. The aim of the work is to study the socio-psychological features of students' thinking. The article identifies the socio-psychological conditions for the formation of students' personality and theoretical aspects of the problem of students' thinking. Students are characterized by active involvement in public relations and social activities. The leading activity is educational and professional. Peculiarities of the social situation of development are professional, social and cultural identification, socialization through educational and professional activities. The psychological component of student age is characterized by the formation of individuality, the formation of self-awareness, self-determination, active development of the cognitive sphere. The age features of students' thinking are characterized by the formation of abstract (theoretical) thinking, the ability to hypothetical-deductive thinking and critical thinking. The empirical study used methods "Individual styles of thinking" by O. Alekseeva, L. Gromova, "Diagnosis of interpersonal relationships" by T. Leary, methods of diagnosis of socio-psychological attitudes of the individual in the motivational-needs sphere by O. Potemkina and applied methods of statistical data processing: Kruskal-Wallis test, Spearman's rank correlation. The experiment involved 55 applicants from Ushinsky University aged 17 to 22 years. Statistical analysis of the results indicates a reliable connection between the realistic style of thinking and the need-motivational focus on altruism, with the socio-psychological types of interpersonal relationships "subordinate" and "dependent". Statistically significant differences were found between groups of students with different styles of thinking on the motivational-needs orientation to the result. There is a negative correlation between realistic thinking style with motivational-need-oriented focus on results and synthetic thinking style with focus on altruism.

Key words: personality, student, socio-psychological characteristics, thinking, style of thinking.

УДК 159.95
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.26>

Скловський І.З.

д.філос.н.,
доцент кафедри філософії, соціології
та менеджменту соціокультурної
діяльності
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Грекова О.К.

магістрант соціально-гуманітарного
факультету
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Ільницька Л.А.

старший викладач кафедри теорії
та методики практичної психології,
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми. Соціальні, економічні, політичні, інформаційні умови ставлять високі вимоги до сучасної людини і впливають на формування соціально-психологічних особливостей особистості. Юнаки є особливо чутливими до соціальних факторів, які впливають на всі аспекти психіки, зокрема і когнітивну сферу. Мислення грає провідну роль у розвитку всіх сфер життя: наукової, культурної, просвітницької тощо. Індивідуальний стиль мислення визначає підходи до вирішення проблемних ситуацій, специфіку поведінки та особистісні характеристики особистості. Актуальним є дослідження соціально-психологічних особливостей особистості юнаків, які пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями мислення, серед яких важливе місце посідають стилі мислення.

зани з індивідуально-психологічними особливостями мислення, серед яких важливе місце посідають стилі мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Психологічні аспекти проблеми мислення вивчали такі відомі вчені як В. В. Давидов, П. Я. Гальперін, Л. В. Занков, О. М. Леонтьєв та інші. Проблема дослідження стилів мислення представлена у працях О. А. Алексєєва, А. К. Белоусової, Р. Бремсона, Л. А. Громової, В. І. Пищик, А. Ф. Харісона, М. А. Холодної та інших.

Період студентства припадає на зрілу юність, яка охоплює вік від 17-18 до 23-35 років [4]. Зрілим юнакам характерні фізіологічне,

статеве і психологічне дозрівання, завершення тілесної та психологічної самоідентифікації, життєве, соціальне і професійне самовизначення.

При аналізі особистості студента можна виділити три складові: біологічну, психологічну і соціальну [7]. Біологічна складова визначається успадкованими характеристиками, такими як вища нервова діяльність, будова аналізаторів тощо. Соціальну складову визначає активне включення студентів у суспільні відносини і суспільну діяльність. Провідним видом діяльності є учбово-професійна. Особливостями соціальної ситуації розвитку студентів є професійна, соціальна та культурна ідентифікація, соціалізація через учбово-професійну діяльність. Психологічну складову студентського віку характеризує становлення індивідуальності, становлення самосвідомості, самовизначення тощо.

У період зрілої юності відбувається активний розвиток когнітивної сфери, спостерігається пік розвитку абстрактного (теоретичного) та образного мислення [4].

Для вікових особливостей мислення студентів характерним є: сформованість абстрактного (теоретичного) мислення, здатність до гіпотетико-дедуктивного мислення, здатність до побудови гіпотез та їх перевірки, критичність мислення.

Розвиток мислення можна описати такими характеристиками:

- здатність до побудови внутрішнього плану дій,
- здатність здійснювати операції аналізу та синтезу,
- здатність переносити вже сформовані способи мислення на вирішення широкого кола проблемних ситуацій,
- об'єм багажу знань,
- ступінь системності знань [3].

О.М. Леонтьєв підкреслював становлення мислення людини як вищого психічного процесу у його єдності із соціально-культурними умовами, з надбанням суспільного досвіду, з оволодінням мовою [6].

У вітчизняній психології прийнято виділяти п'ять стилів мислення: синтетичний, ідеалістичний, прагматичний, аналітичний та реалістичний. Людині властивий переважно змішаний стиль з домінуванням декількох типів.

Ален Харісон та Роберт Бремсон на основі п'яти систем пізнання дослідницької діяльності вчених виділили п'ять стилів мислення: синтетичний, ідеалістичний, прагматичний, аналітичний та реалістичний. В подальшому їх наукові ідею продовжили А.А. Алексєєв та Л.А. Громова [1].

А.К. Белоусова розрізняє стилі мислення в залежності від домінування однієї з функцій. В основі ініціативного стилю мислення

лежить функція генералізації, в основі критичного стилю – функція селекції, в основі управлінського – функція змістопередачі та в основі практичного стилю мислення – функція реалізації. А.К. Белоусова визначає стиль мислення як індивідуальний набір функцій, до якого людина вдається в процесі набуття, обробки і систематизації інформації. Цей набір функцій визначає спрямованість розумової активності [2].

Для синтетичного стилю мислення за А.А. Алексєєвим та Л.А. Громовою характерне прагнення до пошуку протиріч та побудови нової оригінальної теорії на основі виділених протилежних позицій, ідей. «Синтезатори» схильні бачити світ у постійному русі, у змінах, схильні шукати вирішення нових, невизначених проблем [1].

Представникам ідеалістичного стилю мислення властиві схильність до інтуїтивного мислення, високі ідеали, високі морально-етичні цінності, інтерес до потреб і цінностей людей, орієнтація на соціальні фактори. «Ідеалісти» акумулюють весь спектр поглядів на проблему і схильні шукати примирення у конфлікті ідей [1].

Люди з домінуванням прагматичного стилю мислення орієнтуються на свій особистий досвід, який є для них критерієм оцінки вірності ідей, позицій, вчинків, поведінки тощо. У «прагматиків» на першому плані стоїть конкретний результат, ефективне досягнення мети, їх поведінка та методи прийняття рішень характеризуються практичністю, адаптивністю і гнучкістю у поєднанні з холодністю до високих ідеалів та цінностей. Поведінка «прагматиків» виглядає поверхневою та безладною. Проте, вона підкорюється ситуації, яка сама по собі є непередбачуваною. Отже, непередбачуваність підходів до вирішення проблем у «прагматиків» відповідає непередбачуваності зовнішніх обставин [1].

«Аналітики» схильні до системного, глибокого, аналізу проблем, їм властива логічність, послідовність, методичність, планомірність, обачливість у вирішенні питань. Для них характерна раціональність, передбачуваність, орієнтація на факти, прагнення знайти найліпший спосіб вирішення проблем і звести рішення проблеми до побудови теорії. На відміну від «синтезатора», який прагне до нового і нестабільного, і від «ідеаліста», який зосереджений на людських цінностях, аналітик концентрується на досягненні результату на основі об'єктивних фактів [1].

Реалістичному стилю мислення характерний емпіризм, конкретика, опора на реальні факти, які людина отримує з оточуючого світу за допомогою органів чуття. «Реалісти» спираються на об'єктивне, конкретне, не приймають суб'єктивне, ірраціональне, несподіване.

На відміну від «реалістів», які шукають істину з опорою на факти, «синтезатори» вважають, що вирішення проблеми є неможливим без підкріплення фактів теоретичним обґрунтуванням [1].

Якщо розглядати стилі мислення у поєднанні з соціально-психологічними характеристиками особистості, то синтетичному стилю властива орієнтація на результат та на соціальні цінності, ідеалістичному стилю властивий альтруїзм, аналітичному стилю – орієнтація на справу та на результат, прагматичному стилю – егоїстична орієнтація на результат, який відповідатиме конкретній ситуації, реалістичному стилю властива орієнтація на результат, який враховуватиме об'єктивні фактори проблемної ситуації.

Постановка завдання. Метою нашої роботи є дослідження соціально-психологічних особливостей мислення студентів.

Завдання дослідження:

- 1) визначити теоретичні аспекти проблеми мислення студентів;
- 2) встановити зв'язок соціально-психологічних особливостей студентів та стилів мислення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення мети нашої роботи було використано методiku «Індивідуальні стилі мислення» О. Алексєєва, Л. Громової, яка дозволяє виявити домінуючий спосіб мислення, методiku «Діагностика міжособистісних відносин» Т. Лірі, яка дозволяє виявити основні соціальні орієнтації особистості в міжособистісних відносинах та методiku діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері О. Потьомкіної, яка дозволяє визначити соціальні потреби, що реалізуються в трудовій діяльності, в розумовій діяльності та в соціальних відносинах.

В дослідження приймали участь 55 студентів соціально-гуманітарного факультету та факультету початкового навчання Університету Ушинського віком від 17 до 22 років.

З метою статистичної обробки отриманих даних було використано непараметричні методи: критерій Н Краскела-Уолліса, коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Статистичний аналіз здійснено за допомогою програми IBM SPSS Statistics 22.

За результатами дослідження стилів мислення за методикою «Індивідуальні стилі мислення» учасників було поділено на чотири підгрупи в залежності від переважаючого способу мислення. Учасники з домінуванням аналітичного стилю склали 38% вибірки. Їм властивий об'єктивний всебічний аналіз проблеми та всіх її аспектів, схильність до логічного, раціонального, підпорядкованого аналізу ситуації, схильність до побудови планів та систем.

Домінування реалістичного стилю виявлено у 27% досліджуваних, для яких є характерними конкретика, орієнтація на об'єктивні факти дійсності, прагнення до корекції і усунення проблемної ситуації.

Одна чверть досліджуваних (24%) відрізняються домінуванням прагматичного стилю. Прагматики відрізняються гнучкістю, адаптивністю, спираються на безпосередній особистий життєвий досвід з метою отримання максимального ефективного результату.

Синтетичний стиль мислення переважає у 7% вибірки. Таким досліджуванам властиво прагнення поєднувати протилежні позиції, погляди, прибрати протиріччя та отримати принципово новий результат.

Домінуючого ідеалістичного стилю мислення в досліджуваній групі не виявлено.

Нами здійснено кореляційний аналіз емпіричних даних, який вказує на статистично достовірний зв'язок між соціально-психологічними типами особистості студентів та їх стилями мислення. Встановлено значущий позитивний зв'язок реалістичного стилю мислення з потребою-мотиваційною орієнтацією на альтруїзм ($r=0,283$; $p=0,05$), з соціально-психологічними типами «підпорядкований» ($r=0,293$; $p=0,05$) та «залежний» ($r=0,354$; $p=0,01$). Орієнтація конкретного, реалістичного типу мислення на альтруїзм є суспільною орієнтацією на інтереси та цінності інших людей, що поєднується з покірністю, пасивністю, слабкою волею, схильністю поступатися, конформністю, залежністю, схильністю прийняти точку зору іншої людини, які є характерними для підпорядкованого та залежного соціально-психологічних типів.

«Підпорядкований» та «залежний» типи позитивно корелюють між собою ($r=0,449$; $p=0,01$) та з «доброзичливим» типом ($r=0,334$; $p=0,05$ та $r=0,441$; $p=0,01$) і негативно корелюють з орієнтацією на працю ($r=-0,292$; $p=0,05$ та $r=-0,316$; $p=0,05$). «Підпорядкований» тип має від'ємний зв'язок з орієнтацією на результат ($r=-0,268$; $p=0,05$), на свободу ($r=-0,377$; $p=0,01$), на владу ($r=-0,417$; $p=0,01$), а також з «авторитарним» ($r=-0,405$; $p=0,01$) та «егоїстичним» ($r=-0,468$; $p=0,01$) соціально-психологічними типами. Встановлені зв'язки підкреслюють властиві підпорядкованому типу конформність, орієнтацію на інтереси і вимоги групи, поступливість своїми цілями та цінностями заради групи, схильність до співробітництва.

За допомогою критерію Н. Краскела-Уолліса нами здійснено порівняння результатів в чотирьох підгрупах досліджуваних в залежності від стилю мислення. Виявлено статистично значимі відмінності між ними за мотиваційно-потребовою орієнтацією на результат ($\chi^2=9,137$; $p=0,028$).

Наявна від'ємна кореляція реалістичного стилю мислення з орієнтацією на результат ($r=-0,319$; $p=0,05$). Студентам-«реалістам» не характерна спрямованість на результат та схильність прагнути до досягнення мети всупереч несприятливим факторам. У свою чергу мотиваційно-потребова орієнтація на результат позитивно корелює з орієнтацією на працю як на джерело радості і задоволення ($r=0,367$; $p=0,05$), з орієнтацією на владу як прагнення впливати на інших людей та на суспільство ($r=0,364$; $p=0,01$), з соціально-психологічними типами «авторитарний», який є владним, диктаторським типом, що прагне до лідерства ($r=0,383$; $p=0,01$) та «егоїстичний», схильний ставити своє Я, свої інтереси та цінності вище за інших ($r=0,406$; $p=0,01$) і негативно корелює з такими соціально-психологічними типами особистості як «підпорядкований» – слабковольний, схильний поступатися ($r=-0,268$; $p=0,05$) та «доброзичливий», орієнтований на прийняття та соціальне схвалення ($r=-0,341$; $p=0,05$).

Таким чином, студентам з домінуючим реалістичним типом мислення характерні такі соціально-психологічні характеристики особистості як альтруїзм, підпорядкованість, залежність, суспільна орієнтація на інтереси та цінності інших людей, покірність, пасивність, слабкість волі, схильність поступатися, конформність, залежність, схильність прийняти точку зору іншої людини.

Синтетичний стиль мислення від'ємно корелює з мотиваційно-потребовою орієнтацією на альтруїзм ($r=-0,267$; $p=0,01$) і має позитивний зв'язок з ідеалістичним типом мислення ($r=0,761$; $p=0,01$). Студентам-«синтетикам» не характерна суспільна орієнтація на інтереси та цінності інших людей. Синтетичний стиль, який передбачає узагальнення, комбінацію, поєднання протилежних позицій, тісно пов'язаний з ідеалістичним, також орієнтованим на подолання протиріч і примирення протилежних позицій.

Орієнтація на альтруїзм має достовірний позитивний зв'язок з орієнтацією на працю, коли праця виступає джерелом радості і задоволення ($r=0,373$; $p=0,01$) та з соціальним типом «альтруїстичний» ($r=0,445$; $p=0,01$) і має від'ємний зв'язок з соціальним типом «егоїстичний» ($r=-0,338$; $p=0,05$).

Отже, студентам з домінуючим синтетичним типом мислення характерні такі соціально-психологічні характеристики особистості як орієнтація на альтруїзм, інтереси та цінності інших людей та орієнтація на працю.

Проведений кореляційний аналіз не встановив наявності достовірних статистичних зв'язків ідеалістичного, аналітичного та прагматичного стилів мислення з соціально-психологічними характеристиками особистості.

Аналіз результатів за критерієм Н. Краскела-Уолліса вказує на наявну тенденцію до відмінностей між чотирма підгрупами, визначеними за домінуючими стилями мислення, за спрямованістю на свободу ($r=0,012$; $p=0,072$). Спрямованість на свободу, коли свобода виступає провідною цінністю для людини, позитивно корелює з мотиваційно-потребовою орієнтацією на працю ($r=0,351$; $p=0,01$), з соціально-психологічним типом «авторитарний» ($r=0,323$; $p=0,05$) і негативно корелює з типом «підпорядкований» ($r=-0,377$; $p=0,01$). Статистично достовірних відмінностей між підгрупами за іншими параметрами не встановлено.

Підсумовуючи аналіз результатів емпіричного дослідження, варто зазначити, що студентам з домінуючим реалістичним типом мислення характерні такі соціально-психологічні характеристики особистості як альтруїзм, підпорядкованість, залежність, суспільна орієнтація на інтереси та цінності інших людей, покірність, пасивність, слабкість волі, схильність поступатися, конформність, залежність, схильність прийняти точку зору іншої людини.

Студентам з домінуючим синтетичним типом мислення характерні такі соціально-психологічні характеристики особистості як орієнтація на альтруїзм, інтереси та цінності інших людей та орієнтація на працю.

Статистично не підтверджена наявність достовірних зв'язків ідеалістичного, аналітичного та прагматичного стилів мислення з соціально-психологічними характеристиками особистості.

Висновки з проведеного дослідження. Для вікових особливостей мислення студентів характерні сформованість абстрактного (теоретичного) мислення, здатність до гіпотетико-дедуктивного мислення та критичність мислення.

Студентам з домінуючим реалістичним типом мислення характерні такі соціально-психологічні характеристики особистості як альтруїзм, підпорядкованість, залежність, суспільна орієнтація на інтереси та цінності інших людей, покірність, пасивність, слабкість волі, схильність поступатися, конформність, залежність, схильність прийняти точку зору іншої людини та не характерна спрямованість на результат та схильність прагнути до досягнення мети всупереч несприятливим факторам. Студентам з домінуючим синтетичним типом мислення властиві орієнтація на альтруїзм, інтереси та цінності інших людей та орієнтація на працю.

Не встановлено наявності достовірних статистичних зв'язків ідеалістичного, аналітичного та прагматичного стилів мислення з соціально-психологічними характеристиками особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев А.А., Громова Л.А. Поймите меня правильно или книга о том, как найти свой стиль мышления, эффективно использовать интеллектуальные ресурсы и обрести взаимопонимание с людьми. СПб.: Экономическая школа, 1993. 352 с.
2. Белоусова А.К. Пищик В.И. Стиль мышления. Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2011. – 168 с.
3. Динаміка розвитку інтелектуальних здібностей обдарованої особистості у підлітковому віці: монографія / О. Ю. Буров, В. В. Рибалка, Н. Д. Вінник та ін.; за ред. О.Ю. Бурова. К.: ТОВ «Інфосистем», 2012. 258 с.
4. Єфіменко С. Психологічні особливості студентського віку. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки.* 2012. Вип. 103. С. 140-149.
5. Критичне мислення: освіта, творчість, цінності: монографія / за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. 299 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975. 304 с.
7. Психология высшей школы / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, С. Л. Кандыбович. Минск: Харвест, 2006. 416 с.

ПАНІКА ЯК НЕГАТИВНИЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН В УМОВАХ ВІЙНИ

PANIC AS A NEGATIVE SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON IN WAR CONDITIONS

Стаття присвячена розгляду паніки як негативного соціально-психологічного феномену в умовах війни. Аналізуються різні підходи щодо визначення паніки. Визначено, що в узагальненому вигляді, паніку можна охарактеризувати як психологічний стан, як правило масовий, інтенсивне переживання страху в результаті реальної або уявної загрози, що характеризується когнітивними, емоційними та поведінковими реакціями та високим ступенем "заразності".

Проаналізовано роботи науковців щодо причин, що викликають панічний стан, серед яких найчастіше зустрічаються: дефіцит достовірної та надлишок неперевіреної інформації щодо загрози, непередбаченість до несподіваних і раптових небезпек, хаотичність або загальмованість реакцій, низький рівень дисциплінованості, відсутність критичності, надмірна емоційність тощо. Розглянуто класифікацію видів паніки, рівнів та форм її прояву, можливих наслідків в контексті переживання людиною кризової ситуації, зокрема війни.

Проаналізовано найбільш дієві рекомендації і способи боротьби з даним явищем в екстремальних ситуаціях: метод "Баржування", аутогенне тренування, дихальні вправи, метод концентрації, метод парадоксальної інтенції, системної диссенсації, тощо.

Виявлено, що переживання психічного стану паніки, в умовах війни є нормальною реакцією психіки, за умови, якщо панічний стан не посилюється з часом та не несе негативних наслідків.

З'ясовано, що дієвим способом протидії панічним станам в суспільстві в умовах війни буде комплексний підхід, який передбачає нейтралізацію панічних настроїв як на індивідуальному, так і на груповому рівнях, з залученням психологічних прийомів боротьби та напрямків організаційної роботи з боку керівництва державою, а також завчасне формування позитивного, мотиваційно-ціннісного комплексу особистості у кожного громадянина країни.

Ключові слова: паніка, психічний стан, страх, екстремальна ситуація, війна.

The article studies panic as a negative socio-psychological phenomenon in war conditions. Different approaches to definition of panic as a psychological term are analyzed. It is defined, that in its general meaning panic, can be characterized as a mental condition, usually large-scale, intense feeling of fear, as a result of real or imaginary threat, characterized by cognitive, emotional and behavioral reactions and a high degree of "contagiousness".

Several works of scientists were analyzed in regards to causes of panic, among which the most common are: lack of reliable information and abundance of unverified information about the threat, unpreparedness for unexpected and sudden dangers, chaotic or inhibited reactions, low level of discipline, lack of criticism, excessive emotionality, etc.

Article highlights classification of types of panic, levels and forms of its manifestation, possible consequences in the context of human experience of a critical situation, including warfare.

Article describes the most efficient recommendations and methods of struggling panic in extreme situation, such as: "Barging" method, autogenic training, breathing exercises, concentration method, method of paradoxical intention, systemic dissension, etc.

It was confirmed that the experience of panic in war conditions is a normal reaction of the psychics, provided that the panic does not worsen over time and has no negative consequences.

It was found that an effective way of struggle with panic in society, during the war, is a comprehensive approach, which involves the neutralization of panic at both individual and group levels, involving psychological techniques and areas of organizational work by the state leadership, as well as early formation of a positive, motivational and values complex of personality in every citizen of the country.

Key words: panic, mental condition, fear, extreme situation, war.

УДК 159.942.5:316.62:355.01(045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.27>

Уманець А.О.

викладач кафедри психології
і педагогіки
Національний технічний університет
України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Важкі та нестандартні умови існування громадян нашої країни провокують виникнення різноманітних психічних станів, які є типовими для переживання людиною екстремальних ситуацій, зокрема, під час воєнних дій.

Одним з найперших станів, які виникають у людини під час надзвичайної ситуації є паніка. Панічні настрої, в умовах екстремальної ситуації, можуть виникати, як на індивідуальному рівні, так і в межах натовпу і є надзвичайно деструктивними як для психологічного здоров'я людини, так і для фізичного.

На сьогоднішній день, питання індивідуальної паніки не достатньо вивчене, в біль-

шості наукових робіт увага приділяється саме масовим проявам. Для формування успішних стратегій боротьби з панікою, з метою всебічного вивчення даного явища, важливо розглядати її як на індивідуальному, так і на колективному рівні.

Саме тому, актуальною проблемою сьогодення є вивчення аспектів тлумачення панічного стану, особливостей його перебігу та нейтралізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження означеної проблематики здійснювалося тривалий період у багатьох сферах гуманітарних наук, зокрема: філософії, соціології, політології, економіки та психології. Так,

в рамках соціологічного напрямку вивчаються особливості появи та закономірності розвитку панічних настроїв в суспільстві. Філософія вивчає феномен паніки в контексті проблеми буття людини. В економіці дане явище розглядається через призму економічної поведінки. Вивчення паніки в межах психологічного підходу, є достатньо складним, що спричинено неможливістю вивчення даного феномену в реальному часі, через його стихійність і, як правило, масовість. Однак, в психологічній науці, ряд вчених запропонував своє трактування паніки та власні концепції розвитку та перебігу даного явища. Зокрема, дослідженням паніки як соціально-психологічного феномену займалися такі зарубіжні та вітчизняні вчені як : З. Фройд, Г. Лебон, А. Маусон, А. Маслоу, К. Скот, Д. Новеллі, С. Московічі, Г. Андреева, Л. Почебут, В. Моляко, О. Ігнатів, Н. Потапчук, В. Москаленко, М. Варій, Н. Вовченко [16; 7; 1; 8; 10; 2; 9; 4; 5].

Основоположник психоаналітичної школи психології, З. Фройд, одним з перших спробував дослідити явища масової поведінки та психічні стани, що супроводжують її [15]. Представник гуманістичного напрямку А. Маслоу, досліджував особливості експресивної поведінки особистості [8]. С. Московічі, дослідник в галузі соціальної психології, детально вивчав особливості поведінки натовпу, зокрема і механізми появи та розвитку панічних станів [7].

Сучасні зарубіжні дослідники, зокрема А. Маусон, досліджують особливості прояву масової паніки та інших психічних реакцій в умовах катастрофи або стихійного лиха [1].

Сучасні українські дослідники в галузях екстремальної та соціальної психології, зокрема О. Ігнатів, Н. Потапчук, Н. Вовченко, вивчають особливості протікання паніки в умовах критичних ситуацій, наслідки даного явища та способи подолання [5,6,11].

Формулювання цілей статті. Метою статті є поглиблене вивчення сутності паніки як соціально-психологічного феномену в умовах екстремальних ситуацій та формування рекомендацій щодо подолання даного негативного стану.

Виклад основного матеріалу. Термін «паніка» походить від імені грецького бога лісів, отар та пастухів – Пана, який, згідно до давньогрецького міфу, наганяв на людей несамовитий страх, коли хтось порушував його спокій [15]. У Сучасному психологічному словнику, В. Шапара, термін «паніка» асоціюється зі страхом, що раптово охоплює людину або масу людей [17, с. 321]. Психологічний словник В. Синявського, визначає дане поняття, як психологічний стан людини, в найзагальнішому розумінні – страх, викликаний впливом загрози ззовні, а також, як групову реакцію на уявну чи реальну загрозу, що пов'язана з надмірним переживанням напруги,

страху та розгубленості, у натовпі, під впливом чуток, версій, хибної та неприйнятної інформації [13, с. 198].

Першим, хто спробував дослідити психологію натовпу та психологічні стани, характерні для нього, був австрійський психіатр, основоположник психоаналітичної школи в психології – З. Фройд. Відомий психоаналітик, у своїй роботі «Психологія мас та аналіз «Я»», розглядав феномен масової паніки і описував її як «афективна та неусвідомлювана діяльність, що характеризується невідкладною необхідністю виконувати наміри, що з'являються» [16, с. 90].

Французький психолог Г. Лебон, не досліджував феномен паніки як такий, але наголошував на таких основних характеристиках натовпу: імпульсивність, легковірність, перебільшення, однобічність почуттів, що в свою чергу, можна тлумачити як характеристики панічних настроїв [7, с. 138]. Соціальний психолог С. Московічі, описував явище характерне для поведінки людини в натовпі близьке до паніки, яке називав «невроз» і описував його як: «Відхід від логічного, уникнення його, розкол раціонального та ірраціонального» [10].

Український психолог, автор теорії психологічної безпеки особистості, В. Моляко, досліджував особливості прояву паніки в умовах екологічної катастрофи (на прикладі Чорнобильської АЕС), прийшов до висновку, що паніка – це масовий страх перед реальною або уявною загрозою, стан періодичного переляку, жаху, що має здатність зростати в процесі взаємного зараження в певній групі людей [9, с. 66].

Сучасна українська дослідниця, в галузі психології безпеки особистості, Г. Потапчук, трактує паніку як один з видів поведінки натовпу, який знаходиться в умовах підвищеного емоційного збудження, невизначеності та страху [11, с. 130-131].

Дослідник в галузі надзвичайних ситуацій С. Вовченко, під терміном «паніка» розуміє почуття страху, що охоплює групу людей та миттєво передається іншим [5, с. 12].

Узагальнюючи всі вищезазначені визначення, паніка – це психологічний стан, як правило масовий (хоча може протікати індивідуально), інтенсивне переживання страху в результаті реальної або уявної загрози, що характеризується когнітивними, емоційними та поведінковими реакціями та високим ступенем «заразності».

Згідно до наукової літератури, причинами розвитку панічного стану є:

1. розвинений інстинкт самозбереження ;
2. наявність шокувального стимулу;
3. дефіцит достовірної та надлишок неперевираної інформації щодо загрози;
4. невідповідність до несподіваних і раптових небезпек;
5. хаотичність або загальмованість реакцій;
6. низький рівень дисциплінованості;

7. відсутність критичності при оцінці ситуації та неадекватність мислення;

8. підвищена емоційність сприйняття;

9. високий рівень сугестивності.

10. вживання різноманітних речовин з метою відходу від реальності (наприклад алкоголю) [3; 2; 9; 11].

В доробках вітчизняних вчених можна помітити різні підходи щодо класифікації паніки. Зокрема, В. Моляко виділяє наступні різновиди:

1. за масштабністю:

– *індивідуальна* – прояв панічних настроїв на рівні окремого індивіда;

– *групова* – панічні настрої у невеликих груп людей (від 2-х до 1000 осіб);

– *масова* – паніка серед великої частини населення (від 1000 і більше осіб);

2. за глибиною, тобто за ступенем підпорядкування свідомості людини панічним настроям:

– *легка*, що виражається у повному збереженні критичності мислення та самовладання, з наявністю малопомітних симптомів тривоги: стурбованості та м'язової напруги (проявляється в стандартних життєвих ситуаціях);

– *середня*, яка полягає в наявності значної деформації свідомого оцінювання ситуації, зниженні рівня критичності та великим рівнем страху (проявляється в екстремальних умовах, до прикладу, під час стихійного лиха чи невеликих транспортних аваріях, які безпосередньо не несуть небезпеки для конкретного індивіда);

– *“повна” паніка*, суть якої зводиться до відключення свідомості та стану афекту (проявляється в тих ситуаціях, в яких існує смертельна небезпека);

3. за тривалістю:

– *короткострокова*, що виражається в ситуаціях які тривають недовго, але є потенційно небезпечними, до прикладу може виникнути у особи, що перебуває в автомобілі, який ненадовго втратив керування (її тривалість до декількох хвилин);

– *довготривала*, яка як правило, з'являється в ситуаціях які не загрожують життю, але потенційно є небезпечними і відбуваються протягом певного проміжку часу, до прикладу під час землетрусу амплітудою до 5 балів за шкалою Ріхтера (триває декілька годин)

– *продовжена*, що полягає в перебуванні особи в умовах довготривалих бойових дій, техногенної катастрофи чи стихійного лиха (може тривати кілька днів або місяців);

4. за рівнем деструктивності:

– паніка, що характеризується мінімальним впливом на психіку і відсутністю матеріальних наслідків;

– паніка, яка несе за собою значні наслідки: матеріальні втрати, фізичні та психічні травми, короткотривалу втрату працездатності;

– паніка, що призводить до великої кількості жертв, матеріальних руйнувань, психічних розладів, інвалідності [9, с. 16-20].

В умовах переживання людиною такої екстремальної події як війна, характеристики паніки можуть відрізнятися в залежності від умов перебування кожної конкретної особи. Перебуваючи на відносно безпечних територіях, в тилу, індивід може відчувати від легкої до середньої паніки, що буде характеризуватись мінімальним впливом на психіку і на матеріальне положення людини. В умовах активних бойових дій або ж окупації, панічні настрої людей, можуть досягати піку і характеризуватись від середнього до “повного” рівнем глибини та важкими наслідками: від матеріальних втрат та психічних і фізичних травм до великих матеріальних руйнувань, психічних і фізичних розладів. Однак, в умовах війни, незалежно від місця перебування індивіда, характерною особливістю паніки буде її пролонгований характер та її переживання як на індивідуальному рівні, кожним громадянином країни особисто, так і масово, тобто суспільством загалом.

В екстремальних та кризових ситуаціях, паніка може виражатися в таких формах, як масова втеча та панічні настрої [Потапчук]. Масова втеча характерна для масового або групового рівнів прояву паніки і виражається в тому, що натовп людей намагається втікати від ситуації або ж подій які їх лякають та може вчиняти несвідомі та хаотичні дії та вчинки. Панічні настрої ж, можуть бути характерними як і для окремих індивідів, так і для груп людей та суспільства загалом, та виражається в тому, що емоції беруть гору над раціональним, реакції та дії людини можуть коливатися: від повного контролю над власними діями до непередбачуваних реакцій. Якщо аналізувати форми прояву паніки саме на прикладі повномасштабного вторгнення в Україну, то в перші дні війни, для українського суспільства була характерною “масова втеча” від загрози – багато людей намагалися покинути небезпечні території та перебратися на захід або за кордон, що спричинило великі затори на дорогах та кордоні, що ще більше посилювало страх та відчай. З плином часу та адаптацією людської психіки до умов війни, у суспільстві почали переважати панічні настрої, що досягають свого піку під час певних політичних подій та подій на фронті, а також чергуються з іншими психічними станами, такими як: депресія, фрустрація, ейфорія, апатія, оптимізм та ін. Коливання настрою та перебування в різних психічних станах, зокрема і в стані паніки, в умовах війни – абсолютно нормальна емоційна реакція психічно здорової людини, адже війна – це непередбачувана, деструктивна та травматична подія до якої психологічно неможливо підготуватися. Однак, якщо людина застрає у будь-якому

психічному стані на довго, це може свідчити про наявність психічної травми або порушення та мати деструктивні наслідки. Довготривале перебування у стані паніки не є виключенням. Неконтрольований страх, яким виступає паніка, може мати негативні наслідки як для фізичного так і психічного благополуччя людини. Н. Потапчук, аналізуючи основні зміни в психічних процесах та поведінці людини, яка перебуває в стані паніки, виділяє наступні групи його наслідків:

1. *когнітивні порушення*, що виражаються в зміні відчуттів та сприймання, зменшенні концентрації уваги, зниженні мисленнєвих процесів, проблемах з запам'ятовуванням та відтворенням інформації, тощо;

2. *соматовегетативні порушення*, які проявляються у погіршенні сну та апетиту, головних болях та запамороченнях, зниженні чи підвищенні ваги, гіперемія або збліднення шкіри, надмірне потовиділення, тощо.

3. *емоційні порушення*, що полягають у наявності тривоги, агресії, пригніченості, відчутті провини, сорому [11, с. 135].

В найгірших випадках, наслідками паніки можуть бути: людські жертви, фізичні та психічні травми, інвалідність, нервові розлади втрата працездатності та значні матеріальні руйнування.

З метою попередження вищеперелічених наслідків, виникає потреба розібратися з основними способами регулювання паніки.

С. Вовченко зазначає, що ефективним методом боротьби з панікою в екстремальних умовах є її профілактика. У будь-якій кризовій ситуації, потрібно прагнути до того, щоб люди котрі потрапили в несприятливі умови не піддавалися емоціям та реагували свідомо, що досягається інформуванням населення щодо подій, які відбуваються в державі, а також роз'ясненням правил поведінки щодо небезпечної ситуації (під час: техногенної катастрофи, бойових дій, біологічної, хімічної або радіаційної загрози) [5, с. 12-14].

В. Андросюк сформував наступні аспекти протидії панічним настроям в екстремальній ситуації: розрізняти справжні та уявні небезпеки, намагатися приймати рішення швидко, оцінювати людей, контролювати власні дії, намагатися знайти вихід з будь-якої ситуації, правильно визначати свої можливості [14, с. 295].

Н. Потапчук, визначає наступні рекомендації щодо профілактики панічних настроїв в суспільстві, під час виникнення екстремальних ситуацій:

– своєчасне інформування людей щодо небезпечної ситуації, загроз які вона в собі несе, а також способів подолання можливих наслідків;

– використання гумору з метою зняття психологічної напруги;

– при одночасному великому скупченні людей (до прикладу, в бомбосховищах), для

запобігання групової паніки та недопущення зараження панічними настроями великої кількості людей – варто підсилювати охорону, і за потреби, організовувати заходи щодо створення відчуття єдності, регуляції натовпу, виокремленню “панікерів”, тощо;

– для недопущення переростання експресивної групи людей в панічну, буде корисним застосовувати прийом колективного співу, вмикати музику з ритмічними звуками, що допомагає знизити рівень напруги, агресії, паніки та робить поведінку великої групи осіб більш організованою;

– при появі групової паніки, буде доречним застосування засобів шокowego впливу (наприклад вмикання сирени чи голосного гудку), які здатні на короткий проміжок часу переключити увагу людей та викликати хвилинну розгубленість, внаслідок чого, натовп стане доступним для організуючого впливу [11, с. 137-138.].

М. Варій вважає, що у випадку виникнення паніки, у індивідів або груп людей, варто проводити превентивні заходи щодо боротьби з почуттям страху, який є базовим компонентом будь-яких панічних настроїв. Боротьба зі страхом стає можливою завдяки:

1. формуванню стійкого та сильного морально-психологічного стереотипу, що полягає у розвитку переконань особистості, ставлень, її світогляду, ставлень, цінностей та інтересів.

2. реалізація морально-психологічної підготовки, суть якої полягає в цілеспрямованій підготовці психіки людини до екстремальних ситуацій [4, с. 692].

Зрозуміло, що наведені вище напрямки роботи, не будуть актуальними в умовах початку активної паніки, проте завчасне формування ціннісно-світоглядного ядра особистості, а також профілактичне навчання навичкам поведінки у екстремальних ситуаціях, може вплинути на індивіда таким чином, що з появою певної критичної ситуації, його психіка буде підготовленою і стійкою, що унеможливить появу панічних настроїв.

У науковій психологічній літературі, при виникненні активної індивідуальної чи групової паніки, виділяють наступні психотерапевтичні методи її нейтралізації:

1. Метод “Баржування”, який спрямований на психічне розслаблення та зняття напруги в умовах екстремальної ситуації і полягає в перегляді легких кінофільмів, журналів та мультфільмів, прослуховуванні спеціальної музики (прикладом даного методу є кінопокази та музичні концерти в бомбосховищах під час бомбардувань та повітряної тривоги);

2. Аутогенне тренування, суть якого полягає в психічному розслабленні шляхом застосування оптимістично-мобілізуючих вправ. В. Скумін, доктор медичних наук, психолог, розробив наступні техніки аутогенного тре-

нування, серед яких: “релаксація”, “тепло”, “паріння та невагомість”, “цільове самонавіювання” та “активація”.

3. Метод психічної концентрації, що полягає в формуванні конкретних установок з метою переключення уваги та релаксації;

4. Метод парадоксальної інтенції, який полягає в тому, що людині рекомендують уявити та описати в гумористичні формі те, чого вона сильно боїться та уникає;

5. Метод системної дисентизації, що виражається в поступовому зниженні чутливості до об'єктів страху та паніки [4;с.693].

Міністерство оборони України, розробило власні методичні рекомендації щодо контролю над симптомами паніки, серед яких, з психологічної точки зору, особливо корисними будуть:

1. виконання фізичних вправ;

2. використання дихальних психотехнік, до прикладу: методу сповільненого дихання та методу “Паперового пакету”;

3. відволікання від паніки, у даному випадку можна застосовувати такі методи, як: метод “Гумової стрічки”, метод рахунку та метод уяви [12,с.16-20].

Напрямки і методи роботи з панікою в екстремальних ситуаціях є дуже різноманітними, однак варто розуміти, що дієвим буде лише комплексний підхід, який передбачає нейтралізацію панічних настроїв як на індивідуальному, так і на груповому рівнях, з залученням психологічних прийомів боротьби та напрямків організаційної роботи з боку керівництва державою, а також завчасне формування позитивного, мотиваційно-ціннісного комплексу особистості у кожного громадянина країни.

Висновок. Паніка – це психологічний стан, як правило масовий (хоча може протікати індивідуально), інтенсивне переживання страху в результаті реальної або уявної загрози, що характеризується когнітивними, емоційними та поведінковими реакціями та високим ступенем “заразності”. В умовах війни панічний стан виступає результатом реальних загроз і є нормальною тимчасовою реакцією на події, що відбуваються. Даний феномен має негативні наслідки як для окремих індивідів, так і для груп людей загалом, при високому ступені інтенсивності та пролонгованості дії, може призводити до психічної та фізичної травматизації особистості, втрати працездатності, матеріальних руйнувань та, навіть, людських жертв.

Саме тому, важливим аспектом дослідження феномену паніки виступає розгляд напрямків та методів попередження і подолання панічних станів у населення та окремих індивідів в період надзвичайних ситуацій та воєнного стану. У процесі проведення теоретичного аналізу літератури виявлено, що дієвим способом протидії панічним станам в суспільстві в умовах війни буде комплекс-

ний підхід, який передбачає нейтралізацію панічних настроїв як на індивідуальному, так і на груповому рівнях, з залученням психологічних прийомів боротьби та напрямків організаційної роботи з боку керівництва державою, а також завчасне формування позитивного, мотиваційно-ціннісного комплексу особистості у кожного громадянина країни. Перспективами подальших досліджень виступає детальне вивчення інших негативних психічних станів в умовах війни, зокрема агресії, фрустрації та депресії, їх зв'язку з панікою, а також методів протидії даним станам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Mawson A. R. Understanding mass panic and other collective responses to threat and disaster. *Psychiatry*. 2005. V. 68(2). P. 95–113. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16247853>
2. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник для высших учебных заведений, М. : Аспект Пресс, 2001. 384 с.
3. Бехтерев В. М. Избранные работы по социальной психологии, М. : «Наука», 1994 г. 400 с.
4. Варій М. Й. Загальна психологія.: підр. для студ. вищ. навч. закл. 3-тє вид, К.: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с
5. Вовченко Н.О. Психологія натовпу: Навчально-методичний посібник, Вінниця, 2007. 21 с.
6. Ігнатович О.М. Психологічна профілактика паніки та засоби її подолання. *Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID 19.2020*. С. 50-54.
7. Лебон Г. Психологія мас /пер. Мішаніч Я., К.: Андронум.2021.138 с.
8. Маслоу А. Мотивация и личность 3-е изд. / Пер. с англ. Татлыбаевой А.М., СПб.: Питер, 2012. 352 с.
9. Моляко В.А. Особенности проявления паники в условиях экологической катастрофы (на примере Чернобыльской атомной катастрофы). *Психологический журнал*. Т. 13. № 2. 2002. С. 66-73
10. Московичи С. Психология масс, М.: Бахрах, 1998.
11. Потапчук Н.Д. Динаміка виникнення паніки в екстремальних ситуаціях та особливості її подолання. *Проблеми екстремальності та кризової психології*. Вип. 19. 2016. С. 130-140
12. Прийоми психологічної допомоги учасникам бойових дій: Методичні рекомендації, Київ: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем збройних сил України. 2014. 42 с.
13. Психологічний словник / авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова К. : Науковий світ. 2007. 274 с.
14. Психологія екстремальної поведінки : Навчально-методичний комплекс / укладач : Андросюк В. Г. К., 2014. 393 с.
15. Словник античної міфології / авт.-уклад. Козовик І.Я, Пономарів О.Д. К.: Наукова думка, 1985. 236 сторінок.
16. Фройд З. Психологія мас та аналіз людського «Я». Київ: Андронум. 2020. 132с.
17. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор.2007.640 с.

ІРРАЦІОНАЛЬНІ ПЕРЕКОНАННЯ, ВІРА У ТЕОРІЇ ЗМОВИ ТА СТРАХ ВАКЦИНАЦІЇ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ОСІБ, ЯКІ ВІДМОВЛЯЮТЬСЯ ВАКЦИНУВАТИСЯ ПРОТИ COVID-19

IRRATIONAL BELIEFS, CONSPIRACY THEORIES AND FEAR OF VACCINATION: A PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF THE INDIVIDUALS REFUSING A COVID-19 VACCINATION

Мета. Масова вакцинація є одним із найбільш ефективних засобів подолання пандемії COVID-19, але попри всі докази її ефективності, безпечності та доступності, в багатьох країнах, зокрема й в Україні, існує частка громадян, які не бажають вакцинуватися. Схильність до ірраціональних переконань, віру в теорії змови та страх вакцинації часто називають вираженими рисами у психологічному портреті осіб, які не бажають вакцинуватися. Втім, у світі проведено не так багато досліджень, які би це доводили; таке припущення також мало вивчене у контексті пандемії COVID-19 в Україні. Тому метою цього дослідження стало з'ясувати відмінність у ірраціональних переконаннях, вірі у теорії змови та страху вакцинуватися між особами, які відмовляються вакцинуватися проти COVID-19, та особами, які вже вакцинувалися або планують вакцинуватися.

Методи. Дослідження проведено протягом січня-лютого 2022 року. В опитуванні взяли участь 156 осіб віком 18-65 років, більшість жінок (83%). На момент дослідження, більшість проживали у червоній або помаранчевій зоні небезпеки COVID-19. Були використані Шкала ірраціональних переконань щодо вакцинації проти COVID-19 (модифікований варіант COVID-19 vaccination anxiety scale), Опитувальник віри у теорії змов (модифікований The Flexible Inventory of Conspiracy Suspicions), Шкала страху вакцинації проти COVID-19 (модифікований варіант The Fear of COVID-19 Scale).

Результати. Найбільш вираженими серед досліджуваних є ірраціональні переконання про те, що Вакцини проти COVID-19 є неефективними проти нових штамів вірусу та Вакцини проти коронавірусу недостатньо протестовані. Для осіб, які відмовляються вакцинуватися, у порівнянні з тими, які вакциновані або планують вакцинуватися, характерні найбільш виражені ірраціональні переконання, віра у теорії змови та страх вакцинації ($p=0,00$). Серед досліджуваних змінних основним статистично значущим предиктором відмови вакцинуватися виступають ірраціональні переконання (Wilks' Lambda, 72, $F(4,304) = 13,64, p < ,00$).

Висновки. Ірраціональні переконання, віра у теорії змови та страх вакцинації виступають вираженими рисами у психологічному портреті осіб, які відмовляються вакцинуватися. Ірраціональні переконання виступають основним предиктором відмови особи вакцинуватися проти COVID-19. Обговорюється важливість підвищення серед громадян України наукової освіченості та поширення наукових доказів безпечності та ефективності вакцин проти COVID-19.

Ключові слова: COVID-19, вакцинація, відмова від щеплень, ірраціональні переконання, віра у теорії змови, страх вакцинації.

Purpose. Mass vaccination is one of the most effective means of overcoming the COVID-19 pandemic, but despite all the evidence of its effectiveness, safety and availability, in many countries, including Ukraine, there is a proportion of citizens who do not want to be vaccinated. Irrational beliefs, belief in conspiracy theories and fear of vaccination are often referred to as pronounced traits in the psychological portrait of those refusing to be vaccinated. However, there are not many studies that would prove this; such an assumption has also been little studied in the context of the COVID-19 pandemic in Ukraine. Therefore, the aim of this study was to find out the difference in irrational beliefs, belief in conspiracy theories and fear of vaccination between individuals refusing a COVID-19 vaccination and those who have already been vaccinated or are planning to be vaccinated.

Methods. The study was conducted during January and February 2022, and involved 156 people aged 18-65 years, most women (83%). At the time of the survey, most of the participants lived in the red or orange zones of COVID-19 danger. The Irrational Belief Scale for COVID-19 Vaccination (modified version of COVID-19 vaccination anxiety scale), The Flexible Inventory of Conspiracy Suspicions, The Fear of COVID-19 Vaccination scale (modified version of The Fear of COVID-19 Scale) were used.

Results. The most pronounced among the subjects are irrational beliefs that COVID-19 vaccines are ineffective against new strains of the virus and Coronavirus vaccines are insufficiently tested. Individuals who refuse to be vaccinated are characterized by the most pronounced irrational beliefs, belief in conspiracy theories and fear of vaccination compared to those who have been vaccinated or are planning to be vaccinated ($p = 0.00$). Among the studied variables, irrational beliefs are the main statistically significant predictor of refusal to be vaccinated (Wilks' Lambda, 72, $F(4,304) = 13,64, p < ,00$).

Conclusions. Irrational beliefs, belief in conspiracy theories and fear of vaccination are pronounced features in the psychological portrait of individuals refusing a COVID-19 vaccination. Irrational beliefs are a major predictor of a person's refusal to be vaccinated against COVID-19. The importance of the increasing among Ukrainians the scientific literacy and the dissemination of scientifically proven evidence of COVID-19 vaccines effectiveness and safety is discussed.

Key words: COVID-19, vaccination, refusal of vaccinations, irrational beliefs, conspiracy theory, fear of vaccination.

УДК 159.96

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.28>

Хомин С.А.

бакалавр психології

Український католицький університет

Широка А.О.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології

і психотерапії

Український католицький університет

Завада Т.Ю.

к.психол.н.,

старший викладач кафедри психології

і психотерапії

Український католицький університет

Пелех І.В.

викладач кафедри психології

і психотерапії

Український католицький університет

Поширення COVID-19 досягло значних масштабів і спричинило пандемію, до якої світ був не готовий. Це призвело до однієї із найбільш нищівних криз громадського здоров'я за останнє століття [13]. В Україні від початку пандемії кількість випадків зараження коронавірусом сягнув 5 мільйонів, а кількість померлих перевищила 100 тисяч осіб (станом на 24 червня 2022) [3].

Одним із найбільш ефективних засобів подолання пандемії COVID-19 залишається масова вакцинація, метою якої є набуття колективного імунітету. Відомо, що від початку пандемії понад 100 вакцин-кандидатів були в стадії розробки, і дослідники працювали спільно над створенням вакцин проти нового коронавірусного захворювання. Таким чином, вакцинація проти COVID-19 була схвалена як високоєфективний та економічно вигідний спосіб, спрямований на охорону здоров'я населення та профілактику зараження, а також зниження рівня смертності від коронавірусу [34]. Безпечність та ефективність доступних вакцин постійно досліджується, і згідно даних Центрів з контролю та профілактики захворювань у США (англ. *Centers for Disease Control and Prevention, CDC*), вакцинація проти COVID-19 залишається ефективнішим способом подолання пандемії, і доведено безпечнішим, ніж перенесення хвороби природним шляхом [14].

Попри всі докази ефективності і безпечності вакцини проти COVID-19 та її доступності, в багатьох країнах, а зокрема й в Україні, існує частка громадян, які не бажають вакцинуватися. Згідно британського дослідження 27% європейців не бажають вакцинуватися проти COVID-19 [12]. І. Улла та інші у своїй роботі наводять результати опитування, проведеного в 19 країнах (13,5 тисяч досліджуваних), згідно яких 28,5% учасників повідомили, що вони з малою ймовірністю приймуть вакцину від COVID-19 [34]. Згідно з результатами національного опитування Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) в Україні, яке оприлюднило МОЗ, станом на осінь 2021 року в країні було 54,6% громадян, які не бажали вакцинуватися проти COVID-19 [4]. Серед причин небажання громадян вакцинуватися науковці часто називають їхню схильність до ірраціональних переконань, віру в теорії змови та страх вакцинації.

Ірраціональні переконання

Ірраціональні переконання щодо вакцинації проти коронавірусу – це викривлені, неправдиві, упереджені думки та вірування, які певним чином стосуються затверджених ВООЗ вакцин проти COVID-19 (їх розробки, складу, поширення, наслідків для організму тощо). За В. Дженнінгсом та іншими, такі переконання характеризуються тим, що вони є здебільшого догматичними, негнучкими, а також нелогіч-

ними та антинауковими, тобто не підкріплені жодними емпіричними доказами [19]. Серед поширених ірраціональних переконань щодо вакцинації проти COVID-19 називають такі: *вакцинація проти COVID-19 є неефективною; може ослабити або перевантажити імунну систему; не допоможе проти нових штамів вірусу* [9]; *затверджені ВООЗ вакцини не пройшли всіх необхідних етапів тестування; були схвалені надто швидко, тому можуть становити небезпеку для громадян або призвести до неочікуваних негативних наслідків у майбутньому* [2]. На сайті Центрів з контролю та профілактики захворювань у США згадуються помилкові упередження про те, що: *безпечніше та ефективніше перехворіти на коронавірус і набути природного імунітету, ніж щепитися; вакцинація проти COVID-19 може спричинити коронавірус* [15;19;20;21;29;35].

А. П. Теванович та інші дійшли висновку про те, що схильні до ірраціональних переконань щодо вакцинації проти COVID-19 частіше зустрічається серед осіб, які мають слабші наміри вакцинуватися [32]. До схожих результатів дійшли і британські дослідники В. Дженнінгс та інші: чим більше досліджувані отримували з соціальних мереж неправдивої інформації, тим менше вони довіряли вакцинам та бажали вакцинуватися [19;20;29;34]. В Україні дослідники так само вказують на те, що особам, які не бажають вакцинуватися, частіше притаманні ірраціональні переконання. За результатами соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва (ДІ), станом на серпень 2021 року більш ніж половина населення (56%) були не готовими вакцинуватися і основною причиною відмови респонденти називали переконання у тому, що вакцина недостатньо перевірена та безпечна [5]. За даними моніторингу висловлювань українських користувачів в соціальних мережах щодо причин відмови від вакцинації, проведеного виданням Texty, найпоширенішими причинами були – неперевіреність вакцин та страх побічних ефектів. Частина осіб, що боялися побічних ефектів, також були переконані, що «*вакцинація – це евтаназія та добровільна смерть*» [33].

Віра у теорії змови

Пандемія COVID-19 створила глобальний контекст, який ідеально підходить для розвитку теорій змови [23]. Віру у теорії змови визначають як спроби пояснити остаточні причини події національного або світового масштабу через таємні домовленості потужних і зловмисних груп, а не через відкриту діяльність або природні чи випадкові явища [26]. Згідно з І. Фріцше та колегами, люди особливо схильні вірити в теорії змов під час суспільних криз, таких як стихійні лиха, війни, теро-

ристичні атаки, фінансові кризи або пандемії. У такий спосіб вони намагаються впорядкувати і зрозуміти хаотичний світ [26]. Таким чином, в ситуації пандемії COVID-19 створенню поширенню теорій змов сприяють невизначеність щодо тяжкості та тривалості ситуації, стійка загроза з дуже низьким рівнем контролю над її наслідками, а також уряди країн, які застосовують жорсткі обмеження [23].

Найбільш поширеною теорією змови в контексті пандемії COVID-19 є переконання про в тому, що вірус SARS-CoV-2 є розроблений за вказівкою впливових осіб в лабораторіях Китаю або інших країн з метою скоротити населення планети та контролювати його чисельність [23;26;34;35]. Ще одна популярна теорія змови розповідає про те, що COVID-19 насправді не існує, і його вигадали представники влади з метою налякати громадськість [10]. Також людям складно повірити в існування вірусу, який супроводжується «грипоподібними» симптомами, відтак вони вірять в те, що COVID-19 – це бізнес для медичних працівників, і лікарі діагностують кожну лихоманку як COVID-19, щоб отримати з цього якусь користь [34].

Т. Лейбовіц та інші описують теорію змови, згідно якої COVID-19 із самого початку був створений та розповсюджений для того, аби фармацевтичні компанії могли просувати вакцини і отримувати від цього прибуток [23;34;35]. Ця теорія є своєрідним відгалуженням від іншої більш обширної теорії змови «Big Pharma» [8]. Б. Лок'єр та інші за результатами проведення кількох фокус-груп зазначають, що найбільш обговорюваними серед учасників були теорії про те, що: вакцина проти COVID-19 містить чіп, який керує людьми/відстежує їх (інші автори часто додають, що прихильники цієї теорії пов'язують такі наміри із Біллом Гейтсом); вакцина проти COVID-19 робить людей безплідними і/або є спробою скоротити населення планети; людей насправді використовують як «піддослідних свинок» для тестування вакцини проти COVID-19 [24;34;35]. Врешті, І. Улла та інші на основі теоретичного огляду різних антивакцинаторських теорій змов роблять висновок про те, що їхнім ядром є переконання про шкідливість та небезпечність вакцин, що є частиною підступного плану представників влади та публічних діячів [34].

В Україні віра у теорії змови так само є поширеною. Результати опитування Харківського Інституту соціальних досліджень показують, що найбільше українці вірять у три теорії змови. Серед них віра в те, що пандемія: є наслідком провалених біологічних експериментів; є результатом диверсійних дій інших країн (Китаю або США); створена/вигадана з метою перерозподілу світового капіталу [2].

Віра у теорії змови може бути властива особам, які не бажають вакцинуватися проти COVID-19. За даними Центру боротьби з цифрового ненавистю частина громадян виступають проти вакцинації COVID-19 саме тому, що вірять у теорії змови. Л. Сіміоне та інші зазначили, що довіра до теорій змов є одним з чинників небажання італійців вакцинуватися проти COVID-19 [31]. Гіде Бенні Сеть'я Віраван та інші пишуть про те, що віра індонезійців у теорії змови щодо вакцинації є одним з основних чинників неприйняття вакцин [37]. Подібні результати отримані науковцями з Британії та США [19;28].

Страх вакцинації

В контексті небажання вакцинуватися, ймовірно, особи з труднощами емоційної регуляції можуть переживати сильніший страх вакцинації. Страх вакцинації – це переживання особою фізичних та психологічних симптомів тривоги, які спричинені думками про необхідність вакцинуватися [7;9;6;18]. Здебільшого ці симптоми пов'язані із побоюваннями щодо негативних наслідків вакцинації проти COVID-19 та сумнівами у безпечності вакцин [6;16]. Серед фізичних симптомів страху вакцинації є пришвидшене серцебиття, спітніння, порушення сну, слабкість, запаморочення, тремтіння тощо. Ці симптоми відрізняються від ознак тривоги та інших страхів тим, що особа пов'язує їх (або ж ці явища співпадають в часі і найімовірніше є пов'язаними) з думками, згадками, розмовами про вакцинацію від COVID-19 або самою подією вакцинації. До психологічних симптомів страху вакцинуватися проти коронавірусу відносять переживання тривоги, знервованість, суб'єктивне відчуття дискомфорту, пов'язані з різноманітними думками щодо вакцинації проти COVID-19 [7;9;18]. Зокрема, до опитувальника страху вакцинації проти COVID-19 (англ. *COVID-19 vaccination anxiety*)

Страх вакцинації є поширеним переживанням в період пандемії. Так, Карлссон та інші посилаються на дослідження, проведене в семи європейських країнах, про те, що більшість громадян, які ще не прийняли рішення щодо вакцинації, а також ті, хто відмовляється від вакцини, мають виражений страх вакцинуватися [22]. За результатами українського опитування С. Гапонюк та інших, 55% респондентів негативно ставляться до вакцинації проти коронавірусу, і пояснюють свою відповідь саме страхом вакцинації [1]. За даними Національного комітету побічних наслідків імунізації (англ. *National Adverse Events Following Immunisation Committee*) після вакцинації у 1 з 5-ти осіб (22%) спостерігаються виражені фізичні симптоми страху, які вони помилково вважають побічними ефектами від вакцини [16;36]. Окрім цього, більшість ірраціональних переконань та теорій змови містять дуже негативно емоційно забарвлені повідомлення про

смерть та каліцтва також посилюють страхи громадян, а відтак і їхнє небажання вакцинуватися [25;28;30].

Написане вище дає підстави припускати, що ірраціональні переконання, віра у теорії змов та страх вакцинуватися можуть бути вираженими рисами у психологічному портреті осіб, які не бажають вакцинуватися проти COVID-19. Втім, у світі проведено не так багато досліджень, які би це доводили емпірично. Також дане припущення залишається мало вивченою в контексті пандемії COVID-19 в Україні. Тому **метою цього дослідження** стало з'ясувати відмінність у ірраціональних переконаннях, вірі у теорії змови та страху вакцинуватися між особами, які відмовляються вакцинуватися проти COVID-19, та особами, які вже вакцинувалися або планують вакцинуватися.

Методи та процедура дослідження. Дослідження мало крос-секційний дизайн і було проведене протягом січня-лютого 2022 року у вигляді онлайн-опитування, яке розсилалося соцмережами. Найбільшою мірою дослідження охопило осіб із Львівської («помаранчева» зона карантину) та Івано-Франківської областей («червона» зона карантину). Участь у дослідженні була добровільною та анонімною. Також на початку опитування респондентів було поінформовано щодо мети дослідження та особливостей його проходження. Наостанок, було наголошено на дотриманні конфіденційності при подальшій обробці та представленню даних.

Група досліджуваних. У дослідженні взяли участь 156 осіб віком 18-65 років, більшість з яких були жінками (83%). Інші демогра-

фічні характеристики досліджуваних наведені у Таблиці 1.

Досвід коронавірусу серед досліджуваних. Більшість учасників дослідження вже перенесли COVID-19 (67%) і мали здебільшого легкий (59%) або середньої тяжкості (40%) перебіг. Кожен п'ятий досліджуваний перебував у групі ризику важкого перебігу COVID-19 (19%). Серед тих, хто переніс хворобу, лише незначна кількість респондентів мали серйозні проблеми зі здоров'ям після захворювання (13%).

Досвід вакцинації досліджуваних проти COVID-19. Серед учасників дослідження переважали особи, які вже вакцинувалися проти COVID-19 (81%). Серед невакцинованих респондентів (19%) більшість з них (69%) не планували вакцинуватися.

Методики дослідження. На початку дослідження учасників просили надати інформацію про свої вік, стать, освіту, матеріальне становище, сферу діяльності, тип населеного пункту, зону карантину та область, в якій наразі проживають. Після цього досліджуваних просили відповісти на запитання про свій досвід хвороби COVID-19 та вакцинації.

Шкала ірраціональних переконань щодо вакцинації проти COVID-19 розроблена на основі Шкали тривоги щодо вакцинації проти COVID-19 (англ. *COVID-19 vaccination anxiety scale*) [17; 26], яка базується на найбільш поширених ірраціональних переконаннях щодо вакцинації. Більша частина тверджень, які входять до цієї шкали, були використані для створення авторської шкали ірраціональних переконань. Шкала складається з 8 тверджень, які оцінюють схильність респон-

Таблиця 1

Демографічна характеристика групи досліджуваних

Група	Поширеність серед досліджуваних, %
Вік	53% віком від 18 до 25 років 18% – 36-45 років 16% – 45-59 років 13% – 60-65 років
Стать	83% жінок 17% чоловіки
Освіта	53% з вищою освітою 32% з неповною вищою освітою 15 % з середньою освітою
Матеріальне становище	64% – таке, як і в більшості 20% – краще, ніж в більшості 16% – гірше, ніж в більшості
Сфера діяльності	55% працюють 40% навчаються 5% – інше
Тип населеного пункту	78% – жителі міст/обласних центрів 22 % – селища і СМТ
Область та зона карантину	58% – Івано-Франківська, червона зона карантину 28% – Львівська, помаранчева зона карантину 14% – інше

дентів до віри в ірраціональні переконання щодо вакцинації проти коронавірусу. Кожне твердження потрібно оцінити від 0 – зовсім не погоджуюсь до 4 – повністю згоден. Загальним показником за шкалою є сума всіх тверджень. Вищий бал за шкалою вказує на вищий ступінь вираженості ірраціональних переконань. У цьому дослідженні показник внутрішньої узгодженості тверджень шкали Альфа Кронбаха склав 0,93.

Опитувальник віри у теорії змов (англ. The Flexible Inventory of Conspiracy Suspicions) оцінює віру в теорії змови особи на ту чи іншу тематику [38]. У цьому дослідженні шкалу було модифіковано для визначення схильності до віри в теорії змови щодо вакцинації проти COVID-19 (наприклад, *Якби більшість людей знала справжню правду про вакцинацію від COVID-19, то на вулицях почалися б масові заворушення*). Оригінальна версія опитувальника містить 17 тверджень, з них для цього дослідження було відібрано 10. Кожне із тверджень оцінюється від 0 – зовсім не погоджуюсь до 4 – повністю згоден. Загальним показником опитувальника є сума всіх тверджень. Вищий бал за шкалою свідчить про сильнішу віру в теорії змови. Шкалу перекладено на українську мову в рамках дослідження. Показник внутрішньої узгодженості тверджень опитувальника Альфа Кронбаха склав 0,97.

Шкала страху вакцинації проти COVID-19 (модифікована Шкала страху COVID-19, англ. *The Fear of COVID-19 Scale*, [6] має на меті визначити рівень страху вакцинації проти COVID-19 (наприклад, *Мені здається, що я можу померти після вакцинації*). Частина досліджуваних, що вже вакцинувалися на час участі у дослідженні, оцінювали твердження в минулому часі. Методика складається із 7 тверджень, які потрібно оцінити від 0 – повністю не згоден до 4 – повністю погоджуюсь. Загальний показник вираженості страху вакцинації проти COVID-19 визначається як сума всіх тверджень. Вищим бал вказує на більш виражений страх. Шкалу перекладено на українську мову в рамках дослідження. Показник

внутрішньої узгодженості тверджень опитувальника Альфа Кронбаха склав 0,92.

Статистичне опрацювання даних.

Первинні дані опрацьовувалися у програмі Statistica 8.0. Спочатку обчислювалися середні показники вираженості ірраціональних переконань серед досліджуваних. Здійснювався порівняльний аналіз 3-х незалежних груп – осіб, які вже вакцинувалися, планують вакцинуватися та відмовляються від вакцинації – за шкалами ірраціональних переконань, віри у теорії змови та страху вакцинації. Ці групи спочатку перевірялись за відповідними шкалами на гомогенність дисперсій за допомогою тесту Лівена. Пізніше між ними здійснювався однофакторний дисперсійний аналіз за параметричним тестом Шеффе, оскільки шкали виявилися гомогенними. За допомогою дискримінантного аналізу визначалася роль ірраціональних переконань, віри у теорії змови та страху вакцинації як предикторів відмови особи вакцинуватися проти COVID-19. В якості залежної змінної було взято номінативну шкалу досвіду вакцинації (вже вакцинований/планую вакцинуватися/ відмовляюся вакцинуватися).

Результати дослідження

Ірраціональні переконання щодо вакцинації проти COVID-19. У Таблиці 2 представлені середні значення для кожного з ірраціональних переконань, оцінених досліджуваними. Найпопулярнішими ірраціональними переконаннями виявилися твердження про те, що *Вакцина була розроблена та схвалена надто швидко і не була належно протестована (2)* та *Вакцини проти COVID-19 є неефективними проти нових штамів вірусу (6)*. Водночас найменше досліджувані віряють в те, що *вакцинація може бути більш небезпечна, ніж сам коронавірус (7)*, або що *Вакцинація може спричинити COVID-19 (8)*.

Психологічний портрет осіб, які відмовляються вакцинуватися проти COVID-19. За результатами однофакторного дисперсійного аналізу особи, які відмовляються вакцинуватися, значущо відрізняються від осіб, які вже

Таблиця 2

Ірраціональні переконання досліджуваних щодо вакцинації проти COVID-19

Ірраціональні переконання	Середній бал
1. Вакцинація може ослабити або перевантажити імунну систему	1,5
2. Вакцина була розроблена та схвалена надто швидко і не була належно протестована	2,1
3. Вакцинація може спричинити довгострокові негативні наслідки	1,7
4. Вакцинація часто може мати серйозні побічні реакції	1,6
5. Сумніви щодо безпечності та ефективності вакцин	1,6
6. Вакцинація не буде ефективною проти інших штамів коронавірусу	2,1
7. Вакцинація може бути більш небезпечна, ніж сам коронавірус	1,2
8. Вакцинація може спричинити COVID-19	1,2

вакциновані або планують вакцинуватися за вираженістю ірраціональних переконань, вірою у теорії змови та страхом вакцинації (*рівень статистичної значущості для всіх змінних становив $p=0,00$ за тестом Шеффе*). У всіх трьох випадках особи, які відмовляються вакцинуватися, отримали значущо вищі показники, ніж особи з двох інших груп (рис. 1-3). Натомість між групами вакцинованих і тих, хто планує вакцинуватися, значущих відмінностей не виявлено (p в межах $0,72-0,88$ за тестом Шеффе).

Таким чином особи, які відмовляються вакцинуватися, у порівнянні з іншими, мають більше ірраціональних переконань про те, що вакцини не були належно протестовані, не є ефективними проти інших штамів коронавірусу та можуть мати віддалені негативні наслідки; частіше вірять в те, що влада навмисно приховує правдиву інформацію щодо справжньої мети вакцинації, її побічних наслідків та безпечності; та переживають психоемоційні симптоми тривоги, коли думають про вакцинацію (погані думки, пітливість, серцебиття).

Предиктори відмови вакцинуватися проти COVID-19. Ірраціональні переконання, віра у теорії змови та страх вакцинуватися в різній мірі визначають розподіл досліджуваних на тих, хто вже вакцинувався, планує та відмовляється від вакцинації. В цілому отриману дискримінаційну модель можна вважати вдалою (Wilks' Lambda, 72, $F(4,304) = 13,64$, $p < ,00$), тобто сукупність обраних незалежних змінних відіграють значущу роль у розподілі досліджуваних на досліджувані групи. Серед незалежних змінних особливо статистично вагомими є ірраціональні переконання, тобто саме за їх вираженістю можна спрогнозувати чи досліджуваний потрапить у групу осіб, які відмовляються від вакцинації ($F(4,304) = 27,73$, $p < ,00$).

Дискусія результатів та висновки. Велика частка невакцинованих громадян –

це пряма загроза здоров'ю не лише для осіб групи ризику, але і інших, враховуючи легкий спосіб передачі та зараження, а також тенденцію вірусу мутувати у більш небезпечні форми. ВООЗ відмову від вакцинації називає значною загрозою глобальному здоров'ю [29]. Метою цього дослідження стало з'ясувати, наскільки вираженими є ірраціональні переконання, віра у теорії змови та страх вакцинуватися у осіб, які відмовляються вакцинуватися у порівнянні з особами, які вже вакцинувалися чи планують це зробити. Було отримано результати, які загалом підтверджують припущення про те, особи, які відмовляються вакцинуватися значущо відрізняються від інших за вираженістю ірраціональних переконань, віри у теорії змови та страхом вакцинації. Особливо значущим предиктором відмови вакцинуватися виступають саме ірраціональні переконання про те, що вакцини не були належно протестовані, не є ефективними проти інших штамів коронавірусу та можуть мати віддалені негативні наслідки, що загалом суперечить даним численних наукових досліджень [14]. Отримані результати загалом узгоджуються з даними як закордонних [15;19;20;21;29;35], так і вітчизняних авторів [2].

Як припускають науковці, ірраціональні переконання, які мають зв'язок з вірою у теорії змови та страхом вакцинації можуть бути наслідком неправдивої інформації, яку отримують громадяни, зокрема через соціальні мережі [11]. Так Дж. Зарокостас пише про безпрецедентну «інфодемію» (англ. *infodemic*) – всесвітню епідемію швидкого поширення на різних онлайн-платформах чуток та дезінформації [27]. Т. Олексі та інші у своїй статті згадують слова генерального директора ВООЗ Тедроса Аданом Гебреїсуса, виголошені ним на Мюнхенській конференції з безпеки 2020 року: «Фей-

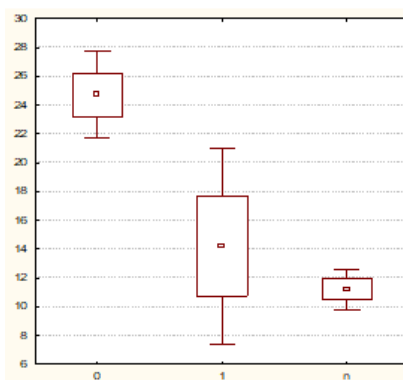

Рис. 1. Ірраціональні переконання

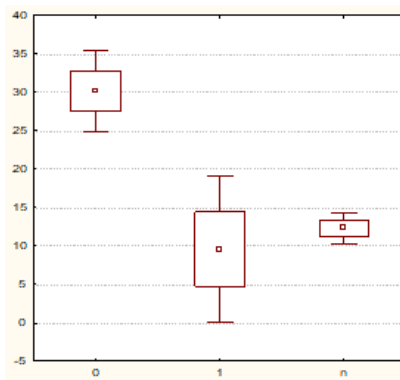

Рис. 2. Віра у теорії змови

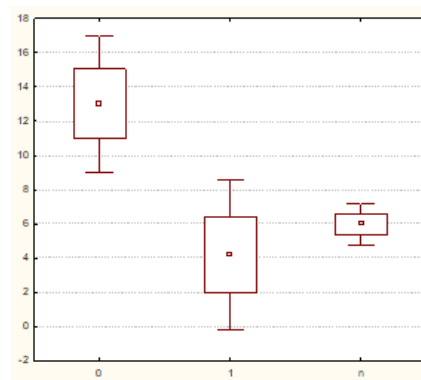

Рис. 3. Страх вакцинації проти COVID-19

Примітка. 0 – відмовляються вакцинуватися, 1 – планують вакцинуватися, 2 – вакциновані; на рис. зображені Mean; Mean $\pm$ SE; Mean $\pm$ 1,96*SE.

кові новини поширюються швидше і легше, ніж цей вірус (прим. авт. коронавірус), і настільки ж небезпечні» [21]. Т. Буркі ілюструє цю проблему результатами звіту Центру боротьби з цифровою ненавистю (англ. *Center for Countering Digital Hate, CCDH*) про те, що 31 мільйон користувачів підписалися на антивакцинальні групи у Facebook, а 17 мільйонів – доєдналися до подібних акаунтів на YouTube з 2019 року [11;21].

Ірраціональні переконання та віра у теорії змови також можуть бути способом, в який індивіди регулюють власний страх коронавірусу та вакцинації. Як зазначає Т. Олексі, в такий спосіб створюється лише ілюзія безпеки в невизначених умовах пандемії [26], що зрештою не послаблює тривогу, а навпаки посилює її. Зокрема, як було показано в цьому дослідженні, особи, які відмовлялися від вакцинації мали більш виражені ірраціональні переконання, віру у теорії змови, а також рівень страху вакцинації.

Хоча результати цього дослідження загалом узгоджуються з даними попередніх досліджень, втім існує ряд обмежень, які могли вплинути на результати. По-перше, більшість досліджуваних були жінками (83%); відносно невелика частка досліджуваних, які відмовилися вакцинуватися (14%); використання перекладеного, втім повністю не адаптованого методологічного інструментарію.

По при цьому, отримані результати змушують нас замислитися про небезпеку ірраціональних переконань, які спонукають індивідів ризикувати не лише своїм життям, але і життям оточуючих. Виявляється, що особа відмовляється вакцинуватися саме через наявність ірраціональних переконань, які загалом суперечать даним наукових досліджень. Це серйозно ускладнює боротьбу з пандемією. Відтак, заходи, орієнтовані на подолання COVID-19 повинні включати не лише доступність вакцин, але і кампанію підвищення наукової освіченості громадян та поширення наукових доказів безпечності та ефективності вакцин проти COVID-19.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гапонюк С. Аналіз ставлення населення України до епідемії COVID-19 та засобів боротьби з нею, в тому числі за допомогою масової вакцинації / С. Гапонюк, А. Тимошук, К. Жук, Т. Кузьмич, К. Сметаніна // Актуальні проблеми хімії, матеріалознавства та екології: матеріали І Міжнародної наукової конференції. – 2021. – С. 284–286.
2. Лабораторія журналістики суспільного інтересу. Ставлення українців до епідемії КОВІД-19 та вакцинації (2020, грудень). <http://journalab.online/vaccination>
3. Міністерство фінансів України. Кононавірус в Україні <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/coronavirus/ukraine/>

4. Міністерство охорони здоров'я України. 42% українців, які ще не вакцинувались від COVID-19, готові це зробити – дослідження ЮНІСЕФ (2021, листопад). <https://moz.gov.ua/article/news/42-ukrainciv-jaki-sche-nevakcinuvalis-vid-covid-19-gotovi-ce-zrobiti---doslidzhennja-junisef>

5. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. На початку «Дельти»: що українці думають про епідемію коронавірусу та чого очікують від системи охорони здоров'я. (2021, вересень). <https://dif.org.ua/article/na-pochatku-delti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-epidemiyu-koronavirusu-ta-chogo-ochikuyut-vid-sistemi-okhoroni-zdorovya>

6. Ahorsu, D.K., Lin, C.Y., Imani, V. et al. The Fear of COVID-19 Scale: Development and Initial Validation. *Int J Ment Health Addiction* 20, 1537–1545 (2022). <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00270-8>

7. Bendau A., Plag J., Petzold M. B. & Ströhle A. COVID-19 vaccine hesitancy and related fears and anxiety. *International Immunopharmacology*, 2021 doi:10.1016/j.intimp.2021.107724

8. Blaskiewicz R. The Big Pharma conspiracy theory. *Medical Writing*, 22(4), 2013, 259–261. doi:10.1179/2047480613z.000000000142

9. Bodner E., Bergman Y. S., Ben-David B. & Palgi, Y. Vaccination anxiety when vaccinations are available: The role of existential concerns. *Stress and Health*, 1-8, 2021. doi:10.1002/smi.3079

10. Bok S., Martin D. E. & Lee M. Validation of the COVID-19 Disbelief Scale: Conditional indirect effects of religiosity and COVID-19 fear on intent to vaccinate. *Acta Psychologica*, 219, 2021. doi:10.1016/j.actpsy.2021.103382

11. Burki T. The online anti-vaccine movement in the age of COVID19. *The Lancet Digital Health*, 2(10), 2020, 504–505. doi:10.1016/S2589-7500(20)30227-2

12. Cardenas N. C. «Europe and United States vaccine hesitancy»: leveraging strategic policy for «Infodemic» on COVID-19 vaccines. *J Public Health (Oxf)*, 2021. doi: 10.1093/pubmed/fdab228

13. Center for Countering Digital Hate. The Disinformation Dozen. Why platforms must act on twelve leading online anti-vaxxers, 2021 <https://www.counterhate.com/disinformationdozen>

14. Centers for Disease Control and Prevention. (2021, updated on September 28). Ensuring COVID-19 Vaccine Safety in the US. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/vaccines/safety.html>

15. Centers for Disease Control and Prevention. (2021, updated on December 15). Myths and Facts about COVID-19 Vaccines. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/vaccines/facts.html>

16. Entertainment Times. Coronavirus Vaccine: More Than 30% Of Side-Effects Caused By Anxiety, Not Resultant Of COVID-19 Vaccine. (2021, updated on July 27). <https://timesofindia.indiatimes.com/life-style/health-fitness/healthnews/coronavirus-vaccine-can-anxiety-around-vaccines-affect-the-side-effects-youget-heres-what-studies-have-found/photostory/84787210.cms?picid=84787265>

17. Giambi C., Fabiani M., D'Ancona F., Ferrara L., Fiacchini D., Gallo T., Martinelli D., Pascucci M. G., Prato R., Filia, A. Bella A., Del Manso M. Rizzo, C. & Rota, M. C. Parental vaccine hesitancy in Italy – Results

from a national survey. *Vaccine*, 36(6), 2018, 779–787. doi:10.1016/j.vaccine.2017.12.074

18. Gotlib J., Jaworski M., Wawrzuta D., Sobierajski T. & Panczyk M. Impact of Anxiety on Readiness for COVID-19 Vaccination among Polish Nursing Undergraduate Students: Nationwide Cross-Sectional Study. *Vaccines*, 9(12), 2021. doi.org/10.3390/vaccines9121385

19. Jennings W., Stoker G., Bunting H., Valgarðsson V. O., Gaskell J., Devine D., McKay L. & Mills M. C. Lack of Trust, Conspiracy Beliefs, and Social Media Use Predict COVID-19 Vaccine Hesitancy. *Vaccines*, 9(6), 2021. doi:10.3390/vaccines9060593

20. Kadoya Y., Watanapongvanich S., Yuktadatta P., Putthinun P., Lartey S. T. & Mostafa Saidur Rahim Khan. Willing or Hesitant? A Socioeconomic Study on the Potential Acceptance of COVID-19 Vaccine in Japan. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(9), 2021, 4864. doi:10.3390/ijerph18094864

21. Kalichman S. C., Eaton L. A., Earnshaw V. A. & Brousseau N. Faster than warp speed: early attention to COVID-19 by anti-vaccine groups on Facebook. *Journal of Public Health*, 1-10, 2021. doi:10.1093/pubmed/fdab093

22. Karlsson L. C., Soveri A., Lewandowsky S., Karlsson L., Karlsson H., Nolvi S., Karukivi M., Lindfelt M. & Antfolk J. Fearing the disease or the vaccine: The case of COVID-19. *Personality and Individual Differences*, 172, 2021. doi:10.1016/j.paid.2020.110590

23. Leibovitz T., Shamblaw A. L., Rumas R. & Best M. W. COVID19 conspiracy beliefs: Relations with anxiety, quality of life, and schemas. *Personality and Individual Differences*, 175, 2021. doi:10.1016/j.paid.2021.110704

24. Lockyer B., Islam S., Rahman A., Dickerson J., Pickett K., Sheldon T., Wright J., McEachan R. & Sheard L. Understanding COVID-19 misinformation and vaccine hesitancy in context: Findings from a qualitative study involving citizens in Bradford, UK. *Health Expectations*, 1-10, 2021. doi:10.1111/hex.13240

25. Moccia G., Carpinelli L., Savarese G., Borrelli A., Boccia G., Motta O., Capunzo M. & De Caro F. Perception of Health, Mistrust, Anxiety, and Indecision in a Group of Italians Vaccinated against COVID-19. *Vaccines*, 9(6), 612, 2021. doi.org/10.3390/vaccines9060612

26. Oleksy T., Whuk A., Maison D. & Łyś A. Content matters. Different predictors and social consequences of general and government-related conspiracy theories on COVID-19. *Personality and Individual Differences*, 168, 2020. doi:10.1016/j.paid.2020.110289

27. Pian W., Chi J. & Ma F. The causes, impacts and countermeasures of COVID-19 "Infodemic": A systematic review using narrative synthesis. *Information Processing & Management*, 58(6), 2021. doi:10.1016/j.ipm.2021.102713

28. Romer D. & Jamieson K. H. Conspiracy theories as barriers to controlling the spread of COVID-19 in the U.S. *Social Science & Medicine*, 236, 2020. doi:10.1016/j.socscimed.2020.1133

29. Saied S. M.; Saied E. M.; Ibrahim Ali Kabbash & Sanaa Abd El-Fatah Abdo. Vaccine hesitancy: Beliefs and barriers associated with COVID-19 vaccination among Egyptian medical students. *Journal of Medical Virology*, 1–12, 2021. doi:10.1002/jmv.26910

30. Sekizawa Y., Hashimoto S., Denda K., Ochi S. & So M. Association between COVID-19 vaccine hesitancy and generalized trust, depression, generalized anxiety, and fear of COVID-19. *BMC Public Health*, 22, 2022. doi:10.1186/s12889-021-12479-w

31. Simione L., Vagni M., Gnagnarella C., Bersani G. & Pajardi D. Mistrust and Beliefs in Conspiracy Theories Differently Mediate the Effects of Psychological Factors on Propensity for COVID-19 Vaccine. *Frontiers in Psychology*, 12, 2021. doi.org/10.3389/fpsyg.2021.683684

32. Teovanović P., Lukić P., Zupan Z., Lazić A., Ninković M. & Žeželj I. Irrational beliefs differentially predict adherence to guidelines and pseudoscientific practices during the COVID-19 pandemic. *Applied Cognitive Psychology*, 2020. doi: 10.1002/acp.3770

33. Texty.org.ua. Страхі та дезінформація в дії: чому українці не хочуть вакцинуватися проти COVID-19. (2021, жовтень). <https://texty.org.ua/articles/104694/strahy-ta-dezinformaciya-v-diyi-chomuukrayinci-nehochut-vakcynuvatysya-proty-covid-19/>

34. Ullah I., Khan K.S., Tahir M.J., Ahmed A. & Harapan H. Myths and conspiracy theories on vaccines and COVID-19: Potential effect on global vaccine refusals. *Vacunas (English Edition)*, 22(2), 93–97, 2021. doi: 10.1016/j.vacune.2021.01.009

35. Wawrzuta D., Jaworski M., Gotlib J. & Panczyk M. What Arguments against COVID-19 Vaccines Run on Facebook in Poland: Content Analysis of Comments. *Vaccines*, 9(5), 481, 2021. doi:10.3390/vaccines9050481

36. Willis D. E., Selig J. P., Andersen J. A., Hall S., Hallgren E., Williams M., Bryant-Moore K. & McElfish P. A. Hesitant but vaccinated: assessing COVID-19 vaccine hesitancy among the recently vaccinated. *Journal of Behavioral Medicine*, 2022. doi: 10.1186/s12889-021-12479-w

37. Wirawan G.B.S., Mahardani P.N.T.Y., Cahyani M.R.K., Laksmi N.L.P.S.P., Januraga P.P. Conspiracy beliefs and trust as determinants of COVID-19 vaccine acceptance in Bali, Indonesia: cross-sectional study *Pers Individ Dif*, 180 (2021), p. 110995

38. Wood M. J. Conspiracy suspicions as a proxy for beliefs in conspiracy theories: Implications for theory and measurement. *British Journal of Psychology*, 108(3), 507–527, 2016. doi:10.1111/bjop.12231

ПРОЯВИ ФЕНОМЕНУ ВИВЧЕНОЇ БЕЗПОРАДНОСТІ У УЧАСНИКІВ ТРЕНІНГІВ З НЕЙРО-ЛІНГВІСТИЧНОГО ПРОГРАМУВАННЯ

MANIFESTATIONS OF LEARNED HELELESS PHENOMENON IN NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING TRAINING PARTICIPANTS

Представлено аналіз досліджень безпорадності у психології та її різнобічний вплив на особистісний розвиток, поведінку та результативність діяльності індивіда. Вченими дано визначення особистісній безпорадності як «прояву у життєдіяльності суб'єкта пасивності поведінки, нездатності використовувати наявні можливості бажаного перетворення ситуації, труднощами у взаєминах з навколишніми».

Для реалізації емпіричного дослідження було підбрано комплекс психодіагностичних методик: Методика самооцінки емоційних станів; Тест – опитувальник «Потреба в досягненні мети»; методика «Тест на оптимізм» (адаптований варіант опитувальника ASQ); методика оцінки рівня суб'єктивного контролю (РСК); п'ятифакторний особистісний опитувальник, або «Велика п'ятірка».

У результаті здійсненого емпіричного дослідження психологічних особливостей проявів феномену вивченої безпорадності у учасників тренінгів з НЛП, які за рівнями мотивації звернення були поділені на 2 групи: I група за зверненням із психологічними проблемами та II група за зверненням із мотивацією до досягнень, ми мали змогу виявити особливості прояву показників атрибутивного стилю, самооцінки емоційних станів, де виявлено значущу відмінність за показником «піднесеність – пригніченість» між учасниками тренінгів із НЛП 1 групи та 2 групи; мотивації досягнення у представників 1 та 2 груп відрізнялася; за проявами оптимізму отримано статистично значиму різницю у проявах за показником широта невдач, Я-невдача, Я-успіх між представниками 1 та 2 груп; за рівнем суб'єктивного контролю за показником інтернальності в галузі здоров'я між представниками 1 та 2 груп. П'ятифакторний особистісний опитувальник дозволив виявити інші особистісні характеристики осіб з вивченою безпорадністю, де статистично значима відмінність у представників 1 та 2 груп спостерігалася за показником «нейротизм». Отримані результати дослідження дали змогу виявити прояви сформованості вивченої безпорадності у осіб, які звертаються за психологічною допомогою у вигляді тренінгів з НЛП. Було доведено, що прояви показників феномену вивченої безпорадності відрізняються в залежності від мотиву звернення у учасників тренінгів з нейро-лінгвістичного програмування.

Ключові слова: вивчена безпорадність, мотивація, локус контролю, НЛП.

The analysis of researches of helplessness in psychology and its various influence on personal development, behavior and efficiency of activity of the individual is presented. Scientists have defined personal helplessness as "a manifestation in the life of the subject of passivity of behavior, inability to use the available opportunities for the desired transformation of the situation, difficulties in relationships with others."

To implement the empirical study, a set of psychodiagnostic techniques was selected: Methods of self-assessment of emotional states; Test – questionnaire "The need to achieve the goal"; "Optimism Test" method (adapted version of the ASQ questionnaire); method of assessing the level of subjective control (CSC); five-factor personality questionnaire, or "Big Five".

Participants of empirical study were participants of NLP training and were divided into 2 groups according to the levels of motivation of the appeal: Group "1" for dealing with psychological problems and Group "2" for dealing with achievement motivation. As the result, the manifestation of indicators of attributive style, self-assessment of emotional states were revealed, where a significant difference in the indicator "elevation – depression" was revealed between the participants of NLP trainings of group 1 and group 2; the motivation of achievement of the representatives of the 1st and 2nd groups differed; by manifestations of optimism there was a statistically significant difference in the manifestations of the breadth of failures, self-failure, self-success between representatives of groups 1 and 2; according to the level of subjective control over the indicator of internality in the field of health between the representatives of groups 1 and 2. The five-factor personality questionnaire revealed other personal characteristics of people with learned helplessness, where a statistically significant difference in representatives of groups 1 and 2 was observed in the indicator of "neuroticism".

The results of the study made it possible to identify the manifestations of the learned helplessness in people who seek psychological help in the form of NLP training. It was proved that the manifestations of the learned helplessness phenomena differ depending on the motive of the participants in the trainings on neuro-linguistic programming.

Key words: learned helplessness, motivation, locus of control, NLP.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.29>

Яковенко С.І.

д. психол. н.,
професор кафедри
соціальної психології
ТОВ «Київський інститут
сучасної психології та психотерапії»

Пономарьова В.К.

к.психол. н.,
доцент кафедри соціальної психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Трофімова Д.О.

к.психол. н.,
доцент кафедри соціальної психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Події та зміни в соціокультурній площині, які можна спостерігати в нашій державі, надають, з одного боку, широкі можливості для особистісної самореалізації кожного громадянина, з іншого – щоб ними скористатись, необхідно мати компетентність, відповідальність, готовність самостійно вирішувати проблеми. При цьому, часто не маючи належного соціального захисту. Тому досить

поширеними переживаннями, які характерні сучасній людині, є безпорадність перед життєвими складнощами та викликами. Розмаїття контекстів життєдіяльності особистості, в яких постає питання безпорадності дуже широке: професійна сфера, освіта, політичне життя, спорт, сімейні стосунки тощо, тому часто може спричиняти різні форми дезадаптивної поведінки (вживання алко-

голю чи психоактивних речовин, схильність до суїциду).

Оскільки явище вивченої безпорадності охоплює таку широку палітру життєвих контекстів, беззаперечно важливе його розуміння й аналіз його поведінкових проявів, вплив на соціальну активність, особистісний розвиток людини, тому активно вивчається зарубіжними психологами вже більше як півстоліття.

Вивчена безпорадність – як цікавий комплексний феномен, являє собою одну з базових людських проблем. Кожна людина, час від часу, стикалась зі станом гнітючих переживань, з якого іноді тяжко вийти, коли відчуваєш себе не здатним впоратися з чимось, що іншим не здається проблематичним, з відчуттям, що все марно і все одно нічого доброго не вийде. Всі подібні ситуації мають в своїй основі схожі труднощі:

- неможливість ставити цілі, коли нічого не хочеться;
- нездатність почати діяти, коли важко розпочати, хочеться відкласти на потім, і, взагалі, хотілося б, але постійно є якісь перешкоди;
- легка відмова від своєї початкової мети, коли передумав і чомусь те, до чого прагнув, раптом стало не цікавим;
- розчарування при перших же труднощах, коли будь-яка необхідність проявити себе повністю знесилює.

Феномен вивченої безпорадності звертав велику увагу дослідників таких як Д. Цирінг, Х. Шульц, Я. Хірто та ін. Відносна стійкість вивченої безпорадності підтверджена Ф. Фінхам зі співавт. Дослідники М. Бернс та М. Селігман притримуються думки, що безпорадність залишається у людини впродовж всього життя.

Феномен вивченої безпорадності достатньо давно відомий, проте технології роботи з ним не в достатній мірі пропрацьовані. Тому ми вважаємо, що актуальною темою нашого дослідження: «Психологічні особливості проявів феномену вивченої безпорадності у учасників тренінгів з нейро-лінгвістичного програмування».

Мета статті – експериментальне обґрунтування психологічних особливостей проявів феномену вивченої безпорадності у учасників тренінгів з нейро-лінгвістичного програмування.

Феномен «безпорадність» майже 50 років поспіль привертає свою увагу західних, російських та українських психологів. Його дослідження проводяться з метою більш глибокого розуміння й аналізу його проявів в поведінкових реакціях, соціальній активності людини, розвитку особистості [1].

Теорія вивченої безпорадності (*learned helplessness*, англ.; *выученная беспомощность*, рос.) як у послідовників біхевіорист-

ського, так і когнітивного підходів, вважається психологічним феноменом, станом, що виникає внаслідок реакції на негативні або травмуючі події [1].

М. Єнікеев у «Психологічному енциклопедичному словнику» надає наступне визначення: «Вивчена безпорадність є станом тривалої пасивності у окремих ситуаціях, який виникає в результаті систематичних невдач, непереборних перешкод, цей стан має тенденцію до генералізації тобто поширення на суміжні види діяльності» [2].

Дослідник В. Жмуров у «Великій енциклопедії з психіатрії» надає власне визначення вивченої безпорадності – це стан безпорадності, який викликаний несприятливими ситуаціями, що особистість не може попередити та подолати [42].

В українській психології вивчення цього феномену не є достатньо розповсюдженим і часто описує лише окремі аспекти психічних проявів особистості.

Дослідження психологічного феномену вивченої безпорадності у західній психології здійснювалося, в основному, у двох напрямках [3]:

- психологія безпорадності вивчається у людей у лабораторних умовах та реальному житті (Л. Абрамсон, К. Петерсон, М. Селігман, Дж. Тісдейл, Д. Хірто та ін. [4, 5, 6]);
- психологія вивченої безпорадності вивчається у тварин (С. Майер, Дж. Овермайер, М. Селігман, Р. Соломон та ін. [7, 8]).

Для дослідження психологічних особливостей проявів феномену вивченої безпорадності у учасників тренінгів з нейро-лінгвістичного програмування нами було застосовано наступний психодіагностичних інструментарій:

1. Методика самооцінки емоційних станів (автори А. Уесман та Д. Рикс);
2. Тест – опитувальник «Потреба в досягненні мети» (автор Ю. Орлов);
3. Методика «Тест на оптимізм» (авторка Л. Рудіна) (адаптований варіант опитувальника ASQ);
4. Методика оцінки рівня суб'єктивного контролю (РСК) (автори Е. Бажин, Е. Голинкіна та Л. Еткінд);
5. П'ятифакторний особистісний опитувальник, або «Велика п'ятірка» («Чудова п'ятірка»).

Для реалізації завдань дослідження була сформована вибірка, яка представлена 60 учасниками тренінгів НЛП курсу НЛП-Практик, вік досліджуваних склав від 21 до 55 років (27 чоловіків і 33 жінок).

Досліджувані на початку курсу отримували запитання щодо мотивів звернення для відвідування тренінгів.

Серед мотивів звернення переважали наступні:

- «Я прийшов розібратися у собі»;

- «неприйняття себе»;
- «не знаю чого хочу у житті»;
- «пошук себе»;
- «немає смислу та мети у житті»;
- «відсутність проти водії маніпуляціям»;
- «мною маніпулюють»;
- «для досягнення успіху»;
- «для покращення кар'єри».

За представленими мотивами звернення нами було сформовано дві групи досліджуваних:

- I група за зверненням із психологічними проблемами (30 осіб);
- II група за зверненням із мотивацією до досягнень (30 осіб).

База дослідження. Робота здійснена під керівництвом Клименко В. на базі Тренінгового центру НЛП «Alter Systems».

Використовуючи методик «Самооцінка емоційних станів» А. Уессмана та Д. Рікса, ми досліджували актуальні емоційні стани учасників тренінгу НЛП за чотирма шкалами тверджень: «спокій – тривога», «енергійність – втома», «піднесеність – пригніченість», «впевненість в собі – безпорадність» і загальним рівнем самооцінки. Було виявлено статистично значущу відмінність за показником «Піднесеність – пригніченість» між учасниками тренінгів із НЛП 1 групи та 2 групи. Серед представників 1 групи виявлено три рівні загальної самооцінки: високий – у 33,3% опитаних, середній – у 39,6% опитаних та низький – у 27,1% опитаних (який характеризується такими емоційними проявами як підвищений рівень тривожності, невпевненість, пригніченість та безпорадність). Серед опитаних 2 групи ми спостерігали лише високий – у 60,4% опитаних та середній рівні прояву – у 39,6% учасників тренінгу НЛП.

Згідно отриманих у дослідженні результатів дослідження Тесту – опитувальника «Потреба в досягненні мети» (автор Ю. Орлов) бачимо, що середній баз за потребою у досягненні знаходився в межах $9,36 \pm 1,71$ балів у 1 групі досліджуваних та $12,0 \pm 1,57$ балів у 2 групі досліджуваних (різниця між групами є значимою, при $p = 0,05$, $p = ,001$).

Методика також дозволяє виявити рівні мотивації потреби у досягненні мети: низький, середній та високий. Було виявлено, що у досліджуваних 1 групи переважають середні (59,7%) показники рівня потреби в досягненні мети. Мотивація нижче середнього рівня виявлена у 27,1%, а у 13,2% респондентів 1 групи відзначаються вкрай низький рівень мотивації досягнення успіху, а дуже високо вмотивованих учасників немає взагалі.

У представників 2 групи показники потреби в досягненні мети проявлені середнім рівнем (у 96,7% опитаних) та рівень нижче середнього виявлений у 3,3% опитаних.

Оскільки потреба в досягненні найбільш тісно пов'язана з успішністю в діяльності, можна припустити, що у більше третини осіб 1 групи недостатньо виражена внутрішня мотивація діяльності і переважають зовнішні мотиви. При цьому вони більше спонукаються захисною мотивацією.

Виявлена статистично значима різниця між проявами потреби у досягненні мети у учасників тренінгу НЛП 1 та 2 груп.

Для діагностики особливостей атрибутивного стилю використовувалася методика «Тест на оптимізм». Майже половина учасників тренінгу НЛП 1 групи характеризуються песимістичним атрибутивним стилем, тобто впевненістю в постійності негативних подій та стабільності їх причин, і навпаки – у непостійності та тимчасовості позитивних подій. Більшість опитаних 1 групи характеризуються песимістичним атрибутивним стилем, що проявляється в їх схильності сприймати невдачі як постійні й такі, що відбуваються у всіх сферах життєдіяльності, а також приписувати собі відповідальність за погані події (невдачі). Показник оптимістично налаштованих учасників (з оптимістичним стилем атрибуції) є дещо меншим й значна кількість респондентів продемонструвала проміжні результати у сприйманні і поясненні негативних та позитивних подій. На відміну від представників 2 групи, показники яких є більш оптимістичними.

Виявлення екстернального або інтернального типу поведінки (локусу контролю) і того, як людина інтерпретує значущі для неї події, ми визначали за допомогою методики оцінки РСК. За шкалою загальної інтернальності (Із) було виявлено, що у 36,6% опитаних 1 групи та у 100% респондентів 2 групи переважає високий РСК над будь-якими значущими ситуаціями (інтернальний контроль, інтернальна особистість). Такі учасники вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті були результатом їхніх дій. Таким чином, вони відчувають власну відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя загалом. Це особи більш впевнені в собі, спокійні, доброзичливі. Для них характерним є позитивне ставлення до світу й певна усвідомленість сенсу і цілей життя. Результати за шкалою Із відповідають рівню екстернального контролю (екстернальна особистість). Такі досліджувані не бачать зв'язку між своїми діями та значущими для них подіями в житті, не вважають себе здатними контролювати їх розвиток. Вони вважають, що більшість подій їхнього життя є результатом випадку або дій інших людей. Для них властива підвищена тривожність, стурбованість, підвищена агресивність та менша терпимість до інших.

Прояви особистісних показників темпераменту і характеру у учасників тренінгу НЛП можна побачити завдяки аналізу результатів дослідження п'ятифакторного особистісного опитувальника, або «Велика п'ятірка» («Чудова п'ятірка»).

За шкалою екстраверсії – інтроверсії 70,7% опитаних 1 групи та 67,6 % досліджуваних 2 групи мають високий рівень вираженості, що характеризує їх як енергійних та комунікабельних людей, емоційно позитивно налаштованих з тенденцією шукати стимуляцію в компанії інших і часто балакучих. Високі показники ступеню вираженості фактору прихильності спостерігаються у 65,1 % осіб 1 групи та 61,8 % опитуваних 2 групи. Вони доброзичливі, здатні до співчуття та кооперації, схильні до довірливого і альтруїстичного характеру. Також це може свідчити, що людина загалом вони добре виховані. Висока злагожденість часто розглядається як наївність або покірність.

За шкалою самоконтроль – імпульсивність 49,5 % осіб 1 групи та 55,9 % досліджуваних 2 групи мають високий рівень, 37,3 % осіб 1 групи та 32,4 % осіб 2 групи середній рівень вираженості самоконтролю. Ця характеристика перш за все про сумлінність цих людей. Вони мають тенденцію бути організованими та надійними, демонструвати самодисципліну, діяти слухняно, прагнути до досягнення і віддавати перевагу планованій, а не спонтанній поведінці. Висока сумлінність часто сприймається як впертість і одержимість. Низькі сумлінність і самоконтроль пов'язані з гнучкістю і спонтанністю, але можуть також виявлятися як неспроможність та відсутність надійності. Така імпульсивність виявляється у 13,2 % осіб 1 групи та 11,8 % респондентів 2 групи.

Високий невротизм або емоційна нестійкість виявляється у 67,4 % респондентів 1 групи та 29,4 % респондентів 2 групи, а середній рівень у 21,7 % осіб 1 групи та 26,5 % осіб 2 групи. Що говорить про те, що у них виявляються тенденції бути схильними до психологічного стресу, легко відчувати неприємні емоції, такі як гнів, тривога, депресія та уразливість. Низька стабільність виявляється як реактивна і збудлива особистість, часто зустрічається у динамічних індивідів, але може сприйматися як нестабільна або небезпечна. Крім того, люди з більш високим рівнем невротизму, як правило, мають гірше психологічне благополуччя. Невротизм також відноситься до ступеня емоційної стійкості та імпульсного контролю, і його іноді називають «емоційною стійкістю». Висока стійкість спостерігається у 10,9% осіб 1 групи та 44,1 % учасників дослідження 2 групи, їх можна характеризувати як стабільних і спокійних особистей, але вожночас їх можна розглядати як незворушливих та байдужих.

16,7 % опитаних 1 групи та 73,5 % учасників 2 групи демонструють високий рівень еспресивності, відкритості досвіду. Для людей з такою рисою характерне легке ставлення до життя. Вони справляють враження безтурботних і безвідповідальних. До життя вони ставляться як до гри, здійснюючи вчинки, за якими навколишні бачать прояв легковажності. Людина, яка має високі оцінки за цим фактором, задовольняє свою цікавість, проявляючи інтерес до різних сторін життя. Легко навчається, але недостатньо серйозно ставиться до систематичної наукової діяльності, тому рідко досягає великих успіхів в науці. Така людина часто вже не відрізняє вимисел від реальностей життя. Частіше довіряє своїм почуттям і інтуїції, ніж здоровому глузду, мало звертає увагу на поточні повсякденні справи і обов'язки, уникає рутинної роботи.

76,7 % опитаних 1 групи та 17,6 % осіб 2 групи мають середній рівень вираженості фактору експресивності. І 6,6% осіб 1 групи та 9,9 % осіб 2 групи демонструють низький рівень або практичність. Люди з вираженою рисою практичності за своїм складом реалісти, добре адаптовані в повсякденному житті. Вони тверезо і реалістично дивляться на життя, вірять в матеріальні цінності більше, ніж в абстрактні ідеї. Часто стурбовані своїми матеріальними проблемами, наполегливо працюють і проявляють неабияку наполегливість, втілюючи в життя свої плани. Негнучкі та неартистичні, часто прості і позбавлені почуття гумору в звичайному житті, проявляють сталість своїх звичок і інтересів. Не люблять різких змін у своєму житті, вважають за краще сталість і надійність у всьому. Їх важко вивести з рівноваги, вплинути на зроблений вибір. До всіх життєвих подій такі люди підходять з логічної міркою, шукають раціональних пояснень і практичної вигоди.

П'ятифакторний особистісний опитувальник дозволив виявити інші особистісні характеристики осіб з вивченою безпорадністю, де статистично значима відмінність у представників 1 та 2 груп спостерігалася за показником «невротизм».

Висновки з проведеного дослідження. Особистісна безпорадність як психологічний феномен є багатокомпонентною особистісною властивістю, стійкою тенденцією до аналізу різниці ресурсів особистості та потреб в залежності від ситуації, що може мати суб'єктивну оцінку у якості непереборності та не підконтрольності. Це буде залежати від змісту складної ситуації зі своїми специфічними рисами.

У результаті здійсненого емпіричного дослідження психологічних особливостей проявів феномену вивченої безпорадності у учасників тренінгів з НЛП, які за рівнями мотивації звернення були поділені на 2 групи:

I група за зверненням із психологічними проблемами та II група за зверненням із мотивацією до досягнень, ми мали змогу виявити особливості прояву показників атрибутивного стилю, самооцінки емоційних станів, де виявлено значущу відмінність за показником «піднесеність – пригніченість» між учасниками тренінгів із НЛП 1 групи та 2 групи; мотивації досягнення у представників 1 та 2 груп відрізнялася; за проявами оптимізму отримано статистично значиму різницю у проявах за показником широта невдач, Я- невдача, Я-успіх між представниками 1 та 2 груп; за рівнем суб'єктивного контролю за показником інтернальності в галузі здоров'я між представниками 1 та 2 груп. П'ятифакторний особистісний опитувальник дозволив виявити інші особистісні характеристики осіб з вивченою безпорадністю, де статистично значима відмінність у представників 1 та 2 груп спостерігалася за показником «нейротизм». Отримані результати дослідження дали змогу виявити прояви сформованості вивченої безпорадності у осіб, які звертаються за психологічною допомогою у вигляді тренінгів з НЛП та підтвердити наше припущення про те, що прояви показників феномену вивченої безпорадності відрізняються в залежності від мотиву звернення у учасників тренінгів з нейро-лінгвістичного програмування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дучимінська Т. І. Психологічні особливості подолання особистісної безпорадності в навчальній діяльності студентів: дис... канд. псих. наук / Т.І. Дучимінська. – Луцьк, 2013. – 289 с.
2. Циринг Д.А. Психология выученной беспомощности: учебное пособие. М: Издательский центр «Академия», 2005. 120 с.
3. Девятковская И.В. Выученная беспомощность как профессиональная деструкция и психологический барьер развития личности // Системогенез учебной и профессиональной деятельности. Материалы VII Международной научно-практической конференции. 2015. С. 155-156.
4. Abramson L.Y., Seligman M. E. P., Teasdale J. D. Learned helplessness in humans: Critique and reformulation // Journal of Abnormal Psychology. 1978. 87, pp. 49-74.
5. Peterson C., Seligman M. E. P. Causal explanations as a risk factor for depression: Theory and evidence // Psychological Review. 1984. 91, pp. 347-374.
6. Hiroto D. Locus of control and learned helplessness. Journal of Experimental Psychology, 1974, 102, 187-193.
7. Overmier J.B., Seligman M.E.P Effects of inescapable shock upon subsequent escape and avoidance responding. Journal of Comparative and Physiological Psychology, 1967. 63.
8. Seligman M.E.P. Helplessness: On depression, development, and death. San Francisco: Freeman, 1975.

СЕКЦІЯ 7

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНІ ЗМІНИ В ОСІБ, ЯКІ ПЕРЕХВОРИЛИ НА COVID-19

NEUROPSYCHOLOGICAL CHANGES IN PERSONS WHO HAVE RECOVERED COVID-19

У статті представлено дослідження нейропсихологічних змін у осіб, що перехворіли на COVID-19.

Зокрема, було описано методичне забезпечення емпіричного дослідження впливу COVID-19 на результати нейропсихологічних проб.

Було вказано обрані методики та деталізовано особливості організації і проведення дослідження: структура анкети, основні кроки дослідження. Саме дослідження проводилося в п'ять кроків: заповнення анкети, перший етап тесту «фігура Рея-Тейлора» (копіювання фігури), Теплінг-тест, «Поза Ромберга», другий етап методики «фігура Рея-Тейлора» (відтворення фігури по пам'яті).

Також було описано особливості вибірки, що були обумовлені метою дослідження: вибірка складалася з двох груп по 20 респондентів в кожній. Перша група – досліджувані, які перехворіли на COVID-19 в минулому, друга група – досліджувані, які ніколи не хворіли на COVID-19.

Було проведено порівняльний аналіз виконання методик «Фігура Рея-Тейлора», «Теплінг-тест Є. П. Ільїна», «Поза Ромберга» для двох груп респондентів.

Виявлено, що певна різниця між «COVID-групою» та контрольною групою була наявна. Але при проведенні статистичного аналізу за допомогою t-критерію Стьюдента та критерію Манна-Уїтні було виявлено, що ці відмінності не можна назвати статистично значимими. Тож на даній вибірці гіпотезу про довгострокове погіршення нейропсихологічного стану дорослих, що перехворіли на COVID-19 було відхилено.

Перспективою подальших досліджень може бути дослідження впливу COVID-19 на нейропсихологічний стан дорослих на більшій вибірці (від 40 респондентів в кожній групі) для більш точного статистичного аналізу. Також важливим є охопити дослідженням не лише респондентів, що перехворіли

COVID-19 в легкій формі, а й респондентів, що перенесли захворювання у більш важких формах.

Ключові слова: COVID-19, нейрокогнітивні процеси, психомоторні показники, сила нервової системи, лабільність нервової системи.

The article presents research of the neuropsychological changes in persons who have recovered COVID-19. In particular, the methodological support of an empirical study of the influence of COVID-19 on the results of neuropsychological tests is described. The selected methods were described and the features of the organization and conduct of the study were detailed: the structure of the questionnaire, the main steps of the research. The study was divided into five steps: filling out the questionnaire, the first stage of the "Ray-Taylor figure" test (copying the figure), Tapping test, "Romberg's Pose", the second stage of the "Ray-Taylor figure" technique (reproducing the figure from memory).

The features of the sample, due to the purpose of the study, were also described: the sample consisted of two groups of 20 respondents in each. The first group is the study subjects who have had COVID-19 in the past, the second group is the study group who have never had COVID-19. A comparative analysis of the performance of the "Ray-Taylor Figure", "Evgeny Ilyin's Tapping Test", "Romberg Pose" methodology was carried out for two groups of respondents. Found that there was a definite difference between the COVID group and the control group. But when conducting statistical analysis using Student's t-test and Mann-Whitney test, it was found that these differences cannot be called statistically significant. Therefore, in this sample, the hypothesis of a long-term deterioration in the neuropsychological state of adults with COVID-19 was rejected.

Key words: COVID-19, neurocognitive processes, psychomotor indicators, strength of the nervous system, lability of the nervous system.

УДК 159.95

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.38.30>

Мілютіна К.Л.

д.психол.н.,
професор кафедри психології розвитку
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Мамай Ю.В.

студентка Інституту післядипломної
освіти
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Вступ. Пандемія COVID-19 стала новим викликом для людства, що лише підкреслює важливість нейропсихологічних досліджень.

Відомо, що Covid-19 може вплинути на кілька систем організму, включаючи дихальну, кровоносну та травну системи. Також задокументовано ураження центральної нервової системи. У деяких випадках вірус може безпосередньо впливати на мозок, причому можливі як інфекційні, так і запальні механізми, а також повідомлялося про ряд вторинних неврологічних ефектів як частину більш широ-

кого системного захворювання. В результаті, поряд із загальновизнаними труднощами з втомою та дезактивацією, люди, які одужують від Covid-19, можуть мати когнітивні, емоційні та поведінкові проблеми, які потребують звернення до нейропсихологічних та/або нейропсихіатричних служб. Ще не відомо, скільки людей постраждало та як довго триватимуть їхні проблеми.[11]

Протягом останніх двох років з'являється достатня кількість публікацій з усього світу, які присвячено проблемі психоневрологічних

проблем в осіб, які хворіли або хворіють на COVID-19.

У Великобританії (Barbara A. Wilson, Shai Betteridge, Jessica Fish, 2020) було проведено аналіз випадків госпіталізації пацієнтів, що перехворіли COVID-19 через неврологічні та нейропсихіатричні розлади. Із 153 звітів, поданих до реєстру Coronerve, 125 мали повні дані для аналізу. Серед цих 125 випадків було виявлено, що 62% перенесли цереброваскулярні розлади, з них 74% – ішемічні, 12% – геморагічні, 1% – васкуліт, а решта – інші цереброваскулярні розлади. Зі 125 досліджуваних, у 31% був порушений психічний статус, з цієї підгрупи енцефаліт виявили у 18%, невстановлену енцефалопатію – у 23%, а нервово – психічний розлад – у 59%. З 23 випадків, класифікованих як нейропсихіатричні, 43% були описані як психози, 26% – нейрокогнітивні розлади та 30% – інші психічні розлади. Нарешті, 5% від загальної кількості були класифіковані як такі, що мають периферійні розлади, а 2% – інші неврологічні розлади. [11]

Накопичені дані свідчать про те, що COVID-19 може викликати запальну реакцію в багатьох системах органів, включаючи центральну нервову систему (ЦНС). Підозрюється, що вірусна інфільтрація ЦНС викликає нейроззапалення, нейродегенерацію та марення у деяких пацієнтів (Kotfis et al., 2020). У пацієнтів з важкою інфекцією може розвинути внутрішньосудинне згортання крові, що спричиняє як збільшення тромбів, так і кровотечу, що потенційно може спричинити ішемічний (Lodigiani C та ін., 2020) та геморагічний (Tan YK та ін., 2020) інсульт. У важких випадках COVID-19 наслідки синдрому цитокинової бурі, порушень згортання крові та гіпоксії вимагають особливої уваги як потенційні прямі та непрямі причини тривалих когнітивних порушень. (Thomas P. Cothran 2020) [8]

Існуючі дослідження повідомляють про когнітивні наслідки запалення, інсульту та ГРВІ. [8]

Саме тому виникла потреба у пілотажному дослідженні впливу перенесеного захворювання COVID-19 на нейрофізіологічні особливості досліджуваних.

Метою дослідження є визначити особливості впливу перенесеного захворювання COVID-19 на нейропсихологічний стан дорослих людей.

Методологія дослідження. Було досліджено 40 чоловіків та жінок, віком від 18 до 69 років, 20 з них перенесли COVID-19 впродовж 6-18 місяців до обстеження, 20 ніколи не хворіли на COVID-19. Середи тих, хто ніколи не хворів на COVID-19: 14 респондентів (70 %) – жінки, 6 респондентів (30%) – чоловіки. Серед тих, хто перехворів COVID-19 в минулому: 15 респондентів (75%) – жінки, 5 респондентів

(25%) – чоловіки.

Було використано авторську анкету, де відмічено: вік; стать; вид діяльності. А також було запропоновано відповісти на специфічні питання, що були продиктовані темою дослідження. Так, досліджуваним було запропоновано відповісти, чи хворіли вони на COVID-19 в минулому і, якщо хворіли, – то вказати період часу, який минув з моменту захворювання (у місяцях), а також – форму важкості захворювання, наявність скарг на порушення пам'яті, уваги, працездатності. Наші респонденти перенесли легку та середню ступень важкості захворювання. Вони перехворіли вдома та не були ушпиталені.

Для дослідження нейропсихологічного стану було обрано наступні методики: фігура Тейлора, тепінг-тест (теппінг-тест Є. П. Ільїна), поза Ромберга, спираючись на сучасні тенденції в нейропсихології [5].

Для автоматизації розрахунку статистичних даних використовувалася програма статистичної обробки даних SPSS. Для статистичної обробки даних з метою визначення статистичної значимості відмінностей між групами було використано t-критерій Стюдента, критерій Манна-Уїтні, кореляційний аналіз Спірмена.

Результати. З 20 осіб, що перехворіли на COVID-19, 15 скаржились на порушення пам'яті, уваги та працездатності в період хвороби, та п'ятеро (25%) вважали, що ці порушення залишаються в них і зараз.

Для об'єктивного порівняльного аналізу двох груп ми фіксували кількість елементів фігури Рея-Тейлора, коректно відтворених при копіюванні та при відтворенні по пам'яті через 30 хвилин після завершення копіювання.

Перш за все наведемо результати дослідження за методикою «Фігура Рея-Тейлора» (таблиця 1).

Аналізуючи стратегію, яку респонденти використовували при копіюванні, можна побачити, що респонденти «COVID-групи» рідше використовували пофрагментарну стратегію в порівнянні з респондентами іншої групи (15% проти 20%), але частіше використовували дедуктивну стратегію (85% проти 80%). При цьому, як зазначалося вище, в жодній з груп респондентами не було використано хаотичну стратегію відтворення, що могло б свідчити про дефіцит зорового синтезу, зорово-просторові труднощі та інші порушення зорового гнозису (Vasserman L.I., Cherednikova. T.V. 2013) [9]. Таким чином, респондентами обох груп було використано стратегії, характерні для здорових людей.

Що стосується стратегії, яку респонденти використовували при відтворенні по пам'яті, можна побачити, що респонденти «COVID-групи» також рідше використовували пофрагментарну стратегію в порівнянні з респонден-

Таблиця 1

Результати дослідження за методикою «Фігура Рєя-Тейлора»

Характеристика	Тип	Частота, з якою зустрічається серед респондентів, що ніколи не хворіли на COVID-19	Частота, з якою зустрічається серед респондентів, що хворіли на COVID-19 в минулому
Кількість балів, отриманих при копіюванні	16	-	1 (5%)
	17	3 (15%)	2 (10%)
	18	17 (85 %)	17 (85%)
Кількість балів, отриманих при відтворенні по пам'яті	8	1 (5 %)	-
	10	1 (5 %)	1 (5%)
	11	4 (20 %)	2 (10%)
	12	3 (15%)	2 (10%)
	13	4 (20%)	3 (15%)
	14	1 (5%)	4 (20%)
	15	1 (5%)	4 (20%)
	16	2 (10%)	1 (5%)
	17	1 (5%)	1 (5%)
	18	2 (10%)	2 (10%)
Стратегія, що використовувалася при копіюванні	Дедуктивна	16 (80%)	17 (85%)
	Пофрагментарна	4 (20%)	3 (15%)
	Хаотична	-	-
Стратегія, що використовувалася при відтворенні по пам'яті	Дедуктивна	17 (85%)	18 (90%)
	Пофрагментарна	3 (15%)	2 (10%)
	Хаотична	-	-
Особливості (при копіюванні)	Деякі деталі намальовані дзеркально в порівнянні з оригіналом	1 (5%)	1 (5%)
	Малюнок, розташований в правій частині аркуша та значно менший за оригінал	1 (5%)	1 (5%)
	Зображення дуже деталізоване, промальовані всі деталі, пов'язані з нюансами друку	1 (5%)	-
Особливості (при відтворенні по пам'яті)	Макрографії	2 (10%)	1 (5%)
	Мікрографії	0	1 (5%)
	Віддзеркалення	0	1 (5%)
	Малюнок, розташований в правій частині аркуша	0	0
	Наявність деталей, відсутніх в оригінальній фігурі	4 (20%)	4 (20%)

тами іншої групи (10% проти 15%), і частіше використовували дедуктивну стратегію (90% проти 85%). Жодним респондентом не було використано хаотичну стратегію відтворення.

2) Методика «Тепінг-тест» (теппінг-тест Є. П. Ільїна)

Всі респонденти були поділені на респондентів з сильною (максимальний темп наростає в перші 10-15 с роботи), середньої сили (максимальний темп з коливаннями +2 рухи коло вихідного рівня утримується впродовж всього відрізка часу 30с) та слабкою нервовою системою (максимальний темп знижується

вже з другого 5-секундного відрізка) [2]. Також для кожного респондента було розраховано суму відхилень за кожні наступні 5-секундні відрізки, при цьому перша цифра була прийнята за умовний нуль. Ранжування проводилося всередині кожної типологічної групи.

Порівнюємо показники сили нервової системи в двох групах (таблиця 2).

90% респондентів в "COVID-групі" відносяться до людей з слабкою нервовою системою. В іншій групі таких респондентів менше – 80%. В той же час в "COVID-групі" менша кількість респондентів з сильною нер-

Таблиця 2

Результати дослідження за методикою «Теппінг-тест Є. П. Ільїна». Сила нервової системи.

Тип динаміки максимального темпу	Сума відхилень за кожні 5-секундні відрізки	Частота, з якою зустрічається серед респондентів контрольної групи	Частота, з якою зустрічається серед респондентів, COVID-групи
Сильна нервова система	-20...-10	1 (5%)	-
	-10...0	1 (5%)	-
	0...10	1 (5%)	-
	10...100	1 (5%)	1 (5%)
Середньої сили нервова система	-20...-10	-	1 (5%)
Слабка нервова система	-60...-50	2 (10%)	1 (5%)
	-50...-40	2 (10%)	2 (10%)
	-40...-30	2 (10%)	8 (40%)
	-30...-20	1 (5%)	5 (25%)
	-20...-10	6 (30%)	1 (5%)
	-10...0	3 (15%)	1 (5%)

Таблиця 3

Результати дослідження за методикою «Теппінг-тест Є. П. Ільїна». Показник сили нервової системи, запропонований Г. В. Охромій Порівняння груп

Показник сили нервової системи	Частота, з якою зустрічається (контрольна група)	Частота, з якою зустрічається (COVID-група)
-20...-15	1 (5%)	1 (5%)
-15...-10	5 (25%)	8 (40%)
-10...-5	7 (35%)	9 (45%)
-5...0	5 (25%)	1 (5%)
0...5	1 (5%)	1 (5%)
5...30	1 (5%)	-

вовою системою в порівнянні з контрольною групою (5% проти 20%). Чи призводить «COVID-19» до більш швидкої втомлюваності і, як наслідок – до впливу на результати виконання теппінг-тесту, чи, можливо, сповільнення рухів відбувається внаслідок довгострокового негативного впливу на моторну кору (моторна кора містить первинні зони, «ядро» рухового аналізатора, бере участь у розгортанні і забезпеченні рухів у реальному часі, її ураження призводить до порушення дрібної моторики, здатності до диференційованих рухів окремих пальців, до втрати сили та швидкості рухів у контрлатеральних кінцівках [5]), чи це випадковість – дізнаємося в наступному розділі при аналізі статистичної значимості відмінностей.

Загалом лише 12,5% респондентів були віднесені до групи людей з сильною нервовою системою. Також було розраховано показник сили нервової системи, запропонований Г. В. Охромій, що за деякими даними є більш інформативним, ніж проста сума відхилень за методикою Є. П. Ільїна [6]. Результати наведено в таблиці 3.

Як бачимо з таблиці, 85% респондентів з контрольної групи мають показник сили нервової системи в діапазоні -15...0. 85% респондентів з «COVID-групи» мають показник сили нервової системи в діапазоні -15...-5. Чи є статистично значимою різниця між групами – дізнаємося в наступному розділі. Висновок про лабільність нервової системи робили по загальній сумі крапок. Для зручності оцінки лабільності нервової системи, кількість крапок переводили в бали [6]. Порівнюємо показники лабільності нервової системи в обох групах (таблиця 4).

Більшість респондентів з обох груп (по 55%) продемонстрували середню лабільність нервової системи, 20% респондентів з обох груп – високу лабільність нервової системи. Певна різниця є в категоріях низької та дуже високої лабільності. Так, 15% респондентів з «COVID-групи» мають дуже високу лабільність нервової системи (в контрольній групі аналогічний показник дещо менший – 10%). Натомість лише 10% респондентів з «COVID-групи» мають низький показник лабільності нервової системи (у контрольній групі аналогічний показник становить 15%).

Таблиця 4

Результати дослідження за методикою «Теппінг-тест Є. П. Ільїна».
Лабільність нервової системи.

Лабільність	Бали	Кількість точок	Частота (контрольна група)	Частота ("COVID-група")
Низька	1	<74	-	-
	2	75-129	1 (5%)	-
	3	130-151	2 (10%)	2 (10%)
Середня	4	152-162	3 (15%)	1 (5%)
	5	163-172	3 (15%)	5 (25%)
	6	173-183	5 (25%)	5 (25%)
Висока	7	184-195	3 (15%)	4 (20%)
	8	196-204	1 (5%)	-
	9	205-210	-	-
Дуже висока	10	>210	2 (10%)	3 (15%)

Таблиця 5

Результати дослідження за методикою «Поза Ромберга». Порівняння груп

Характеристика	Оцінка	Частота (контрольна група)	Частота ("COVID-група")
Тривалість збереження рівноваги	> 60 с	20 (100%)	20 (100%)
	< 60 с	-	-
Ступінь стійкості (стоїть нерухомо чи покачується)	Наявні покачування	14 (70%)	18 (90%)
	Покачування відсутні	6 (30%)	2 (10%)
	Нахил в одну сторону	1(2,5%)	-
Тремор (тремтіння) повік та пальців рук	Наявний тремор рук	4 (20%)	7 (35%)
	Тремор рук відсутній	16 (80%)	13 (65%)
Трепіння повік	Наявне тремтіння повік	5 (25%)	3 (15%)
	Трепіння повік відсутнє	14 (70%)	17 (85%)
Оцінка статичної координації	Добре	5 (25%)	2 (10%)
	Задовільно	15 (75%)	18 (90%)
	Незадовільно	-	-

3) Методика «Поза Ромберга»

Так як в даному дослідженні приймають участь люди різного віку і з різним рівнем фізичної підготовки, для дослідження було обрано простий варіант проби Ромберга. Результати дослідження наведені в таблиці 5.

Так, всі 100% респондентів змогли протриматися в позі Ромберга 60 секунд. Це говорить про те, що всі респонденти мають рівень статичної координації на рівні «задовільно» чи «добре». Як бачимо, в «COVID-групі» в порівнянні з контрольною групою частіше спостерігалися порушення стійкості (наявність покачувань): 90% в порівнянні з 70% в контрольній групі. Також в «COVID-групі» у респондентів частіше спостерігався тремор рук: 35% проти 20% в контрольній групі. Але в «COVID-групі» рідше спостерігалось тремтіння повік: 15% проти 25% в контрольній групі.

В цілому ж респонденти з «COVID-групи» рідше отримували оцінку «добре» за виконання вправи, ніж респонденти контрольної групи: 10% проти 25%. Теоретично таку різ-

ницю можна пояснити довгостроковим впливом COVID-19 на функціонування мозочка, кори головного мозку та підкоркових структур. Спочатку ми провели порівняльний аналіз двох груп за допомогою U-критерію Манна-Уїтні та t-критерію Стюдента (таблиця 6).

При цьому, для того, щоб зрозуміти, чи можемо ми застосувати t-критерій Стюдента, перевірили гіпотезу про нормальність розподілу даних. Перевірку провели за допомогою одновибірочного критерію хі-квадрат, а також – за допомогою критерію Колмогорова-Смірнова.

Для виконання розрахунків використовувалася програма Statistical Package for the Social Sciences.

Таким чином, при проведенні статистичного аналізу за допомогою допомогою t-критерію Стюдента та критерію Манна-Уїтні було виявлено, що відмінності між COVID-групою та контрольною групою не можна назвати статистично значимими (для усіх порівнюваних характеристик за обома критеріями зна-

Результати порівняння груп за допомогою U-критерію Манна-Уїтні та t-критерію Стюдента

Порівнювана характеристика	U-критерій Манна-Уїтні, р	t-критерій Стюдента, р
Аналіз копіювання фігури Рея-Тейлора	0,968	-
Аналіз відтворення по пам'яті фігури Рея-Тейлора	0,277	0,316
Аналіз суми відхилень за кожні наступні 5-секундні відрізки при виконанні «Теппінг-тесту Є. П. Ільїна»)	0,63	0,124
Аналіз показника сили нервової системи, отриманого при виконанні «Теппінг-тесту Є. П. Ільїна»)	0,63	0,121
Аналіз показників лабільності нервової системи при виконанні «Теппінг-тесту Є. П. Ільїна»	0,547	0,484

чимість перевищує вибраний рівень статистичної значимості 0,05). Є значима обернена кореляція (0,754, $p \leq 0,001$) між часом, що пройшов з моменту захворювання на COVID-19 та балами, що були отримані за якість відтворення фігури Рея-Тейлора по пам'яті.

Дискусія. На відміну від нашого дослідження, згідно статті M. Almeria, J.C. Cejudo, J. Sotoca, J. Deus, J. Krupinski. (2020), вплив вірусних інфекцій ЦНС, запальних процесів та церебральної гіпоксії на когнітивні функції може викликати тимчасові чи постійні когнітивні порушення. Лімбічна та пов'язані з нею структури мозку такі як гіпокамп та базальні ганглії мають більше ферментів, які приймають участь в реакціях запалення, ніж інші області. Внаслідок чого є підвищений ризик розвитку дефіциту нейрокогнітивних процесів, таких як пам'ять, увага та емоції [1]. Але в цьому дослідженні було розглянуто вплив важкого перебігу COVID-19, при якому хворі потребували тривалої кисневої підтримки.

У статті Barbara A. Wilson, Shai Betteridge, Jessica Fish (2020) повідомляється, що ще не має належного розуміння профілю когнітивних дефіцитів, які є результатом Covid-19. Деякі дослідження свідчать про те, що проблеми з пам'яттю, увагою, обробкою інформації та виконавчими функціями, ймовірно, будуть особливо поширеними (наприклад, на основі гіпотези про чутливість гіпокампу до вірусу, а також літератури про ГРДС). Однак нейропсихологи також повинні бути насторожі щодо можливості виникнення рідкісних та/або важко ідентифікованих синдромів [11]. Тоді як в нашому дослідженні порушення когнітивних функцій притаманні не всім пацієнтам.

Згідно статті William Michael Vanderlind, Beth B. Rabinovitz, Iris Yi Miao, Lauren E. Oberlin, Christina Bueno-Castellano, Chaya Fridman, Abhishek Jaywant, and Dora Kanellopoulos (2021) виявили, що скарги на пам'ять були зареєстровані у 19,5–34,0% опитаних, а проблеми з увагою – у 24,4–28,0%. В нашому дослідженні незначні порушення пам'яті були зафіксовані в 25% респондентів [10].

Висновки. При порівнянні результатів двох груп було виявлено, що по результатам всіх трьох методик наявна певна різниця між "COVID-групою" та контрольною групою. Але при проведенні статистичного аналізу за допомогою t-критерію Стюдента та критерію Манна-Уїтні, було виявлено, що ці відмінності не можна назвати статистично значимими. Тож на даній вибірці гіпотезу про довгострокове погіршення нейропсихологічного стану осіб, що перехворіли COVID-19 було відхилено. Це можна пояснити тим, що в більшості попередніх досліджень було проведено вивчення когнітивних функцій в тяжкохворих, які перебували у лікарні, або щойно перехворіли. Тоді як, в хворих з легким перебігом COVID-19, наявні незначні прояви когнітивних порушень, та в них поступово відновлюються функції пам'яті.

Перспективою подальших досліджень може бути дослідження впливу COVID-19 на нейропсихологічний стан дорослих на більшій вибірці, охопити дослідженням не лише респондентів, що перехворіли COVID-19 в легкій формі, а й респондентів, що перенесли захворювання у більш важких формах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Almeria, M., Cejudo J.C., J. Sotoca, J. Deus, J. Krupinski. Cognitive profile following COVID-19 infection: Clinical predictors leading to neuropsychological impairment/Brain, Behavior, & Immunity – Health. – December 2020. – Volume 9.
2. Fukin. A. I., Idei E. P. Ilna i ih realizatsiya v nashih issledovaniyah./ Psihologiya cheloveka v obrazovanii., – 2019. – t. 1, # 4. – st. 323- 329.
3. Kottis K, Williams Roberson S, Wilson JE, Dabrowski W, Pun BT, Ely EW. COVID-19: ICU delirium management during SARS-CoV-2 pandemic. Crit Care. 2020 Apr 28;24(1):176. doi: 10.1186/s13054-020-02882-x. PMID: 32345343; PMCID: PMC7186945.
4. Lodigiani C, Iapichino G, Carenzo L, Cecconi M, Ferrazzi P, Sebastian T, Kucher N, Studt JD, Sacco C, Bertuzzi A, Sandri MT, Barco S; Humanitas COVID-19 Task Force. Venous and arterial thromboembolic complications in COVID-19 patients admitted to an academic hospital in Milan, Italy. Thromb Res. 2020

Jul;191:9-14. doi: 10.1016/j.thromres.2020.04.024. Epub 2020 Apr 23. PMID: 32353746; PMCID: PMC7177070.

5. Malisheva K. O. Neyroanatomični korelyati mozgovih funktsiy programuvannya, regulyatsiyi ta kontrolyu povedinky / K. O. Malisheva // Zbirnik naukovih prats Institutu psihologiyi imeni G. S. Kostyuka Natsionalnoyi APN UkraYini. Problemi zagalnoyi ta pedagogichnoyi psihologiyi. – 2012. – T. 24, ch. 6. – S. 274-281.

6. Ohromiy G.V., Makarova N. Yu., Kasyuga A. N. Psihofiziologicheskie metody i kriterii podbora individualnykh dozirovannykh nagruzok u sportsmenov seksii thekvondo // Fizicheskoe vospitanie studentov. – 2014. – #6 – s. 54-62. doi:10.15561/20755279.2014.0611

7. Tan YK, Goh C, Leow AST, Tambyah PA, Ang A, Yap ES, Tu TM, Sharma VK, Yeo LLL, Chan BPL, Tan BYQ. COVID-19 and ischemic stroke: a systematic review and meta-summary of the literature. J Thromb Thrombolysis. 2020 Oct;50(3):587-595. doi: 10.1007/s11239-020-02228-y. PMID: 32661757; PMCID: PMC7358286.

8. Thomas P. Cothran, Suzanne Kellman, Shifali Singh, Jonathan S. Beck, Karina J. Powell, Corey J. Bolton and Joyce W. Tam. A brewing storm: The neuropsychological sequelae of hyperinflammation due to COVID-19. – Published online 2020 Jun 23.

9. Vasserman L.I., Cherednikova. T.V. Neverbalnaya metodika «kompleksnaya figura» Reya – Osterrieta i ee psihodiagnosticheskoe znachenie dlya kvalifikatsii neyrokognitivnogo defitsita/Sibirskiy psihologicheskii zhurnal. – 2013. -49.

10. William Michael Vanderlind, Beth B. Rabinovitz, Iris Yi Miao, Lauren E. Oberlin, Christina Bueno-Castellano, Chaya Fridman, Abhishek Jaywant, and Dora Kanellopoulos. A systematic review of neuropsychological and psychiatric sequelae of COVID-19: implications for treatment/ Current opinion in Psychiatry. – 2021. – 34(4). – pages 420–433.

11. Wilson Barbara A, Shai Betteridge, Jessica Fish. Neuropsychological consequences of Covid-19/Neuropsychological Rehabilitation. – 2020. – Volume 30. – Pages 1625-1628.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 38

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Семенченко*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 21,86. Ум. друк. арк. 21,86.
Підписано до друку 28.06.2022. Замов. № 0722/277. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.